

ELTE Társadalomtudományi Kar
Szociológia Doktori Iskola

Jogfosztottság, asszimiláció, emancipáció ... s megint előről

**A magyar és orosz zsidóság társadalomtörténeti és empirikus szociológiai
összehasonlító elemzése**

PhD disszertáció

Konzulens

Prof. Székelyi Mária DSc.

Készítette

Barna Ildikó

2008

Köszönetnyilvánítás

Szeretném köszönetemet kifejezni mindazoknak, akik eddigi tudományos pályám során bármilyen mértékben segítségemre voltak. Nagyon szerencsésnek mondhatom magam, mert a lista igen hosszú. Néhányukat név szerint is szeretném megemlíteni. Kérek mindazonáltal mindenkit, hogy ha bármely említett csoport tagjaként magára ismer, érezze, hogy őszintén köszönöm hozzájárulását.

Mindenekelőtt köszönöm Székelyi Máriának mindazt, amivel eddig „megajándékozott” és amelyhez kevésnek érzem a papírra vetett szavakat. Teszem mindezt azzal a reménnyel, hogy még nagyon sokat dolgozhatunk, lehetünk együtt.

Köszönet illeti Kovács Andrászt a disszertáció témájához nyújtott nélkülözhetetlen segítségéért.

Szeretném megköszönni Szalai Júliának, hogy tinédzser koromtól való ismeretségünk alapján meglátta bennem a lehetőséget arra, hogy ezt a csodálatos szakmát válasszam.

Köszönöm tanáraimnak, hogy a tudományos felnőtté-válás útján tanácsaikkal, odafigyelésükkel elkísértek. Külön köszönettel tartozom a survey statisztika szakirány valamennyi oktatójának a türelméért, amellyel „megvártak”.

A tanítás folyamatos tanulásra, a tanultak elmélyítésére ösztönöz, ezért szeretnék köszönetet mondani hallgatóimnak.

Köszönöm Biro Lajosnak és Karajánnisz Manolisznak az évek során nyújtott nélkülözhetetlen segítségüket.

Őszinte szeretettel köszönöm barátaimnak, akik a szeretet hálóját tartva támogattak.

Köszönettel tartozom családomnak, akik el nem múló és soha nem lankadó gondoskodással és szeretettel segítették e mű létrejöttét.

Ajánlom doktori disszertációmat édesapámnak, akire nincsen nap, hogy ne gondolnék, de aki sajnos e munka befejezését már nem érthette meg.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	5
AZ IZRAELHEZ VALÓ VISZONY	6
A MODELLEK LOGIKÁJA	7
AZ IZRAELHEZ VALÓ VISZONY MAGYARÁZATA	8
A MAGYAR ZSIDÓSÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE	11
A KEZDETEKTŐL A TÖRÖK HÓDOLTSÁG VÉGÉIG	11
BEVÁNDORLÁSI HULLÁMOK A XVII-XVIII. SZÁZADBAN ÉS A ZSIDÓ NÉPESSÉG SZÁMÁNAK ALAKULÁSA ..	15
A ZSIDÓ NÉPESSÉG HELYZETE A RENDI TÁRSADALOMBAN	16
II. JÓZSEF KORA	17
REFORMOK ELŐESTÉJÉN	18
EMANCIPÁCIÓ ÉS ASSZIMILÁCIÓ A XIX. SZÁZADBAN	19
A MODERN ANTISZEMITIZMUS MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGON ÉS KERESZTÉNY KONZERVATÍV	
IRÁNYZATOK A SZÁZADFORDULÓN	39
A CIONIZMUS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON	47
FELEKEZETI ÉLET A SZÁZADFORDULÓN	49
AZ I. VILÁGHÁBORÚ ALATT	51
AZ OKTÓBERI FORRADALOM ÉS A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDŐSZAKA	54
A FEHÉRTERORR IDŐSZAKA	56
A RENDSZER KONSZOLIDÁCIÓJA	58
AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁNI SZELLEMI IRÁNYZATOKRÓL: A KONZERVATIVIZMUSTÓL AZ	
ANTISZEMITIZMUSON ÁT A FAJVÉDELEMIG	61
A CIONIZMUS ERŐSÖDÉSE	65
A ZSIDÓSÁG ISKOLÁZOTTSÁGI ADATAI ÉS FOGLALKOZÁSI SZERKEZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	67
A GAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS KÖVETKEZMÉNYEI	68
AZ ERŐTELJES JOBBRATOLÓDÁS, A FASIZÁLÓDÁS IDŐSZAKA	70
AZ ÚT AUSCHWITZIG	76
MENTÉS ÉS ELLENÁLLÁS	88
A MAGYAR ZSIDÓSÁG HELYZETE A II. VILÁGHÁBORÚ BEFEJEZÉSE UTÁN	92
ELSZÁMOLÁS A MÚLTAL	95
FELÉLEDŐ ANTISZEMITIZMUS – TOVÁBBÉLŐ ZSIDÓKÉRDÉS	102
A ZSIDÓ HITÉLET, OKTATÁS ÉS KULTÚRA ÚJJÁÉLEDÉSE	104
A CIONISTA MOZGALOM MAGYARORSZÁGI SZÁRNYALÁSA	105
A ZSIDÓ VALLÁSI ÉLET ELSORVASZTÁSA ÉS PÁRTIRÁNYÍTÁS ALÁ VONÁSA	108
A ZSIDÓSÁG KEZELÉSÉNEK SZTÁLINISTA MODELLJE MAGYARORSZÁGON	109
AZ 1956-OS FORRADALOMTÓL A RENDSZERVÁLTÁSIG	112
ZSIDÓSÁG A RENDSZERVÁLTÁS KÖRNYÉKÉN ÉS AZ UTÁN	117
AZ OROSZ ÉS SZOVJET ZSIDÓSÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE	125
AZ ELSŐ ZSIDÓK MEGJELENÉSÉTŐL LENGYELORSZÁG ELSŐ FELOSZTÁSÁIG	125
LENGYELORSZÁG ELSŐ FELOSZTÁSÁTÓL (1772) AZ ELSŐ POGROMHULLÁMIG (1881)	128
SZEGREGÁCIÓ, POGROMOK, RADIKALIZÁLÓDÁS: AZ OROSZ ZSIDÓSÁG 1881-1917 KÖZÖTT	148
A FEBRUÁRI POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOMTÓL A II. VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG (1917-1939) ..	178
A SZTÁLINI DESTRUKCIÓ IDŐSZAKA (1939-1953)	223
A POSZT-SZTÁLINI KORSZAK (1953-1985)	242
PERESZTROJKA ÉS GLASZNOSZTY: A GORBACSOVI REFORMOK ÚTJÁN	254
ZSIDÓSÁG A SZOVJETUNIÓ FELBOMLÁSA UTÁN	259
MAGYAR ÉS OROSZ ZSIDÓK MA	268
SZÁRMAZÁSI HÁTTÉR	268
VALLÁSI ÉS KULTURÁLIS HAGYOMÁNYOK	273
IDENTITÁS	279
NEM-ZSIDÓKHOZ VALÓ VISZONY	281
AZ ANTISZEMITIZMUS PERCEPCIÓJA	283

MÉRÉS ÉS MODELLEZÉS: STRUKTURÁLIS EGYENLETEK MODELLEZÉSE (SEM).....	285
MEGBÍZHATÓSÁG ÉS ÉRVÉNYESSÉG.....	286
A MODELL TESZTELÉSÉNEK ELMÉLETI LÉPÉSEI.....	288
A MODELL TESZTELÉSE A GYAKORLATBAN.....	289
A ZSIDÓ IDENTITÁS: ÖNKÉP ÉS „VALÓSÁG”.....	296
A ZSIDÓ IDENTITÁS VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON	297
A ZSIDÓ IDENTITÁS VÁLTOZÁSAI A SZOVJETUNIÓBAN ÉS OROSZORSZÁGBAN	299
A MAGYAR ÉS AZ OROSZ ZSIDÓ IDENTITÁS ÖSSZEHASONLÍTÓ EMPIRIKUS MAGYARÁZATA	302
KÍSÉRLET A MAGYAR ZSIDÓ IDENTITÁS MÉRTÉKÉNEK ÉS „IRÁNYÁNAK” SZÁMSZERŰSÍTÉSÉRE	304
TÁVOL, ÉS MÉGIS KÖZEL	310
BIBLIOGRÁFIA.....	313

BEVEZETÉS

Tanulmányunk a magyar és orosz zsidóság bemutatását, valamint elemzését tűzi ki célul. Az utóbbi egy magyar és egy orosz empirikus adatfelvétel összehasonlításán alapul. Az első fejezetben célunk kettős volt. Egyrészt bemutatjuk az Izraelhez fűződő viszony hasonlóságait és különbözőségeit a magyar és az orosz zsidók körében. Másrészt, rámutatunk arra, hogy ahhoz, hogy a jelenkori kutatások eredményeit értelmezni tudjuk, feltétlenül szükség van a zsidóság társadalomtörténeti kontextusba helyezésére. Ennek megfelelően a második fejezetet a magyar, a harmadik fejezetet az orosz zsidóság társadalomtörténete bemutatásának szenteljük. A negyedik fejezetben az empirikus adatbázisok elemzésével kerítünk sort a magyar és orosz zsidók jelenlegi helyzetének bemutatására. Az ötödik fejezetben strukturális egyenletek modellezésével (SEM) rávilágítunk arra, hogy az adatbázisok különbözősége ellenére is lehetséges strukturálisan azonos modell felépítése, és bemutatjuk, hogy kialakulóban van a fiatalok körében a zsidó vallásosságnak egyfajta reneszánsza. A hatodik fejezetben a magyar és az orosz zsidó identitás témakörét járjuk körbe, empirikus adatokon bemutatva az annak felépítésében mutatkozó hasonlóságokat és eltéréseket. Itt kerül sor egy olyan mérőszám megkonstruálására, amelynek segítségével kísérletet teszünk a magyar zsidó identitás mértékének és „irányának” számszerűsítésére. Egy útmodell segítségével pedig azt mutatjuk be, hogy a zsidók hogyan látják saját közösségük jövőjét. A tanulmányt egy összefoglaló fejezet zárja.

A disszertációban igyekeztünk minden témát olyan részletesen kifejteni, hogy az az adott területen kevésbé jártas olvasó számára is érthető legyen. Ez az oka annak, hogy a disszertáció meglehetősen terjedelmes, de formai tagolásokkal arra törekedtünk, hogy megkülönböztessük egymástól a fő- és a mellékszálakat. Pusztán a normál betűnagysággal írott részek végigolvasásával is nyomon követhető a dolgozat egész logikai menete. Mindazok számára azonban, akik bizonyos részletekben szívesen elmélyednének, az apró betűs részeket is ajánljuk.

AZ IZRAELHEZ VALÓ VISZONY

Magától értetődőnek tűnik, hogy egy zsidósággal foglalkozó tanulmányban kitüntetett szerepe van annak a kérdésnek, hogy milyen érzelmi szálak kötik a zsidókat Izraelhez. Erre a kérdésre két empirikus kutatás adatainak elemzésével próbálunk válaszolni.

Az oroszországi kutatást Zvi Gitelman és munkatársai végezték. A minta 1.300 fős volt és a vizsgálat három oroszországi városban, Moszkvában (500 fő), Szentpétervárott (500 fő) és Jekatyerinburgban (300 fő) zajlott. Az első kettő a két legnagyobb zsidó központ Oroszországban: Moszkvában az 1989-es népszámlálás adatai szerint mintegy 176.000, Szentpétervárott 107.000 zsidó élt.¹ Jekatyerinburg – ez az Urálban fekvő ipari város – pedig körülbelül 10.000 fős, tipikus vidéki orosz zsidó közösséggel jellemezhető. A kutatók úgy gondolták, hogy a mintában szereplő városok jól reprezentálják az orosz zsidóság sokféleségét, mivel maguk is nagyfokú földrajzi és kulturális diverzitással jellemezhetők, valamint itt él az oroszországi zsidóság több mint fele.

A magyar kutatást Kovács András vezette. A 2.015 főből álló mintában a válaszadók 87 százaléka budapesti volt és a maradék 13 százalék is zömmel megyeszékhelyek, nagyvárosok lakója, ami nagyjából megfelel a magyar zsidóság földrajzi eloszlásának.

A mintavétel mindkét kutatás esetében komoly nehézségekkel járt. A magyar kutatók tanulmánykötetükben ezt a következőképpen foglalták össze. „Először is a zsidóságról nem áll rendelkezésre egységes nyilvántartás, amelyből véletlen mintát vehettünk volna. További nehézség volt, hogy a jelentős mértékű asszimiláció és keveredés megnehezíti annak eldöntését, hogy ki zsidó. Végül pedig számolnunk kellett azzal is, hogy az antiszemitizmus történeti tapasztalatai nyomán kialakult félelmek egy bizonyára jelentős méretű csoportot ma is visszatartanak a vallási-etnikai azonosság nyílt vállalásától.” (Kovács 2002:131)

A magyar kutatás esetében a mintavétel rendelkezésre álló listák és hólabda technika felhasználásával készült. A kutatók kezdetben olyan listákat használtak, amelyek egyértelműen azonosítható populációt határoltak körül. Az idősebb – 1945 májusa előtt született - népesség esetében a kárpótlásért folyamodók listáját tekintették ilyennek. Az 1945 után születettek esetében pedig a budapesti *Chevre Kadisa*² nyilvántartását, továbbá egyes zsidó kulturális, társadalmi szervezetek tagnévsorát használták. Az így kialakult mintavételi keretből véletlen

¹ A oroszországi zsidók számát ekkor mintegy 570.000-re tették. Ez a szám a későbbi tömeges *aliják* következtében jelentősen – 2002-re körülbelül 234.000 főre – csökkent. Az 1994-es mikrocenzus adatai szerint Moszkvában 135.000, Szentpétervárott pedig 61.000, míg a 2002-es népszámlálási adatok szerint Moszkvában már csak 80.000, Szentpétervárott pedig 37.000 zsidó élt. (Tolts 2004:39, 49; Tolts 2005:4)

² Jelentése: Szent Egylet. A halottak eltemetésével, temetőfenntartással, jótékonyossággal és emberbaráti intézmények létesítésével foglalkozik.

mintát vettek. A fiatalabb generáció mintabeli reprezentációja még így sem volt megoldott, ezért az utóbbi listákból vett második véletlen minta tagjait arra kérték, hogy adják meg fiatalabb hozzátartozójuk, rokonuk, ismerősük nevét. Ez azonban nem vezetett a várt eredményre, így további hólabda mintavételi hullámokkal próbálták biztosítani megfelelő számú fiatal bekerülését a mintába. A mintába kerülés alapja itt alapvetően az öndefiníció, illetve az volt, hogy a megkérdezett legalább egyik nagyszülője zsidó származású legyen. A bizalmatlanságot a kutatók a Magyar Zsidó Hitközségek Szövetségének felkérő levelével, valamint jól képzett, zsidó származású kérdezőbiztosok alkalmazásával próbálták enyhíteni. (Kovács 2002a:131-132)

Az oroszországi vizsgálat esetében a kutatók hólabda mintavételt alkalmaztak. Először egy számos névből álló listát készítettek, amelyen különböző korú és társadalmi státusú zsidó nők és férfiak szerepeltek. Őket nem kérdezték le, csak arra kérték, hogy mondjanak személyeket (rokonokat, barátokat, ismerősöket), akiket zsidónak tartanak, és akik valószínűleg válaszolnának a kérdőívre. A hólabda mintavétel utána ezzel a hullámmal kezdődött. A kérdezetteket mindig megkérték, hogy az általuk ajánlottak demográfiai jellemzőiről számoljanak be és a következő hullámban lekérdezendők körét mindig ezek figyelembevételével állapították meg. Ügyeltek arra, hogy egy családból mindig csak egy megkérdezettet kérdezzenek le. A kutatók megállapítása szerint a kapott minta az általános demográfiai mutatók szerint meglehetősen közel volt az 1989-es népszámlálás zsidókra vonatkozó adataihoz. Az adatfelvételt ennél a kutatásnál is alaposan felkészített, zsidó származású kérdezők végezték. (Chervyakov et al. 2003:62; Gitelman 2003a:196-197; Gitelman 2003b:113)

A modellek logikája

Ahogy az korábban jeleztük, tanulmányunk legfontosabb célja a magyar és orosz zsidóság összehasonlító elemzése. Azt várjuk, hogy a két csoport a zsidóságot jellemző különböző tulajdonságok mentén eltér egymástól. Olyan dimenziókra gondolunk itt, mint a zsidó identitás, a gyerekkori és jelenkori vallásosság mértéke, az asszimiláció foka, az antiszemitizmustól való félelem vagy az Izraelhez való viszony. Nem árulunk el titkot, ha azt mondjuk, hogy a két csoport az alapvető magyarázó változók mentén is különbözik. Vajon a fent említett függő változóbeli eltéréseket csupán ez okozza vagy ebben a két csoport eltérő társadalomtörténetének is szerepe lehet? Ebben a fejezetben alapvetően erre a kérdésre keressük a választ.

A zsidóság definíciójának nehézségei (vallási *versus* etnikai közösség) részben abból adódnak, hogy Izrael létrejöttével az etnikai megközelítés lehetősége megnőtt.³ A zsidóság öndefiníciójában is fontos szerepe van annak, hogy valaki Izraelre mint anyaországra tekint-e. Ez indokolja, hogy elsőként éppen az oroszországi és magyarországi zsidóság Izraelhez való viszonyát vesszük szemügyre. Először bemutatjuk, hogy a két országban, mitől függ és hogyan magyarázható az Izraelhez való viszony, és ezek a magyarázatok miben hasonlítanak, illetve miben különböznek. A valódi kérdésünk azonban az, hogy ha a magyar és orosz zsidók szociodemográfiai jellemzői és attitűdjei azonos eloszlást mutatnának, akkor is lenne-e szignifikáns különbség a két almintá között, azaz van-e szerepe annak az eltérő társadalmi, politikai, történeti háttérnek, amellyel a két ország zsidósága jellemezhető.

Az összetett függő változót főkomponens-elemzéssel hoztuk létre, hiszen ennek segítségével egyrésztől tesztelni tudtuk, hogy a kiválasztott változók valóban az adott dimenzióhoz tartoznak-e, valamint olyan főkomponens-súlyokkal tudtuk létrehozni a mért változók lineáris kombinációját, hogy közben a megőrzött információtartalmat maximalizáltuk. Az eljárás valódi intervallum mérési szintű, standardizált 0 átlagú, egységnyi szórású változót eredményez.

Amikor a két országot szeparáltan elemezzük, akkor olyan mutató is használható, amely az adott almintára jellemző, relatív értékkel bír. Ilyenkor csak azt várjuk el, hogy például egy olyan orosz válaszadó, akit Izraelhez pozitívabb érzelmek kötnek, ezen a mutatón magasabb pontszámot kapjon, mint az az orosz kérdezett, akit negatívabb. Ebben az esetben csak és kizárólag erre a relativitásra van szükségünk. Ekkor tehát a főkomponens-elemzéseket is a mintákra szeparáltan futtatjuk. Az így létrejött mutatók azonban nem alkalmasak az országok összehasonlítására. Nemcsak azért, mert átlaguk mindkét országra nulla, hanem azért sem, mert ebben az esetben egy ugyanakkora pontszámot kapott magyar és orosz válaszadó Izraelhez való viszonya egymással összevetve nem biztos, hogy ugyanakkora, hiszen ekkor az a lényeg, hogy ez a főkomponens-szór csak az adott ország válaszadóihoz viszonyított, relatív álláspontot tükrözi.

Mit kell tennünk ahhoz, hogy a két almintát összevethessük egymással? Ekkor a két mintára együttesen futtatjuk a főkomponens-elemzést, hiszen az egyes megkérdezettek relatív helyét a két ország által kifeszített térben kell megtalálnunk. Azt szeretnénk, hogy egy magyar és egy orosz válaszadó akkor kapjon ugyanakkora főkomponens-szórót, ha ténylegesen hasonló érzelmek fűzik őket Izraelhez.

Az Izraelhez való viszony magyarázata

Modellünkben az Izraelhez való viszonyt magyarázzuk. Először a magyar és az orosz mintára külön elvégzett lineáris regresszió-elemzés eredményeit mutatjuk be és hasonlítjuk össze.

³ Látni fogjuk, hogy ez a kettősség végigkíséri mind a magyar, mind a szovjet/orosz zsidók történetét. Így erről még majd részletesebben szólunk.

A modellben résztvevő változók

Amint azt korábban írtuk a modell függő változója egy főkomponens volt. Az összetett mutató öt Izraellel kapcsolatos attitűdionális kérdést tartalmaz. A megkérdezettek azt kellett megmondaniuk, hogy mennyire értenek egyet azzal a kijelentéssel, hogy Izrael biztonságot ad, hogy Izrael a zsidóság szellemi központja, valamint hogy Izrael a zsidóság igazi hazája. Része lett a változónak, hogy a megkérdezett mennyire tartja fontosnak a zsidó identitás szempontjából az Izraelhez való közelség érzését, valamint hogy általában milyen érzései vannak Izraelről.

A független változók közé a következők kerültek: a kérdezett neme; életkora; iskolai végzettsége; a háztartásban egy főre jutó jövedelem; a gyerekkori és jelenkori formális vallásosság mértéke, amit különböző vallási előírások, ünnepek megtartásával mértünk; a vallásosság szubjektív megítélése; annak mértéke, hogy a kérdezett családjában mennyire uralkodik zsidó légkör, a kérdezett zsidó identitásának mértéke; az, hogy megítélése szerint jobbra zsidókból áll-e a baráti köre, valamint az Izraelhez való kapcsolat kérdése (az Izraelben élő rokonok, barátok léte, illetve, hogy hányszor járt Izraelben).

A magyar minta esetében a bevont független változók lényegesen nagyobb mértékben magyarázzák az Izraelhez való viszonyt ($Adjusted R^2 = 26\%$), mint az orosz válaszadónál ($Adjusted R^2 = 15\%$) és ez alapvetően abból adódik, hogy a magyaroknál több változónak szignifikáns a hatása. A mindkét modellben szignifikánsan ható változók hatáserőssége nem különbözik egymástól.⁴ Mindkét minta esetében elmondható, hogy az idősebbek, valamint az erősebb zsidó identitással, zsidó családi légkörrel jellemezhető, önmaguk megítélése szerint vallásosabb megkérdezettek jellemző a pozitívabb viszonyulás. Érdekes, hogy a jelenlegi formális vallásosságtól nem, csak annak szubjektív észlelésétől függ Izrael megítélése. A magyar mintánál a gyerekkori vallásosság, az alacsonyabb jövedelem, valamint az izraeli rokonok, barátok és az Izraelben tett korábbi látogatás is pozitívabb viszonyulást eredményez. Ez utóbbi két változó hatása az orosz válaszadók esetében nem szignifikáns. Úgy gondoljuk, hogy az orosz minta esetében ennek oka az, hogy a minta rendkívül jelentős részének van rokona Izraelben, de „csupán” látogatóba nagyon kevesen jutottak el oda, így mindkét csoport rendkívül heterogén csoportot fed.⁵

Ezután következett annak vizsgálata, hogy a szignifikánsan ható független változók⁶ azonos eloszlását feltételezve – vagyis a változókat kontroll alatt tartva – vajon különböznek-e

⁴ Az SPSS a lineáris regresszió hagyományos outputjában csak a B értékekhez tartozó standard hibákat írja ki. A változók standardizált formában történő bevonásával azonban „rávettük” arra, hogy a béták standard hibáját mutassa. A két mintára jellemző béta értékek összehasonlítása 95 százalékos megbízhatósági szinten, a $\pm 1,96$ szélességű konfidencia-intervallumok összevetésével történt. A mindkét minta esetében szignifikáns magyarázó változók esetében ezek a konfidencia-intervallumok minden esetben összeértek.

⁵ E két független változó tehát az orosz mintában kvázi konstansnak tekinthető, így magyarázó-erejük értelemszerűen kisebb. Az orosz válaszadók 92 százalékának van rokona, viszont 90 százalékuk soha nem járt Izraelben. A magyar minta esetében e két arány rendre 73, illetve 48 százalék.

⁶ Itt azokat a független változókat vontuk be a modellbe, amelyek a mintabeli hovatartozást (magyar vagy orosz) mutató változó bevonása nélkül az együttesen futtatott, Izraelhez való viszonyt mérő főkomponensre szignifikáns hatással voltak.

egymástól a magyar és az orosz zsidók. Azt találtuk, hogy a két minta között szignifikáns eltérés mutatkozik.

Jóllehet mind az orosz, mind a magyar minta esetében az Izraelhez való viszony heterogenitásából igen nagy rész magyarázatlanul maradt, azt látnunk kell, hogy azonos szociodemográfiai háttérrel és attitűdöket feltételezve másként alakul az orosz és magyar zsidók viszonya Izraelhez. E viszony magyarázatában fontos szerep jut annak a kontextuális hatásnak, amit a két ország zsidóságának történetével, az asszimiláció fokával, a többségi társadalomba való integráltsággal, egyszóval a két csoport társadalomtörténetének ismertetésével írhatunk le. Így tehát az empirikus adatok elemzését megszakítva most egy olyan társadalomtörténeti leírás következik, amely végigvezeti az olvasót a magyar és orosz történelem fontosabb állomásain részletesen kitérve azokra a folyamatokra, amelyek az ott élő zsidókat érintették.

A MAGYAR ZSIDÓSÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

A kezdetektől a török hódoltság végéig

Feltételezések szerint az első zsidók az I. században érkeztek Pannónia területére. A zsidókkal kapcsolatos törvénykezés kezdetei bizonyíthatóan a XI. századra nyúlnak vissza. A kezdeti időkben ezek a törvények alapvetően a keresztény lakossággal való személyes és üzleti kapcsolatokra, különböző foglalkozásokkal, közhivatalokkal kapcsolatos tiltásokra és a megkülönböztető jelek viselésének formáira vonatkoztak.

I. század	Feltételezések szerint a hódító légiók kísérőiként zsidók érkeznek Pannóniába.
VII. század	Az úgynevezett kazár legenda szerint izraelita hitre tért kazárok egy része együtt vonult be az ország területére a honfoglaló magyarokkal.
1050 körül	Írásos bizonyítékok az esztergomi hitközségről, ahol zsinagóga, jótékonyági pénztár és <i>bét din</i> (rabbinikus bíróság) is működött.
1092	Szabolcsi zsinat: Szent László (1077-1095) szabályozta a zsidók jogait. Megtiltotta a zsidó-keresztény házasságot, illetve a vasárnap és a többi keresztény ünnepnapokon végzett munkát. A zsidókat eltiltotta a keresztény rabszolga tartásától.
1100	Könyves Kálmán (1095-1116) megismételte a keresztény rabszolgatartás tilalmát. A rendelkezés mindenképpen hatással volt a zsidók speciális foglalkozási struktúrájának kialakulására. Könyves Kálmán idejében szabályozták továbbá a keresztények és zsidók közötti kereskedelmi- és kölcsönügyleteket, illetve rendelkeztek a zsidók tanúzási, eskütételi és szerződéskötési képességéről. (Venetianer 1922:22)
1222	Aranybulla: eltiltotta a zsidókat (és az izraelitákat) bizonyos állami tisztségek, közhivatalok ellátásától. Mivel az intézkedéseket nemigen tartották be, a király többször megismételni kényszerült a tiltást (1231: második dekrétum; 1233: pápának tett beregi eskü).
1279	Budai zsinat: kimondták, hogy minden zsidó férfinak és nőnek, valahányszor nyilvános helyen mutatkozik, felső ruhájának bal oldalán vörös posztóból készült kör alakú foltot kell viselnie, illetve azt, hogy olyan zsidóval tilos üzletet kötni, aki nem visel ruháján megkülönböztető jelzést, hivatalt nem lehet zsidónak bérbe adni, illetve rájuk nem lehet állami hivatalt ruházni. Ezen határozatok végrehajtásából azonban nem lett semmi.
1421	Budai Törvénykönyv: Luxemburgi Zsigmond (1387-1437) idejében született meg ez a több zsidóra vonatkozó rendeletet is tartalmazó törvénykönyv, amely azonban teljes mértékben helyi jellegű volt.

A felvilágosodásig a zsidók helyzetét két fontos tényező határozta volt. Az első a gazdaság és a kincstár állapota, vagyis az, hogy az uralkodó le tudott, illetve le akart-e mondani a zsidóktól megszerezhető adóbevételekről, illetve a zsidók által nyújtott kereskedelmi és gazdasági „szolgáltatásokról”. A másik pedig az uralkodó hatalmának erőssége, vagyis az, hogy a pápával, más társadalmi csoportokkal, illetve az egyre növekvő önállósággal, és privilégiumokkal rendelkező városokkal szemben érvényesíteni tudta-e akaratát. (Ehhez lásd a magyarországi városfejlődés leírását: 12. oldal.) Ennek kettőssége mindennél jobban érvényesült a Mátyás halála és a mohácsi vész közötti időszakban: a mindenkor uralkodó nem tudott szembeszállni a városok hatalmával, és így nem akadályozta meg a zsidókat ért üldöztetéseket (például

vérvád, kiűzetések, adósságok visszafizetésének megtagadása, zsidókamatok alóli mentességek), másrésről azonban – ha hatalmi pozíciója engedte és gazdasági érdeke megkívánta, akkor – többször előfordult, hogy különböző módokon védelmébe vette a zsidókat.

1242	IV. Béla (1235-1270) a tatárjárás után kincstár siralmas állapota miatt engedélyt kért és kapott a pápától a királyi jövedelmek zsidóknak (és izmaelitáknak) történő bérbeadására.
1361	Nagy Lajos (1342-1382) mivel a zsidók nem voltak hajlandók keresztény hitre térni, kiűzte őket az országból, azonban néhány év múlva – alapvetően gazdasági érdekből – intézkedését visszavonta. (Venetianer 1901:53)
1380-as évek	Az eredetileg királyi felségjogról lemondva, főúrnak adományozta a zsidótartás jogát (<i>jus tenendi Judaeos</i>). Az ilyen jogot szerzett főúrnak szabad és korlátlan hatalmat kaptak a zsidók felett: megadóztathatták, és tetszés szerint rendelkezhetek velük. (Magyar Zsidó Lexikon 1929:1017-1018)
1405	Luxemburgi Zsigmond a polgárság kérdéseivel foglalkozó dekrétuma a városi önkormányzatokat az összlakosság feletti bíraskodás jogával ruházta fel, beleértve a zsidók feletti ítélkezést is. Ez is jelezte a királyi jogvédelem háttérbe szorulását. (Gonda 1992:18)
1490-1516	II. Ulászló uralkodása alatt folyamatos anyagi gondokkal küzdött és ezért több alkalommal rendkívüli adókat vetett ki a zsidókra és különböző címeken kényszerkölcsönökre kötelezte őket.
1516-1526	II. Lajos (1516-1526) az udvar pénzügyeinek rendezésére zsidó üzletemberek segítségét is igénybe vette. Uralkodása alatt több, az ország gazdasága szempontjából fontos pozíciót (például kassai pénzverde vezetője, ország kincstárnoka) zsidó származású személy töltött be. (Gonda 1992:21) Később azonban ezek a kinevezések segítettek az országnagyoknak, hogy az ország végzetes gazdasági összeomlásáért a zsidókat tegyék felelőssé.
1527-1564	I. Ferdinánd bár nem hozott zsidóellenes intézkedéseket, a városok zsidóellenes intézkedéseit nem tudta megakadályozni.

A magyarországi városfejlődés rövid bemutatása

Alapvetően a városok két típusát kell megkülönböztetnünk: a mezővárosokat és a királyi városokat. Az előbbieket a városok átmeneti típusát jelentették, és abban különböztek a királyi városoktól, hogy magánföldesúri hatalom alatt álltak, valamint lakosaik jobbágyállapotúak voltak. A mezővárosok történetük folyamán sohasem szerezték meg azt a jogot, hogy követeket küldhessenek a rendi országgyűlésbe. A későbbiek folyamán a mezővárosok között jelentős különbségek alakultak ki aszerint, hogy milyen jogokat szereztek.

A magyarországi szabad királyi városok, akárcsak a nyugat-európaiak, közvetlenül a király fennhatósága alatt álltak, kikerültek a nemesi vármegyéék, vagyis az ispánok joghatósága alól. A városok polgársága szabadon rendelkezhetett vagyonával, saját bírói fórumot működtetett, maga választotta tisztségviselőit, vámmentesen kereskedhetett és vásárt tarthatott. A városok a XV. században a rendek közé emelkedtek, és ettől kezdve saját képviselőt küldhettek a rendi országgyűlésbe. A zsidóság szempontjából különösen fontos kiváltsága volt a városoknak, hogy lakosaiknak, illetve a beköltözőknek polgárjogot adhattak vagy megvonhatták azt. A második jobbágyság időszakában a nemesek egyre erősödő támadásokat intéztek az egyre nagyobb számú, önálló igazgatással bíró királyi városok ellen. A XVII. század végén törvénybe iktatták, hogy a rendi országgyűlés jóváhagyása nélkül szabad királyi városi rang nem adományozható. Külön meg kell még említenünk az úgynevezett szabad királyi bányavárosokat, amelyek – mint látni fogjuk – különösen sokáig őrizték zsidókkal szembeni kiváltságaikat. Ezek a bányavárosok – mint nevükből is látszik – bányák mellé települt, főleg idegen telepesekből álló városok voltak, amelyek a királytól különböző kiváltságokat kaptak, és széleskörű önkormányzati jogokkal rendelkeztek. Szintén rendelkeztek követküldési joggal. (Bán 1989) A mohácsi vészig terjedő időszakban a városok polgársága igencsak kihasználta, hogy a királyoknak mind nagyobb szükségük volt a hatalomra vágyó földesurakkal szemben a városi polgárságra és így az

utóbbiak a zsidókkal vívott konkurenciaharcban egyre nagyobb jogokat szereztek. A vegyesházbeli királyok uralma alatt négy nagyobb szabad királyi városban találunk zsidókat: Pozsonyban, Sopronban, Nagyszombaton és Budán. A zsidók a fenti okból szívesebben telepedtek le földesúri birtokokon.

A zsidóság súlyát mutatja, hogy több király is külön zsidó jogintézményeket hozott létre. Ezek közé tartozott a IV. Béla által létrehozott kamaraszolgasság intézménye, a szintén általa létesített zsidóbíró és ennek Nagy Lajos által megerősített formája az országos zsidóbíró, valamint a Mátyás által létrehozott zsidó prefektúra intézménye.

1251	IV. Béla privilégiumlevele: a kamaraszolgasság (<i>Servii Camarae</i>) intézményének megszületése, amelyet egyértelműen a királyhoz való közvetlen viszony kifejeződésének tekinthetünk. Ez egyrészt királyi védelmet jelentett, azonban azt is, hogy a király év közben, az országgyűlés beleegyezése nélkül is vethetett ki adót rájuk, illetve ha kedvezni akart valamilyen társadalmi csoportnak, akkor elengedhette a zsidóknak járó tartozásaik kamatait, sőt magát a tartozást is (levélölés). (Venetianer 1922:37) A zsidók egymás közötti nagyobb horderejű ügyeit maga a király vagy az őt helyettesítő főkancellár intézte. A helyi szintű ügyekben pedig a királyi hatóságot a király által kinevezett ún. zsidóbíró gyakorolta. (Venetianer 1901:52)
1360-as évek	A visszatelepülő zsidók számára Nagy Lajos – a korábbi jogintézmények megerősítéseként – külön hivatalt létesített „az országban lakó minden zsidók bírójá” néven, így alakult ki az országos zsidóbíró intézménye, amelynek jogköréhez már nemcsak a zsidók egymás közötti, hanem a keresztényekkel való ügyeik is tartoztak (Venetianer 1901:53).
1477 körül	Mátyás (1458-1490) a zsidók érdekeinek képviseletére létrehozta a zsidó prefektúra intézményét, amely az országos zsidóbíró intézménye helyébe lépett és a tisztséget valóban zsidó személy töltötte be. Elődjénél sokkal kiterjedtebb hatalommal rendelkezett és bár adókvetési jogának is köszönhetően ebben az időben jelentősen nőttek a zsidók adóterhei, jogbiztonságuk is erősödött és az újonnan bevezetett intézmény a királlyal való közvetlen kapcsolat segítségével fontos érdekérvényesítési csatornaként is működött (Gonda 1992:309). A hivatal viselője családjával együtt felmentést kapott a zsidó jelek viselése alól. E hivatalt egészen, annak megszűnéséig, a tekintélyes budai Mendel család töltötte be (Kohn 1884:212).

Mátyás halálával felszámolódott a zsidók korábbi kedvezőbb helyzete. Jól fémjelzi ezt a korszakot az ország történetének első vérvádja, 1494-ben Nagyszombaton. (Erről lásd a nagyszombati vérvád leírását: 14. oldal) A vérvádak koreográfiája a történelemben mindig hasonló volt: a zsidókat egy keresztény gyermek megölésével vádolták. A vádak szerint a zsidók a gyermek vérért rituális célokra – különösen a pészachi kovásztalan kenyér megsütéséhez – használták fel. A vádak már csak azért is rendkívül abszurdak, mivel a zsidó vallás a vér fogyasztásának teljes tilalmát írja elő és ennek megtartásáért az állatok levágásakor és a húsok felhasználásakor rendkívül alapos vértelenítési eljárásokat alkalmaznak.

A mohácsi csatát követően a törökök az útjába kerülő zsidók egy részét magukkal vitték (például budai zsidók), voltak azonban olyanok is, akiket megöltek (például pécsi zsidók). Az országban maradt zsidóknak folyamatos kiűzéseket kellett megélniük (Sopron, Pozsony). Emellett újabb vérvádak sújtották őket: 1529-ben a bazini és 1536-ban a második nagyszombati vérvád.

Az 1494-es nagyszombati vérvád

Az esetről részletesen tudósított Bonfinius, Mátyás király történetírója. A zsidókat egy korábban eltűnt keresztény gyermek megölésével, vérenek elfogyasztásával, valamint a holttest feldarabolásával és elásásával vádolták. A perbe fogott asszonyok a kínzástól való félelmükben bevallották az el nem követett gyilkosságot. Bonfinius elbeszélése szerint a zsidók azt vallották, hogy a zsidóknak négy célra van szükségük keresztény vére: (1) a csecsemő vérenek elállításához a körülmetélési szertartáskor; (2) szerelmi ital készítéséhez; (3) a menstruáció gyógyításához, amiben a zsidó férfiak is szenvednek; (4) istenáldozatra, amelyet évenként mindig máshol tartanak. Az elfogatás, kihallgatás és kínvallatás, az ítélethozatal, valamint az ítélet végrehajtása 17 napon belül megtörtént. A vádlottakat máglya általi halálra ítélték. (Magyar Zsidó Lexikon 1929:637).

Buda 1541-es elfoglalásával az ország három részre szakadt: a török uralom alatti területekre, a királyi Magyarországra és az erdélyi fejedelemségre. Az egyes országrészek viszonyainak jelentős eltérése a zsidók helyzetében is tükröződött, ezért most röviden mindháromról külön szólnunk. A törökök által megszállt országrészben az Oszmán Birodalomra jellemző vallási türelem a zsidókra is kiterjedt. Ebben az időben az itt élő zsidók is főleg kereskedelemmel, kisebb részben kézművességgel foglalkoztak. A királyi Magyarországon ekkoriban jellemzővé vált, hogy a szabad királyi városok nem engedték területükön a zsidók letelepedését, illetve az ott élőket kiűzték. Ezek a zsidók ezért leginkább földesúri birtokokon telepedtek le. A XVI-XVII. században megerősödő pénzforgalomban és kereskedelemben a zsidók nagy részt vállaltak. Az Erdélyben élő zsidóságról a XVI. századtól találunk említéseket.

1613-1629 Bethlen Gábor erdélyi fejedelem idején került sor a zsidók első törvényes betelepülésére Erdélybe. A fejedelem 1623-ban kiváltságlevelet bocsátott ki, amelyben megengedte, hogy szabadon kereskedhessenek, vallásukat szabadon gyakorolhassák. Ezen a területen a zsidók nem földesúri, hanem a fejedelem joghatósága alatt álltak és neki adóztak. Ebben az időben jelent meg Erdély területén a szombatosság. (Gonda 1992:23-31)

A törökök kiűzése után (1686: Buda visszafoglalása; 1699: karlócai béke) a volt török által hódolt területeken élt zsidóság elpusztult vagy elmenekült. A királyi Magyarországon élő zsidóság sorsát több tényező is alakította. Helyzetükre kedvezőtlenül hatott az erősödő ellenreformáció, amely a vallási türelmetlenség jegyében a zsidókat is fokozottabban üldözte. Ezzel ellentétesen hatott, hogy a törökök elleni háborúk időszakában a Habsburg Birodalomnak még fokozottabban szüksége volt a zsidó hadiszállítókra, illetve azok kölcsöneire. További tényező volt, hogy a háborúk során elnéptelenedő vagy ritka népességű területek betelepítésében a zsidó telepéseknek is nagy szerepet szántak, különös tekintettel a zsidók jó adózási képességére.

Bevándorlási hullámok a XVII-XVIII. században és a zsidó népesség számának alakulása

A korábbiakban láttuk, hogy a zsidóság történetének folytonossága Magyarországon többször megtört. A XVII-XVIII században több bevándorláshullámmal sok zsidó telepedett le Magyarországon. A XVII. század végétől Ausztriából és Németországból főleg iparral és kereskedelemmel foglalkozó zsidók települtek az országba. Soraikból a későbbiekben sok ortodox vezető került ki. A XVIII. század folyamán Cseh- és Morvaország területéről alapvetően III. Károly császár 1726-os rendelete miatt jöttek az országba, amely elrendelte, hogy minden zsidó családban csak egy férfi nőülhet meg és alapíthat családot. Ezek a bevándorlók gazdasági, társadalmi és kulturális szinten is magasabban álltak, mint azok, akik Ausztriából és Németországból érkeztek. Alapvetően közülük került ki a későbbi gazdasági elit. A vallási reformok, az emancipáció és az asszimiláció zászlóvivői lettek. A Galíciából történő bevándorlás már a XVII. században megindult, a Hmelnickij nevére elhíresült pogromok miatt a későbbiekben fokozódott és a XVIII. század folyamán is folytatódott. Lengyelország első felosztásakor (1772) új lendületet vett, mivel ekkor Galícia a Habsburg Birodalom része lett és a lengyel államiság megszűnésével az ott élő zsidóság helyzete rendkívül bizonytalanná vált. A Galíciából jötteket az előző kettőtől eltérő társadalmi, kulturális és vallási arculat jellemezte. Többségük italméréssel, kiskereskedelemmel, fizikai munkával foglalkozott. Sokuk a haszidizmus⁷ híve volt. Sok későbbi ortodox vezető került ki közülük.

Többféle ok játszott közre abban, hogy Magyarország közel fél évszázadon keresztül a zsidó vándorlás első számú célországa lett. Magyarország a Habsburg Birodalom része volt, így itt a legtöbb esetben tartományok közötti vándorlásról beszélhetünk. Fontos ösztönzők voltak a reformkorban hozott emancipációs, „félemancipációs” törvények. Karády Viktor azonban ezeken a közismert tényezőkön kívül még további, sajátosan a magyar fejlődésből fakadó húzóerőket is beszél. Egyrészt Magyarország a törökök elleni háborúk és a függetlenségi mozgalmak okozta pusztítások következtében fellépő népességhiányáról. Véleménye szerint további vonzerő lehetett, hogy az országban a török hódoltság után igen ritka volt a zsidó lakosság, ami lehetővé tette, hogy egész közösségek települjenek át és „újraateremtsék saját közösségi felépítményüket anélkül, hogy eközben szembe kellene nézniük az itt lévők megkötéseivel vagy a zsidó vallás más szervezeti típusainak konkurenciájával”. (Karády 2000:93-94).

⁷ A haszidizmus (haszidok = „jámborok”) 1750 körül Rabbi Izrael ben Eliezer (Baál Sem Tov („az isteni név tudója”)) által Ukrajnában alapított misztikus-vallásos mozgalom, amely szakított a merev, tekintélyelvű rabbinikus hagyománnyal, misztikus kapcsolatot létesített a hívő és Isten között.

Mivel Magyarország újkori zsidóságának nagy része a XVII-XVIII. századi bevándorláshullámokkal került Magyarországra „a magyar zsidóságnak nincsen történelmi tradíciója” (Katzburg 1999:11). A Magyarországra betelepülő zsidók természetesen magukkal hozták vallási és társadalmi szokásaikat, hagyományaikat. Magyarországon ez a többféleség sok-sok generáción keresztül fennmaradt. Katzburg ebből a bevándorlásból adódó sokféleséget a magyar zsidóság egyik specifikus vonásának tekinti (Katzburg 1999:11).

Az első országos zsidóösszeírást (*Conscriptio Judeorum*) 1735-1738 között tartották. E szerint ekkor a szabad királyi városokon kívül az összeírást elvégző 30 megyében mintegy 12.000 zsidó élt. (Becslések szerint az egész ország területén számuk 15-18 ezerre tehető, arányuk a népességen belül pedig nem érte el a fél százalékot.) (Gyurgyák 2001:26-27) A zsidóság nagy része a határszéleken élt, 41 százalékuk Galíciából, illetve Cseh- és Morvaországból származott. Az 1787-es első népszámlálás már 80.000 körüli zsidó lakosságot mutatott. Mivel a korábbi összeírások módszerei eltérőek voltak, a számok nem összevethetőek, azonban az elmondható, hogy a zsidó népesség számának és arányának növekedése a XVIII. és XIX. század alatt folyamatos volt.

A zsidó népesség helyzete a rendi társadalomban

A magyar rendiség a zsidóságot nem integrálta, de helyét, jogállását pontosan szabályozta. Ahogyan Gyurgyák írja, a zsidóság jogi helyzetét a rendi társadalomban sajátos kettősség jellemezte. Egyrésztől alapvető szempontok szerint valóban a rendi társadalom szerkezetén kívül álltak. Másrésztől ez nem jelentett jognélküliséget, hiszen a zsidóság köz- és magánjoga ebben a korban is pontosan szabályozott volt. (Gyurgyák 2001:29) A zsidóság jogállása ebben az időben attól függött, hogy kinek a joghatósága alatt állt. Ez háromféle lehetett: földesúri, udvari és városi. (Erről lásd a zsidók jogállásának leírását: 16. oldal)

A zsidók jogállása a rendi társadalomban

A XVIII. század végéig, a XIX. század elejéig a jog és a közvélekedés a zsidóságot idegen etnikumként kezelte. Érdekes, hogy a zsidók státusát mind a keresztény, rendi társadalom, mind pedig a zsidó közösség hasonlóan tekintette. „Mivel a zsidókat kiűzték saját hazájukból, ezért mai lakhelyükön csak ideiglenesen élnek, következésképpen rájuk az idegenekre vonatkozó jogi szabályozás vonatkozik.” (Gyurgyák 2001:29)

A XVIII. század folyamán a földesúri joghatóság volt a legjellemzőbb. „A zsidók megtelepedésének feltételeit, a közösség szervezetét, jogait és kötelezettségeit a kegyúr által kiadott kiváltságlevél (*privilegium*) szabályozta.” (Katzburg 1999:19) A földesurak és a zsidók viszonyát egyfajta érdekközösség jellemezte. A városokból kiűzött zsidók politikai és gazdasági biztonságban élhettek, önkormányzati alapon gyakorolhatták közösségi életüket. A földesurak a zsidók letelepítésével állandó bevételekhez jutottak, illetve a zsidók bevonása a birtokgazdálkodásba is előnyösnek bizonyult. Az udvari zsidók leginkább az udvari és kamarai szállítók sorából kerültek ki. Őket az akkori zsidóság „arisztokratáinak” nevezhetjük. Számukra

és családjuk számára az uralkodó általában biztosította a jogot, hogy az országban bárhol letelepedhettek, szabadon kereskedhettek, tetteikért kizárólag a királyi bíróság előtt feleltek.

A városokba való betelepedés jogáért folytatott harc központi szerepet játszott a magyarországi zsidóság XVIII. századi történetében. A szabad királyi városokból a zsidók „a zsidók nem tűrésének joga” (*jus non tolerandis Judaeis*) alapján ki voltak tiltva. Az e joggal nem rendelkező városok esetében a király hatáskörébe tartozott a zsidók jelenlétének engedélyezése vagy tiltása. (Katzburg 1999:21) Buda városa esetében Mária Terézia (1740-1780) 1746-ban adta ki a zsidókra vonatkozó kiűzetési parancsot. A királyi városokhoz hasonlóan különleges státusszal rendelkeztek a korona tulajdonát képező bányavárosok. Az itt lakó zsidóknak a XVII. század végén el kellett hagyniuk a városokat, és hét mérföldes körzetben nem közelíthették meg. 1749-ben Mária Terézia bevezette az úgynevezett türelmi adót. Ez tulajdonképpen a zsidók külön köteles adója volt, amelyért a hazai zsidóság egyetemlegesen volt felelős és összege állandóan emelkedett. A türelmi adó jogi alapja a korábban említett kamaraszolgaság intézménye volt.

II. József kora

II. József tevékenységére nagy hatással voltak a felvilágosodás eszméi. A többi felvilágosult abszolutista uralkodóhoz hasonlóan hitte, hogy a monarchia felülről jövő átfogó szabályozással megreformálható, egységes birodalommá formálható. Államfelfogása a társadalmi szerződés abszolutizmus szerinti értelmezésén alapult.

Láttuk, hogy bár a zsidóság jogi státusa a rendi Magyarországon szabályozott volt, azonban ez a szabályozás korántsem volt egységes. Az egységes állami szabályozás létrehozására először II. József (1780-1790) tett kísérletet, aki 1783-ban hirdette ki a zsidókra vonatkozó átfogó rendeletet, a *Systematica Gentis Judaicae Regulatio*-t. Az uralkodó ezen kívül is számos zsidókat érintő rendelkezést hozott. (Ezekről a rendeletekről lásd részletesebben az összefoglalót: 17. oldal) Ezek egyszerre próbáltak megfelelni a felvilágosodás és az abszolutisztikus államszervezés eszményeinek. Számos, a zsidók asszimilációját elősegíteni hivatott intézkedést vezetett be. Legfontosabb részének azonban kétség nélkül azt tekinthetjük, hogy a bányavárosok kivételével megadta a szabad letelepedés jogát.

II. József zsidókkal kapcsolatos rendelkezései

A *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* volt az első kísérlet Magyarországon a zsidók helyzetének egységes állami szabályozására. A szabályozás nem a zsidók feltétel nélküli elfogadása, hanem sokkal inkább a Birodalom érdekeinek nevében készült. A rendelkezések egy része mindenképpen azt mutatja, hogy II. József gondolkodásában a zsidóság helyzetének rendezése összekapcsolódott asszimilációjuk szükségességével és végső soron akár kereszténységre való áttérítésükkel is. A rendelet a jiddis és a héber nyelv elhagyására kötelezte

a zsidókat; ezeket a nyelveket kizárólag liturgikus célra használhatták. A rendelet nagy súlyt fektetett az oktatás kérdéseinek rendezésére: állami felügyelet alatt álló úgynevezett zsidó nemzeti iskolák felállítását rendelte el, megengedte, hogy a zsidó gyerekek a keresztény iskolákat is látogathassák. Elrendelte, hogy a zsidó tanulókat semmilyen megkülönböztetés sem érheti. Az elképzelés szerint ezekben az iskolákban egységes tananyag szerint folyt az oktatás. A rendelkezés súlyát erősítendő kilátásba helyezte, hogy csak azok a zsidó fiatalok kaphatnak házasságkötési engedélyt, akik rendelkeznek ilyen iskolai bizonyítvánnyal, illetve, hogy 10 év elteltével az ilyen iskolai végzettséggel nem rendelkezőket a fontosabb foglalkozások úzésétől eltiltja. A tehetséges tanulók előtt az egyetemek is megnyíltak. Eltörölte az öltözetben viselt megalázó jeleket, és engedélyezte a kardviselést. Megtiltotta a szakállviselést, azonban a zsidóság tiltakozásának hatására ezt a rendelkezést vissza kellett vonnia.

Fontosak voltak a polgári élet jobbítását szolgáló rendelkezések: bizonyos feltételek mellett lehetővé tette a földbérlést (árrenda). A rendelkezés több, addig tiltott foglalkozást is felszabadított a zsidók előtt, gondosan ügyelve arra, hogy ezzel ne sértse a nemesi érdekeket és a céhek privilégiumait. Legfontosabb részének azonban kétség nélkül azt tekinthetjük, hogy a bányavárosok kivételével megadta a szabad költözés jogát. Csupán gesztusértékű intézkedésnek tekinthetjük, hogy 1785-ben a türelmi adó megszügyenítő elnevezését „kamerális taksa” formával cserélte fel; ez az adónem ennek ellenére a zsidók külön adója maradt. 1787-ben elrendelte, hogy minden zsidó, aki semmiféle vezeték- vagy ismeretes előljáró nevet nem viselt, 1788 januárjától fogva német előljáró nevet köteles magának választani.

II. József halála előtt minden rendeletét, közöttük a zsidóságot érintőket is megsemmisítette, azonban hatásuk ennek ellenére megmaradt. Nem vitatható, hogy ez volt az első állami kísérlet a zsidó és keresztény világ közötti falak megbontására.

Reformok előestéjén

1790-ben II. József halála után a városok újból próbálkoztak a zsidók kiűzésével. Ellenlépésként a Magyarországon élő zsidók közössége folyamodvánnyal fordult az 1790-91. évi országgyűléshez, amelyben többek között a következőket írta: „Nincs a földkerekségen Magyarországon kívül más hazánk, nincs más atyánk, mint a király, kinek kormányzására a világ ura Magyarországot és népeit bízta, nincsenek más pártfogóink, mint a közhatalóságok és földesuraink, nincsenek más testvéreink, mint akikkel egy társadalomban élünk és halunk, nincs más oltalmunk, mint a haza törvényei, nincs más menedékünk, mint az emberiség ama kötelességei, amelyekkel ember ember iránt kivétel nélkül tartozik.” (a folyamodvány szövegét közli Gonda 1992:49) Ez a levélrészlet talán az első, ahol a zsidóság az uralkodó hatalomhoz és a társadalomhoz való viszonyának kettőssége, paradox volta ennyire markánsan megjelenik. Ez a felemás viszony – ahogyan be fogjuk mutatni – egész történelmét végigkíséri majd. Gondoljunk el, hogy itt egy olyan zsidó népességről beszélünk, amelyet külön adóval sújtanak, amelynek tagjai nem költözködhetnek szabadon, bizonyos foglalkozásokat nem űzhetnek, akik nem is olyan régen még megkülönböztető jelzések viselésére voltak kötelezve. Ez a zsidóság

egy tulajdonképpeni hűségnyilatkozatot ad és azt gondolja, hogy ettől más elbírálás alá fog esni és helyzete valamivel is jobb lesz. (A folyamodványról lásd bővebben: 19. oldal)

A zsidók folyamodványa az 1790-1791. évi országgyűlésnek

A levélben a fent leírt bevezetés után a zsidók kilenc pontban írták le kéréseiket: 1. Szabad vallásgyakorlás lehetősége; ne kényszerítsenek senkit a kereszténység felvételére; 2. Szabad letelepedési, ház, illetve telekvásárlási jog; 3. Szabad kereskedési jog az országos és a heti vásárokon; 4. Az iparúzés szabadsága, földvásárlási, illetve -bérleti jog; 5. A zsidó vendéglők bérbeadásának megszüntetése; 6. Vallásuk akadályoztatása nélkül járhatnak alsó és felső tanintézetekbe; 7. Zsidók és keresztények perében az úriszék vagy a megyei törvényszék legyen illetékes (ne a város vagy a falu bírója); 8. Zsidók közötti ügyekben a rabbi, illetve az egyházi bíróság (*bét din*) legyen illetékes; 9. A rabbik gátat vethessenek a zsidó vallásba ütköző cselekedeteknek. A kérések sajátosan tükrözik a felvilágosodás eszméjét, amely alapvetően a sok szempontból a keresztényekkel közel azonos jogok, illetve a vallási türelem óhajában öltött testet. Emellett azonban megjelenik a vallási hagyományok megőrzésének akarata is. A kereszténységre jellemző univerzalizmus nézőpontjából a vallási türelem alapvetően addig terjedt, ameddig ez hosszú távon a nem keresztény felekezetűek kikeresztelkedéséhez vezetett. (Gonda 1992:49)

A városok ismételt tiltakozásai ellenére megszületett a *status quo* fenntartása érdekében a *De Judaeis* című törvénycikkely. Ebben II. Lipót (1790-1792) a zsidók 1790. január elsején fennállt állapotainak megtartására, illetve visszaállítására kötelezte a városokat. Bár az uralkodó kísérletet tett egy állandó szabályozás kidolgozására, utóda I. Ferenc (1792-1835) már nem pártolta a reformelképzeléseket, ezért az elkövetkező évtizedekben a zsidóság helyzetét a fent említett, ideiglenesnek szánt törvénycikkely szabályozta.

Emancipáció és asszimiláció a XIX. században

A történeti irodalom a zsidóság szempontjából a XIX. századot gyakran illeti a befogadó, asszimiláló, emancipáló jelzővel. Mindenekelőtt szükségesnek tartjuk a két, címben szereplő fogalom jelentésének tisztázását.

Az emancipáció kifejezést a római jogból eredeztetik. Eredetileg a felnőtté vált gyerek feletti apai hatalom megszűnését, az egyén saját jogúvá válását jelentette. A fogalmat az újkorban a kisebbségek egyenjogúsítása értelemben használjuk. Magyarországon a zsidósággal kapcsolatban a XIX. század 30-as éveitől beszéltek emancipációról. Ez 1848 előtt azt fedte, hogy a zsidók megkapják mindazon jogokat, amelyekkel a nem nemesek rendelkeznek. 1848 után már mindenkire, így a zsidókra is kiterjedő, általános jogegyenlőséget értettek alatta. (Gyurgyák 2001:44)

Bibó István meghatározása szerint az asszimiláció „az a társadalmi folyamat, melynek során egyesek vagy csoportok egy új, társadalmi feltételeik meghatározásában döntő közösségnek, melyhez eddig nem tartoztak, a tagjaivá válnak, abba beolvadnak, hozzá

alkalmazkodnak, hozzá hasonulnak.” (Bibó 1986:723). Bibó az asszimilációnak egyfajta moralizáló értelmezését adja a „komoly közösség” fogalmának bevezetésével. Bibó ezt írja: „Minden közösség nyíltan vagy hallgatólagosan megszabja az asszimiláció feltételeit. [...] Komoly belső életű és komolyan egyensúlyozott közösségekben az asszimiláció feltételei mindig világosak és határozottak, komoly közösség azt, akit egyszer befogadott, meg is védi ...” (Bibó 1986:729) Látni fogjuk, hogy Magyarországon az asszimiláció feltételei soha nem voltak igazán tisztázottak. Különböző nézetek voltak arról is, hogy például az emancipáció az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* által először megfogalmazott egyenlőségeszmény alapján „jár” vagy ez, például valamilyen asszimilációs kritérium teljesítéséhez van-e kötve. Az emancipációs és asszimilációs folyamatokat több nézőpontból is megközelíthetjük: jogi-politikai, gazdasági, nyelvi és vallási-kulturális aspektusból. A következőkben ezen csomópontok köré szervezzük a XIX. századi magyar történelem ide illő vonatkozásait.

Jogi-politikai aspektus

A XIX. században a zsidósággal kapcsolatos elképzeléseket három fő nézet köré csoportosíthatjuk. Az első, liberális álláspont szerint az egyenjogúságot feltétel nélkül meg kell adni. E nézet legpregnánsabb képviselője báró Eötvös József volt és gondolatait *A zsidók emancipációja* című 1840-ben megjelent munkájában össze is foglalta.

Ezt a gondolatot leginkább az alsótáblán helyet foglaló köznemesség és honorácior értelmiség tartotta sajátjának. Követőit erős optimizmus jellemezte: úgy vélték, hogy a gondok forrása a múltban, az előítéletekben, sztereotípiákban keresendő. A zsidóság emancipációjával ezek a gondok egy csapásra megszűnnek majd és megkezdődik a zsidó és keresztény csoportok közeledése. Úgy gondolták, hogy az emancipáció automatikusan magával hozza majd a zsidóság asszimilációját, amely alatt alapvetően nyelvcserét értettek. Úgy vélték, hogy a zsidó emancipációt szükségessé teszi a korszellem (felvilágosodás, Francia Forradalom eszméi). Beszédekben olyan európai példákra hivatkoztak, ahol már az emancipáció megtörtént és sikeresnek bizonyult. Indoklásukban egy gazdasági komponens is szerepelt: ha a zsidók a társadalom többi tagjával együtt adót fizetnek, akkor ugyanazok a jogok illetik meg őket. A zsidó emancipációs folyamatot visszafordíthatatlannak tartották, és úgy gondolták, hogy a zsidóság asszimilációja, beolvadása a magyar társadalomba zökkenőmentes lesz. 1840. március 24-én ebben a szellemben küldött üzenetet az alsótábla a főrendeknek: szinte patetikus stílusban írják le, hogy a zsidó lakosságnak meg kell adni „azon jogokat, melyekkel minden polgárnak bírnia kell, ki a közterhekben részesül.” Részletesen leírják mindazon jogok körét, amelyekben a zsidóságot részesíteni kell.

A második álláspontot elfoglalók bár nem utasították el az emancipációt, sőt azt szükségesnek tartották, azonban azt lépésenként és bizonyos feltételekhez kötve képzelték el. Az ezen az állásponton lévők úgy gondolták, hogy a zsidó népességnek bizonyítania kell asszimilációs képességét és hajlandóságát, majd ezért cserébe kaphat jogokat. Ezen az állásponton volt többek között gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos is.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a Széchenyihez hasonló nézeteket vallók általában a felsőtáblán foglaltak helyet és a liberális nézeteket vallóknál mindenképpen konzervatívabb nézetrendszerrel bírtak. 1844-ben a felsőházban Széchenyi élesen fogalmazott a zsidóság emancipációjával kapcsolatban. Úgy gondolta, hogy a zsidóság olyan tömegű népesség, amelynek emancipációja nem történhet egyik napról a másikra. A magyar nemzetet nem érezte elég erősnek e lépés megtételére. Széchenyi úgy gondolta, hogy a nyelvcseré önmagában nem jelent asszimilációt, ha az úgymond „szív nélkül” valósul meg; asszimiláció alatt valódi érzelmi beolvadást értett.

Több ponton hasonló nézeteket vallott Kossuth Lajos is, kinek gondolatai nagy hatással voltak az akkori politikai közvéleményre. Kossuth politikai és szociális emancipációt különböztetett meg. Úgy gondolta, hogy törvények által csak az előbbi lehet szabályozni, az utóbbit csak annyiban, amennyiben a szociális érintkezésnek törvényi akadályai vannak. Kossuth a zsidó vallást egyfajta politikai szervezetnek tekintette. Ez az értelmezés segített ahhoz is, hogy a liberális egyenlőség, illetve a vallásszabadság eszményével összebékítse a jogokért többek között vallásreformot elváró elképzeléseket. A fentiek alapján úgy gondolta, hogy szükség van a franciaországi zsidókéhoz hasonló hitvallásra⁸ és a vallás reformjára. A zsidó vallásnak meg kell szabadulnia teokratikus jellegétől és mindazon törvényektől, szokásoktól, amelyek a zsidó és keresztény világ érintkezését lehetetlenné teszik. Bár Kossuth leírásában nem teljesen tisztázta a szociális emancipáció fogalmát, de ezt egyrésztől mindenképpen valami olyannak tekinthetjük, amely csak a zsidók asszimilálódása, vallásuk reformja alapján képzelhető el. Kossuth a zsidóságra bízta annak eldöntését, hogy népként definiálja-e magát vagy sem. Ha nem az, akkor ezen „balítéleteket” cáfolják meg, ha azonban az, akkor ezt az állapotot számolják fel. „A zsidó népiség felszámolása tehát egyértelműen következik ebből a logikából.” (Gyurgyák 2001:272-274)

A harmadik álláspont az antiemancipációs gondolatokat foglalta magába és alapvetően a városi polgárság sajátja volt. Követői úgy gondolták, hogy a zsidókat nem lehet és nem is kell emancipálni. Az indoklás széles skálán mozgott: a zsidók államot alkotnak az államban, saját törvényeik szerint élnek és az ország törvényeit nem tisztelik, erkölcstelenek, a keresztényeket becsapják, a keresztény haza szeretetére alkalmatlanok, nem keverednek a nem-zsidókkal, vonakodnak a földműveléstől és a fizikai munkától, túl sok pénzük van, és ezért az egyenjogúsítással valódi hatalom birtokába kerülnek majd. Ezekkel az érvekkel a politikai antiszemitizmus XIX. század végi megjelenésekor újra találkozni fogunk, akkor már viszonylag koherens érvrendszerre szerveződve. Látni fogjuk, hogy a keresztény antijudaizmus modern

⁸ Az úgynevezett Nagy Szanhedrint I. Napóleon hívta össze 1807-ben. A gyűlés feladata az volt, hogy a francia kormány által feltett 12 kérdésre választ adjon és ezzel a zsidó vallás egyfajta hitvallását adja. A kérdések a következők voltak: 1. Törvényes-e, hogy egy zsidónak több felesége legyen? 2. A zsidó vallás megengedi-e a válást? Érvényes-e a válás akkor is, ha az nem a törvényszék mondta ki, hanem olyan törvény, amely szemben áll a Francia Polgári Törvénykönyvvel? 3. Házasságot köthet-e egy zsidó és egy nem-zsidó? Vagy a zsidó törvények előírják, hogy zsidók csak maguk között házasodhatnak? 4. A zsidók szemében a nem zsidó vallású franciák felebarátok vagy idegenek? 5. A zsidó vallás milyen viselkedést ír elő egy nem zsidó vallású franciával szemben? 6. Egy olyan zsidó, aki Franciaországban született, akit a törvények francia állampolgárként kezelnek, elfogadja Franciaországot hazájaként? Kötelessége megvédeni azt? Kötelessége engedelmeskedni a törvényeknek és követni a Francia Polgári Törvénykönyv előírásait? 7. Ki választja a rabbikat? 8. A rabbik milyen rendőrségi hatáskörrel bírnak a zsidók felett? Milyen bírói hatalmuk van felettük? 9. A rabbik rendőrségi hatáskörét és a választás formáit a zsidó törvények szabályozzák vagy csak a szokások? 10. Vannak-e olyan foglalkozások, amelyek gyakorlásától a zsidók törvényeik alapján el vannak tiltva? 11. A zsidó törvények tiltják az uzsorát a felebarátokkal, hitsorsosokkal szemben? 12. Az uzsora megengedett vagy tiltott az idegenekkel való üzleti kapcsolatokban?

antiszemitizmussá alakulásának egyik fontos impulzusa éppen a zsidóság emancipációjának megítélése volt.

A különböző álláspontot vallók felfogása arról is alapvetően eltért, hogy minek tekintették a zsidóságot. A liberális álláspont hívei a zsidóságot néposztályként, míg az emancipációt fokozatosan végrehajtók nemzetként tekintettek rá. Ebben a korban a magyarság kultúrnemzeti felfogása volt „érvényben”, amely szerint egyszerre két nemzethez tartozni nem lehet. Ebből is következett, hogy míg a liberális felfogás hívei, akik a zsidóságot nem tekintették külön nemzetnek, elképzelhetőnek tartották a feltétel nélküli emancipációt, addig a zsidóságra népként tekintők az emancipáció előtt elvárták a zsidóság asszimilációját, beolvadását a többségi társadalomba.

Az elképzelések különbözősége mögött azonban egy azonos, ki nem mondott elképzelés húzódott: a politikai jogok megadása nem jelenti, nem jelentheti a politikai privilégiumok megosztását. A liberális nemesség és a zsidóság közötti kompromisszumra a szakirodalom az asszimilációs társadalmi szerződés kifejezéssel utal. Ennek két komponense volt: az első a politikai és a gazdasági életben való „munkamegosztásra” vonatkozott; a másik pedig az emancipációért cserébe elvárt asszimilációs teljesítményre. Előbbi szerint a liberális nemesség a politikai hatalmat monopolizálja, de támogatja a zsidóságot Magyarország gazdasági modernizációjának végrehajtásában, és a kivívott emancipációs eredményeket megvédi az antiszemita támadásoktól. A második komponens szerint pedig a zsidóság mindezt lojalitással, asszimilációs teljesítménnyel viszonozza. (Kovács 1988:606)

Mint azt már korábban láttuk, az ekkor Magyarország területén élő zsidóság legnagyobb része külföldről jött az országba. A bevándorlók különbözőségéből itteni életformájuk, magatartásmódjuk különbözősége is adódott. A Galíciából és Ukrajnából bevándorló, általában rendkívül szegény, a világi tanulmányokat nélkülöző zsidók a többi csoportnál lényegesen zártabbak voltak, jobban őrizték szokásaikat, az asszimilációs folyamatokban kevésbé vettek részt. A reformkori országgyűléseken többször szerepelt napirendként a keletről történő bevándorlás megakadályozása, illetve vagyoni, mesterségbeli, műveltségi feltételekhez kötése. Az emancipáció kérdésének tárgyalásakor is felmerült, hogy ennek a zsidó népességnek is „jár-e” az egyenjogúsítás. Később látni fogjuk, hogy az 1839-40. évi reformországgyűlésen elfogadott, a zsidók szabad letelepedését lehetővé tevő törvény is a korlátozás szellemében született. A zsidóság településszerkezeti megoszlását is nagyban befolyásolta, hogy a városok egészen 1840-ig megakadályozták letelepedésüket. Addig a II. Lipót által kihirdetett 1790-es szabályozásra hivatkoztak, amit úgy értelmeztek, hogy 1790. január 1-je után nem kell befogadniuk több zsidót. Az országba bevándorló zsidók tehát továbbra is leginkább földesúri birtokokon, mezővárosokban telepedtek le, sokan a határok közelében.

1825-től kezdődően a zsidóság ügye többször is felmerült a reformországgyűléseken. Az 1839-40. évi reformországgyűlésen történekből már egyértelműen látszott, hogy a politika különböző szinteken lévő szereplői egészen másképpen képzeltek el a zsidók emancipációját.

Ezen országgyűlés legfontosabb eredménye az lett, hogy a bányavárosok kivételével szabad költözködést biztosított a zsidóknak. Az elfogadott rendelkezés hatására nagyarányú vándorlás indult meg az országba és az országon belül. Míg 1840-ben 242 ezer, addig 1850-ben már 366 ezer zsidó élt az országban. Országos arányuk 2,1 százalékról 3,2 százalékra nőtt, azonban ez bizonyos megyékben akár másfélszeres növekedést is jelentett. Városiasodásuk is jelentős volt. A városi zsidó lakosság aránya a teljes zsidó népességhez viszonyítva az 1825-ös 18 százalékról 1869-re 30 százalékra emelkedett. A teljes népességen belül ezek az arányok rendre 11 és 13 százalék voltak. (Don–Magos 1985:449) Az 1840. évi szabad letelepedést biztosító törvény, amely legitimálta ittlakásukat végképp megingatta a Mária Terézia által bevezetett türelmi adó jogi alapját, amelyet végül 1846-ban V. Ferdinánd⁹ eltörölt. Az 1839-1840-es reformországgyűlésen nyilvánvalóvá vált, hogy a zsidók emancipációjának lépésenkénti végrehajtása áll közelebb a politikai realitásokhoz. Az 1843-44-es reformországgyűlés hangulatát már ezen elképzelés hívei határozták meg.

Zsidókkal kapcsolatos törvénykezés 1825-től a szabadságharc kitöréséig

Az 1825. évi reformországgyűlésen többszöri üzenetváltás után mind az alsótábla, mind a főrendek beleegyeztek a türelmi adó eltörlésébe, ám a király nem szentesítette a határozatot.

Az 1839-40. évi országgyűlésen az alsótábla többségi javaslatként a türelmi adó eltörlése, a zsidó vallásnak bevett vallássá nyilvánítása és a zsidóknak az ország nem nemes lakóival történő egyenjogúsítása került a főrendek elé. A felsőtábla válaszában több ponton is a javaslatok pontosítását, illetve a bevándorlás feltételekhez kötését kérte. Az alsótábla a kérések alapján újrafogalmazta a javaslatot, de az most a király ellenállásán bukott meg. A rendek először nem akarták elfogadni az eredetire már szinte semmiben sem emlékeztető törvényt, azonban a zsidók kérésére mégis így tettek. A törvény preambulumban azonban ezt írták: „Addig is, míg a zsidók állapotjáról a törvény bővebben rendelkezik, ez úttal határoztatik.” Végül a bányavárosok kivételével megadták a szabad költözködés jogát, azonban kikötötték, hogy ez csak azokra vonatkozik „kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magokviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen.” (a törvény szövegét közli Gonda 1992:269-270)

A törvény a szabad költözködés némileg korlátozott jogán kívül szabaddá tette a gyáralapítást és a mesterségbeli korlátozásokat feloldotta. A törvény – a II. József által hozott rendelkezésekhez hasonlóan – állandó vezeték- és keresztnév használatát rendelte el. Ezen kívül a születendők anyakönyvezésére és az oklevelek, szerződések országban használt nyelven való szerkesztésére kötelezte a zsidókat.

A zsidók 1828 óta szüneteltették a türelmi adó fizetését. A zsidók 1842-ben beadványban fordultak V. Ferdinándhoz, amelyben a türelmi adó eltörlését kérték. A király erre hajlandónak mutatkozott azzal a feltétellel, ha az 1828 óta felgyülemlett hátralékot kifizetik. Végül sikerült megállapodni a visszafizetés időtartamában és abban, hogy a tartozást a tényleges összeg körülbelül felében állapítják meg. Végül az uralkodó, ezekkel a feltételekkel 1846-ban eltörölte a türelmi adót.

⁹ Uralkodott: 1835-1848.

A magyarországi zsidóság asszimiláltsági fokát mutatja az a tény is, hogy igen nagy számban vettek részt az 1848-49-es szabadságharcban. A zsidó honvédek pontos számáról ugyan nem rendelkezünk adatokkal, de közelítő becslések számukat közel 20.000 főre teszik. A zsidók anyagilag is hozzájárultak a szabadságharchoz. Az 1848 májusában az ország polgáraihoz szóló felhívás után a zsidó községek egy része is gyűjtést rendezett, nagy összegű pénzzel és adománnyal járultak hozzá a forradalom költségeihez, a felszerelések előteremtéséhez, kórházak kialakításához.

Az 1848-49-es forradalom első napjain úgy tűnt, hogy a zsidók részvételének a forradalmi eseményekben nincsen akadálya. A márciusban megalakuló Közcsendi Bizottmány és a szerveződő nemzetőrség tagjai között is találunk zsidókat. Azonban ezzel szinte egyidőben több vidéki városban pogromhangulat kezdett uralkodni és az ott élő zsidókat kiűzéssel fenyegették, voltak helyek, ahol fosztogatásig, pusztításig mentek az események. Bár a kormány április elején megjelent rendeletében próbált gátat vetni az ilyen eseményeknek, a zsidóellenes fellépések több helyen folytatódtak. A zavargások hatására a kormány ideiglenesen kizárta a zsidókat a nemzetőrségből. 1848 május végére sikerült mindenhol elfojtani a zsidóellenes zavargásokat.

1848 májusától a zsidók újra tagjai lehettek a nemzetőrségnek és honvédszázaljakhoz is sokan csatlakoztak. Einhorn Ignác¹⁰ 1849-ben a következőket írta a Pesti Hírlap hasábjain: „Vizsgálja meg vitéz honvédeink seregeit, s találni fogja, hogy ezeknek hatodik része izraelita fiakból áll, ámbar a zsidóság Magyarország egész lakosságának csak hatvanadik részét képezi, hogy tehát aránylagosan a zsidóság kebeléből tízszer annyi katona állíttatott a szabadságharc harcmezejére, mint bármely népfaj kebeléből!” (Bernstein 1998:101)

A zsidóságról az 1848-as törvények nem rendelkeztek. Az áprilisi törvényekben nem volt szó róluk, a vallásszabadságot, az azt kimondó XX. törvénycikk csak a bevett felekezetek tagjai számára biztosította, a zsidókat nem vették fel a városok választópolgárai közé, mivel ez szintén csak a bevett felekezetek tagjaira vonatkozott. A forradalom és szabadságharc végén, 1849 júliusában megtörtént a zsidóság emancipációja. Az országgyűlés vita és ellenvetés nélkül fogadta el a zsidók polgári és politikai jogainak kiterjesztését. Ez azonban már inkább csak egy formális aktus maradt, mivel a törvény szentesítésére nem került sor, és az ügy közel két évtizedig lekerült a napirendről.

Az osztrák seregek már a szabadságharc alatt több helyen vetettek ki súlyos hadisarcokat. A zsidókat a magyarokhoz hasonlóan érintette a szabadságharc utáni megtorlás. A fizikai megtorláson kívül a zsidó község egészét Haynau 2,3 millió forint hadisarc megfizetésére kötelezte. I. Ferenc József (1848-1916) 1850-ben eltörölte a hadisarcot, de a zsidóságot kötelezte arra, hogy 1 millió forintot fizessen be a létrehozandó zsidó iskolai és

¹⁰ Einhorn Ignácot (később Horn Ede) szülei rabbinak szánták, később Pesten a bölcsészeti fakultás hallgatója lett. Részt vett az Izraelita Magyarító Egylet, illetve a radikális zsidó reformközösség megalapításában. Ez utóbbinak első hitszónoka volt. „A szabadságharc mozgalmaiban szívvel-lélekkel részt vett, lelkesítő beszédek tartott és tábori rabbiként belépett Klapka hadseregébe.” (Magyar Zsidó Lexikon 1929:379)

tanügyi alapba. Ebből az alaptól jött létre többek között 1877-ben az Országos Rabbiképző Intézet.

Az 1860-as Októberi Diploma kibocsátásával I. Ferenc József kísérletet tett arra, hogy a szabadságharc leverése óta fennálló abszolutizmust valamiféle korlátozott alkotmányossággal váltsa fel. Ebben a légkörben ismét lehetővé vált a zsidóemancipáció ügyének felvetése, amelyet az uralkodó néhány rendelkezése jelzett is.

1859	eltörölték a házasságkötéshez szükséges hatósági engedélyeket
1860	érvénytelenítették a zsidók tanúzási képességét korlátozó rendeleteket
1860	az ebben az évben összeült prímási konferencia résztvevői – a jogfolytonosság jegyében – úgy döntöttek, hogy a képviselő-választásokon a zsidók se választók, se választhatók ne legyenek, azonban különböző írások, nyilatkozatok egyértelműen kimondták, hogy az újonnan összeülő országgyűlésnek az elsők között kell törvényt alkotnia a zsidók emancipációjáról

A 1867-es kiegyezés után kerülhetett sor arra, hogy a zsidóság emancipációja újra napirendre kerüljön. Arról nem volt vita, hogy ez az ügy nem tűr tovább halasztást, azonban végrehajtásának módjáról megoszlottak a vélemények. Abban egyetértettek, hogy a jogegyenlőséget további asszimilációs teljesítmény nélkül biztosítják a zsidók számára. Ennek egyik oka az volt, hogy az elmúlt évtizedekben elindult asszimilációs folyamatok eredményeit elegendő biztosítéknak látták, másrészt a feltételekhez kötés szemben állt volna a liberalizmus elveivel. A törvényi szabályozás mikéntjéről azonban viták folytak. Deák úgy vélte, hogy nincsen szükség külön, csak a zsidókra vonatkozó szabályozásra, csak a korábban meghozott törvényekben „a törvényesen bevett vallások különbsége nélkül” formulát a „vallások különbsége nélkül” formulára kell cserélni. Mások egy teljesen külön törvény meghozatala mellett érveltek. Végül inkább ez utóbbi mellett döntöttek. Deák javaslata „belenyúlt” volna a Magyarországon régen élő vallások rendszerébe, amely a felekezeteket bevett, elismert és tűrt kategóriákba sorolta.¹¹ 1867-ben végül megszületett az emancipációs törvény, amely azonban a zsidó vallás recepcióját nem foglalta magába. A törvény „az izraeliták egyenjogúsításáról polgári és politikai jogok tekintetében” címet viselte és kimondta, hogy „az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak” (a törvény szövegét közli Gonda 1992:270).

Gazdasági aspektus

Arról már írtunk, hogy a zsidók szabad letelepedését biztosító 1840. évi törvény nagy hatással volt a zsidók országon belüli vándorlására és az országba történő betelepülésére. A zsidóság létszáma a XIX. század utolsó évtizedeiben is folyamatosan növekedett. 1880 és 1910 között 625 ezerről 910 ezerre nőtt, és így népességbeli arányuk elérte az 5 százalékot.

¹¹ Erről részletesebben a zsidó vallás recepciójának tárgyalásakor szólunk majd.

A növekedés ebben az időszakban leginkább a természetes népszaporulatból adódott. Ekkorra a bevándorlás egyrészről az előző időszakhoz képest csökkent, másrészről pedig egyensúlyban volt a kivándorlás mértékével, amely alapvetően az Amerikai Egyesült Államokba irányult. Az országon belüli vándorlás alapvetően a határ menti megyékből az ország belseje felé, valamint a kisebb települések felől a városok felé zajlott.

A zsidóság városiasodása ebben az időszakban is folytatódott és a korábbinál még jelentősebb mértékben múlta felül az általános, az ország egészére jellemző urbanizációs folyamatokat. A városi zsidó lakosság aránya a teljes zsidó népességhez viszonyítva pedig az 1869-es 30 százalékról 1910-re 48 százalékra emelkedett, míg ez utóbbi arány a teljes népességen belül csak 19 százalék volt. Budapesten a zsidók aránya 1880-ban 12, 1890-ben 15, 1900-ban 21, 1910 pedig 22 százalék volt. (Don–Magos 1985:449-451)

A zsidók egyoldalú foglalkozásszerkezetének kialakulásához, nevezetesen ahhoz, hogy nagy arányban képviseltették magukat a pénzgazdálkodásban és a kereskedelemben, valamint a szabad értelmiségi pályákon, több történelmi tényező is hozzájárult: bizonyos foglalkozások űzésétől hosszú időn át el voltak tiltva, sokáig nem birtokolhattak földet, helyzetük kiszámíthatatlansága miatt inkább a mobilizálható tőkefajtákat részesítették előnyben. A tőkés gazdálkodás feltételei között ezen, alapvetően hátrányos helyzetükből adódó sajátságaik mindenképpen előnyt jelentettek számukra. Az eredeti tőkefelhalmozás korszakában éppen azok a mentalitásbeli elemek lettek hangsúlyosak, amelyeket a zsidóság már a rendi társadalmon belül is képviselt. A polgárosodás és modernizáció folyamata súlyos konfliktusokkal járt, mert a magyar társadalom különböző rétegei „nagyon különböző esélyekkel és adottságokkal kapcsolódtak be a polgárosodás folyamatába” (Karády 1989:96) Erdei Ferenc kettős társadalom elmélete szerint a nyugat-európai országokban a tőkés gazdasági fejlődés, illetve a modernizáció, valamint a társadalom polgári átalakulása egymással egységben ment végbe. Ezzel szemben a kelet-európai országokban a társadalom rendi formái sokban fennmaradtak, azonban a termelés és az áruforgalom itt is kapitalizálódott. „Ide kívülről és fölülről tört be a termelés kapitalista rendszere, ami más szóval azt jelenti, hogy ezek a társadalmak nem fejlődtek a maguk útján kapitalista gazdasági szerkezetté és polgári társadalomstruktúrává, hanem kívülről kapitalizálódtak.” (Erdei 1980:297) A társadalomszerkezeti változások és a gazdasági változások sokban elváltak egymástól, és egyfajta kettős társadalomszerkezet jött létre: egy rendies (történeti nemzeti társadalom) és egy kapitalista gazdasági (modern polgári társadalom). „A politikai elit a hagyományos nemességből nőtt ki, illetve ennek hatása alatt rendeződött át úri középosztállyá, mely az állami funkciókat és hivatalokat, illetve a közületek gazdasági pozícióit tartotta kézben. Az ide sorolható csoportok tehát védett, mintegy számukra fenntartott tevékenységi területeken érvényesültek, s

messzemenőleg megtartották a rendi társadalom ethoszát és magatartásformáit. Párhuzamosan alakult ki, jórészt nem magyar eredetű elemekből – zsidókból, németekből, szlávokból – a tulajdonképpeni polgári középosztály, tehát a modern ipari-kereskedői polgárság és szabadértelmiség, mely a szabadpiacon és a szabadversenyben érvényesült, s a polgári éthosz, a polgári értékrend s az ennek megfelelő célracionális életmód- és magatartásformák hordozója lett.” (Karády 1989:99-100) Gyurgyák úgy véli, hogy a zsidóság foglalkozási szerkezetét „egyrészt az adott gazdasági és társadalmi szerkezet, a korlátok és lehetőségek, másrészt saját kulturális mintái és aspirációi határozták meg. A zsidóság így elsősorban azokat a területeket foglalta el, amelyeket a befogadó társadalom meghagyott számára, illetve az új tevékenységek közül azokat választotta, amelyekhez megfelelő képességekkel rendelkezett [...]” (Gyurgyák 2001:82)¹²

A modernizáció kezdetén a zsidóság rendelkezésére álló tőke szinte kizárólag mozgó tőke volt, ezen kívül a zsidóság „rendkívüli szakkompetenciával bírt a tőke racionális kezelése, a hitelszerzés és -gyümölcsöztetés, általában a pénzkezelés és befektetés terén, annyira, hogy a modern bankrendszer kialakulása előtti korszakban is már egy sor bankfunkciót látott el”. Karády hangsúlyozza, hogy a mozgótőkével való rendelkezés önmagában nem lett volna elég, ehhez mindenképpen szükség volt az említett kompetenciákra. (Karády 1989:106)

A XIX. század nagy gyáralapításaiban (*Gründerzeit*) a zsidók nagy szerepet vállaltak. A teljesség igénye nélkül néhányat említünk: Fischer-féle porcelángyár Herenden, Goldberger óbudai textilnyomó gyára, Posner Károly pesti papírgyára, az Első Magyar Parkettagyár megalapítása, tatai cukorgyár, dél-magyarországi selyemhernyó-tenyésztő üzem (Gonda 1992:96-97). A korszak nagyvállalkozói között voltak (ismét a teljesség igénye nélkül): Hatvany-Deutsch család (malomipar és a cukorgyártás), Krausz-Mayer család (szeszipar), Popper család (faipar), Weiss család (vasipar és gépgyártás). (Prepuk 1997:97) Sok, a zsidóság társadalmi piramisának csúcsán lévő család állati termékek, textil és termények kereskedelmével tett szert tetemes vagyonra.

A nagykereskedők és iparosok jelentős részt vállaltak a magyar bank- és hitelszektor elindításában. Ebből a szempontból fontos volt az 1840-ben meghozott váltótörvény is, amely „az ősiség viszonyai között teremtett szabadabb pénzmozgást, lehetővé téve azt, hogy a kereskedelemben felhalmozott tőke – ha korlátozott mértékben is – hitelforrásként működjön”. (Gonda 1992:70-71) Érdekes megjegyeznünk, hogy a törvény 55. paragrafusában részletesen megnevezték azon zsidó ünnepeket, amikor „váltót sem bemutatni, sem pedig az elfogadás iránt nyilatkozni nem tartoznak”. (a paragrafus szövegét közli Gonda 1992:269)

A századfordulón a zsidóság a teljes népesség mintegy 5 százalékát tette ki. Ugyanekkor az ipar és kereskedelem összes keresői közötti arányuk közel 40 százalék volt. A szabadfoglalkozású értelmiségi pályákon – orvosok, ügyvédek, újságírók között – arányuk 50 százalék körül mozgott. A nem-zsidó népességnek 1900 körül a 70 százaléka a mezőgazdaságból élt, míg ez a

¹² Erről még lásd Zeke 1987, Gyáni 1998, Bognár 2003.

zsidók csupán egytizedére volt jellemző. Fontos azonban azt is elmondanunk, hogy ezen zsidók jelentős része a gazdasági elitbe tartozott, hiszen egyenként több ezer holdas földvagyon felett rendelkeztek.

Az elképzelt asszimilációs modell tehát sem település-földrajzi, sem foglalkozásszerkezeti tekintetben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A zsidóság ebben az időszakban végleg erőteljesen városias, azon belül is több helyen erősen koncentrálódó népességgé vált. A szabad költözködés megadásának éppen a zsidóság térbeli szétszóródásával, koncentrációjának lazulásával, esetleg megszűnésével kellett volna együtt járnia. Azonban Magyarországon is az történt, amit Jakov Katz – a francia zsidók vonatkozásában – így fogalmazott meg: „A költözködés és a letelepedés szabadságát a zsidók valóban kihasználták, de az eredmény nem szétszóródásuk lett, hanem éppen a nagyobb koncentráció.” (Katz 1995:187) Az addigi foglalkozási korlátok ledöntésének pedig a zsidók foglalkozásbeli aránytalanságainak csökkenését, végső esetben megszűnését kellett volna eredményeznie. Láttuk, hogy ez egyáltalán nem így történt, hiszen sok más tényező mellett éppen ez az időszak kedvezett igazán a zsidók által birtokolt tudás- és mentalitáskészletnek.

A zsidóság is tett kísérletet a foglalkozásszerkezet aránytalanságainak megváltoztatására. 1842-ben alakult meg a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület (MIKÉFE). Az alapítók céljai között szerepelt nehéz kézművek és iparágak gyakorlata és a földművelés gyakorlása. Bár az egyesület jelentős erőfeszítéseket tett, érdemi változásokat nem tudott elérni.

Nyelvi aspektus

Ahogy korábban már írtuk vizsgált korszakunkban a nemzethez tartozást a kultúra közössége alapján definiálták. Ennek egyik legfontosabb eleme a nyelvi közösség volt. Magyarország egészen az első világháborúig soknemzetiségű, soknyelvű ország volt. A feudális korban ennek nem volt különösebb jelentősége; „az anyanyelv vagy a nemzetiség a klasszikus feudális elrendezésben semmiféle társadalmi státuszjeggyel nem bírt” (Karády 1997a:152).

A magyar nyelv térhódítására Karády szerint alapvetően három tényező hatott. Először is a reformáció, amely az anyanyelvi Bibliára támaszkodó istentiszteleten alapult. A reformáció mindenhol nyelvi, nemzetiségi csoportok keretében történt. Másodszor az abszolutizmus és különösen II. József németesítő politikája különös ellenállást váltott ki. „A német nyelvűvé válás képzeletében valamiképp a nemesi értelemben vett nemzethalál víziójával párosult.” (Karády 1997a:155). Ez az ellenállás járult hozzá tehát egyrészt a magyar nyelvűség funkciójának megváltozásához. A harmadik tényező pedig a herderi tradíció alapuló nemzeti nyelvközösséghez kötött liberális polgári nemzetállam koncepció volt. Ebben az elgondolásban a nyelv egy alapvető megkülönböztető jegy, amely egyúttal meghatározza az egyén identitástudatát és etnikai hovatartozását. „Herder a nyelvet a legalapvetőbb egyesítő elemként tisztelte, mely képes arra, hogy kifejezze a közösség kollektív érzéseit és akarátát. A herderi nemzeteszme és a nyelv általi közösséghez tartozásról szóló herderi elmélet nagy hatással volt a nyelv és a nacionalizmus ideológiája közti szoros kapcsolat kialakulására.” (Puskás 2001)

Magyarországon azonban ezzel súlyos ellentmondás került felszínre. „Magyarországon a nemzetállamnak az egynyelvűségre épülő koncepciója, a hatalmi *status quo* fenntartása mellett [...] csak hosszú távon volt érvényesíthető, avval a feltétellel, ha a nem magyar nemzetiségek elmagyarosodnak” (Karády 1997a:156). Ebben a magyarosodási folyamatban mindenképpen nagy szerepet szántak az itt élő zsidóknak és ez egyre nagyobb jelentőséget kapott a magyar korona alá tartozó bizonyos nemzetiségek ellenállásával, illetve saját nacionalista törekvéseik kibontakozásával.

A zsidóság magyarosodása több szempontból összekapcsolódott vallásának reformjával. Látni fogjuk, hogy a zsidóság neológ irányzatára más vallási reform mellett az is jellemző volt, hogy ezekben a templomokban a rabbi beszédét magyarul tartotta.

Az 1840-es szabad letelepedést biztosító törvény a zsidók magyarosodására is nagy hatással volt.

1840	elhangzott az első magyar nyelven elmondott ima a királyért és a hazáért Szegeden, Pesten Schwab Leib főrabbi tartott agitációs beszédet a zsidók magyarosodása mellett (Magyar Zsidó Lexikon 1929:564)
1840	megjelent az első magyar tórafordítás
1841	megjelent az első magyar imakönyvfordítás
1842	megalakult a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület (MIKÉFE), amelynek céljai között a magyar nyelv ápolása is szerepelt
1844-től	Lőw Lipót rabbi magyarul kezd prédikálni a nagykanizsai zsinagógában
1844	létrehozták a Magyarító Egyletet, amely magyar iskolát és magyar óvodát tartott fenn, magyar hírlapokkal és könyvekkel felszerelt olvasótermet működtetett. Működését a szabadságharc leverését követő évtizedben lehetetlenné tették, de az 1860-as évektől Izraelita Magyar Egylet néven folytatta munkáját.
1847	megjelent a <i>Magyar Zsinagóga</i> című magyar nyelvű folyóirat. A lapindító Lőw Lipót szerint a folyóiratot „a felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcs és buzgó hazafiságnak az izraeliták közötti terjesztésére” alapították. Ebből ugyan csak egy szám jelent meg, de 1899-ben ugyanezen a címen jelentettek meg egy magyar homiletikai és lelkeszeti szakközlőnyt.
1848	az Első Magyar Zsidó Naptárat
1861-1868	ebben az időszakban adták ki a Magyarító Egylet folyóiratát Magyar Izraelita címen, ami a magyarosodás egyik fő szószólójává vált
1862	megjelent az Első Magyar Izraelita Naptár és Évkönyv
1867	létrehozzák az Országos Izraelita Tanítóegyesületet, amelynek egyik célja éppen a „magyar nemzeti eszme ápolása” volt. Az egyesületnek nagy szerepe volt a magyar zsidó iskolák magyarosításában, magyar nyelvű tankönyvek kiadásában
1884	először jelent meg a Magyar Zsidó Szemle, amely a korban az egyetlen magyar nyelvű zsidó tudományos folyóirat volt
1894	megalakult az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT), amely kiadta az első szöveghez szigorúan alkalmazkodó magyarnyelvű teljes bibliafordítást

Nézzük most meg, hogy milyen mérleggel zárult a fent leírt magyarosodási folyamat. Az anyanyelvi megoszlás tanulmányozásából kitűnik, hogy a magyar ajkúak aránya körülbelül 1900-tól haladta meg a népesség felét és fontos hangsúlyoznunk, hogy ennek eléréséhez az akkor körülbelül 6 százalékot kitevő zsidóság magyarosodására mindenképpen szükség volt. A magyar ajkú zsidóság száma 1880 és 1910 között megduplázódott. 1880-ban a magyar anyanyelvű zsidó lakosság aránya 59, 1910-ben pedig 77 százalék volt. Ilyen mértékű nyelvi asszimiláció egyetlen más nem magyar ajkú csoportra sem volt jellemző. A magyarosodás mértéke területenként változott és több tényezőtől is függött: erőteljesebb volt a már eleve

magyar többségű területeken és a városokban; bizonyos, magas ortodox aránnyal jellemezhető területeken pedig kevésbé volt jellemző. (Karády 1997a:163-171) Karády a magyarnyelvűség státuskompenzatorikus hatásáról is beszél. A zsidókat „a nem keresztény státus (mely az 1896-os recepciós törvényig még az 1867-es végleges polgári emancipáció után is megtartotta jogilag megkülönböztető jellegét) a társadalmi gyakorlatban kizárta mindazon szimbolikus előnyökből és presztízsjavakból, melyeket a honos nemesség s a hozzá asszimilálódó új középosztály tagjai automatikusan élveztek.” A zsidóság kétféleképpen próbálhatta meg e kedvezőtlen helyzet kompenzálását. „Egyrészt a polgári vagyongyűjtéssel, a túlskolázással s egyéb teljesítményekhez kötött mobilitási stratégiákkal előmozdította a társadalmi rang és presztízis új szellemű, azaz meritokratikus újradefiniálását [...]. Másrésztől evvel párhuzamosan, messzemenően túlteljesítette az asszimilációs tőke felhalmozásának normáit azért, hogy a magyar nemzeti lojalitás látványos igazolásával radikális státusmobilitást hajthasson végre: megvetett páriából Mózes-hitű magyarrá válhasson.” (Karády 1997a:184)

Fontosnak tartjuk azonban már itt előrevetíteni, hogy a Trianoni Békeszerződéssel csak magyar területek maradtak az országban és így az asszimiláció szükségessége is ártékelődött. Ezután a zsidóság további asszimilációja elveszítette jelentőségét, amely a csoport megítélését nagyban befolyásolta.

Az asszimiláció egy másik fontos indikátora – amelyet mi most a nyelvi aspektushoz sorolunk – a névmagyarítás. „A nyilvános önbemutató »nemzetiesítés« látványos és voluntarista asszimilációs lépésszámba ment, s annál nagyobb hatású volt, mivel a férfiaknál az összes leszármazottat automatikusan és véglegesen a magyar nevéek körébe vont.” (Karády 1997b:124) A zsidó névmagyarosítások egyik fontos jellemzője a voluntarista jelleg. „A zsidók sokszoros túlképviseltsége az »önkéntes« névmagyarosítók között az asszimilációs normák túlteljesítésének tipikus esete.” (Karády 1997b:124) A zsidó névmagyarosítási mozgalom felfutása az 1867-es kiegyezés utánra tehető és gyakorlatilag Trianonig tartott. Ennek magyarázata ugyanaz a történelmi kontextus, amelyet fentebb már részletesen bemutatunk. „Míg a zsidóság névmagyarosító mozgalma a liberális korban nemzeti érdeknek számított s nemzeti érdemszámba is ment, addig 1919 után a széles körben dívó antiszemita mocskolódások szövegeiben rendre megtalálni a magyar nyelvű zsidók »visszaminősítésének« követelését. Ami azelőtt értékelendő közeledésnek, hazafias demonstrációnak számított, az ezután a zsidók »befurakodási« szándékát, »aknamunkáját« volt hivatva illusztrálni.” (Karády 1997b:126-127)

Vallási-kulturális aspektus

A rendi társadalmon belül a zsidók a többségi társadalomtól elkülönült közösségekbe (kehila) szerveződtek. A polgári egyenjogúsításig azonban a zsidó közösség nem kizárólag a hitélettel foglalkozó szervezet volt. Az egy közösség fennhatósága alatt állókat nem csupán vallási, hanem politikai közületként is összefogta, nemcsak a vallási-, hanem a közéletnek is színteréül szolgált. „Hatáskörébe tartoztak a szertartási, kulturális és humanitárius feladatokon túl a közösségben lakó zsidóság közigazgatási ügyei is. Választott elöljáróság és hivatalnokok végezték a közösségi teendőket, s képviselték a közösség tagjait.” (Gonda 1992:58)

A halachikus¹³ törvények betartása az élet minden területén jelentkezett és erre éppen a rabbinikus jog mindenre kiterjedő volta adott lehetőséget. A közösségekben sajátos zsidó intézmények működtek: héder (alapfokú iskola), jesiva (felsőfokú iskola), *Chevre Kadisa*, *bét din*, *mikve* (rituális fürdő). (Gyurgyák 2001:36) A középkor folyamán a közösségek autonómiája több esetben erősen csorbul. Például választott tisztségviselőik hivatalba lépését legtöbbször a felettük álló joghatóságnak jóvá kellett hagynia. Sok esetben bírói hatalmukat még a zsidók egymás közötti vitás ügyeiben sem gyakorolhatták. Erre utal a korábban már említett 1790. évi folyamodvány azon része is, amelyben arra kéri az uralkodót a zsidók között a rabbik ítélkezessenek.

A rendi társadalom felbomlásával, az emancipációval a régi típusú közösségeknek fel kellett bomlaniuk. „De az ár, amit ezért Európa valamennyi zsidó közösségének fizetnie kellett, nem volt csekély. A rendi szerkezet ugyanis biztosított egyfajta autonómiát, amit az egységes jogrendszer és a növekvő állami szerepvállalás már nem tűrt meg [...]” (Gyurgyák 2001:37) Bár ez az autonómia sok szempontból már azt megelőző korokban is korlátozott volt, azonban az emancipációs folyamat ezt a korlátozott autonómiát sem hagyhatta érintetlenül. Magyarországon a közösségek 1851-ben szűntek meg politikai alakulatok lenni, autonómiájukat felszámolták; innentől beszélhetünk a szó szoros értelmében vett hitközségekről. Hatáskörük csak vallási, jótékonyági és oktatási feladatokra terjedt ki, majd 1852-től feladatuk lett az anyakönyvek vezetése is.

Haszkala: a zsidó felvilágosodás

A zsidó felvilágosodás mozgalma, az úgynevezett haszkala a XVIII. század végén indult el Berlinből. A mozgalom vezéralakja Moses Mendelssohn volt.

Mendelssohn 1729-ben született Dessauban, egy szófér (Tóra-másoló) fiaként. Tanulmányait a helyi rabbinál kezdte meg, aki amikor Berlinbe költözött, Mendelssohn követte őt. Rabbinikus tanulmányait itt világi tudományok tanulmányozásával is kiegészítette. Első európai híró műve a *Phaidon vagy három párbeszéd a lélek halhatatlanságáról* címet viselte, amelyet német nyelven írt meg annak ellenére, hogy eredetileg egy héber nyelvű munka megírását tervezte. Ezzel együtt vizsgálódásának kontextusa is megváltozott, elemzését a német filozófia szellemében

¹³ *Halacha*: rabbinikus jog. Így nevezik a Talmudban található törvényeket. Ugyancsak halacha értékűek a későbbi törvényhozók által hozott törvények.

végezte el. „Az átváltás egy másik kulturális tradícióra szükségképpen más társadalmi célok kitűzésével járt együtt. Mendelssohn a zsidó olvasó helyett a német és az európai közönséghez szólt. Nem csupán intellektuálisan, de társadalmilag is átlépte a zsidó közösség határait, és részévé vált a nem-zsidó közegnek is.” (Katz 1995:55)

A haszkala szorgalmazta a gettóból való kilépést, a nem-zsidó nyelvek elsajátítását, színvonalas héber nyelv használatát, új héber irodalom megalkotását és a zsidók fokozatos integrálódását az európai kultúrába. „Az általuk kezdeményezett vallásreform kettős funkciót volt hivatott betölteni: az élet valamennyi mozzanatát szabályozó vallási törvények lazításával megkönnyíteni a hitközségeken kívüli környezettel való érintkezést, s a „szellemi gettó” falait leépítve bekapcsolni a zsidó vallást és hagyományt Európa szellemi életébe.” (Gonda 1992:60) Azonban „abból, hogy a felvilágosodás behatolt a zsidó körökbe, a legkevésbé sem következett, hogy a felvilágosult zsidókat befogadták a nem-zsidó társadalomba. A befogadás helyett kialakult a felvilágosult társadalomnak egy sajátos zsidó változata, amely érintkezett valamelyest a megfelelő nem-zsidó világgal, de a maga egészében mégis társadalmilag különálló maradt [...]” (Katz 1995:60) Ennek ellenére a haszkala jelentősége óriási volt a zsidók és nem-zsidók közötti falak lebontásában, egyfajta integráció kezdetében.

Mendelssohn és tanítványai az irodalmi német nyelv elsajátítására ösztönöztek. Megjelentették a Tóra német nyelvű fordítását. Fontos szerepet szántak az oktatásnak: 1778-ban nyitották meg Berlinben az első német tannyelvű zsidó iskolát, ahol a vallási tanulmányokon kívül világi ismereteket is oktattak. A berlini, haladó zsidó közösség élete a haszkala hatására nagyban megváltozott. Jelentett ez egyrészt nyelvi, öltözködésbeli és életmódbeli változásokat, másrészt azonban a csoport társadalmi kapcsolataiban is tükröződött. Mendelssohn halála után követőinek egy része eljutott annak megfogalmazásához, hogy a zsidó vallás radikális reformra szorul. Ennek nevében megkérdőjelezték az alapvető talmudikus vallási parancsok érvényességét. Ez egyes tagjaiknál egészen a kikeresztelkedésig jutott.

A haszkala hatása a XVIII. század legvégén, a XIX. század elején jelentkezett Magyarországon. Katzburg a magyarországi felvilágosodás hívei között három típust különböztet meg. Az elsőbe azok, a korábban főleg jesivanövendékek tartoznak, akik erősen érdeklődtek a világi tanulmányok iránt. Sokan közülük házitanítókként helyezkedtek el, majd ebből a körből kerültek ki az első szabadfoglalkozású értelmiségiek. Voltak közöttük olyanok szép számmal, akik végül véglegesen elszakadtak a zsidóságtól és kikeresztelkedtek. A második típus az úgynevezett *maskilok*, akik elsajátították a felvilágosodás eszméit, de megmaradtak a zsidóság keretein belül. Ezen a csoporton belül is különböző alcsoportokat különböztethetünk meg aszerint, hogy milyen mélyreható reformokat, változásokat vizionáltak. A harmadik csoport pedig a feltörekvő zsidó polgárság tagjaiból tevődött össze. Ezen csoport tagjai státusszimbólumként alkalmazták életükre a felvilágosodás eszméit. (Katzburg 1999:60-61)

A *maszkiók* Magyarországon „arra törekedtek, hogy a zsidó vallás törvényeit összhangba hozzák a polgárosodás követelményeivel és a magyarosodás kívánalmaival, de ezeket a reformokat a zsidó hagyományon belül akarták végrehajtani.” (Gyurgyák 2001:215) Legjelentősebb képviselőik Chorin Áron aradi, Lőw Lipót szegedi, Liebermann Eliezer ben Zeev homonnai, Friesenhausen Dávid ben Meir gyulafehérvári és Schwab Leib pesti rabbik voltak. A reformelképzelések széles skálán mozogtak. Mérsékelt és radikális változtatásokat is találunk közöttük. Az előbbiek változtattak bizonyos szokásokon, hagyományon, de a vallás halachikus alapjait érintetlenül hagyták; az utóbbiak gyökeres vallási reformra törekedtek.

A radikális irányzat tagjai közé tartozott például Chorin Áron (1766-1844) aradi rabbi. 1803-ban kiadott könyvében kiállt azon nézete mellett miszerint a kor szellemének megfelelően a rabbik módosíthatják a halachát. Chorint ezért a munkájáért rabbinikus bíróság elé idézték, és tanai visszavonására kényszerítették. Ennek ellenére vagy éppen ezért a XIX. század második évtizedétől nézetei egyre radikálisabbakká váltak.

Újítók, ortodoxok, haszidok

Magyarországon – más nyugati- és közép-európai országokétól eltérően – az ortodoxia nem csupán visszavonulással és helyzetének megszilárdításával védekezett az újító eszmék ellen, hanem kemény ellentámadásba lendült. Hamarosan két tábor alakult ki: az újítók és a hagyományhű zsidóság csoportja. A zsinagógai renddel és a rabbisággal kapcsolatos reformok azonban nem csak a zsidó felvilágosodás hatására terjedtek. Korábbiakban láttuk, hogy a magyar politika az emancipációért cserébe valamiféle asszimilációs teljesítményt várt, amely elképzelései szerint jelentős részben a zsidó vallás reformján alapult volna. Míg az újítók készen mutatkoztak ezen kompromisszumra, addig az ortodoxok számára ez az „ajánlat” teljességgel elfogadhatatlan volt.

A két tábor legjelentősebb rabbijai Lőw Lipót (újító) és Mose Sofer (Hatam Sofer) (ortodox) voltak. Mose Sofer (1763-1839) pozsonyi rabbiként szolgált és tudása, tekintélye miatt ettől kezdve a pozsonyi rabbi számított az elsőnek az ortodox rabbik sorában. Sofer korának egyik kiemelkedő Talmud¹⁴ tudósa volt. A pozsonyi *jesivát* autonómiával ruházta fel és az egyik legtekintélyesebb Talmud iskolává tette. Sofer minden erejével harcolt a vallási reformok ellen, sőt követelte a reformerek kirekesztését „Izrael gyülekezetéből”. Álláspontja előrevetítette a későbbi szakadást, hiszen azt jelentette, hogy ortodoxok és reformerek nem alkothatnak egy csoportot.

Lőw Lipót (1811-1875) – az újítók legjelentősebb képviselője – is természetesen *jesivában* tanult, de emellett érdeklődött a világi tudományok iránt is. A XIX. század 40-es éveiben kezdett munkálkodni a magyar nyelv terjesztésén a zsidóság körében. „Lőw világnézete az volt, hogy a kor szellemének megfelelően végre kell hajtani a belső zsidó megújulást.” (Katzburg 1999:73)

A reformmozgalom fontos állomása volt az úgynevezett *Cultus*- vagy Kórtemplom (*Cultustempel*, *Chorschule*) megnyitása. 1825-ben a pesti Orcy-házban működő zsinagógából kivált egy kisebb gyülekezet, amely új templomot alapított. Itt a hagyományosnál valamivel rövidebb imarendet vezettek be, a tóraolvasó emelvényt (*bima*) nem a zsinagóga közepére,

¹⁴ A Talmud olyan enciklopédia, mely mintegy háromezer tudós nézetét és vitáját tartalmazza a törvényről, jogról, tudományról, művészetről, az erkölcsről és a vallásról. A Talmud két részből áll: a *Misná*ból (szóbeli tan) és a *G'mará*ból. A *G'mará* lényegében a *Misná* törvényeinek megvizsgálása és bővebb megmagyarázása. (Jólesz 1987:230-231)

hanem a frigyszekrény elé állították, a kántor énekét kórus és orgona kísérte, nem jiddisül hanem németül prédikáltak.

Meg kell említeni még itt a Pesti Izraeliták Reform Társulata 1848-as megalakulását is. Ez a társaság a szertartások és a vallási intézmények megváltoztatását tűzte ki célul a vallás lényegi csorbítása nélkül.

Fontos itt beszélnünk még egy szellemi irányzatról, a haszidizmusról. Az irányzatot 1750 körül hozta létre Rabbi Izrael ben Eliezer (Baál Sém Tov ~ „az isteni név tudója”). Magyarországon főleg az északi és északkeleti megyékben talált követőkre.

Baál Sém Tov szerint nagyobb hangsúlyt kell fektetni magára a hitre és az isteni parancsolatok buzgalommal és lelkesedéssel történő teljesítésére, az imára, mint magára a tételes, talmudikus tudásra, a szent szövegek tanulmányozására. A haszidizmusban különös jelentősége van a közösséget irányító rabbinak, *caddik*nak. A *caddik*oknak karizmatikus erőt is tulajdonítanak, sokat közülük „csodarabbiként” tisztelnek.

A haszidizmus Magyarországon kevésbé ütközött az ortodoxia ellenállásába, mint más kelet-európai országokban. Ennek alapvetően az volt az oka, hogy főleg olyan területeken hódított, ahol a zsidó népesség szegény, kevésbé művelt rétegei éltek és terjedésének határai a XIX. század közepére többé-kevésbé kialakultak. Az ortodox körök mindazonáltal „viszolygással tekintettek a haszidizmusra, amely a hangsúlyt nem a talmudi tanulmányokra helyezte, hanem inkább a jámborságra és a vallási rajongásra.” (Katzburg 1999:79)

Az irányzatok intézményesült elkülönülése

Korábban már említettük, hogy az újítók és az ortodoxok éles szembenállása, az emancipációhoz, az államhoz és a vallásreformhoz való gyökeresen eltérő viszonyuk előrevetítette, hogy a két irányzat képviselői nem alkothatnak egy csoportot. Ez Magyarországon – más országoktól eltérően – az irányzatok intézményesült elkülönüléséhez vezetett. A szabadságharcot követő néhány évben valamelyest enyhült ugyan a haladó és konzervatív tábor ellentéte, de az 1850-es években új lendületet vett. A két ellentétes oldal vitái leginkább a következő témák köré csoportosíthatóak: a zsinagóga belső felépítése, az istentisztelet rendje, az iskolázás és a rabbiképesítés. (Gonda 1992:103)

Az udvar is munkálkodott a zsidók egységes egyházi és oktatási szervezetének megteremtésén. Bizottságot hívott össze a vitás kérdések megtárgyalására, azonban abba szinte kizárólag haladó szellemű rabbikat hívott meg. A Lőw Lipót által kidolgozott hitközségek szervezeti szabályzatát császári pátenst formájában kívánták életbe léptetni, bevezetése azonban elmaradt.

Az 1850-1860-as években több hitközségben is szembekerült egymással a két irányzat. Az események arra indították a magyarországi konzervatívokat, hogy nyilatkozatban tegyék közzé az ortodoxia ismérveit. „E szerint orthodox zsidó csak olyan hitközségben találhat lelkiismereti nyugalmat, ahol lehetősége nyílik a vallási törvények szigorú betartására. A zsidó vallás magában foglalja az Isten által kinyilatkoztatott írott és hagyományozott tant. Ki ezen tanok közül egy tételt is tagad, az egyben az egész sinai kinyilatkoztatást tagadja.” (Gonda 1992:106)

A konzervatív tábor nem nézte jó szemmel a pesti haladó szellemű Országos Rabbiképző Intézet felállítására tett előkészületeket sem. Ellenállásuk ekkor még hatásos volt és az oktatási intézmény felállítására végül csak 1877-ben került sor.

Az 1860-as években a konzervatív irányzaton belül egy radikális szárny bontakozott ki, amelynek vezetője Lichtenstein (Reb) Hillel margittai, majd szikszói rabbi volt, aki mindenfajta vallási reformot mereven elutasított. „A neológ templomokat tisztátalan bálványtemplomoknak bélyegezte, tiltotta az európai hangzású nevek felvételét, a világias öltözetet, s a mindennapi érintkezésben a jiddis nyelv használatát követelte. A rabbikat óvta a világi tudományokkal való foglalkozástól s a tiszta irodalmi nyelven való prédikálástól. A zsinagógákon a kupola alkalmazását idegen szokások utánzatának nevezte, a tóraolvasó asztal helyét a templom közepén határozta meg. A kórus és az orgona templomi alkalmazását az istentiszteletek megszenteltetésének minősítette.” (Gonda 1992:108) Reb Hillel kezdeményezésére jött létre 1865-ben a nagymihályi rabbigyűlés, amelyen a szélsőséges ortodoxia hívei vettek részt. A 24 rabbi részvételével lezajló gyűlés az egész ország zsidósága vallási törvényhozó testületének nyilvánította magát és egy olyan kilenc paragrafusból álló nyilatkozatot fogadott el, amelyek mindegyike tulajdonképpen egy-egy tiltás volt, amely a haladó irányzat által már megtett engedményekre reagált. Ilyenek voltak a nem jiddis nyelvű templomi beszéd, a tóraolvasó asztal tóraszekrény előtti elhelyezése, torony építése, a kántor és előimádkozó ornátusa, a női karzat elszigetelése, kórus alkalmazása, esketés szabályainak szabadabb értelmezése. Az utolsó paragrafus pedig egyenesen így szólt: „Tilos bármilyen zsidó szokást, vagy az őseitől örökölt szabályt megváltoztatni” (Gonda 1992:109) A határozatokat 71 rabbi írta alá és bár az ország összes hitközsége megkapta, azok közül sok nem érvényesítette azokat.

Már említettük, hogy az 1867-es emancipációs törvény a zsidó vallás recepcióját nem foglalta magába. Ennek egyik oka az volt, hogy a zsidóság nem rendelkezett egységes, országos szervezettel. A községek hitközségekké alakulásával megszűnt ezek közigazgatási funkciója, de ettől még mindig egymástól független szervezetek maradtak. Időszerűvé és szükségszerűvé vált tehát a zsidó országos szervezet kialakítása. Az 1860-as években több rabbi is felvetette a hitközségek közötti kapcsolatfelvétel szükségességét. A kormány 1867-es beiktatása után a pesti hitközség emlékiratában javaslatot tett egy országos tanácskozás összehívására, amelyet elküldött az országban lévő népesebb községeknek. A haladó szárny emlékiratára a konzervatív tábor ellenemlékiratot készített, amelyben a tanácskozás összehívása előtt különböző kérdések tisztázását tartották szükségesnek. Biztosítékot kívántak arra, hogy a gyűlésnek azonos számú „óhitű” és „újhitű” tagja lesz, fontosnak tartották a kongresszus ház- és ügyrendi szabályainak, illetékességi körének lefektetését és szerepének meghatározását. (Gonda 1992:121-122)

Híveik tömörítésére ugyanebben az évben megalapították a Hitőr Egyletet (*Somre Hadat*), amelynek szabályzatában a következők szerepeltek: „(1) minden eszközzel védekezni fognak az orthodox zsidóságot ért igazságtalan támadások ellen; (2) támogatni fogják azokat az orthodox közösségeket és személyeket, amelyek hitük miatt hátrányt szenvednek.” (Katzburg 1999:83) Az Egylet újságot is megjelentetett Magyar Zsidó címen. Katzburg úgy véli, hogy igen fontos változás, hogy míg korábban az ortodoxia egyszerűen megbélyegezte a vallási hagyományoktól eltérőket (például nagymihályi határozatok [lásd a nagymihályi rabbigyűlésről írottakat: 35. oldal]), addig most egyfajta „modern politikai cselekvési formát” választott. (Katzburg 1999:83)

A kongresszus előkészítésére báró Eötvös József kultuszminiszter 1868 februárjában tanácskozást hívott össze, amelyre kizárólag a községek világi vezetőit hívta meg, minthogy vallási kérdések tárgyalására itt nem került sor. A tanácskozás célja a választási szabályzat kidolgozása, valamint egy hitközségi és egy oktatási szabályzat tervezet elkészítése volt. A konzervatív erők részéről már a konferencia alatt is voltak olyan hangok, amelyek azt mondták, hogy a zsidó vallás két felekezetből áll és a kongresszusnak is ennek megfelelően, két külön tanácskozásként kellene folynia. Eötvös visszautasította a szétválásra vonatkozó elképzeléseket, hogy a vallási különállás ellenére a zsidóság szervezetileg továbbra is egységes maradjon. Bár ekkor még az elszakadást adminisztratív eszközökkel sikerült megakadályozni, ennek bekövetkezése nem sokat várattott magára.

Az 1868-69. évi egyetemes gyűlés

A kongresszus képviselőinek megválasztására 1868 novemberében került sor és a magyar zsidók választott képviselői 1868. december 11-én ültek össze. A választásokon több haladó jelöltet választottak, a 220 tagból 132-en tartoztak ehhez a szárnyhoz. A tanácskozás megnyitását követően hosszan tanácskoztak a kongresszus lebonyolításához tartozó technikai kérdésekről (kongresszus ügyrendje, tisztikarának és bizottságának megválasztása). A kisebbségben lévő konzervatívok nem akarták elfogadni határozathozatalkor a többségi elv alkalmazását. A reformerek azt az álláspontot képviselték, hogy az ellentétek nem olyan nagyok, hogy két különálló felekezetről kellene beszélni. A vallási és szervezeti kérdések kettéválasztása tehát már a kongresszus kezdetén kudarcra volt ítélve.

A kongresszus első érdemi tárgyalásait a hitközségi szervezetről folytatta. A kongresszus elé terjesztett szervezeti szabályzattervezet „alapelvei egyrészt az ősök hitéhez való ragaszkodásban gyökereztek, másrészt figyelembe kívánták venni a modern jogállam megváltozott viszonyait is.” (Gonda 1992:127) A tervezetben országos elnökség felállítására tettek javaslatot. A konzervatív erők még mindig a hitközségek vallási, gazdasági és jogi autonómiájának megőrzésért indultak harcba. Úgy gondolták, hogy „a zsidó intézményeket a Biblia, a Talmud és a *Sulchan Aruch*¹⁵ tanainak kell összefogni, más centralizációt nem ismerhet a zsidóság.” (Gonda 1992:127) Ennek alapján elvetették az országos elnökség ötletét, csak egy, kizárólag a kormánnyal kapcsolatot tartó hatóság felállítását javasolták. A javaslatokat kísérő vita rendkívül heves volt. A szavazásra végül már a szinte teljes egészében kivonult ortodoxok nélkül került sor. A végül elfogadott hitközségi szervezeti szabályzat rendelkezett a hitközségek feladatiról, az általuk kivethető adókról, illetékességi körükről, irányításuk módjáról, a rabbi feladatairól, a kerületi előjáróságok felállításáról, az Országos Iroda feladatairól.

A kongresszus következő témái a választási szabályzat és az iskolaügy voltak. A szélsőséges ortodox képviselők nélkül viszonylag gyorsan lezárultak a viták. A résztvevők megállapodtak a jövőbeni kongresszusok összehívásának módjáról, a választás és választhatóság kérdéseiről. Az iskolaügy vitájában beszéltek a felekezeti és hittani iskolák felállításáról, a középiskolai hitoktatásról, valamint a rabbiképző felállításáról. Kimondták, hogy bár az intézmény alapvetően a vallási tanokat közvetíti majd, nem zárkózik el a modern tudományos ismeretek közvetítésétől sem. A kongresszus további részében az anyagkönyvezésről és egyéb adminisztratív ügyekről

¹⁵ A *Sulchan Aruch* jelentése terített asztal és ez a neve annak a halachikus törvénykönyvnek, melyet József Károly szerkesztett a törvényeket rendszerező elődeinek, különösen R. Jákov ben Áser *Arbá Turim*-ja alapján. (*Arbá Turim* ~ négy sor, mivel a főpapi mellvértén négy sorban gyémántok voltak). A mű négy kötetből állt: polgárjogi törvények, rituális törvények, büntetőjogi törvények, ünnepi törvények. (Jólesz 1987:215)

döntöttek. A kongresszus 1869. február 23-án zárult. Még a kongresszus ideje alatt a konzervatív képviselők kihallgatásra jelentkeztek báró Eötvös Józsefnél és külön kongresszus összehívását kérték. Miután a miniszter ezt elutasította, a későbbiekben megpróbálták megakadályozni a kongresszus határozatainak királyi szentesítését, azonban nem jártak sikerrel.

A kongresszus a hozzá fűzött reményeket nem tudta beváltani, mivel már a gyűlés kezdetén tárgyalt hitközségi szervezet esetében áthidalhatatlanná váltak az irányzatok közötti ellentétek; és ezután a kongresszus már a ortodox képviselők szinte valamennyiének távolmaradásával zajlott. A gyűlés végül 1869 februárjában a kongresszusi határozatok, valamint a zsidóság képviselőit hivatott Országos Iroda felépítési, választási elveinek elfogadásával zárult.

Ennek eredményeképpen 1869 végén és 1870 elején lezajlottak a községkerületi választások. Az ortodoxokat tömörítő Hitőr Egylet a választásoktól való távolmaradásra szólított fel. A kultuszminiszter azonban a rabbik tudtára adta, hogy a királyi szentesítéssel ellátott kongresszusi határozatok kötelező érvényűek. Ez ellen a lelkiismereti szabadság nevében a konzervatív erők hevesen tiltakoztak. Ez a „fegyver” hatékonynak bizonyult, mert 1870 márciusában a képviselőház határozata elismerte a lelkiismereti szabadságot és legitimálta a Hitőr Egylet szervezkedését. Az „ellenkongresszusra” 1870 augusztusában került sor. Itt elfogadták, hogy a hitközségek kizárólag a *Sulchan Aruch* előírásai alapján működhetnek, ezen kívül sokkal nagyobb szerepet szántak a rabbiknak. Az Országos Iroda mintájára létrehozták az Orthodox Közvetítő Bizottságot. 1871 őszén a miniszter, majd a király elfogadta az ortodoxok alapszabályát és a magyar zsidóság szervezeti szétválása megtörtént. A zsidóság azonban nem két, hanem három részre vált. Az első, az eredeti kongresszus határozatait elfogadó kongresszusi vagy neológ zsidóság, a második a Hitőr Egylet szabályzatát és az „ellenkongresszus” határozatait elismerő ortodox zsidóság és a harmadik az egyik szárnyhoz sem csatlakozó, a kongresszus előtti állapotokat fenntartani akaró *status quo ante* zsidóság. „A magyarországi izraelita felekezet szervezetének feloszlása az európai zsidóság történetében egyedülálló jelenség. [...] Az előzmények ismeretében azt mondhatnánk, mindez természetes következménye a konzervatív és haladó tábor század közepétől erősödő ellentétének, megvalósulásához azonban mindenképpen hozzájárult a körülmények sajátos összejárása.” (Gonda 1992:136)

Magyarországon az irányzatok szervezeti elkülönülése azt eredményezte, hogy az egyes irányzatok képviselői teljesen külön hitközségekbe tömörültek. A hitközségi tagok ezek között szabadon vándorolhattak, területi hovatartozásuk nem volt meghatározva, és kilépésükkor mentesültek minden – így az adó – kötelezettségük alól. A vallás- és közoktatási minisztérium rendeletekkel igyekezett segíteni ezen, továbbá rendelkezett a hitközségek területköréről és rendezte az anyagkönyvezést. Bár az ortodox irányzat ezt autonómiájának sorozatos

megsértésének vette, a rendelkezések hozzásegítettek ahhoz, hogy a szervezeti különállás ellenére konszolidált viszonyok jöjjenek létre és megnyíljon az út a zsidó vallás recepciója előtt.

Mint arról már korábban említést tettünk Magyarországon a vallásokat a bevett, elismert és tűrt kategóriákba sorolták. A bevett vallás az állam által jogilag elismert vallás volt, amely állami támogatásra tarthatott igényt. Ezek az egyházak belső önkormányzattal, vagyonszerzési és adószedési joggal rendelkeztek. Követői teljes vallásszabadságot élveztek. (Bán 1989:50) Az elismert vallások kifejezés a dualizmus koráig nagyjából megegyezett a bevett vallásokkal, 1878-1895 között pedig a bevett vallásfelekezeteknél kevesebb jogot, állami támogatást nem vagy lényegesen kisebb mértékben élvező egyházakat értünk alatta. Ebben az időszakban leginkább az izraeliták tartoztak ide. (Bán 1989:100). A tűrt vallások kifejezést koronként eltérő értelemben használták. A feudális korban ide tartozott minden olyan felekezet, ami nem volt államvallás és nem tartozott a bevett felekezetek közé. Ebben az időben az izraelita és egy ideig a protestáns vallások tartoztak ide. 1867 után a törvényesen elismert vallások szinonimájaként használják. (Bán 1989:34)

A zsidó vallás egyenjogúsítását tárgyaló törvény egy csomagba került más egyházpolitikai törvényekkel és ez hátráltatta meghozatalát. Ezek a törvények a vallásgyakorlás szabadságára, az állam és egyház elválasztására – úgymint polgári házasság és állami anyakönyvezés bevezetésére – vonatkoztak. A recepció törvény – a zsidó vallás bevett vallások közé emelésével – alapvetően két problémát volt hivatott rendezni: a keresztény vallásról zsidó vallásra való áttérés és a keresztény-izraelita vegyes házasságok kérdését.

A recepció törvény elfogadása nem ment egyszerűen. A törvénytervezetet először 1893-ban nyújtotta be a képviselőháznak Csáky Albin akkori kultuszminiszter. A tervezet utalásokat tartalmazott az 1868. évi viszonyosságról, áttérésről, a születendő gyermekek vallásáról, valamint a vallásszabadságról szóló rendeletekre. A képviselőház elfogadásra javasolta a törvénytervezetet, de a főrendiház nem fogadta el. A második Wekerle-kormány bukása ismét hátráltatta a törvény elfogadását.

Többszöri főrendiházi elutasítás után 1895 áprilisában, a szavazategyenlőség miatt elnöki döntéssel került elfogadásra a törvény, azonban ebből éppen az áttérésre és a vegyes házasságra vonatkozó paragrafusok maradtak ki. (Gyurgyák 2001:65-75) Az 1895. évi XLII. törvénycikk kimondta, hogy az „izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítatik”, bizonyos, korábban csak a bevett vallások tagjaira vonatkozó törvénycikkek hatályát kiterjesztették a zsidókra is és kikötötték, hogy rabbi és hitközségi előjáró csak olyan magyar állampolgár lehet, aki képesítését is itt szerezte (a törvény szövegét közli Gonda 1992:271).

A modern antiszemitizmus megjelenése Magyarországon és keresztény konzervatív irányzatok a századfordulón

Tanulmányunk ezen fejezetében az antiszemitizmusról általában, valamint a modern, politikai antiszemitizmus magyarországi megjelenéséről lesz szó. Ezután szólunk a XX. században nagy hatást gyakorló politikai katolicizmusról és a keresztény szocialista irányzatokról.

Az antiszemitizmusról általában

Berger szerint „az antiszemitizmus lényegében a következők egyikét jelenti: 1. a zsidókkal mint csoporttal szembeni ellenesség, melynek vagy nincs igazolható oka, vagy jócskán meghaladja a valós kihívásokra adott józan, erkölcsileg elfogadható válaszok mértékét; vagy 2. a zsidókra jellemző fizikai vagy erkölcsi vonások lebecsülése, mely vagy teljességgel alaptalan, vagy ésszerűtlen általánosítások és túlzások eredménye” (Berger 1999:89). Az antiszemitizmussal foglalkozó szakirodalom egyik központi kérdése az antikvitástól jelenlévő judeofóbiától, a keresztény antijudaizmuson keresztül a modern antiszemitizmusig vezető folyamat kontinuitása, illetve diszkontinuitása.

A kereszténység előtti zsidóellenesség alapvetően a zsidók által képviselt monoteizmusnak és környezetük politeizmusának ellentétéből táplálkozott. A kutatók nagy részben egyetértenek azzal, hogy a pogány judeofóbia „bár tartalmazta már azoknak az előítéleteknek egy részét, amelyek később a zsidóellenesség állandó alkotórészeként váltak, lényegét tekintve mégis más, mint a kereszténység kialakulása utáni zsidóellenesség” (Kovács 1999:12).

A kereszténység megjelenésével megváltozott a helyzet. A zsidók megtartották különállásukat, és nem fogadták el Jézust Messiásként. Jézus elutasítása „keresztény szempontból szörnyű bűnnek számított.

A keresztények úgy hitték, hogy Jézus megjelenésével a judaizmus túlhaladottá vált, próféciai és doktrínái beteljesedtek. [...] A keresztények a zsidókat tették felelőssé Jézus haláláért, és arra ítélték őket, hogy tanúi legyenek a kereszténység igazságának és a judaizmus hamisságának.” (Bauer 1999:82-83) „A keresztény teológia, miközben Isten előtti történeti helyzetüket tekintve nyomorúságra ítélte a zsidókat, nem helyeselte megölésüket.” A teológusok úgy gondolták, hogy a „judaizmusnak az idők végezetéig léteznie kell, olyan kiüresedett vallásként azonban, mely elvesztette kiválasztott státusát és belső spirituális erejét. Páriastátusban kellett továbbélnie a történelemben, hogy bizonyíthassa az egyház választott voltát és tanúja legyen az egyház végső diadalának.” (Ruether 1999:105)

A középkorban a zsidósággal kapcsolatosan jelentős sztereotípa-készlet, vádhalmoz alakult ki, amely részben a modernkori antiszemitizmusnak is alapjául szolgált. Ilyen vádak voltak a Krisztus-gyilkosság, a vérvád, az ostyagyalázás, kutak megmérgezése, Talmudhoz kapcsolódó sztereotípiák a zsidó világösszeesküvésről.

Most a vádhalmoz egyes elemeiről szólnak. Az első ilyen vád éppen a korábban említett Jézus-gyilkosság volt. Az egyházatyák „be akarták mutatni, hogy ez nem csupán egy új és megbocsátható tévedés volt a zsidók részéről: hanem mindig is cserbenhagyták Istent.” A zsidó történelmet mint a bűnök útját mutatták be. (Ruether 1999:100) Azonban úgy gondolták, hogy a zsidók megbűnhődtek tettükért: Isten lerombolta a Szentélyüket és vándorlókká, otthontalanokká, gyökértelenekké tette őket. A keresztények úgy vélték, hogy a zsidók isteni küldetése Jézus megölése miatt átszáll a keresztényekre. Jézussal a mózesi törvény érvényét veszítette és a keresztényeknek azokat nem kell betartaniuk. „A keresztények nem külső formája, hanem belső értelme szerint tartják be a törvényt.” (Ruether 1999:102) Egy másik vád a rituális gyilkosságok sztereotípiája szerint az volt, hogy a zsidók Pészáchkor keresztény gyermek vérért veszik. Az első vérvádra a XII. században került sor. Ugyanebből az időből származik az ostyagyilázás vádja, amely szerint a pénzkölcsönző zsidók keresztény adósaikat rábírák arra, hogy ostyát lopjanak a templomból, majd azt egy rituális szertartás keretében szurkálják, amivel tulajdonképpen Krisztust (az ostyát, vagyis Krisztus testét) kínozzák. A középkorban a pestisjárványokkal kapcsolatban is kialakultak a zsidókat vádló elképzelések. Eszerint a zsidók a keresztények megölése érdekében megmérgezték a kutakat, és így kívántak világuralomra törni. A Talmudhoz is kapcsolódtak sztereotípiák. Mivel a nem-zsidók nem tudták elolvasni, ezért úgy tartották, hogy az egy világösszeesküvés titkos forgatókönyve. Ennek igazolására hamis Talmud-fordítások is születtek. Ezekben erősen jelentkezett egyfajta Antikrisztus képe, a diabolikus, démonikus, világuralomra törő zsidó figurája. A középkorból származik a zsidó „vérszívó, élősködő” uzsorás sztereotípiája is. A középkori antiszemitizmusnak ugyan voltak gazdasági, politikai okai, azonban „az antiszemitizmus vallási alapja az egész korszakban állandó maradt, s ugyanúgy szolgált alapvető okként, mint magyarázatként”. (Berger 1999:93)

A felvilágosodás korában az egyház és a vallásos hit elveszítette korábbi jelentőségét, Európa-szerte erős szekularizációs folyamat indult el. Bár az új, modern antiszemitizmus felhasználta a társadalomban régen gyökerező zsidóellenességet, azonban új „források” után kellett néznie, amely annak ellenére lehetővé tette az antiszemitizmust, hogy a zsidóság széles rétegeiben igen erős volt az asszimiláció. Több antiszemita párt továbbra is gazdasági és vallási sérelmeket hangsúlyozott, de volt „ígéretesebb megközelítés is – pusztító, vészjósló, amely közelebb állt a népszerű antiszemitizmus lélektani gyökereihez, és érzéketlen volt azzal az érveléssel szemben, hogy a zsidók végül is »fejlődnek«. A faji kategóriák kiemelkedő és egyetemes szerepet játszottak a XIX. századi európai gondolkodásban [...]. Az antiszemita szemében [...] a zsidók »fertőzött« faji jellege alapul szolgált ahhoz, hogy olyan embereket gyűlöljenek, akiknek megkülönböztető jegyeit nem lehetett könnyen észrevenni. A nem asszimilálódott zsidó látható jelenség volt, az asszimilálódott [...] alattomos, álcázott és rejtőzködő, aki belülről bomlasztja szét az európai társadalmat. A zsidó asszimiláció már nem ígért volt, hanem fenyegetés.” (Berger 1999:95) Ruether szerint a modern antiszemitizmus nem a rég kipusztult attitűdöket és szokás-készletet élesztette újjá, „hanem egy olyan, a Nyugaton éppen hogy megszűnt, Keleten pedig megőrzött világot, melynek mítoszai még mindig éltek, izzó parazsa pedig könnyen lángra kapott. Ráadásul maga az egyenjogúsítás folyamata, az érvelés, melyen alapult, és az ár, amelyet követelt a judaizmustól, új formákban élesztette újjá az

antijudaizmust, mert a teológiai megvetést nacionalista, majd faji megvetéssé fordította át. [...] A zsidó a modern államban a nemzeti identitással szemben a »kívülálló« megtestesítője volt.” (Ruether 1999:111) Fontos, hogy Európában a zsidók emancipációs folyamata egybeesett a hagyományos kereszténység-alapú társadalom felbomlásával, az új ipari társadalom kialakulásával. „A világi zsidók a világiasodás haszonélvezőiként jelképes képviselőivé váltak a keresztény világ felbomlásának. A világi zsidókat valamiféle »ragályos betegséggként« képzeltek el, mely beáramlik a »keresztény Európa« ereibe, s elszívja lelki, erkölcsi és gazdasági energiáit.” (Ruether 1999:113) A középosztály maga is élvezte a zsidóság segítségével elért gazdasági fejlődést, az ország gyarapodását, és saját pozícióinak megőrzésére törekedett. Azonban ezen társadalmi átalakulás következményeit, vagyis a zsidók tértnyerését meg akarta szüntetni. „A fennálló hatalom megdöntése nélkül tehát csak úgy lehetett a modern társadalom ellen fordulni, ha tisztán ideológiai módszerrel a keresztény világ felbomlásától való minden felgyülemlett félelmet és szorongást a zsidókra irányították.” (Ruether 1999:114)

Katz egyértelműen az antiszemitizmus kontinuitása mellett foglal állást. Úgy véli, hogy „a kereszténységtől örökölt zsidókép határozza meg a zsidók világi érzékelését is”. (Katz 1999a:143) Katz úgy érvel, hogy a zsidó közösség a keresztény társadalomban páriahelyzetben volt, amely a zsidóknak „a rituálisan biztosított társadalmi-gazdasági elszigetelésére utal, mely társadalmi leértékeléssel jár együtt”. (Katz 1999a:143) A modern antiszemiták éppen ezt a páriahelyzetet akarták általánosítani és vissza akartak térni az emancipáció előtti időkhöz, így még ha tagadták is, de keresztény indítékaik voltak. (Katz 1999a:144) A szerző jellemzi a pogány judeofóbia és a keresztény antiszemitizmus különbözőségeit, de úgy véli, hogy „a modern antiszemitizmus ókori és keresztény elődeinek legrosszabb vonásait egyesíti.” (Katz 1999a:146)

Rürup – ezzel szemben – éppen amellel érvel, hogy „világosan különbséget kell tegyünk a polgárosodás előtti nyugati-keresztény világ vallásilag és gazdaságilag motivált, a zsidók sajátos kisebbségi státusa által meghatározott zsidóellenessége és a XIX. és XX. század antiszemitizmusa között. Kiindulópontja az, hogy a „zsidókérdés” a XVIII. század végén „a rendi feudális társadalomnak a polgári-kapitalista társadalomba való tudatosan előrehajszolt átalakulási folyamatának kezdetével keletkezett.” (Rürup 1999:153) „A polgári társadalom »zsidókérdése« az emancipáció kérdéseként vetődött fel, vagyis az volt a kérdés: lehetséges-e, hogy a zsidók egyenlő jogokkal felruházva kerüljenek be az újonnan keletkező társadalomba” (Rürup 1999:159). A szerző felhívja a figyelmet, hogy az emancipációs törvénykezések lezárulásával csak egy nagyon rövid ideig tűnt úgy, hogy a „zsidókérdés” megoldódik, hiszen a XIX. század végén már a politikai antiszemitizmus megjelenését detektálhatjuk. Rürup rávilágít

azokra a tényezőkre, amelyek a „zsidókérdés” megoldását gátolták. Úgy véli, hogy az emancipáció asszimilációs teljesítményhez kötése alapvetően magában hordozta a keresztények és a zsidók különbségét. Ez tette lehetővé azt a széles körben elterjedt felfogást, miszerint „az emancipáció voltaképpen szívesség a keresztény állam részéről, nem jog, hanem mintegy előleg a jövőbeli teljesítményekért, azaz a példás társadalmi magaviselet jutalma.” (Rürup 1999:160) Ebben az értelmezésben az emancipáció nem csupán adható, hanem bármikor visszavehető is volt. Következő tényezőként említi a zsidók foglalkozásbeli aránytalanságait, illetve erősen urbanizált voltukat, valamint úgy véli, hogy erős gátló hatása volt a zsidóemancipáció elhúzódásának is. A zsidóemancipáció célja az integráció volt, azonban nem-zsidóként, hanem asszimilált állampolgárként. „Kimondva vagy kimondatlanul azt várták, remélték az emancipációtól, hogy az feloldja a zsidók társadalmi identitását.” (Rürup 1999:163).

Bibó is felteszi a kérdést, hogy hogyan lett a középkori előítéletből és középkori üldözésből modern előítélet. Szerinte a kereszténység alapú középkori előítéletet ennek csak egyik pillére. A második pillér a társadalom és zsidók egymásról való tapasztalatai. A tapasztalatokról szólva Bibó elmondja, hogy itt „nem a valóság egészével vagy annak egy részével való életteljes kapcsolatot jelentő tapasztalatról van szó, hanem indulattal nagyfokban színezett, indulat által rögzített, sérelmet tartalmazó, görcsösen mozdulatlaná vált tapasztalatról.” (Bibó 1986:685) Ezért ezek a fajta tapasztalatok, különösen a társadalomszervezési feltételek hamis és ellentmondó voltaival összekapcsolódva éppen a tényleges megismerés ellen hatnak. Úgy gondolja, hogy „a zsidóellenes előítélet és a zsidóellenes tapasztalat együttesen feltételei a modern antiszemitizmusnak [...]. Ahhoz azonban, hogy az antiszemitizmusból középponti társadalmi kérdés legyen, ez a kettő együtt sem elég. [...] ehhez az egész társadalomnak, az egész társadalomfejlődésnek a zavara, a kóros állapota szükséges.” Bibónál tehát ez a harmadik pillér. Bibó úgy gondolja, hogy a modern társadalomfejlődés zavarai azok, „melynek során olyan társadalmi folyamatok, mozgalmak és válságok, melyek a maguk egyenes útján lezajlani nem tudnak, a zsidóellenes mozgalmak irányába fordulnak és fordíttatnak el [...] és a zsidókérdés és antiszemitizmus központi társadalmi és politikai problémává válik.” (Bibó 1986:715-716)

Még egy rendkívül erős magyarázóerővel bíró elméletet szeretnénk itt megemlíteni: az antiszemitizmus kódrendszerként való felfogását. Volkov a császári Németország antiszemitizmusáról ír, azonban fogalmai és megállapításai nem csak abban a kontextusban használhatóak. Véleménye szerint az antiszemitizmus a „XIX. század végére kulturális kóddá vált. Az antiszemitizmus hirdetése a kulturális identitás része lett, azt jelezte, hogy valaki egy

meghatározott kulturális táborhoz tartozik. Általa lehetőség nyílt bizonyos eszmerendszerek elfogadására, valamint bizonyos társadalmi, politikai és erkölcsi normák előnyben részesítésének kifejezésére. A [...] kortársak megtanulták megfejtetni az üzenetet. Nyelvezetük része lett, jól ismert és megfelelő szimbólum.” (Volkov 1999:524) Kovács úgy látja, hogy „az antiszemitizmus kódfunkciója alapján válik csak érthetővé, hogy miért függetlenedhet akár teljes mértékben az antiszemitizmus dinamikája a zsidók helyétől, szerepétől, súlyától – sőt jelenlététől – a társadalomban. A kódfunkcióból ered az antiszemita világmagyarázatnak az a képessége is, hogy egymással összefüggésben nem álló, sőt ellentmondó tartalmakat ötvözzön, és a kódszerep teszi lehetővé, hogy olyan emberek is követőivé, támogatóivá váljanak, [...] akik személy szerint nem éreznek semmiféle ellenszenvet a zsidók iránt.” (Kovács 1999:32) Úgy véli, hogy a „modern antiszemitizmus olyan kódrendszer, amely alkalmas a modern nyugati civilizáció lényegi vonásait megjelenítő legkülönbözőbb jelenségekhez való azonos viszony individuális kifejezésére”. (Kovács 1999:33) Az antiszemitizmus fent említett multifunkcionalitása egyedülállóvá teszi az előítéletek között. „A modern korban gyakran ellentmondásos magyarázatok változékony, szédítő kaleidoszkópját kapjuk: a zsidók Rotschildok és koldusok, kapitalisták és kommunisták, nacionalisták és gyökértelen kozmopoliták, vallási szeparatisták és veszedelmes szabadgondolkodók, gonosz zsenik és sekélyes, harmadosztályú elmék.” (Berger 1999:93)

Az antiszemitizmus elméleteknek – Kovács alapján – alapvetően két típusát különböztethetjük meg: a szubsztancialista és a posszibilista elméleteket. Az előbbiek a zsidóellenesség valamennyi történelmi formáját az eredendő vallási előítéletből származtatják és úgy vélik, hogy azok ugyanazon gyűlölet és előítéletrendszernek a lényegét tekintve változatlan megnyilvánulásai. Feltételezik, hogy az antiszemitizmus elsősorban az antiszemita egyén belső szükségleteiből táplálkozik és úgy gondolják, hogy a szavak előbb-utóbb tettekké alakulnak. A posszibilista elméletek bár nem vonják kétségbe, hogy a keresztény eredetű antiszemitizmus is szerepet játszik a modern antiszemitizmus kialakulásában, azonban úgy gondolják, hogy ehhez más tényezőknek is jelen kell lenniük (lásd például a Bibó által írottakat a zsidó és nem-zsidó környezet egymásról szerzett tapasztalatairól és a modern társadalomfejlődés zavarairól). Ezért az antiszemitizmus minden történelmi formája új magyarázatot igényel. A posszibilista elméletek „a csoportok közötti változó viszonyokban látják azt a tényezőt, amely a zsidókra irányítja az előítéletes projekciókat.” (Kovács 1999:25). Az elemzés szintje éppen ezért itt nem az egyén, hanem a társadalmi folyamatok, interakciók szintje. Ezeken kívül ezen elméletek követői nem gondolják, hogy a szavak minden esetben tettekké formálódnak. (Kovács 1999:24-25)

Véleményünk szerint a modern antiszemitizmus alapvetően új eszközkészlettel bővült és nagy részben a megváltozott politikai, gazdasági viszonyokra való egyfajta reakcióként értelmezhető, azonban ilyen mérvű „sikere” csak a keresztény antijudaizmus által megteremtett talajon volt elképzelhető.

A politikai antiszemitizmus megjelenése Magyarországon

A 1880-as évekre elterjedté kezdett válni az a nézetrendszer, amelyet az emancipációval foglalkozó fejezetben megelőlegeztünk és a harmadik álláspontnak nevezünk. Ez az antiemancipációs gondolatokat foglalta magába. Elterjedésére hatással volt az a tény, hogy az emancipáció nem váltotta be a sokak által hozzá fűzött reményeket, amelyek a zsidóság felolvasására, eltűnésére, magyarrá válására, a foglalkozásszerkezetükben és településszerkezeti elhelyezkedésükben fennálló aránytalanságok eltűnésére vonatkoztak. Sőt sokak számára éppen a zsidók válhattak deklasszálódásuk okozójává és a kapitalista társadalom megtestesítőjévé. Komoly hatással volt az eseményekre az 1873. évi gazdasági válság is. Az első antiszemita felszólalást az országgyűlésben 1875-ben Istóczy Győző tette, aki szerint a zsidóság még mindig „zárt társadalmi kaszt”, szorosan zárt és összetartó egység. Istóczy beszédében már megjelent a világuralomra törő zsidó rémképe, a mindent elárasztó zsidók hada és a vallási kérdések társadalmi kérdéssé konvertálása. Interpellációja végén megkérdezte, hogy a kormány hajlandó-e határozott álláspontot elfoglalni a zsidókérdéssel kapcsolatban. Ekkor báró Wenckheim Béla miniszterelnök válasza a következő volt: „a kormány [...] zsidókérdést nem ismer, [...] s ennél fogva irányában álláspontot nem foglalhat el”. Istóczy megnyilvánulásait kezdetben elutasították, azonban ez nem tántorította őt el attól, hogy 1878-ban már egy Palesztinában felállítandó zsidó állam létrehozását javasolja, arra hivatkozva, hogy a keresztény és zsidó együttélés lehetetlen. A politikai hatalom és a liberális közvélemény ebben az időben elutasította az antiszemitizmust, amelynek fő bázisát a kispolgárság deklasszálódott rétegei, az elszegényedett dzsentri, hivatalnok értelmiségi réteg adta. Az 1880-as évek első felében Istóczyhoz további antiszemita képviselők is csatlakoztak a képviselőházban és ezzel megszűnt magányossága.

Ebben az időben egyre szaporodtak az antiszemita felszólalások. Alkalmat adott erre például annak a törvényjavaslatnak a vitája, amely lehetővé tette volna a polgári házasságot abban az esetben, ha az egyházi esküvő nem lehetséges, például zsidó és nem-zsidó vegyes házassága esetén. Az 1881. évi oroszországi pogromok kapcsán azzal riogatták a közvéleményt, hogy Magyarországot majd elárasztják a zsidó menekültek, holott ők – ahogyan a történetüket leíró fejezetben látjuk majd – sokkal inkább Nyugat-Európában, illetve különösen az Amerikai Egyesült Államokban igyekeztek letelepedni.

Igen erőteljes antiszemita fellángolásnak tekinthetjük az 1882. évi tiszaezlári vérvádat. A nyomozás és a tárgyalás hamar az érdeklődés homlokterébe került és a legteljesebb politikai- és sajtónyilvánosság mellett folyt. Az igazság kiderítéséért folytatott harcban a neológ zsidóság képviselője, az Országos Iroda is beszállt és Eötvös Károlyt, a Függetlenségi Párt egyik vezetőjét kérték fel a vádlottak védelmének ellátására. Az ortodox rabbik egy csoportja egy budapesti tanácskozást követően különböző egyetemek teológiai fakultásaihoz, illetve orientalista társaságokhoz fordult, hogy bizonyítsák a vérvádak alapvető hazugságát. Ellensúlyozandó az antiszemita sajtót ekkor jelent meg először az *Egyenlőség* című zsidó politikai lap, amely egészen 1938-as betiltásáig a zsidóság politikai, társadalmi és kulturális törekvéseinek szószólója volt. Magát a pert is nagy érdeklődés kísérte mind az országban, mind pedig külföldön, hiszen ez volt az első olyan vérvád-per, amelyet modern perrendtartás szerint tárgyaltak. A vádlottakat felmentették ugyan, azonban nem mondták ki egyértelműen, hogy nem bűnösök, illetve, hogy maga a vérvád hamis elképzeléseken nyugszik. Ennek is köszönhető volt, hogy a per folyamányaként zsidóellenes zavargásokra került sor Pozsonyban, Nyugat-Magyarországon és a fővárosban. Az ilyen megmozdulások gyakorisága és hevessege 1883 folyamán tovább erősödött. Ebben a légkörben alakult meg 1883-ban az Antiszemita Párt. Programjukban a zsidóhatalom megtörése, a zsidó befolyás ellensúlyozása és a zsidók gazdasági, társadalmi és jogi korlátozása állt, azonban több, radikális, korábban már hangoztatott programpontra nem vettek bele, így az emancipáció visszavételét és a földszerzés tilalmának visszaállítását. Ennek oka az volt, hogy úgy gondolták, ezzel a „mérsékeltbb” programmal jobb eredményt érhetnek el a választásokon. Az 1884-es képviselőválasztásokon a párt 17 jelöltjét választották meg, ami az Istóczy által remélt 50-60-hoz képest komoly vereségnek számított. Bár a képviselőházban elszigeteltségben működtek, jelenlétük mégis legitimált lehetőséget teremtett gondolkodásmódjuk, céljaik artikulálására.

A későbbiekben, nem teljesen tisztán, de két irányzat látszott kirajzolódni körükben. A mérsékeltbbek nem kérdőjelezték meg ugyan a zsidók emancipációját, de fontosnak tartották a zsidók társadalmi és gazdasági háttérbe szorítását, amelyeket alapvetően bizonyos jogaik korlátozásával értek volna el. A radikális szárny magát a nem-zsidó és zsidó együttélés lehetőségét kérdőjelezte meg. Ez az ellentét az országgyűlésben is felszínre került és a frakció ketté oszlott, majd létrejött az Országgyűlési Mérsékelt Antiszemita Párt. Az 1887-es választásokon még szerzett mandátumot a két párt, azonban 1892-ben már nem. Bár ekkor az antiszemita mozgalom bizonyos értelemben erejét veszítette, a XX. századi történelem tanúsítja, hogy az antiszemita-kártya mindig kijátszható és felhasználható maradt.

Istóczy politikai és szellemi értelemben is hatást gyakorolt a magyar közéletre. A politikai hatás a Magyar Antiszemita Párt megalakításában csúcsonyult ki, amely mint láttuk nem volt hosszú életű. Istóczy 1875-ös beszéde volt az egyik első európai példája egy rendszerezett,

modern antiszemita fejtegetésnek. (Gyurgyák 2001:315-316) Istóczy hatása szellemi tekintetben politikai bukása után is megmaradt; az antiemancipációs gondolatokat alátámasztó érvtöredékek tehát érvrendszerre formálódtak, megszületett a modern politikai antiszemitizmus.

Konzervatív szellemi mozgalmak a századfordulón és az I. világháború előtt

Ezt a fejezetet nem véletlenül a modern antiszemitizmus részben tárgyaljuk. Olyan konzervatív mozgalmakról lesz itt szó, amelyekről a legkevésbé sem állt távol az antiszemitizmus, és amelyeket gróf Zichy Nándor, Prohászka Ottokár és Bangha Béla nevei fémjeleztek.

Először egy új irányzat születéséről írunk, a politikai katolicizmuséről. Ennek talaján született meg az az új típusú konzervatív mozgalom, amelynek vezére gróf Zichy Nándor volt. Az állam és az egyház elválasztására tett politikai lépések, különösen a vegyes házasság engedélyezése és a zsidó vallás recepciója indították arra az új irányzat képviselőit, hogy politikai pártot alakítsanak az „ország keresztény jellegének védelmére” és 1895-ben létrehozták a Katholikus Néppártot. Zichy következetesen kiállt a kereszténység erkölcsisége, egyedül üdvözítő volta mellett és politikáját is ez a felfogás hatotta át. „A katolikus dogmatikai tételek nála mindig megelőzték a politikai célszerűséget. A vallás tehát számára nem egyszerűen magánügyet, hanem olyan hit- és nézetrendszert jelentett, amely szükségszerűen kisugárzik minden emberi cselekedetre, így a politikaira is.” (Gyurgyák 2001:291) Zichy önmagában nem ellenezte az emancipációt, sőt az asszimilációs folyamatot kifejezetten pártolta, azonban kizárólag egy irányban. Dogmatikai és nemzeti szempontból elképzelhetetlennek tartotta, hogy egy keresztény állampolgár izraelitává váljon. Itt mindenképpen kiütözik a keresztény vallások felsőbbrendűségének gondolata a zsidó vallás felett. Zichy elvei sokban eltértek Istóczy elveitől, az antiszemitizmus vádját többször is visszautasította, mégis annyiban mindenképpen veszélyesnek ítélt, amennyiben nagyban hozzájárult annak a szimbólumrendszernek a kialakulásához, amelynek segítségével a zsidó szó kiejtése nélkül is lehet „zsidózni”. Zichy úgy gondolta, hogy pártja automatikusan az ország többségét képviseli, hiszen a katolikusok összességét jelenti. Az 1896. évi és a későbbi országgyűlési választások eredményei ezt az elképzelést megcáfolták.

A politikai katolicizmuson belül a századfordulót követő két évtizedben két, egymástól nagyon eltérő irányzatot kell megkülönböztetnünk: a Prohászka Ottokár képviselte ralliement-politikát és a Bangha Béla fémjelezte integralizmust. A ralliement-politika „liberálisnak” mondható egyházpolitikát folytatott, a liberalizmus elméletéhez és gyakorlatához alkalmazkodva kereste az egyház modernizációjának lehetőségeit. (Gonda 1992:175) Prohászka „legfőbb céljának a magyar katolicizmus felébresztését és újjászervezését tekintette, továbbá a magyar értelmiség megnyerését ennek a nemzeti feladatnak. [...] Minden, ami akadályozta ennek a katolikus reneszánsznak a megvalósulását, kihívta ellenszenvét.” (Gyurgyák 2001:296) És a zsidóságra, vagy legalábbis a zsidóság többségére éppen ilyen akadályként tekintett. Prohászka úgy gondolta, hogy a zsidóasszimiláció kudarcba fulladt, „ennek következtében a magyarság és a zsidóság nemzeti aspirációi nem hozhatók közös nevezőre, s útjaik szükségképpen elválnak egymástól. Ezt az elválást nem egy békés, hanem egy több évtizede megindult, s még hosszú ideig tartó háborús folyamatnak látta, amelyben szerinte mindenkinek nyíltan állást kell foglalnia: ide vagy oda tartozik.” (Gyurgyák 2001:296) Prohászka úgy vélte, hogy a magyar keresztényszocializmus a zsidósággal kapcsolatban három dolgot akar: 1. Megőrizni keresztény műveltségét és erkölcsét, és azt különösen nem akarja zsidóra cserélni, amelyre Prohászka mint erkölcsi fertőre tekintett. 2. Meg akarja akadályozni Magyarország elzsidósodását. Prohászka úgy tartotta, hogy az az igazi baj, hogy a pusztuló dzsentri-réteg helyét nem a magyarság alsóbb, paraszti rétegeiből származók töltik fel, hanem zsidók. Ezt ő nem antiszemitizmusnak, hanem természetes nemzeti önvédelemnek tartotta. 3. El akarta érni, hogy a „jóakarató és nemzeti érzésű” zsidóság összeforrjon a keresztény társadalommal. Ez Prohászka számára

természetesen kikeresztelkedést, kereszténnyé válást, a keresztény kultúra és erkölcs teljes elsajátítását jelentette.¹⁶ (Gyurgyák 2001:297-299)

A hangsúlyozott klerikális intranzigencia programját, az integralizmust a ralliement-politikával szemben erős modernizmus-ellenesség jellemezte. Ez az irányzat kifejezetten a keresztény középosztály antiszemitizmusát képviselte. (Gonda 1992:175) Míg Prohászka elutasította az antiszemitizmus vádját, Bangha Béla kifejezetten büszke volt rá. Bangha kétféle antiszemitizmust különböztetett meg: faji és erkölcsi vagy elvi antiszemitizmust. Míg az előbbit, amely a zsidóságot mint fajt ítéli el, a keresztény erkölcsökkel összeegyeztethetetlennek tartotta, addig az utóbbiról azt tartotta, hogy az „kellő mérséklettel s a keresztényi szeretet törvényeinek betartásával nem kifogásolható, sőt kötelesség.” Ez utóbbi a zsidóság erkölcsi és gazdasági súlyát kívánja csökkenteni és a magyar társadalom keresztény jellegét erősíteni, fenntartani. (Gyurgyák 2001:299-300)

A cionizmus kezdetei Magyarországon

A cionizmus – röviden összefoglalva – az a zsidó nacionalista mozgalom, amelynek célja az egységes modern zsidó nemzet és a zsidó nemzeti állam megteremtése. A cionizmus eszméjét részletesen az orosz-szovjet zsidóság társadalomtörténetével foglalkozó fejezetben mutatjuk be. A cionizmus kialakulásának indokai között leggyakrabban az antiszemitizmus jelenléte szerepel, azonban ez önmagában még nem elég indok a cionista ideológia kialakulására. A XIX. század végének oroszországi pogromjaiban megnyilvánuló antiszemitizmus nem fejezi jól ki azt a hajtóerőt, amely a cionizmus kialakulásához vezetett, sokkal inkább tekinthető annak a Dreyfus-per, hiszen itt egy teljesen asszimilálódott, francia nemzeti érzésű zsidó kapcsán korbácsolódtak fel az antiszemita érzelmek. A Dreyfus-per az asszimiláció és emancipáció sikerének lehetetlenségét szimbolizálta.¹⁷

Avineri a modern cionizmus kialakulásáról szóló munkájában leírja, hogy a cionizmus gyökerénél egy paradoxon áll: „egyfelől mélységes elkötelezettség Izrael országa iránt, amely talán a zsidó identitás legjellemzőbb vonásává vált, s másfelől kvietisztikus magatartás ezen elkötelezettség tényleges gyakorlati következményeivel szemben. A Palesztinába való visszatérést aktívan szorgalmazó mozgalom csak a tizenkilencedik század második felében alakult ki.” (Avineri 1994:12) Mindenképpen magyarázatra szorul, hogy miért éppen a XIX. és XX. század fordulóján aktiválódott ez a cselekvési program. Talán a legelterjedtebb magyarázat szerint ez az antiszemitizmus térhódításához köthető. Jól tükrözik ezt a nézetet Venetianer szavai is: „[...] az oroszországi és romániai embertelen üldözések hatása alatt s a közép-európai zsidógyűlölet következtében a bécsi Herzl Tivadar indított meg egy általános mozgalmat, mely Cionizmusz (sic!) néven célul tűzte ki Palesztina megszerzését, hogy ott mint nemzetközileg biztosított önálló államban biztos határ lelhessenek a szülőföldjükről kiűzött zsidók.” (Venetianer 1922:317) Azonban ez a magyarázat semmiképpen sem lehet elégséges, hiszen korábban láttuk, hogy a zsidókat minden történelmi korban sújtotta az antiszemitizmus. Avineri arra keresi a választ, hogy a folyamatos üldöztetések ellenére, miért a XIX. század végén jelentkezett a cionizmus, miért ekkor aktivizálódott az a húzóerő, ami a zsidókat Palesztina földje felé irányította. A XIX. század volt a zsidóság „legjobb” százada a Szentély lerombolása óta. A felvilágosodás, a francia forradalom eszméi pozitívan hatottak a különböző társadalmakba

¹⁶ Egyébként Prohászka alkotta meg a később Szálasi által használt hungarizmus kifejezést. Ez alatt ő a magyar érdekekért való kiállást értette.

¹⁷ A Dreyfus-ügy Herzlre tett hatásáról: Avineri 1994:111-112; Schweitzer 1994.

való emancipációjukra. És éppen ezek a változások készítették a zsidók egy részét arra, hogy a még mindig fennálló zsidókérdésre újfajta válaszokat keressenek. Ez az újfajta probléma, ami „maga is a felvilágosodás és az emancipáció terméke volt [...] modern, újjító válaszokat követelt, s a zsidók képtelenek voltak megadni a megoldást a zsidó alkalmazkodás és kvietizmus hagyományos mechanizmusain belül”. (Avineri 1994:15) A felvilágosodás és a francia forradalom előtt ugyanis a zsidókat és a nem-zsidókat vallásuk különböztette meg egymástól, „az egyén és a csoport identitása vallási köntösben jelentkezett”. (Avineri 1994:15) A keresztény társadalom tulajdonképpen legitim módon zárta ki soraiból a zsidókat, akik nem hittek Krisztusban és a zsidók sem akartak ennek a társadalomnak a tagjaivá válni. „A sajátos vallási közösségként felfogott zsidóság elkülönülését a zsidók és a nem-zsidók egyaránt alapvető elvként fogadták el.” (Avineri 1994:16) A felvilágosodás, a szekularizáció teljességgel új helyzetet teremtett. A zsidóknak rengeteg olyan problémával kellett szembenéznük, amelyekkel korábbi, zárt világukban nem találkoztak (például: szombati és zsidó ünnepnapokon való munkavégzés, közösségi – nem kóser – helyeken való étkezés). „A zsidó lét nem azt az egyetlen – néha hősi – döntést jelentette már, hogy kitartunk meggyőződésünk mellett és nem engedünk a többség nyomásának. Számtalan napi döntés sorozatává vált, amely az egyéni döntések százai révén az egyenlőségben belül hozta felszínre a különbözőséget.” (Avineri 1994:18) Ezekhez a sajátos problémákhoz járult a nacionalizmus előretörése. A valláson alapuló közösséget a nemzeti hovatartozáson, a közös nyelven és a közös történelmen alapuló közösség váltotta fel. Kiderült, hogy az asszimiláció, a társadalomhoz tartozás igénye sem elég ahhoz, hogy a zsidók egy európai nemzet tagjaivá váljanak. Bár a társadalom sok esetben megnyitotta előttük kapuit, a nemzet közössége – amelyen a modern társadalom önidentifikációja alapult – a zsidók minden erőfeszítése ellenére is elérhetetlen maradt.

A cionizmus rendkívül nehezen vert gyökeret Magyarországon a többségében erősen asszimilálódott magyar zsidóság körében. Ahogyan Szabolcsi Miksa 1903-ban Herzlnél tett látogatásán jósolta: „a cionizmus hajótörést fog szenvedni a magyar zsidók sziklaerős patriotizmusán” (Gyurgyák 2001:240) vagy ahogyan Herzl egy levelében fogalmazott ugyanekkor: „a magyar cionizmus elsősorban csak piros-fehér-zöld lehet” (Schweitzer 1994). Gondoljunk arra, hogy a cionizmus kialakulásának idején, amikor Oroszországon az asszimiláció lehetőségének felcsillanása után államilag támogatott pogromhullám söpört végig, akkor Magyarországon a tiszaezlári perben a magyar neológia a Függetlenségi Párt vezetőjét, Eötvös Károlyt kérte fel, Istóczy antiszemita felszólalására a magyar miniszterelnök kijelentette, hogy ő bizony nem is tudja mi az a zsidókérdés, és a zsidók az emancipatorikus törvénykezés csúcsán tartottak. Később a cionizmus magyarországi elterjedéséhez szükséges, de nem elégséges feltétel volt az antiszemitizmus erősödése. Az elégséges feltételt, ahogyan látjuk majd, itt is az asszimilációba és emancipációba vetett hit megrendülése szolgáltatta.

1897-ben Nagyszebenben alakult meg az ország első cionista egyesülete, Czion Egylet néven. A magyarországi cionista egyesületek 1903-ban Pozsonyban tartották a magyarországi cionista egyesületek első kongresszusát. A résztvevők kinyilvánították, hogy nem akarnak a zsidóságnak nemzetiségi jogokat. Ennek folyományaként értékelhető, hogy 1909-ben a Magyarországi Cionista Szervezet beadványt intézett a kormányhoz és az országgyűlés tagjaihoz, amelyben egyrészt bemutatták a cionizmust, de le is szögezték, hogy a mozgalomnak Magyarországon elsősorban gazdasági, társadalmi és erkölcsi céljai vannak. (Novák 2000:13-14) Ezekben az eseményekben is egyértelműen megnyilvánult, amiről Schweitzer Gábor így ír: „A

magyarországi cionizmus csekély számú támogatóinak egyszerre kellett defenzívnek és offenzívnek lenniük: védekezniük a cionizmust ért vádakkal szemben és erőteljesen törekedniük a hazai bázis megteremtésére.” (Schweitzer 1994)

A XX. század első évtizedeiben számos cionista szervezet alakult Magyarországon.

1903	megalakult a Makkabea, a cionista egyetemi hallgatók egyesülete. Az egyesület a cionista mozgalom központjává vált, innen indult az egész országra kiterjedő cionista propaganda. A Makkabea létesítette 1914-ben az első magyar cionista hetilapot, Zsidó néplap címen. A Makkabea tevékenysége főleg a cionista propagandára, valamint az ifjúságnak zsidó kulturális és sportszerű nevelésére terjedt ki. (Magyar Zsidó Lexikon 1929:570)
1909	elindult a Zsidó Szemle, a Magyar Cionista Szövetség hivatalos lapja. Elődei az 1903-ban indított Zsidó Néplap, amely később Zsidó Élet néven jelent meg. A lap indulásakor a cionista gondolat terjesztését és a magyar zsidóság a Palesztina munkába való bekapcsolását tűzte ki célul. (Magyar Zsidó Lexikon 1929:1017)
1913	megalakult a Bar Kochba zsidó tornaegylet

Felekezeti élet a századfordulón

1896-ban Magyarországon összesen mintegy 2100 hitközség működött, amelyek közül mintegy 1300 az ortodox, 550 körüli a neológ és mintegy 250 a *status quo ante* irányzathoz tartozott. Az ortodoxia és a neológia területi elkülönülése elég markáns volt. Északkelet-Magyarországon és Erdélyben döntő volt az ortodoxok túlsúlya, míg a fővárosban, az ország középső területein, az Alföld déli részén és a Délvidéken a neológok voltak többségben. Ezen kívül voltak kevert területek is (Dunántúl néhány megyéje, a Felvidék nyugati fele, néhány dél-erdélyi megye). A *status quo* hitközségek a nyugati határszéltől a keletiig szinte egy sávban helyezkedtek el és ezzel mintegy ütközőzónát képeztek az ortodox és a neológ két nagy tömb között. (Zeke 1990:148-149) Népesesszámok alapján 1910-ben a Magyarországon élő mintegy 910 ezer zsidó 52 százaléka tartozott az ortodox, 43 százaléka a neológ és 5 százaléka a *status quo* irányzathoz.

A zsidó vallás recepciójának megadásával nem valósult meg egy egységes szervezet megteremtése, holott ez feltétele lett volna az állammal szembeni önkormányzati jog gyakorlásának és az autonómia megteremtésének. A kezdeményezések a neológ zsidóság soraiból jöttek és az ortodoxok ellenállásán, illetve a kormányzat elutasításán buktak el. 1905-ben az ortodox zsidóság képviselői maguk is fontosnak tartották szervezetük korszerűsítését, amelynek érdekében országos gyűlést hívtak össze. Ennek legfőbb eredménye az volt, hogy az ortodox közvetítő bizottság helyébe ortodox izraelita országos képviselőség, központi bizottság és központi iroda lépett. A gyűlésen határoztak továbbá egyfajta centralizációról, a rabbik szerepének csökkentéséről és a világi vezetők szerepének növekedéséről. A lépés némileg érthetetlennek tűnik, hiszen részben éppen ezek voltak azok a pontok, amelyek miatt az 1868. évi országos gyűlés felbomlott.

A zsidóság hitközségei számos szociális funkciót töltöttek be. A zsidóság legősebb szociális intézményeinek számítottak a *Chevre Kadisa*-k, amelyek alapvető feladata a temetkezés ügyeinek intézése volt. Emellett azonban a legtöbbször betegek és szegények támogatásával is foglalkoztak. A nagyobb hitközségek népkonyhákat is fenntartottak. A zsidóság ezen felül is kiterjedt szociális intézményhálózattal rendelkezett. Ekkoriban sok nőegylet működött az országban.

Ezek közül a legnagyobb a Pesti Izraelita Nőegylet volt, amelyet 1866-ban alakítottak meg. Alapszabálya szerint célja a beteg és keresőképtelen nők és árvák segélyezése, valamint egy leánynevelő intézet megalapítása volt. 1867-ben megalakították leányárvaházukat. Fenntartották a Weisz Manfréd által 1910-ben alapított Weisz Alice Gyermekágyas Otthont, amely a gyermekágyas nők ellátására szolgált. Valamint 1923-tól leányotthont is működtetettek. A nőegyletek munkájának összefogására és koordinálására 1922-ben létrehozták a Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségét (MINOSZ).

1910-ben alapították az Országos Izraelita Patronázs Egyesületet az otthontalan, illetve veszélyes körülmények között élő gyermekek megmentésére.

Az Egyesület sok gyereket otthonában segélyezett, illetve ha erre nem volt lehetőség, akkor más családok gondoskodására bízta. Az állami gyermekvédelem alatt álló zsidó gyermekeket hittanoktatásban részesítette. Ezen kívül hadiárvaházat is fenntartott. Gondoskodott a fiatalokként elítélt zsidó fiatalokról mind a büntetés-végrehajtási intézetekben, mind az utógondozásban.

Az 1842-ben alapított és már említett Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület tovább folytatta munkáját.

Tagjai tevékenységükért 1885-ben Trefort Ágost akkori vallás- és közoktatási minisztertől elismerésben részesültek. 1892-ben Magyarországon elsőként tanoncotthont létesítettek, 1908-ban létrehozták kertészképző telepüket. Tevékenységüknek erősen szociális jellege is volt. Évente a felszabadult növendékek között úgynevezett önállósítási segélyt osztottak ki, gondozásuk alá sok szegény és árva fiú tartozott.

Az Izraelita Tanítóképző Intézet, amelyet 1857-ben hoztak létre, a két világháború között is működött. Az intézetbe négy polgári osztályról szóló bizonyítvánnyal és héber elemi ismeretek igazolásával lehetett felvételt nyerni.

1910-ben alakult meg az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE), amely jelentős kulturális és karitatív tevékenységet folytatott.

Felállították a *Mensa Academica*-t, amelynek keretében a zsidó főiskolai hallgatóknak biztosítottak ellátást, segítettek beiratkozási és szigorlati díjaik előteremtésében. Az OMIKE által felállított kulturális intézmény volt a Könyvtár és Olvasóterem. Kultúrotthonuk az országban ismeretterjesztő előadásokat, tudományos kurzusokat tartott. Működött OMIKE műbarátok köre, volt gyermeknyaraltatási akciójuk. Orvosi ambulatóriumán a Mensa fiatalsága részesülhetett ingyenes orvosi kezelésben és gyógyszerekben.

Már 1896-ban az Egyenlőség hasábjain felmerült egy állandó zsidó kiállítás gondolata, amelynek célja az lett volna, hogy Magyarország területéről összegyűjtse, gondozza és kiállítsa a zsidó kegytárgyakat, a vallási és a mindennapi élet használati tárgyait, valamint a tematikusan ide kötődő művészeti alkotásokat. Az első gyűjteményt, amely az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) felügyelete alatt állott először 1915-ben lehetett megtekinteni egy Hold utcai lakásban, a hivatalos megnyitóra pedig 1916-ban került sor. A gyűjtemény mai helyére, a Dohány utcai zsinagóga melletti épületbe, 1931-ben került.

Számos folyóirat indult útjára ebben a korszakban, amelyek rendkívül fontos szerepet töltek be a zsidóság felekezeti, vallási és kulturális életében.

1908	Magyar Izrael címmel megjelent az Országos Rabbiegyesület havi közlönye
1910	útjára indult a Hitközségi Szemle, a Zsidó hitközségek és intézmények ügyeinek havi közlönye
1911	Patai József megalapította a Múlt és Jövő zsidó irodalmi és művészeti folyóiratot és szintén Patai szerkesztésében megjelent a Magyar Zsidó Almanach, amelyben zsidó történeti, archeológiai és irodalmi anyagokat adtak közre
1911	elindult a Magyar Zsidó Szemle hébernyelvű melléklete, a <i>Hacófeh</i> . A folyóirat ebben a korszakban a zsidó tudomány egyetlen hébernyelvű időszaki orgánuma volt.

A zsidóság felekezeti életére ebben a korszakban a sokszínűség volt a legjellemzőbb. A tárgyalt szervezetek közül számos alapvetően szociális funkciókat töltött be, azonban láttuk azt is, hogy emellett számos új kulturális kezdeményezés indult útnak. Mindez szinte egyenes következménye volt a korábbi időszak liberális politikájának.

Az I. világháború alatt

A világháború első napjaiban az Országos Rabbiegyesület elnöke körlevélben kérte a rabbikar tagjait, hogy ünnepélyes istentiszteletek keretében imádkozzanak a győzelemért. Az Orthodox Központi Iroda elnöke hasonló levelet küldött az ortodox hitközségeknek.

A Monarchia területéről mintegy 300 ezer zsidó katona harcolt. Törvényesen ekkor már arra is lehetőség volt, hogy zsidó katonatiszti rangra emelkedjen, bár az adatokból azért látni lehet, hogy a Monarchia hadserege ezt nem preferálta túlságosan. 1911-ben a zsidó hivatásos tisztek aránya a teljes tiszti létszám körülbelül 1 százaléka volt, míg a zsidó hivatásos katonai tisztviselők aránya a teljes létszám 7 százalékát tette ki. A tartalékos tisztek között ennél jóval nagyobb volt az arányuk. (Gonda 2001:90-91)

Az I. világháború valamennyi hadban álló hátszágára különös nehézségeket rótt. Már 1914 novemberében megjelent a felhívás a hadikölcsön jegyzésére. A hitközségek felhívták tagjaik figyelmét, hogy „minden zsidó tekintse szent kötelességének a hadikölcsönre való jegyzést” (Magyar Zsidó Lexikon 1929:953). A második hadikölcsön jegyzés idején az

Egyenlőség című lap a következőket írta: „Ha még tíz új hadikölcsön következik, ha tízszer, százszor fordul hozzátok az állam, ragadjátok és csókoljátok meg segélykérő kezét, mintha édes anyátok keze nyúlna felétek a szükségből és adjátok oda néki mindeneteket.” (Magyar Zsidó Lexikon 1929:953) A negyedik hadikölcsön alkalmával egyenesen úgy fogalmazott, hogy a zsidóknak jegyezni kell, hogy „hozzájárulásunk nagyszerű megnyilatkozása legyen a hazához való áldásos szeretetünknek, a nemzet nagy ügyéért való lángoló buzgalmunknak.” (Magyar Zsidó Lexikon 1929:953) A háború alatt az izraelita felekezethez tartozó szociális intézmények felekezeti különbségtétel nélkül vettek részt az ellátásban és a segélyezésben.

Nem véletlenül tartottuk fontosnak ezen idézeteket. Korábban amikor a zsidók 1791. évi folyamodványát ismertettük, utaltunk a zsidóság és a hatalom viszonyának paradox voltára. A XX. századi történelem bemutatása során látni fogjuk, hogy az a fajta erőltetett asszimilációs teljesítmény, a nemzethez tartozás tudatának mindenáron való erősítése, demonstrálása szinte független volt az eseményektől, a történelmi kontextustól, amelyben zajlott. Ahogyan Karády fogalmaz: „A zsidóellenesség által kiváltott reakció aszimmetrikus vagy inadekvát volta a zsidó történelem egyik jellemző vonása a diaszpórában, egészen Izrael állam létrejöttéig.” (Karády 2000:25)

Az elhúzódó háború, az egyre növekvő emberi és anyagi veszteségek hamar felszínre hozták az antiszemitizmust. A zsidóságot sokszor érte az a vád, hogy kihúzzák magukat a tényleges katonai szolgálat alól, illetve, hogy vérveszteségeik kisebbek, mint ami lakosságon belüli arányuknak megfelelően. Ezen kívül a hadiszállításokkal való visszaélésekért is egyértelműen a zsidóságot tették felelőssé. A fentiek megcáfolására hozták létre a Magyar Zsidó Hadiarchívumot, amelynek célja az volt, hogy pontosan felderítse a zsidóság részvételének nagyságát az I. világháborúban.

1917-ben jelent meg Ágoston Péter könyve *A zsidók útja* címmel. Ez az 1916-1917-ben a Nagyváradai Társadalomtudományi Társaság által kiadott kétkötetes, *A jövő kérdései* című munkájának második kötete volt. Ágoston úgy vélte, hogy az elmúlt időkben a zsidók és a filoszemiták miatt a zsidókérdés egyfajta tabutémává vált, amiről azonban mindenképpen beszélni kell. Ágoston fontosnak tartotta, hogy a zsidók minden foglalkozási ágban azonos arányban képviseltessék magukat. A zsidókérdés megoldását egyértelműen a kikeresztelkedésben, a teljes beolvadásban látta. Mindez az általa modernista neológ zsidókra vonatkozott, akik szerinte így is mindent megtennének, hogy megszűnjének zsidónak lenni. Úgy vélte, hogy az államnak joga van arra, hogy az ortodox és cionista zsidókat eltávolítsa, bár ezen eltávolítás pontos módszereiről nem írt. (Gonda 1992:478-482)

Ehhez kapcsolódóan jelent meg 1917-ben a *Huszedik Század* című folyóirat körkérdése, amelyben majd másfélszáz értelmiségihez, különböző pártállású politikushoz, művészekhez, írókhoz, egyházi vezetőkhez intézték a következő kérdéseket: 1. Van-e Magyarországon zsidókérdés, és ha igen, miben látja?; 2. Mik az okai a magyarországi zsidókérdésnek? A magyar társadalom minő jelenségei, a magyarországi zsidók, illetőleg nem-zsidók minő társadalmi viszonyai intézményei, tulajdonságai, szokásai azok, melyek szerepet játszanak a zsidókérdés előidézésben?; 3. Miben látja Ön a magyarországi zsidókérdés megoldását, minő társadalmi vagy törvényhozási reformokat tartana szükségesnek? A megkérdezetteknek valamivel több mint egyharmada válaszolt. Érdekes megjegyezni, hogy a nem válaszolók többsége politikus volt. A hatvan válaszoló közül tízen nem adtak érdemleges választ, teljes mértékben elhárították a kérdést. Tizenhárman tagadták a zsidókérdés létezését, a többség azonban súlyos problémának tartotta.

Érdekes néhány olyan kérdezettet idéznünk, akik a XIX. század végi és az I. világháború alatt tapasztalható antiszemitizmus ellenére is úgy gondolták, hogy nincsen zsidókérdés. Ezekre a típusú véleményekre az egyre fokozódó antiszemitizmus idején is ráismerünk majd.

Előként Blau Lajost, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatóját idézzük. Blau úgy vélte, hogy „a középkor őszinte volt, megmondta azt, amit érzett és gondolt: a zsidókat mint hitetleneket gyűlölte”, tehát a zsidóellenesség alapja vallási volt. Bár a zsidóságot Európa legtöbb országában asszimilálták, mégis sok helyen „továbbra is megmaradt a középkor”. Mindezek alapján Blau úgy vélte, hogy „az antiszemitizmus a vallásgyűlölet hazajáró lelke”. A zsidóság elleni vádakat pedig gyanússá teszi sokféleségük, változékonyságuk. Úgy gondolta, hogy Magyarországon nincsen már zsidókérdés, mint más országokban, ha egyáltalán van ilyen kérdés. Azonban úgy vélte, hogy ha van is, akkor ennek alapja nem a jelenlegi társadalmi viszonyokban, intézményekben keresendő, hanem kizárólag a középkori előítélet-maradványokban, tehát a zsidóellenes harc lényegét „ezen középkori érzelmi és eszmei reziduumok felvilágosítás útján való teljes kiküszöbölésében” látta. Ezt írta: „A magyar zsidók, kik a magyar nemzeti kultúrának és a magyar politikai törekvéseknek lelkes munkásai és előmozdítói, a magyar nemzet szerves alkotórészei.” (Hanák 1984:17-21)

Mezei Mór ügyvéd és publicista, az Országos Izraelita Magyar Egyesület megalapítója, majd későbbi elnöke volt és az 1868. évi kongresszus egyik legfontosabb szereplője. Válaszában többek között a következőket írta: „Magyar állampolgárok, kik Mózes vallását követjük, vagyunk „magyar zsidók” vagy „zsidó hitű magyarok” [...]. Vagyunk tehát felekezet; de nem vagyunk sem nemzetiség, sem társadalmi osztály, sem faj. A foglalkozási különbségek, melyek a múltban léteztek, azok is megszűntek, összevegyültünk. [...] Törvényhozásilag megoldandó zsidókérdés Magyarországon nincs; meg van oldva az emancipációval az egyénekre nézve és a recepcióval a felekezetre nézve. Társadalmilag a zsidók a maguk részéről megoldották a kérdést a nemzetbe való beolvadásuk által. Páratlanul áll a történelemben az a magyarosodási processzus, melyet a magyar zsidóság körülbelül 1840 óta önmagán véghezvitt, nyelven és érzésben, magyar voltára és hazafiasságára nézve. Ha vannak még – itt is, ott is – előítéletek, melyek a közeledést néhol és néha nehezítik, bízzunk valamit az időre is.” Majd így foglalta össze gondolatait: „A nemzetre, az államra, a társadalomra nézve Magyarországon zsidókérdés nincsen; ezt a kérdést csak azok látják, kik ilyen kérdést mindenáron teremteni szeretnének.” (Hanák 1984:34-35)

A zsidókérdést problémaként érzékelők közül Bosnyák Zoltán és Szabó Ervin a probléma kapitalista jellegét hangsúlyozták. Alexander Bernát, Jászi Oszkár és Benedek Marcell a

gettómaradványok jelentőségére hívták fel a figyelmet, melyek választóvonalat húznak zsidók és nem-zsidók közé. Cholnoky Jenő a zsidókérdés újraélesztésében fontos tényezőnek tartotta a galíciai bevándorlást, mely megakadályozza a zsidóság idegen vonásainak a levetkőzését. Ignótus úgy gondolta, hogy ez a hazai kapitalizmus fejlődési sajátossága, mely a nemesi és polgári ideológia ellentétének faji, vallási jelleget adott. A megoldási javaslatok széles skálán mozogtak. Voltak, akik úgy gondolták, hogy Magyarország demokratizálódásával a problémák megoldódnak vagy legalábbis csökkennek majd (Ignótus, Szabó Ervin). Voltak, akik a – főleg galíciai – bevándorlás megakadályozásától reméltek hasonló eredményt. Szabó Ervin és Jászi Oszkár sokat várt az oroszországi forradalomtól. Benedek Marcell a fokozatos, kényszer nélküli egybeolvadás mellett tette le a voksát. Hatvany Lajos a kitérést és a vegyes házasságokat tartotta üdvöztetőnek. Patai József úgy gondolta, hogy szükség van a zsidók faji öntudatának mélyítésére és a sokak által bírált zsidó magatartás megváltoztatására, a zsidóság belső felszabadulására, önbecsülésének kialakulására. Voltak olyanok, akik úgy vélték, hogy neveléssel fel lehet számolni a zsidó-magyar elkülönülést, illetve olyanok is, akik a kiutat az új zsidó állam és a zsidó nemzeti öntudat kialakításában látták. (Gonda 1992:188-189)

Az Októberi Forradalom és a Tanácsköztársaság időszaka

1918 őszén Magyarországon kormányzati-politikai válság alakult ki. Tisza István 1918 októberében a képviselőházban bejelentette a háború elvesztését. 1918. október 24-én Károlyi Mihály vezetésével megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. Mivel azonban a király nem nevezte ki Károlyit miniszterelnöknek, a politikai fordulat csak forradalmi úton volt elképzelhető. Végül Károlyi miniszterelnöki kinevezése október 31-én megtörtént. Az Ausztriától való teljes elszakadást jelentette, amikor 1918. november közepén kikiáltották a köztársaságot. A magyar kormány aláírta a belgrádi fegyverszüneti szerződést, amely alapján már akkor megkezdődött a déli országrész, majd Dél-Erdély megszállása. Mindezek közben súlyos gazdasági válság sújtotta az országot.

Az októberi forradalom kitörését követően a Pesti Izraelita Hitközség „nagygyűlésre hívta a fővárosi és a vidéki zsidóság képviselőit azzal a céllal, hogy mondják ki a Nemzeti Tanács által deklarált berendezkedéshez való csatlakozást.” (Gonda 1992:190) Hevesi Simon, pesti főrabbi a zsidóság nevében személyesen üdvözölte a köztársaság kikiáltását. A fővárosi és a vidéki zsidóság részvételével létrejött a Magyar Zsidók Szabadszervezeti Tanácsa, amely céljaul a zsidó szervezetek belső reformját és egy egységes zsidó tanács létrehozását tűzte ki céljaul. A felekezeti szintű összefogás első jele az volt, amikor 1918-ban létrejött az Országos Rabbitanács.

Az elfogadhatatlan Vix-jegyzéket követően a Berinkey-kormány lemondott. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt¹⁸ (MSZDP) és a Kommunisták Magyarországi Pártja¹⁹ (KMP) megállapodott a két párt egyesülésében Magyarországi Szocialista Párt néven. 1919

¹⁸ 1880-ban Frankel Leó vezetésével alakult meg a Magyarországi Általános Munkáspárt, amely 1890-ben felvette a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nevet.

¹⁹ A Kommunisták Magyarországi Pártja 1918 novemberében alakult meg Kun Béla vezetésével.

márciusában megalakult az új kormány, a Forradalmi Kormányzótanács. A Tanácsköztársaság 133 napos működése alatt megalakították a tanácsrendszert, felállították a forradalmi törvényszékeket, az üzemeket, földeket államosították, törvénybe iktatták a 8 órás munkaidőt, a beteg- és balesetbiztosítást kiterjesztették a dolgozók összességére. Államosították az iskolákat. Már márciusban megkezdték az úgynevezett forradalmi törvényszékek felállítását. Ezek feladata a politikai jellegű ügyek – a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteivel szemben fellépő „ellenforradalmárok” vétségeinek – tárgyalása volt. A törvényszékek tagjai leginkább ipari munkások voltak. A törvényszékek által viselt „vörösteror” nagymértékben hozzájárult a Tanácsköztársaság bukásához, mert hatására a vidéki lakosság szinte teljes mértékben, de a fővárosi polgári rétegek nagy része is szembefordult a proletárdiktatúrával. (Barta 1996) Az április közepén megindult antant intervenciót 1919 júniusában sorozatos jegyzékek kísérték, amelyekben követelték a magyar hadsereg visszavonulását lényegében a későbbi trianoni határok mögé. A Forradalmi Kormányzótanács végül 1919. augusztus 1-jén lemondott.

A zsidókkal szemben a későbbiekben sokszor vádként fogalmazták meg, hogy jelentős részt vállaltak a Tanácsköztársaságban. A Nemzeti Tanács Intéző Bizottságának 20 tagja közül 11 volt zsidó. A Forradalmi Kormányzótanácsban is egyértelműen a zsidók játszották a vezető szerepet, arányuk 60 százalék körül mozgott. Gyurgyák szerint három olyan lényeges dolog történt a Tanácsköztársaság alatt, amelynek a zsidók szempontjából később nagy jelentősége lett. Az első az intézményesített terror alkalmazása. Mivel ennek végrehajtói között sok zsidó származású volt, ez „határozott felekezeti jelleget is adott az elnyomásnak és a terrornak, legalábbis a közvélemény ezt így élte meg” (Gyurgyák 2001:104), még akkor is ha az áldozatok között is voltak zsidók. A második a közigazgatás és különösen az állami bürokrácia átszervezése volt. Az új hatalom egyrészt ki akarta cserélni a régi apparátust, másrészt sok esetben új státuszokat is teremtett. Ezeket a helyeket nagy részben az iparból és a kereskedelemből érkezők töltötték be, ahol nagy volt a zsidók aránya. A harmadik terület a sajtó világa volt. A zsidók arányát ebben a szektorban 40 százalék körülire becsüli a szakirodalom. E tény mellett a szerző azonban egy másik eszmetörténeti kérdést is boncolgat, amit sokkal fontosabbnak tart. Hogyan lehetséges, hogy azok az újságírók, akik a dualizmus korában a sajtószabadságot minimális szinten megsértő minden eseményre reagáltak, azok elfogadták a világháború alatt bevezetett sajtócenzúrát, „majd néhány hónap leforgása alatt szó nélkül hagyták bizonyos – igaz, nem az ő álláspontjukat osztó – lapok betiltását, illetve átkeresztelését, nyomdák és sajtószékházak lefoglalását, továbbá a legszigorúbb sajtóirányítás és cenzúra bevezetését?” Sőt „a legtöbb esetben maguk léptek fel e sajátos sajtópolitika alakítóiként [...]”. (Gyurgyák 2001:106) (Gyurgyák 2001:104-106)

E kérdések megválaszolásához és a későbbi események értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy általánosságban is beszéljünk a baloldal és a zsidóság kapcsolatáról. Tényként kezelhetjük, hogy a XIX. század utolsó, illetve a XX. század első felében létrejövő és politikai tényezővé váló munkásmozgalom alapítói és vezetői között felülreprezentáltak voltak a zsidó származásúak. Fontos azonban kiemelnünk, hogy ez legtöbbjük esetében csak a környezet „ítélete” volt, hiszen ők magukat nem tartották zsidónak. Ennek illusztrálására Kun Béla szavait idézzük, amelyeket a Tanácsok Országos Gyűlésén mondott 1919 júliusában: „Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem.” (Gyurgyák 2001:103) Bossányi úgy véli, hogy „a zsidó értelmiség és a munkásmozgalom találkozása kölcsönös érdekeken alapult.” (Bossányi 1992:147) A nem-zsidó értelmiség inkább a történelmi pártokban vállalt szerepet, a munkásmozgalomnak pedig szüksége volt értelmiségiekre, akiket így leginkább a zsidó származásúak között talált meg. „Enélkül a »mozgalmi infrastruktúra« nélkül az MSZDP nem válhatott volna a magyar politikai élet tényezőjévé. Ugyanakkor a zsidó értelmiségnek kellett egy olyan politikai bázis, ahol egyenlőnek érezhette magát, nem kellett keserves munkával, többletteljesítménnyel igazolnia legitimitását. [...] Így jött létre a zsidó értelmiség és a munkásmozgalom szövetsége.” (Bossányi 1992:147) „A polgári demokratikus és az ezt követő szocialista kísérlet kudarca súlyos hatással volt a magyar liberalizmusra, a baloldalra és a zsidóságra is. Az események sok szempontból tápot adtak az antiszemita érvelésnek. [...] A történelmi Magyarország összeomlásáért, Trianonért is sokan (a háborúvesztésről elfeledkezve) a liberalizmust, a baloldalt és persze a zsidókat tették felelőssé.” (Erényi 1992:155)

Az antiszemitizmus ugrásszerű erősödésének hatására az ortodox vezetők hajlandók voltak szervezeti különállásuk feladására és 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukása után megalakult a Magyar Zsidók Országos Szövetsége. Ez volt az első szervezet, amelyik az egész zsidóság nevében lépett fel. A Szövetség közvetítésével kezdte meg működését Magyarországon az American Joint Distribution Committee²⁰.

A fehérterror időszaka

Már a Tanácsköztársaság ideje alatt megkezdődtek azok a szervezkedések, amelyek a proletárdiktatúra bukását tűzték ki célul. 1919 áprilisában Bécsben gróf Bethlen István vezetésével megalakult az Antibolsevista Comité (ABC). Májusban, Aradon gróf Károlyi

²⁰ A Jointot 1914-ben hozták létre az Egyesült Államokban. Célja a palesztinai és a háború sújtotta európai zsidóság segélyezése volt. A szervezet alapvetően amerikai zsidók adományaiból tartotta fenn magát.

Gyula, majd P. Ábrahám Dezső miniszterelnökségével ellenkormány alakult, amely az ABC körül csoportosuló konzervatív nagybirtokosokat, a régi rendszer néhány politikusát és radikális, jobboldali katonatiszteket fogott össze. Júliusban az ellenkormány elrendelte a magyar nemzeti hadsereg felállítását.

A Tanácsköztársaság bukása után megalakuló Peidl-kormány első rendeleteiben határozott a Tanácsköztársaság idején politikai természetű cselekmény miatt letartóztatottak szabadon bocsátásáról és a büntető ítéletek elengedéséről, valamint megszüntette a forradalmi törvényszékek működését és visszaállította a régi bíróságokat és államügyészségeket. Nem sokkal később pedig a csendőrséget is.

A Tanácsköztársaság bukása után megkezdődött a tisztí különítmények hajtóvadászata a proletárdiktatúrában részt vettek után, amely ellen a kormány – katonai hatalom hiányában – semmit sem tudott tenni. A kommunistákat a zsidókkal azonosító nézet alapján ez nagyon sok esetben antiszemita megmozdulásokat is jelentett. A hitközség vezetői József főherceggel is összeköttetésbe léptek a fehérterror megfékezése érdekében. Az izraelita felekezet képviselői a Tanácsköztársaság bukása után mindent megtettek, hogy visszautasítsák a kommunistákat zsidókkal azonosító vádakat. A Pesti Izraelita Hitközség elöljárósága ünnepélyes deklarációt fogadott el, amelyben többek között a következők álltak: „A hitközség a maga és az egész magyar zsidóság nevében végtelen örömeinek ad kifejezést afölött, hogy az úgynevezett proletárdiktatúra esztelen és erőszakos kormányzati rendszer [...] saját bűnében összeomlott. A hitközség konstatálni kívánja, hogy a kommunizmus nevű tévtan legelsősorban kereskedőellenes áramlat, senkire sem olyan káros és veszedelmes, mint a főleg kereskedelmi és ipari foglalkozást űző zsidóságra. A hitközség ennél fogva fájdalommal és egyúttal megbotránkozással állapítja meg, hogy a kommunista uralom vezérkarában és táborában nagy számmal voltak zsidószármazású emberek, akik majdnem kivétel nélkül már előbb váltak hűtlenné vallásukhoz, mint később hazájukhoz.” (Gonda 1992:195-196) Augusztus 9-én Horthy Miklós ellentengernagy Szegeden saját vezetése alatt megalakította a hadseregfővezérletet („fővezérséget”). A fővezérség az országot katonai kerületekre osztotta. Horthy augusztus közepén József főherceg előtt esküt tett és ezzel hivatalosan is átvette a hatalmat az ország fegyveres ereje felett. Horthy Budapestre történő novemberi bevonulása után a zsidó hitközségek küldöttséget menesztettek hozzá, és lojalitásuk jeléül átadták a hitközség 100.000 koronás alapítványát. Horthy Miklóst 1920. március 1-jén Magyarország kormányzójává választották. 1920 júliusában megalakult az első Teleki-kormány.

A rendszer konszolidációja

1920. június 4-én a magyar delegáció aláírta a trianoni békeszerződést. Ennek következtében Magyarország területének 71, lakosságának pedig 64 százalékát elcsatolták. Ezzel 3,3 millió magyar került a határokon kívülre. A békeszerződés hatására a zsidó népesség száma 911 ezerből 473 ezerre csökkent, az országon belüli aránya azonban 5 százalékról majdnem 6 százalékra emelkedett. Az elcsatolások hatására a fővárosi zsidóság súlya nőtt: Trianon után a Budapesten élő zsidóság a teljes zsidó népesség 45 százalékát tette ki. A vidéki zsidóság létszámának csökkenése tovább erősítette a zsidók részvételét a polgári jellegű foglalkozásokban. (Gonda 1992:198-199) Az északkeleti megyék jiddis anyanyelvű zsidóságának elcsatolása révén az országban maradt zsidóság 95 százaléka magyar anyanyelvű volt.

A trianoni békeszerződésnek volt egy fontos – korábban már említett – hozadéka. A soknemzetiségű Magyarország gyakorlatilag egynemzetűvé vált. A magyar anyanyelvűek aránya 1920-ban már 85 százalék volt, „tehát nem kellett már »etnikai szövetséges« a lecsökkent országrészen a magyar fölény biztosításához.” (Kovács É. 1989:34)

Az ország területének ilyen drasztikus csökkenése leginkább a közalkalmazotti pályán okozott válságot, de a többi értelmiségi-alkalmazotti réteg helyzetét is megnehezítette. A trianoni békeszerződéssel az értelmiségi réteg gyakorlatilag egynemzetiségűvé vált, azonban a korábbi probléma helyébe új lépett: azoké a közhivatalnokoké, állami tisztviselőké, értelmiségieké, akik az elcsatolt területekről menekültek. Becslések szerint a Magyarországra menekülők közül mintegy 40.000 értelmiséggel számolhatunk és így a nem egészen 8 millió lakosú Magyarországnak közel 200.000 értelmiségit kellett volna eltartania, nem sokkal kevesebbet, mint a régi Magyarországnak. A helyzet kezelésére „tökéletlen félmegoldások” születtek. Ilyen félmegoldás volt a „kompromittáltak” elbocsátása, a többszöri B-listázás, majd a *numerus clausus*. (Hajdú 1995:217-219) 1920-ban hétülésnyi tárgyalás után fogadták el az 1920. évi XXV. törvénycikkelyt, a *numerus clausus*t. Bár a törvény nem tartalmazta a zsidó kifejezést, mégis egyfajta zsidótörvénynek tekinthetjük, hiszen intézkedései alapvetően és szinte kizárólag a zsidókat sújtották. 1918-ban az orvosi karokon a zsidó hallgatók aránya 52, a jogi karokon 25, a bölcsészeti szakokon 30, a műegyetemen 35 százalék volt. (Karády 1997c:238) A törvény úgy rendelkezett, hogy az egyetemekre és jogakadémiákra „az 1920/21-ik tanév kezdetétől csak oly egyének iratkozhatnak be, kik nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatóak és csak oly számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható”. A beiratkozási engedély megadásakor „a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az

ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilencztedrészét”. (a törvény szövegét közli Gonda 1992:271-272) A nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság igencsak „gumi kategóriák” voltak. A „nemzetiség, népfaj” kifejezés használata miatt a törvény a kikeresztelkedett zsidókra is vonatkozott. (Kovács É. 1989:35) A törvény végrehajtását országszerte antiszemita megmozdulások követték.

1922 áprilisában a budapesti egyetem anatómiai intézetében került sor verekedésre, majd az Állatorvosi Főiskolán hat zsidó diáklányt és diákot vertek meg. 1922 októberében robbant ki az úgynevezett Goldberger-eset. A *Nép* című lap 1922. október 2-án provokatív cikket közölt, melyben azzal vádolta a Goldberger gyár tulajdonosát, hogy a *numerus clausus* miatt nem alkalmaz keresztény mérnököt üzemében. Később az ügyet kivizsgálták és a vád alaptalannak bizonyult, de hír hatására sorozatosak voltak a zsidó hallgatók zaklatásai. 1923 márciusában az Állatorvosi Főiskolán és a közgazdaságtudományi egyetemen is sorozatos verekedésekre került sor. Az orvosi fakultáson robbantak ki az úgynevezett hullabotrányok, amelyeket dr. Hoór Károly memoranduma indított el. Ez a pesti zsidó hitközséget arra kötelezte, hogy adja át boncolás céljára a kórházakban hozzátartozó nélkül elhunyt zsidók holttesteit²¹, ellenkező esetben az egyetemek megtagadják a zsidó orvostanhallgatók képzését. A vitát végül a kultuszminiszter zárta le, magának hagyva meg a döntés jogát. (Gonda 1992:201)

1926-ban titkos utasításban – állítólag a Népszövetség rosszzallása miatt – enyhítettek a *numerus claususon*. Ezután az már a kikeresztelkedettek nem vonatkozott. (Kovács É. 1989:35) 1928-ban a Bethlen-kormány lényegesen módosította az 1920-ban kiadott törvényt. A módosítás oka alapvetően a külső nyomás volt és végrehajtói gróf Bethlen István miniszterelnök és Klebelsberg Kuno kultuszminiszter voltak. A módosítást nem kis politikai teljesítményként értékelhetjük, mivel a változatlanul hagyás, illetve még inkább a szigorítás mellett volt ekkor a közvélemény, a szélsőjobboldal, a keresztény pártok, de még az Egységes Párt többsége is. (Gyurgyák 2001:128-130) Ennek a kormánynak azonban ekkor még fontos volt, hogy az antiszemitizmus vádját elhárítsa magától.

Jó bizonyíték erre a törvény preambuluma, amelyben többek között a következők szerepeltek: „A jelenlegi kormány a *numerus clausus* intézményét mindenkor szociálpolitikai rendszabályoknak tekintette, melyet Magyarországnak a veszített világháború, bitor forradalmak és a trianoni béke által teremtett különleges helyzete tett szükségessé.” Ezután az értelmiségi túltermelés viszonyainak ecsetelését követően a szöveg így folytatódik. „Valóban lelkiismeretlenség lett volna tehát annak korlátlan megengedése, hogy főiskoláink nagy tömegekben neveljenek olyan diplomás intelligenciát, amelyről aritmetikai pontossággal előre tudtuk, hogy diplomájára támaszkodva nem tudna megélni.” A törvényalkotók ezután olyan törvények sorát hozták példaként, amelyekből egyértelműen látszott, hogy „eltekinthetve a szociálpolitikai okoktól, tisztán pedagógiai szempontból sincs semmi szokatlan az osztályok és az

²¹ A zsidó vallás tiltja a boncolást. A Talmud Bölcsi tiszteletlenségnek tartották az emberi test bármilyen formában történő megváltoztatását vagy megcsonkítását. Ennek alapja az a hit volt, miszerint a feltámadás napján mindenkinek épen kell kilépnie a sírból. (Jólesz é.n.:43)

évfolyamok számbeli kontingentálásában”. A népfajhoz, illetve a nemzetiséghez kötés kritériumáról szólva leírták, hogy a törvény ezen paragrafusa azt a hamis látszatot kelti, hogy a törvény nincsen összhangban a kisebbségek védelméről szóló törvényekkel. A törvény azonban „minden népfaj és nemzetiség iránt igazságos mértékkel kíván mérni, mert minden ilyen csoport országos átlagának megfelelő százalékban bocsát a főiskolákra, mégis úgy a külföldi közvélemény egy részében, mint pedig a magyarországi zsidóság körében a 3. paragrafus harmadik bekezdése²² számos félreértésre adott okot. [...] Ezenfelül a magyarországi zsidóság köréből is felhangzott az a panasz, hogy magukat a 3. paragrafus harmadik bekezdésével mintegy megbélyegzettnek látják. Az érzések világában ily imponderabiliára is figyelemmel kell lenni, mert a polgárok közmegnyugvása minden állam virágzásának nélkülözhetetlen előfeltétele. Izraelita honfitársainknak sem szabad viszont szem elől téveszteniük, hogy a bennünket ért nemzeti katasztrófa összes életviszonyaink összezsugorodásához vezetett és számos fájdalmas korlátozást tett szükségessé.” A sokszor említett bekezdés módosításában meghagyták a nemzethűség, erkölcsi megbízhatóság és szellemi képességek kritériumait és ezt kiegészítve rendelkeztek arról, hogy a felvételnél figyelemmel kell lenni arra, hogy „elsősorban a hadiárva és harctéri szolgálatot teljesítettek és a közalkalmazottak gyerekei, továbbá a különféle foglalkozási ágakhoz tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak főiskolára és a fölvetek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel”. (a törvény szövegét közli Gonda 1992:272-276)

A fenti törvények hatására 1929-re a zsidó vallású egyetemi hallgatók aránya 9,6 százalékra szorult vissza a háború végén tapasztalható 34 százalékos szintről, és sok zsidó hallgató kényszerült arra, hogy külföldön folytassa tanulmányait. (Hajdú 1995:220)

Az 1926. évi XXII. törvénycikk lehetővé tette, hogy az izraelita felekezet képviselőjében a két nagy irányzat részéről egy-egy rabbi tagja legyen a felsőháznak. A neológ irányzat erre a tisztre Lőw Immánuel, az ortodoxok pedig Reich Koppelt választották.²³

„A húszas évek elejétől a harmincas évek közepéig a zsidóság helyzetét nagymértékben meghatározták a korszak jellegadó politikusának, Magyarország miniszterelnökének, gróf Bethlen Istvánnak az ezzel kapcsolatos nézetei, de még inkább tettei.” (Gonda 2001:123) Bethlen gyakorlati politikus volt és nem ideológus. A zsidókérdést is ebből a szempontból közelítette meg. Bethlen ellene volt a „lármás antiszemitizmusnak” és a jogegyenlőség megsértésének. Nem véletlen, hogy hivatali ideje alatt módosították a *numerus clausus*-t és az sem, hogy a törvény preambuluma a fent foglaltak (lásd a kisbetűs részben: 59. oldal) kerültek bele. „Bethlen a zsidóság hatalmának visszaszorításával tulajdonképpen egyetértett, de ezt nem tiltó, visszaszorító, hanem a keresztény középosztályt helyzetbe hozó pozitív programokkal akarta elérni.” (Gyurgyák 2001:124)

²² Az 1920. évi XXV. törvénycikk ezen bekezdése mondta ki, hogy a felvételnél a korábban meghatározott szempontokon (nemzethűség, erkölcsi megbízhatóság, szellemi képességek) kívül az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez való tartozást is figyelembe kell venni.

²³ A felsőházi törvény nem adott lehetőséget arra, hogy a *status quo* irányzat külön képviseltesse magát. Ez is arra indította az irányzat vezetőit, hogy megalkossák országos szervezetüket. A *status quo ante* hitközségek alapszabályát a vallás- és közoktatási miniszter 1928-ban hagyta jóvá.

Ez a konstruktív politika, ahogyan Bethlen nevezte, több elemből állt. Nagy hangsúlyt helyezett a keresztény nevelés kérdésére és arra, hogy a fiatalokat a korábbiaknál inkább a közgazdaságtan felé irányítsa. Bethlen meg akarta nyerni magának és pártjának a kikeresztelkedett zsidó üzletemberek, a neológokat és különösen a nagytőkéseket. Bethlen álláspontja világosan különbözik a szélsőjobbétól. „Ennek lényege, hogy Magyarországon van zsidókérdés, s azt politikai szempontból kezelni is kell, de a magyar alkotmány és parlamenti rendszer, amelyek fenntartása Bethlen számára mindennél fontosabb volt, nem teszi sem lehetővé, sem pedig kívánatosá a jogegyenlőség megsértését. Emellett humanitárius, gazdasági-pénzügyi és külpolitikai okokból is ellene volt bármilyen zsidótörvénynek.” (Gyurgyák 2001:130-131)

Az I. világháború utáni szellemi irányzatokról: a konzervativizmustól az antiszemitizmuson át a fajvédelemig

Az 1919-es kommün összeomlásával végleg elkönnyelhetjük a XIX. századi liberális politika bukását. A fordulat egyik legnyilvánvalóbb jele az volt, hogy a zsidókérdés a mindennapi politika és közélet központi témájává vált. A két világháború közötti időszakban hangsúlyt kapott a keresztény értékek védelme, a keresztény középosztály megmentésének vágya, a nemzeti érdekek fokozottabb védelme. A megközelítésmódok, a hangsúlyok természetesen sokban különböztek. (Gyurgyák 2001:301-302) A korszak néhány kiemelkedő személyiségének téziseit ismertetve képet kaphatunk a korszak teljes szellemi spektrumáról és annak a zsidókérdés kezelésével való összefüggéseiről.

Magyarország helyzete Trianon után alapvetően megváltozott, ezért új működésmódokra, elvekre volt szükség. Ezek összességét Klebelsberg Kuno leggyakrabban a neonacionalizmus névvel illette. Klebelsberg szerint a magyar nacionalizmusnak a dualizmus korában alapvetően kétféle tartalma volt. Az egyik az osztrák hatalomtól és befolyástól való függetlenedés, a másik pedig az volt, hogy a magyar állameszmét az ország területén élő többi nemzetiségbe „beleplántálják”. Az ismert történelmi okok miatt Trianon után mindkét cél értelmetlenné vált. Klebelsberg tulajdonképpen egy új tényezőt „fedezett fel”, amely a teljes kilátástalanságban valamiféle reménnyel szolgált. Ez a tényező a kultúra volt.

Az ezen alapuló kultúrfölény eszméjét jól fejezte ki 1922. évi miniszteri székfoglalójában, amikor a következőket mondta: „A magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá.” Klebelsberg elképzelései szerint a kultúra egyrészt a magyar társadalom „szellemi népgyógyításának” eszközévé válhat, másrészt pedig ennek segítségével lehet végrehajtani a magyar társadalom belső szerkezetének lassú átalakítását, „konzervatív modernizációját.” Klebelsberg ezeket a célokat egyfajta „tudásberuházással” tartotta elérhetőnek. (Pukánszky-Németh 1996)

Természetesen a legfőbb cél az ő elképzelése szerint sem volt más, mint a területi revízió. A célok elérése érdekében Klebelsberg szerint emelni kell a néptömegek műveltségi színvonalát, minden állami eszközzel segíteni kell a magyar tudományos és kulturális elit munkáját, minden

eszközzel meg kell védeni a keresztény középosztályt, és segíteni kell, hogy modern polgári osztállyá alakuljon. Klebelsberg a magyar politikai osztály többi tagjához hasonlóan úgy tekintett a zsidóságra, mint egy különálló, alapvetően a saját érdekeit szem előtt tartó társadalmi csoportra. Klebelsberg mindenképpen a korábban említett bethleni alapokon állt a jogegyenlőség tekintetében. (Nem véletlen az sem, hogy 1920-ban nem szavazta meg a *numerus clausus*.) Ez volt az egyik ok, amiért nem tartotta célravezetőnek a zsidóság kikapcsolását a gazdasági és társadalmi életből. A másik a zsidóság gazdasági potenciálja volt. A zsidó asszimilációt nem tartotta lehetetlennek. Klebelsberg úgy gondolta, hogy „mindenkit magyarnak kell tartani, aki a magyarsággal érzelemben, lelkeségben és nyelvben fenntartás nélkül összeolvadt”. (Gyurgyák 2001:303) A fajvédelmi antiszemitizmust nemcsak az asszimiláció tagadása miatt utasította el, hanem azt is gondolta, hogy az „lényegében negatív politikai elv, amelyre nem lehet konstruktív politikát építeni”. (Gyurgyák 2001:303) Azokban a zsidókban azonban, akik nem akarták zsidóságukat teljesen feladni, illetve, akik kozmopolita nézeteket vallottak, a magyarságra nézve veszélyt látott. (Gyurgyák 2001:302-304) E veszély elhárítására azonban nem a jogfosztás vagy a kitelepítés eszközét használta volna, hanem sokkal inkább a bethleni konstruktív politika elemeit.

Szekfű Gyula nem zárta ki ugyan a zsidóasszimiláció lehetőségét, azonban azt egy bonyolult lelki folyamatnak tartotta. Szekfű éppen azért bírálta a zsidóságot, hogy annak nagy része ezt egyszerűen végrehajthatónak tartotta. A zsidóasszimiláció megakadásáért nagyban okolta a Galíciából történt bevándorlást. Összességében a XIX. századi zsidóasszimilációt sikertelennek tartotta és úgy vélte, hogy „a zsidóság – néhány kivételes egyéntől eltekintve – megőrizte nemzeti tulajdonságait, nem biológiai értelemben vett faji jellegzetességeit: a kapitalisztikus szellemet, az intellektualizmust, a teleologizmust, a voluntarizmust és a mobilizmust”. (Gyurgyák 1992:307) Ezekkel a tulajdonságokkal magyarázta a zsidóság gazdasági sikereit és úgy gondolta, hogy a régebben itt lakók és az újonnan jöttek között is éppen e dimenziók mentén találhatunk különbségeket. Szekfű gondolatrendszerének tehát az egyik fő pillére a nyugati zsidó – lengyel zsidó szembenállás volt. A zsidóság térfoglalását Szekfű tényként kezelte, de azért alapvetően nem a zsidóságot hibáztatta, hanem a magyar dzsentrit, amely idegenkedett a pénzgazdálkodástól és a haszonra törekvéstől és végzetesen ragaszkodott az „úri” pályákhoz. (Gyurgyák 2001:304-309)

Teleki Pál úgy gondolta, hogy a zsidóság önálló nemzetiség és nem felekezet. Szerinte a zsidóság két részből áll: egy nagyobb részből, akik a nemzeti célokkal egyáltalán nem azonosulnak, teljesen különállnak, önálló zsidó célokat követnek; egy másik – sokkal kisebb – részből, amelyik ténylegesen asszimilálódott. Ennek a kisebbségnek azonban végleg választania

kell hitsorsosai és a magyar nemzet között. A nem magyar nemzeti célokat követő zsidókkal szemben a magyar politikai elitnek és az asszimiláltaknak együtt kell fellépnie. És – Klebelsbergől és főleg Szekfűtől eltérően – meg is fogalmazza ennek a védekezésnek a legfontosabb pontjait: „a radikális sajtó megfékezése, a sajtó kormányirányítása, keresztény újságírók kinevelése, a tanári testület megrostálása, a destruktív irány eliminálása a gazdasági és a társadalmi életből, a nemzeti hadsereg megerősítése, a háborús jövedelmek megadóztatása.” (Gyurgyák 2001:311) 1928-ban a *numerus clausus* módosításának vitájában már ennél is egyértelműbben fogalmazott: „szerinte a kereszténység és a zsidóság között faji harc folyik, s ő nem tudja támogatni »Magyarország elzsidósodását«. [...] Teleki a harmincas évek végén azzal próbálta meg igazolni a zsidótörvények meghozatalának szükségességét, hogy az addigi védekezés sikertelen volt, s a nemzeti érzelmű zsidóság sem fordult szembe hitsorsosai nagy részével.” (Gyurgyák 2001:311-312) Teleki a zsidótörvényeket nem kénytelen kelletlen, hanem meggyőződésből támogatta, mintegy történelmi szükségszerűségnek tekintette. Ebben az időben Teleki a zsidóságra már mint fajra és nem mint nemzetiségre utalt. Teleki ugyan elismerte, hogy a zsidótörvények jogfosztást jelentettek, „csak hogy ő a jogfosztást megengedhetőnek tartja azokban az esetekben, amikor azt az állam vagy a nemzet jogos önvédelme kényszeríti ki.” S ebben az esetben a jogos önvédelem a „nemzettest idegen elemekkel való túlzott átitatása” miatt érvényesíthető. (Gyurgyák 2001:312) Így Teleki nem ismerte el az alkotmány sértés vádját, mivel szerinte „az alkotmány csak azokra vonatkozik, akik »egész lényükkel beolvadtak ennek a hazának sokszínű, de összefoglaló érzéseivel a magyar nemzet testébe« [...]. Teleki fő mondanivalója tehát az, hogy a zsidóság nagy része idegen test a nemzet életében [...]” (Gyurgyák 2001:312) (Gyurgyák 2001:310-313) Teleki tehát mindenképpen továbbment azon a határon, amelyet Bethlen és a köréhez tartozók mindvégig tartottak.

Magyarországon a modern antiszemitizmus megteremtője kétségtelenül Istóczy Győző volt. Istóczy mindazonáltal nem tekinthető egyértelműen fajvédőnek. Írásaiban, megnyilatkozásaiban hol a mérsékelt antiszemiták álláspontját képviselte, akik szerint a zsidók asszimilációja kiküszöbölheti a zsidók negatív tulajdonságait. Máskor pedig a fajelméletből kiinduló radikális antiszemitizmus pártján állt, amely szerint a zsidók negatív tulajdonságai fajuk alsóbbrendűségéből fakadnak, és így megváltoztathatatlanok. (Gyurgyák 2001:326) Istóczy számos követője – például Nendtvich Károly természettudós – már kétségtelenül a fajvédelem talaján állt.

Az első egyértelműen fajvédő ideológiát vallóknak Kiss Sándort és Dáner Bélát tekinthetjük. Kiss már az 1910-es években a magyar fajvédelem szükségességét hangsúlyozta. Koncepciójában a fajok harcolnak egymással, amelyben a magyarság kilátásai a rá jellemző „fajtunyaság” miatt rendkívül rosszak. A magyarok a zsidó fajjal szemben is vesztesre állnak, amelytől gazdasági, szellemi és erkölcsi függőségbe kerültek. Ezt a függőséget a zsidóság a sajtó kézben tartásával és a zsidó szépirodalom erkölcsromboló hatásának segítségével tartja fenn. Szükség van tehát a fajmagyar újságírás és szépirodalom megteremtésére. Dáner úgy gondolta, hogy a zsidóság hatalomátvétele a Csemegi-kódex-szel kezdődött, amely a zsidóság faji bűneit és faji érdekeit a legmesszebbmenőkig megvédte. Ez lehetővé tette a pénz és tőke zsidó kezekben való koncentrációját. „A pénz hatalomra jutását”, vagyis a hatalom megszerzését pedig az általános titkos választójog²⁴ biztosítaná. Dáner úgy gondolta, hogy a magyar és zsidó faj élethalálharcában egy percre sem lehet megpihenni. Üdvözölte a cionizmust, amely reményei szerint a zsidók országból való eltűnését eredményezhetné. (Gyurgyák 2001:371-376)

A radikális antiszemita és fajvédő mozgalmak, pártok, csoportosulások nagymértékben alapoztak a két világháború közötti antiszemita társadalom- és történelemszemléletre, amely elsősorban Kovács Alajos, Méhely Lajos²⁵, Farkas Gyula, Kolosváry-Borcsa Mihály és Bosnyák Zoltán munkáiban érhetők tetten.²⁶ A zsidóság asszimilációját annak a nézetnek a fenntartása tette lehetővé – és ehhez a neológia nagyon markánsan ragaszkodott is –, hogy a zsidóság csupán vallásfelekezetet alkot. Így vált lehetővé az izraelita vallású vagy mózeshitű magyar kategóriája. Az antiszemita, fajelméleten alapuló szemlélet éppen ezt az alapot kezdte ki.

Magyarországon egészen az 1905-ös politikai válságig – a meglévő ellentétek és irányzatok különbözősége ellenére – nem szakadt szét a magyar politikai elit. „Az élesedő politikai-szellemi ellentétnek nemzedéki okai is voltak [...]. A tízes évek közepén jelentkezett ugyanis egy ifjú nemzedék, amely egyszerre szakított apáik liberális-konzervatív világnézetével, ugyanakkor nem követette balra tartó kortársait [...]. Ennek a harmadik Magyarországnak a képviselői” voltak: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor, Gömbös Gyula, Milotay István, Kozma Miklós. Ezek a fiatalok „nagyreszt megjárták a frontokat, s hazakerülve idegenkedve figyelték az egyre inkább balra húzó politikai mozgalmakat, amelyek mögött jórészt a hazai zsidóság egyes csoportjait sejtették [...]. A radikális antiszemitizmus kisebb részben háborús,

²⁴ Fontos momentum, hogy az általános titkos választójog bevezetésében nagy szerepe lehetett volna a kor igazságügy-miniszterének, az első zsidó származású miniszternek, Vázsonyi Vilmosnak.

²⁵ Méhely Lajos – tanszékevezető egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia és több külföldi tudományos társaság tagja, valamint számos természettudományi folyóirat szerkesztője és szerzője – tekinthető a magyar fajelmélet és fajbiológia megalapozójának.

²⁶ Munkásságukról részletesen lásd: Gyurgyák 2001:377-430

nagyobb részben forradalmi tapasztalataik után került bele politikai szótárukba.” (Gyurgyák 2001:430)

Látható, hogy a magyar fajvédő mozgalom eszmétörténeti értelemben jelentősnek volt mondható, azonban politikai értelemben csak az 1930-as évek végére vált meghatározóvá. A magyar nemzetszocialista pártok alapvetően egy-egy önjelölt magyar Führer körül jöttek létre. Politikai szerepük szempontjából az áttörést az 1939-es – titkos választójogon alapuló – választások hozták meg, amikor 30 százalékos eredményt értek el. (Gyurgyák 2001:446-447)

A cionizmus erősödése

A háború elvesztése után Magyarországon igencsak megrendült a közbiztonság. A közrend helyreállításába a cionisták is bekapcsolódtak és Friedrich István hadügyi államtitkár megbízásából 1918 novemberében Önkéntes Karhatalmi Századokat alakítottak. Tevékenységüket a zsidó hitközségek és intézmények is támogatták. A világháború elvesztése után megalakuló forradalmi kormány szintén támogatta a cionista és egyéb zsidó szervezetek működését, amely valódi zsidó újjászületést hozott. Kulturális társaságok, szervezetek, olvasóköri alakultak.

Berinkei miniszterelnök 1919 elején a Cionista Világszövetség kongresszusára utazó küldöttségnek a következőket mondta: „A magyar népkormány rokonszenvvel kíséri a cionista mozgalmat, amely a zsidóságnak nemzeti otthonot akar Palesztinában teremteni ...” A Magyar Cionista Szervezet erre így felelt: „A Magyar Cionista Szervezet ünnepélyesen kijelenti, hogy Magyarországon soha »nemzetiségi« politikát nem üzött és illet az egységes magyar nemzeti államban üzni nem is fog. A Szervezet minden egyes tagja a magyar állam hűséges, odaadó, áldozatkész polgárának érzi magát.” (Gonda 1992:191)

A cionista mozgalom és a hitközség viszonyát – a fent említett intermezzo ellenére – egészen a II. világháborúig a folyamatos szembenállás jellemezte. A cionisták elutasították, hogy a magyarországi zsidóságot csak a hitközség képviselheti; többször elindultak a hitközségi választásokon, de minden alkalommal vereséget szenvedtek. Folyamatosan kritizálták azokat a működési mechanizmusokat, amelyek a hitközségi vezetés változatlanságát eredményezték. „Ugyanakkor a hitközségi vezetés – és ebben a saját szempontjából igaza volt – a hagyományos asszimilációs »szerződés« felrúgóit, a már kivívott jogok, a zsidóságnak mint *felekezethez* a veszélyeztetőit látta a cionistákban, olyanokat, akik elmozdulva a vallásfelekezeti alapról nemzetiségi alapra helyezkedtek, és ezzel kétségbe vonják a zsidók magyarságát.” (Novák 2000:15) Az ortodoxia képviselői szintén éles támadásokat intéztek a cionizmus ellen. Egyrészt a vallás mindenek felett való voltát hangsúlyozták, másrészt úgy vélték, hogy „azt

a sorsot, melyet a Mindenható rendelt Israel számára, semmiféle mesterséges mozgalommal megváltoztatni nem lehet”. (a Zsidó Híradó²⁷ 1897 júliusi számából idéz Schweitzer 1994)

A zsidóság hivatalos képviselőinek, az Országos Irodának a nem szűnő ellenállása miatt a belügyminiszter folyamatosan visszautasította a Magyar Cionista Szövetség alapszabályának jóváhagyását. 1919-ben a Tanácsköztársaság bukása után betiltották az alapszabály nélkül működő szervezeteket és így a Magyar Cionista Szövetség illegalitásba kényszerült. Végül 1927-ben nagy nehezen legalizálták a Szövetséget, és az megkezdhetette hivatalos munkáját. A Szövetség számára fontos volt, hogy a magyarországi zsidóság minél nagyobb részét kapcsolja be a Palesztina munkába.

1926 megalakult a Magyar Zsidók Pro Palesztina szövetsége azzal a céllal, hogy a magyar zsidóság szélesebb rétegeit bevonja Palesztina újjáépítésének munkájába. További céljai voltak: Magyarország és Palesztina között gazdasági és kulturális kapcsolatok létesítése, a jeruzsálemi héber egyetem munkájának támogatása és általában a Szentföld iránti kegyeletes és tudományos érdeklődésnek ébrentartása. Szakosztályai: *Keren Kajemet*²⁸, *Keren Hajeszod*²⁹, a kultúrügyi, egyetemi, könyvtár, szociális és gazdasági szakosztály.

Az 1930-as években a magyarországi cionizmuson belül kialakultak különböző ideológiai áramlatok. Hasonló súlyúak voltak a klálcionisták és a vallásos cionisták. Ennél jóval kisebb befolyása volt a revizionistáknak (jobboldali cionisták). A cionista mozgalom a második világháborúig marginális volt. Létszáma 1938-ig sohasem haladta meg a négy-ötezret. (Novák 2000:16-17)

Klálcionisták (általános cionisták): 1907-ben alakult meg a cionista mozgalom egyik irányzataként. Ennek tagjai a bázeli kongresszuson kívül semmi mást nem fogadtak el. „Az »általános« cionizmus azok mozgalma volt, akiket sem a marxista baloldal, sem a revizionista jobboldal nem vonzott, és vallásosak sem voltak.” Magyarországon a klálcionisták minden időszakban fontos szerepet játszottak. „A Horthy-korszakban ennek politikai okai is voltak: a szélsőbaloldali cionizmust a rendőrség üldözte, a revizionista jobboldalt pedig – 1935 után – a Cionista Világszövetség zárta ki a soraiból, a vallásos cionisták helyzetét az anticionista ortodoxia álláspontja nehezítette meg.” A klálcionista mozgalom ifjúsági szervezete a *Hanoar Hacioni* volt. (Novák 2000:77-78)

Vallásos cionisták: mozgalmukat *Mizrachi*-nak, „szellemi központ”-nak (*Merkaz ruchani*) nevezték el. A mozgalom 1902-ben alakult és célja az volt, hogy Palesztinában vallásos többség alakuljon ki. A *Mizrachi* programja szerint „Palesztina felépítésénél a régi zsidó vallási, kulturális és jogi felfogásnak kell érvényesülni, s olyan intézményeket kell teremteni, melyek híuen tükrözik vissza a hagyományokat. (Magyar Zsidó Lexikon 1929:609) A vallásos cionista mozgalom ifjúsági szervezete a *Bne Akiva*.

²⁷ Ortodox zsidó felekezeti lap, amely 1890-ben indult Budapesten.

²⁸ *Keren Kajemet Lejiszrael* (Zsidó Nemzeti Alap): A palesztinai kolonizáció földvásárló szerve. 1901-ben alakult a Cionista Világszövetség V. kongresszusán. Célja Palesztina földjét a zsidó nép önkéntes adományiból visszaváltani. A *Keren Kajemet* nemcsak megveszi, de megművelhetővé is teszi a kolonizációra szánt földeket. (Magyar Zsidó Lexikon 1929:466)

²⁹ *Keren Hajeszod* (Palesztinai Építő Alap): Pénzügyi világszervezet, mely 1921-ben azzal a céllal jött létre, hogy Palesztina minél gyorsabb tempóban való újjáépítésének munkáját anyagilag előmozdítsa és irányítsa.

Revizionista cionisták: a revizionista eszme Vlagyimir Zsabotyinszkij nevéhez fűződik. „A mozgalom a herzli »eredeti« cionizmushoz való visszatérést hirdette meg, mivel szerintük a cionista szervezet, majd a Jewish Agency »elárulta« az eredeti eszmét. A revízió pedig a zsidó állam akár erőszakos úton való megteremtését célozta meg.” Ifjúsági mozgalma a *Betar* volt.

A két világháború között Magyarországról nagyon mérsékelt volt az Izraelbe való kivándorlás, az *alija*.³⁰ Az I. világháború és 1938 között évente körülbelül 200-300 zsidó *alijázott*, többnyire legálisan. 1935 után kezdődött meg az illegális *alija* korszaka.

A zsidóság iskolázottsági adatai és foglalkozási szerkezete a két világháború között

A magyarországi zsidóság XX. század eleji iskolázottsági adatairól összefoglalva azt mondhatjuk, hogy azok minden szinten felülmúlták a nem-zsidók ilyen adatait, és az iskolázottsági szinteken felfelé haladva a különbségek egyre nőttek. 1910-ben a férfi népesség esetében az írástudatlanok aránya az 5 évesnél idősebbek között a zsidók esetében 10 százalék volt, a keresztény felekezetek esetében 11-20 százalék között mozgott. (A 11 százalék a lakosság viszonylag kisebb részét kitevő evangélikusokra volt jellemző.) A 4 középiskolát végzetek a 14 évesnél idősebb zsidó fiúk egyharmadát tették ki, míg a nem-zsidók körében az arány nem érte el a 10 százalékot. Az érettségizettek aránya a 19 évesnél idősebb férfinépesség körében a zsidóknál 18 százalék volt, míg a társadalom más csoportjainál 4-6 százalék között mozgott. A zsidóság esetében ugyanebben az évben 100.000 főre 381 egyetemista jutott, a többi vallásfelekezetenél ez sehol sem haladta meg a 75-öt. 1930-ban az iskolázottsági hierarchia csúcsán továbbra is a zsidóság állt: „az érettségi tekintetében a zsidóság előnyös helyzete alig gyengült ugyan meg, de igencsak megcsappantak viszonylagos előnyei a felsőoktatásban. [...] A *numerus clausus* [...] a zsidóság magyarországi egyetemekre való bejutásának globális esélyeit a század elején elért szinten befagyasztotta.” (Karády 1997c:16-17) 1930-ban a hat évesnél idősebb zsidó vallású férfi népességen belül az írástudatlanok aránya 1, a legalább 4 középiskolai osztályt végzettké 46, a legalább érettségizettké 24 és a főiskolát végzettké 7 százalék volt, míg az ugyanilyen korú teljes magyar férfi lakosság esetében ezek az arányok rendre 8, 11, 6 és 2 százalék voltak. (Karády 2002:145)

Ránki György a zsidóság két világháború közötti foglalkozási struktúrájának sajátosságait öt tényezővel magyarázza: „1. a zsidók hagyományos foglalkozási struktúrája és annak változásai; 2. a keresztények hagyományos foglalkozási struktúrája és annak változásai;

³⁰ Ennek a kivándorlásnak egy részét a Palesztina Hivatal szervezte. A brit mandátum idején a brit kormány által, a Jewish Agency közreműködésével a budapesti Palesztina Hivatal megkapta a bevándorlási engedélyeket, az úgynevezett *certifikátokat* és ezeket osztotta tovább. Az egy ország által kapott *certifikátok* száma két dologtól függött: cionista mozgalom erősségétől és zsidóság veszélyeztetettségétől az adott országban. Magyarország a második világháborúig viszonylag kevés *certifikátot* kapott. (Novák 2000:16)

3. az ország gazdasági fejlettségének színvonala és fejlődésének dinamizmusa; 4. a modern gazdaság strukturális változásai és az ebből fakadó szükségletek; 5. a kormány politikája és arra irányuló törekvése, hogy megváltoztassa a magyarországi értelmiség összetételét, valamint megőrizze és megerősítse a keresztény középosztályt.” A XIX. század második felétől kialakuló zsidó foglalkozási szerkezet legjellemzőbb vonásai: a kereskedelem és ipar területén dolgozók döntő súlya, az értelmiségiek magas aránya. Az előbbi két terület esetében elmondható, hogy itt lényegesen nagyobb az önállók aránya, mint a nem-zsidó népességnél. A magyarországi zsidó foglalkozási szerkezet egyik legfontosabb vonása azonban a tisztviselők, különösen a magántisztviselők nagy súlya mind az iparban, mind a kereskedelemben. (Ránki 1987:?)

A gazdasági válság és következményei

1929 őszétől jelentkeztek Magyarországon a gazdasági világválság jelei. Az addigi gazdasági fellendülés veszélybe került, a gazdasági válság nagy részben megsemmisítette a bethleni konszolidáció eredményeit, és a „zsidókérdés” még inkább a közbeszéd és a politikai élet homlokterébe került. Bethlen 1931-es lemondásával gyakorlatilag megkezdődött az ország jobbratolódása, a nyíltan antiszemita politikát vallók hatalomra kerülése és a magyar politika mindinkább „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szólt.

1932-ben Gömbös Gyula került a miniszterelnöki székbe, aki a szélsőjobboldali, dzsentrí-katonatiszti erők képviselőjeként került hatalomra. Ő volt az első olyan miniszterelnök, aki fajvédő múlttal rendelkezett. (Püski 1996)

Gömbös részt vett az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) és a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) megszervezésében. Mindkettő 1918-ban alakult, és szélsőjobboldali, fajvédő, antiszemita és irredenta csoportosulás volt. 1919-től Gömbös a MOVE elnöke volt. A Tanácsköztársaság alatt Bécsbe emigrált és ott csatlakozott a Bethlen által megszervezett Antibolsevista Comitéhez. 1924-ben kilépett az Egységes Pártból és megalakította a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot. 1928-ban ugyan visszalépett az Egységes Pártba, de mindig Bethlen jobboldali ellenzéke maradt.

Gömbös a zsidókérdést természetesen létező problémának tartotta. és úgy gondolta, hogy a zsidóság térnyerését rendeleti úton, a *numerus clausus*hoz hasonló zárt számok segítségével vissza kell szorítani. (Gyurgyák 2001:132)

Gömbös a totális fasizmus programjával lépett színre, de Bethlen és a hozzá tartozó régi politikai gárda erősen korlátozta mozgásterét. Gömbös hatalomra kerülésekor egy 95 pontos úgynevezett Nemzeti Munkatervben foglalta össze politikája lényegét. Ez minden eddiginél határozottabban tartalmazta az „őrségváltás” gondolatát.

El kell mondanunk, hogy a fentiek alapján meglepő módon, Gömbös miniszterelnöksége alatt a zsidóság helyzete alapvetően nem romlott. Támogatói és volt párthívei megrökönyödésére Gömbös parlamenti bemutatkozó beszédében 1932-ben a következőket mondta: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén megmondom: revideáltam az álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el e nemzettel, éppen úgy a testvéremnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.” (Gyurgyák 2001:132) Ebben az időben bővült a zsidóság felsőházi képviselője és a miniszterelnök hozzájárulásával zajlott le 1935-ben a kongresszusi zsidóság országos gyűlése, valamint az ortodoxia tanácskozása, ahol mindkét szervezet korszerűsítette szervezeti szabályzatát. Sőt a miniszterelnök mindkét országos gyűlés résztvevőit táviratban köszöntötte. Azonban gondolhatjuk, hogy ez a pálfordulás nem Gömbös véleményének és antiszemitizmusának megváltozása miatt következett be, hanem sokkal inkább azért, mert régen vallott fajvédő és antiszemita nézetei az adott helyzetben nem voltak igazán alkalmazhatóak (lásd Bethlen és körének ekkor még működő kontroll szerepe), és szüksége volt a zsidó gazdasági elit támogatására is. Gömbös hatalomra jutása után tehát a korábban képviselt fajvédelmi politika helyett a „nemzeti öncélúság” programját hirdette. Ez nála gyakorlatilag azt jelentette, hogy a nemzet és a nemzeti érdek minden mást megelőz. A kérdés tehát már csak az volt, hogy a zsidóságot a nemzethez tartozónak gondolta-e. Erről ebben az időben már nem beszélt, de valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt gondoljuk, hogy a zsidóság nagy részét nem gondolta ide tartozónak, hiszen a fenti idézetben is csak a nemzettel sorsközösséget vállalókra nézve változtatott korábbi álláspontján. (Gyurgyák 2001:134)

„A Gömbös-korszakban a felszínen látszólag semmi sem változott, a politika mélyszerkezetében azonban jelentős változások indultak meg.” Az 1935-ös választásokon a Nemzeti Egység Pártja³¹ nevében mandátumot szerzett 170 képviselő közül 98 volt olyan, amelyik először szerzett mandátumot és így valamilyen mértékben mindenképpen Gömbösnek köszönhetette karrierjét. Többen voltak közülük, akik a Fajvédő Párt soraiból kerültek ki. Egyfajta kettősség jellemezte a Gömbös-korszakot: „egyrészt tehát a jogegyenlőség fenntartása és a zsidó tőke felhasználása, másrészt a politikai-hatalmi elit kicserélése, s ezzel egy más szellem meghonosodása.” (Gyurgyák 2001:135)

³¹ 1932 októberétől az Egységes Párt új neve.

Az erőteljes jobbratolódás, a fasizálódás időszaka

1936-ban Gömbös halála után Darányi Kálmán lett a miniszterelnök. Hatalomra kerülésének kezdetén Darányi beváltotta a konzervatív erők reményeit és lépéseket tett a szélsőjobb megfékezésére, illetve korlátozására. Darányi és külügyminisztere Kánya Kálmán hosszú távon mindenképpen aggasztónak találták Németország nagyhatalmi törekvéseit. Ennek, illetve a magyar területi revízió lehetőségét kizáró német nyilatkozatok hatására a magyar–német viszony ebben az időszakban valamelyest megromlott. A miniszterelnök 1937 első felében még tájékozódni próbált London felé, erősítette kapcsolatait a kisantanttal, azonban a külpolitikai mozgástér növelésére tett erőfeszítések rendre kudarcot vallottak. 1937 végére Darányi már meg volt győződve arról, hogy a régióban csak egy, az addiginál egyértelműbb németbarát politikának van jövője.³² Ezt a meggyőződését csak erősítette, amikor 1938 márciusában Németország bekebelezte Ausztriát (*Anschluss*). Németország pozíciója a régióban ezzel mindenképpen sokat erősödött.

1937 októberében Magyar Nemzeti Szocialista Párt néven egyesültek a szélsőjobboldali pártok (a Nemzeti Szocialista Párt, a Fajvédő Szocialista Párt, a Nemzeti Akarat Pártja és a Magyar Irredenta Tábor). A szélsőjobb erősödését, de mindenképpen jelenlétét jelzi, hogy 1938-ban újév hajnalán 100 ezer röpcédulát szórtak szét a fővárosban, „1938, Szálasil!” felirattal. Konzervatív körökben ezalatt egyre erősödött az az elképzelés, miszerint a diktatúra bevezetését úgy lehet a leghatékonyabban elkerülni, ha bizonyos engedményeket tesznek a szélsőjobbnak, ha „kifogják a szelet a vitorlából”. Azonban „ez a metódus rendre az ellenkező hatást váltotta ki: azok figyelmét is felhívta a zsidókérdésre, akik addig nem foglalkoztak a problémával, azokat pedig, akiket érdekelt a kérdés, egyre radikálisabb megoldások felé terelte.” (Gyurgyák 2001:137)

A hivatalos politika jobbratolódásának jelei egyértelműek voltak.³³ Darányi 1938 márciusában elmondott győri beszédében – az 1 milliárd pengős fegyverkezés meghirdetése mellett – hivatalos szinten először vetődött fel a zsidókérdés törvényes rendezésének szükségessége.

Darányi többek között ezt mondta: „Én azt hiszem, egészen felesleges volna elméleti vitát folytatni afelett, hogy helyes vagy nem helyes-e a zsidókérdésről beszélni. Zsidókérdés van. S ez egyike elintézetlen közéleti problémáinknak. A kérdés lényegét abban látom, hogy az ország

³² Darányi 1937 novemberében Berlinben tett látogatásán a németek egyértelműen erősödő magyar támogatást vártak az esetleges területi revízióért cserébe. (Püski 1996)

³³ Ilyen jelnek tekinthetjük azt is, hogy 1938 januárjában Pest vármegye alispáni székébe Endre László került, aki a német megszállás után a belügyminisztérium zsidó ügyekkel megbízott egyik államtitkára lett és így a zsidók megsemmisítésének egyik fő felelőse volt.

határán belül élő zsidóság különleges diszpozíciójánál és helyzeténél fogva, de részben a magyar fajra közömbössége miatt is, aránytalan nagy szerepet játszik a gazdasági élet bizonyos ágazataiban. [...] A zsidóság aránytalanul nagy számban helyezkedett el azokban a foglalkozási ágakban, amelyekben a kereseti lehetőség könnyebb és kedvezőbb. [...] Az ellentét, amely ebből az adott helyzetből kifejlődött, akadályozza a nemzeti erők teljes összefogását és állandó izgató momentum az ország közéletében. A kérdés törvényes és tervszerű rendezésének tehát alapfeltétele, hogy igazságos helyzetet teremtsünk. Igazságos helyzetet, amely az említett szociális aránytalanságot helyrehozza vagy kiküszöböli, és a zsidóság befolyását a nemzeti élet kulturális és más területein illető mértékre csökkenti. Egy ilyen rendezés, amely az ipar, kereskedelem és hitélet területén, a gazdasági élet vállalkozásaiban a keresztény társadalmat az őt megillető előfeltételekhez tudja juttatni, magának a zsidóságnak is érdekeit szolgálja, mert lényegesen enyhíteni alkalmas az antiszemitizmust és ezzel a szélsőséges, türelmetlen mozgalmak terjedését.” (Gonda 1992:209; Gyurgyák 2001:136)

Különösen fontosnak tartunk külön hangsúlyt helyezni Darányi beszédének egy momentumára: kifejtette, hogy ezek az intézkedések magának a zsidóságnak is az érdekeit szolgálják. Több helyen beszéltünk már a hatalom és a zsidóság viszonyának paradox voltáról. Először a zsidóság 1791. évi folyamodványának ismertetése közben. Az előzmények figyelembevételével már ott furcsán hatott, ahogyan a zsidók Magyarországot mint az egyetlen létező hazát, a királyt mint az egyetlen „atyát”, a közhatóságokat és földesurakat mint pártfogókat, a törvényeket mint az egyetlen menedéket és a velük egy társadalomban élőket mint testvéreiket definiálták. Pedig ekkor még csak éppen, hogy elkezdődött az a folyamat, amelynek végeztével a következő század végén lehetővé vált, hogy a zsidóság – legalábbis jogi értelemben – valóban egy társadalmat alkosson a vele egy országban élőkkel. Említettük, hogy az I. világháború idején a hadikölcsön jegyzésekre milyen felhívásokat tettek közzé a hitközségek. Ezek szerint a hadikölcsön jegyzés „szent kötelesség” és kifejezheti a hazáért való áldásos szeretet és lángoló buzgalmat. És ugyanerre a paradoxonra utal Darányi beszédének azon része is, amely a küszöbön álló törvényes rendezést úgy állítja be, mint ami „enyhíteni alkalmas az antiszemitizmust és ezzel a szélsőséges, türelmetlen mozgalmak terjedését” és bármilyen meglepő nem is alaptalanul. Látni fogjuk, hogy a zsidóság milyen minimális ellenállással tett eleget beszolgáltatási kötelezettségeinek, vetette alá magát az egyre embertelenedőbb zsidótörvényeknek és rendeleteknek. Ennek véleményünk szerint legalább két tényezője volt. Az egyik, hogy magyarként vagy legfeljebb mózeshitű magyarként el sem tudták képzelni, hogy velük mindaz megtörténhet, ami megtörtént. A másik pedig egyfajta meritokratikus, teljesítményelvű szellem, még ebben is. Ennek korábbi komponense az volt, hogy az asszimilációs teljesítményért emancipáció jár és – ha utólag is, de – a kapott jogokat meg kell hálálni. Mostani komponense pedig az volt, hogy a „jó magaviseletért” – jelentsen ez bármit is – az életben maradás jár. Ahogyan az előbbi, ez utóbbi elképzelés is kudarcot vallott.

Az első zsidótörvény

1938 áprilisában a kormány benyújtotta a parlamentnek a zsidótörvény-javaslatot. A törvény vitájában a javaslat ellen szólaltak fel a zsidó származású képviselők mellett, a liberális és szociáldemokrata politikusok, többek között Peyer Károly és Kéthly Anna, sőt gróf Bethlen István is. A magyar írók és a művészvilág jeles képviselői nyilatkozatban ítélték el a törvényjavaslatot. Az aláírók között olyan nevek szerepeltek, mint Bartók Béla, Kodály Zoltán, Szabó Zoltán, Zilahy Lajos, Móricz Zsigmond, Féja Géza. A nyilatkozatban többek között ez szerepelt: „[...] soha ne tágítsunk az állampolgári jogegyenlőség elvétől, melyet történelmünk legszebb korszakában, az európai magyarság legnagyobb elméi vívtak ki. [...] Gondolja meg minden kortárs, mekkora felelősség terheli, ha a lelkiismereti tiltakozás ellenére is megszületik egy törvény, melyre valamikor minden magyarnak szégyenkezve kell gondolnia!” (Gonda 1992:326) Rendkívül fontos momentum, hogy valamennyi keresztény egyház támogatta a törvényjavaslatot, csak a kikeresztelkedett zsidók érdekében próbáltak kisebb engedményeket kiharcolni. A parlament végül 1938 márciusában elfogadta az 1938. évi XV. törvénycikket „A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”, az úgynevezett első zsidótörvényt. Ez a törvény a zsidók arányát a zsidók által leggyakrabban betöltött foglalkozásokban 20 százalékban maximálta.

A törvényi korlátozás által érintett foglalkozások a következők voltak: ügyvédek, orvosok, a tíz értelmiséginél többet foglalkoztató vállalatok magántisztviselői, kereskedősegédei és értelmiségi munkakörben foglalkoztatott munkatársai, lapok kiadói, szerkesztői és állandó munkatársai (a kizárólag hitéleti lapokat kivéve), színészek, rendezők, színházaknál és filmiparban alkalmazott segédszemélyzet. Ezeket a foglalkozásokat űzőket kamarákba tömörítették, amelyeknél ilyen nem létezett, ott a törvény alapján létre kellett hozni. A kamarák feladata természetesen a kvóta végrehajtása mellett ezen foglalkozások körében „a nemzeti szellem és keresztény erkölcs követelményeinek érvényre juttatása és biztosítása” volt. Ezeknek a kamaráknak a tagjai csak magyar állampolgárok lehettek és tagjaik között a zsidók aránya nem haladhatta meg a fent említett 20 százalékot. Ebbe a 20 százalékba nem számítottak bele, vagyis zsidó származásuk ellenére sem számítottak zsidóknak a hadirokkantak, tűzharcosok, a hősi halált halt szülők gyermekei, valamint azok, akik 1919. augusztus 1-e előtt áttértek valamely más bevett felekezethez és azóta megszakítás nélkül e felekezet tagjai voltak, továbbá az ilyen szülők gyermekei. Ekkor a törvény az arányok végső elérésére még egy 1943. június 30-i időpontot jelölt meg, de ma már jól tudjuk, hogy addigra ennél lényegesen szigorúbb szabályozások születtek. (a törvény szövegét közli Gonda 1992:276-279)

A törvény a zsidókat felekezeti alapon definiálta. Fontos látnunk, hogy a törvénnyel a magyar politika átlépte a Bethlen által átléphetetlennek tartott határt: korlátozta bizonyos állampolgárai jogegyenlőségét és ezzel elindult azon az úton, ami végül Auschwitzhoz vezetett. Az első zsidótörvény, becslések szerint, körülbelül 50 ezer embert érintett. Az érintettek segélyezésére alakult meg a Joint kezdeményezésére 1938 decemberében a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI), amely a zsidó segélyezés központi irányító szerve lett. 1939 elején a Joint

kérésére csatlakozott a MIPI-hez a Magyar Cionista Szövetség is. A Joint havonta jelentős összeggel támogatta a MIPI munkáját. (Braham 1997:84)

Az első zsidótörvény kihirdetése már az Imrédy-kormány idejére esett. Imrédy miniszterelnökségével folytatódott az a paradox folyamat, ami Darányi hatalomra kerülésével kezdődött és egészen Bárdossy miniszterelnökségéig tartott, nevezetesen, hogy ezen miniszterelnökök hivatalba lépésének és kinevezésének legfőbb célja az volt, hogy megállítsák Magyarország jobbratolódását, valamint minél teljesebben megőrizték az ország szuverenitását. Mégis hivatali idejük végén az ország a kiindulási pontnál sokkal rosszabb helyzetben volt és még jobban eltávolodott a bethleni centrumpolitikától.

Imrédy hivatalba lépésének idején a szélsőjobboldali eszmék erőteljesen terjedtek. A nyilas párttagok száma elérte a 250 ezret és 1938 áprilisában megalakult a Fajvédők Országos Szövetsége. Imrédy első miniszterelnöki beszédében széleskörű reformokat ígért. A szélsőjobboldali eszmék ellenében fokozottabban kívánt támaszkodni a katolicizmusra. 1938 őszén azonban már látható volt, hogy az ország további jobbratolódásának nem tud gátat vetni. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a müncheni konferencián az antant-hatalmak – a korábbi várakozásokkal ellentétben – hozzájárultak Csehszlovákia feldarabolásához. Nyilvánvalóvá vált, hogy az angol kormány sem száll szembe Hitlerrel és így a miniszterelnök angol kapcsolatai gyorsan „elértéktelenedtek”. 1938 novemberében az első bécsi döntéssel Magyarország visszakapta a Felvidék déli részét, amely ugyancsak a német orientáció erősödéséhez vezetett. A németek rokonszenvét azzal is erősíteni próbálta, hogy engedélyezte a *Volksbund*³⁴ működését.

A második zsidótörvény

A kormány 1939 januárjában újabb zsidótörvény-javaslatot terjesztett a parlament elé. Míg az első zsidótörvény elfogadása után Imrédy még arról beszélt, hogy ezzel „a zsidókérdés jogi szabályozása végleg betetőzést nyert”, az első bécsi döntés után már a zsidókérdés revíziója mellett foglalt állást. (Gyurgyák 2001:143)

Az indoklás alapvetően négy fő érvet tartalmazott. Az elsőt Imrédy a törvénytervezet beterjesztésekor világosan megfogalmazta: „a Felvidék egy részének visszacsatolása következtében igen erős zsidó gócpontok kerültek vissza hozzánk, éppen olyan részekben, ahol a magyarságnak, a magyar szellemnek érvényesítése különös jelentőséggel bír, úgyhogy ezeken a helyeken az ottani helyi politika kialakításában is a zsidóság szerepét vissza kellett szorítani.” (Gonda 1992:211) A második érv szerint fel kell zárkózni Európa más államaihoz, ahol az utóbbi időben jelentős, a zsidók korlátozására vonatkozó törvényt, rendeletet léptettek életbe. A harmadik érv ehhez kapcsolódott, mely szerint a környező országok zsidóságának életében az utóbbi időben jelentős romlás következett be, ami azzal a veszéllyel jár, hogy ha

³⁴ A *Volksbund*, teljes nevén a Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) a hazai németiség nemzetiszocialista politikai és társadalmi szervezete volt.

Magyarországon sokkal kedvezőbb a zsidóság helyzete, akkor a menekültek elárasztják az országot. A negyedik érv a zsidóság megítélésében bekövetkezett változásra vonatkozott. E szerint „mind szélesebb körű lett az a felismerés, hogy a zsidóság elkülönült népcsoport, azaz „faji élettani, lelki, szellemi és érzelmi egység”, következésképpen helytelen a hitfelekezeti besorolásból kiindulni.”

A törvény vitája az első zsidótörvény vitájánál élesebb hangnemben zajlott. A törvényt ellenző liberális és szociáldemokrata képviselőkhez csatlakozott a kormányzó párt, valamint a Kisgazdapárt egy része. A törvény pártolójának összetételében azonban bekövetkezett egy nagyon fontos változás. „A második zsidótörvényig világos választóvonalak húzódtak a jobboldali és szélsőjobboldali képviselők között, ugyanis az első zsidótörvényt a kormánypárti képviselők többsége megszavazta, a szélsőjobboldali képviselők viszont nem, mivel kevesellték annak radikalizmusát. A második zsidótörvényt azonban, még ha voltak is fenntartásaik [...] már a szélsőjobboldaliak is egységesen megszavazták. [...] Komoly változás az első zsidótörvényhez képest, hogy a törvényt pártoló jobboldali és szélsőjobboldali képviselők érvelése közötti különbség egyre jelentéktelenebbé vált.” (Gyurgyák 2001:148) A törvényjavaslatot a keresztény egyházak képviselői ismételten támogatták, bár a kikeresztelkedettekre vonatkozó szabályok enyhítését kérték, továbbá azt, hogy törvény hagyja meg a későbbiekben történő kikeresztelkedés lehetőségét mint a törvény alóli mentesség megszerzésének módját.

Végül már a Teleki-kormány hivatali ideje alatt, 1939 májusában elfogadták az 1939. évi IV. törvénycikket „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”, amelyre a szakirodalom második zsidótörvényként utal. Az első és legfontosabb különbség az első zsidótörvényhez képest az volt, hogy míg az első zsidótörvény a zsidókat alapvetően³⁵ felekezeti alapon definiálta, ebben a törvényben már erősen jelen volt a faji-alapú, nürnbergi³⁶ típusú definíció. A törvény szerint „zsidónak kell tekinteni azt, aki őmaga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja volt úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait.” A mentességek meghatározásánál a törvény részben felekezeti alapon állt.

Eszerint nem lehetett zsidónak tekinteni azt, aki „az 1939. évi január hó 1. napja előtt kötött házasságból származik, ha a szülői közül csak az egyik és nagyszülői közül is legfeljebb kettő volt az izraelita hitfelekezet tagja és ha (1) mindkét szülője már a házasságkötéskor valamely keresztény hitfelekezet tagja volt és azontúl is keresztény hitfelekezet tagja maradt, vagy (2) szülőinek házasságuk megkötése előtt a törvényben meghatározott módon kötött megegyezése

³⁵ Az alapvetően szó használatát azért tartjuk fontosnak, mert a törvény csak az 1919. augusztus 1-e előtt kikeresztelkedetteket mentesítette a törvény hatálya alól.

³⁶ Az 1935 szeptemberében elfogadott úgynevezett nürnbergi törvények faji alapon határozták meg a zsidó fogalmát. Ezek szerint zsidónak számított, akinek egy szülője vagy két nagyszülője zsidó származású volt. A törvény számos más intézkedésén kívül a zsidókat megfosztotta állampolgárságuktól és így szavazati joguktól is.

értelmében a keresztény szülő vallását követi és a házasság megkötésekor izraelita vallású szülő az 1939. évi január hó 1. napja előtt valamely keresztény hitfelekezetre tért át és azontúl is keresztény hitfelekezet tagja maradt, vagy (3) születésétől kezdve keresztény hitfelekezet tagja volt, vagy élete hetedik évének betöltése előtt keresztény hitfelekezet tagjává lett, izraelita vallású szülője az 1939. évi január hó 1. napját megelőzően vált valamely keresztény hitfelekezet tagjává és mind ő maga, mind a szülője ezentúl is keresztény hitfelekezet tagja maradt.” Ezen kívül mentességet élveztek azok, akik 1919. augusztus 1-je előtt lettek valamely keresztény hitfelekezet tagjává és folyamatosan azok is maradtak. Azonban itt az I. zsidótörvényhez képest szűkítést alkalmaztak, miszerint ez csak azokra vonatkozott, akiknek szülei – illetve ha azok 1848. december 31-e után születtek, akkor nagyszülei – Magyarország területén születtek. Ebben a törvényben is mentesültek a zsidótörvény hatálya alól a háborús hősök.³⁷

A törvény kimondta, hogy zsidó személy sem házasságkötés, sem honosítás, sem törvényesítés útján nem szerezhethet állampolgárságot, és érvénytelenítette az 1914. július 1-e után honosítás (visszahonosítás) útján szerzett magyar állampolgárságot. A törvény rendelkezett arról, hogy zsidó nem lehet a felsőház tagja, kivéve a felekezet képviselőit. Zsidók csak választás útján, illetve a vallásfelekezet képviselőként válhattak községi törvényhatósági taggá, legnagyobb adófizetőként (virisilekként) nem. A törvény értelmében választójoga csak annak a zsidónak maradt meg, aki maga, illetve akinek szülei Magyarországon születtek és 1867. december 31-től folyamatosan Magyarországon laktak. A törvény megtiltotta a zsidóknak mindenféle közhivatal viselését, illetve bizonyos tanintézetekben tanári állás betöltését. A törvény visszaállította a *numerus clausus*-t. Az egyetemek és főiskolák többségében 6, bizonyos közgazdasági és kereskedelmi felsőoktatási intézményekben 12 százalékban maximálta a felvehető zsidó hallgatók arányát. A törvény az első zsidótörvényben meghatározott foglalkozásoknál 6, a magánvállalatoknál 12 százalékban maximálta a zsidók arányát. A zsidókat ezen kívül eltiltotta bizony foglalkozások üzésétől, mint lap felelős szerkesztője, kiadója, főszerkesztője, olyan munkatársa, aki a lap szellemi irányát megszabja, színház igazgatója, művészeti titkára, dramaturgja, olyan alkalmazottja, aki a színház szellemi és művészeti irányát megszabja. Bizonyos, úgynevezett állami egyedáruság³⁸ alá eső cikkek árusítására engedélyt zsidónak kiadni nem lehetett, illetve a megszerzett engedélyeket fokozatosan vissza kellett vonni. A törvény korlátozta a zsidók által végezhető közszállítás mennyiségét. Iparigazolványt és iparendélyt zsidónak kiadni mindaddig nem lehetett, ameddig az illető helységben az összes kiadott iparendélyek és --igazolványok több mint 6 százaléka zsidóknál volt. A törvény korlátozta a zsidók lakó-, mező- és erdőgazdasági ingatlanszerzési jogát. A törvény bevezette a

³⁷ Azonban ezt sokkal pontosabb kritériumokhoz kötötték és fontos különbség volt az is, hogy ez a mentesített személy leszármazottaira nem vonatkozott.

³⁸ Állami egyedáruság (monopólium): oly üzlet, vállalat, melynek vitelét az állam magának tartotta fenn; ilyen nálunk az államjövedék név alatt ismert só, dohány, puskapor, szesz, lottó, gyógyszer jövedékek monopóliuma. (Pallas 1998)

nélkülözhetetlenség fogalmát, amikor kimondta, hogy „ha a gazdasági élet zavartalan menete vagy a termelés rendje érdekében elkerülhetetlenül szükséges, a minisztérium az illetékes miniszter előterjesztésére kivételesen megengedheti azt, hogy különleges szakértelmet kívánó munkakörben zsidó – amennyiben nem-zsidó állampolgár rendelkezésre nem áll – [...] a meghatározott arányszámon felül és meghatározott időre alkalmazásban maradjon”. A törvény következtében nyugdíjazott zsidókat nyugdíj, az elbocsátottakat végkielégítés illette meg, azonban a törvény lehetőséget adott rá, hogy „ha a vállalatra, illetőleg a vállalat elismert nyugdíjpénztárára a jelen törvény alapján elbocsátott alkalmazott nyugdíjának vagy végkielégítésének fizetése következtében elviselhetetlen teher hárulna, a nyugdíj vagy a végkielégítés összegét a méltányosságnak megfelelően csökkenteni lehet.” A törvény kilátásba helyezte egy, a zsidók kivándorlásának előmozdítására vonatkozó rendelet kiadását. A törvény végül meghatározta azokat a büntetési tételeket, amelyekkel a törvény megszegése, a bejelentési kötelezettségek elmulasztása jár. (a törvény szövegét közli Gonda 1992:279-292)

Az út Auschwitzig

A második zsidótörvény, becslések szerint, mintegy 250.000 embert érintett, végrehajtása azonban rendkívül szelektív módon történt. A rendelkezések éppen a gazdasági növekedés és a rohamosan növekvő német megrendelések idején léptek életbe és így a zsidók a törvényben meghatározott mértékű kizárása a gazdaságból veszélybe sodorta volna ezt a fellendülést. A törvény betartásának szigora erősen függött attól, hogy az érintett zsidó munkavállaló milyen szakmai, munkahelyi tapasztalatokkal, illetve mekkora befektetett tőkével rendelkezik. Virágzott az úgynevezett „stróman” rendszer³⁹. A törvény ezért leginkább a kistisztviselői réteget sújtotta. 1939 őszén – a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájához hasonlóan – a Joint kezdeményezésére létrejött az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA), hogy széles körű gyűjtést indítson. A törvény gazdaságilag „semleges” intézkedéseit – például a törvényben meghatározott személyeknek a választói névjegyzékből való törlését – nagyobb szigorral hajtották végre. (Braham 1997:85)

1939 júniusában Magyarországhoz csatolták Kárpátalját. Teleki a második zsidótörvény elfogadása után egy párthívei előtt tartott beszédében többek között a következőt mondta: „A zsidótörvényt meghoztuk és ezzel a dolog törvényes részét lezártuk. Ne gondoljon tehát senki harmadik törvényre.” (Gyurgyák 2001:152) Még egy 1940 júniusi pártértekezleten is ebben a

³⁹ Ez azt jelentette, hogy zsidó üzlettulajdonosok, gyárosok keresztény társat vontak be, akinek papíron a nevére írták a vállalkozást, amely így mentesült a zsidótörvény hatálya alól, illetve a zsidótörvény hatálya alá eső zsidó munkavállalók nem zsidó közbeiktatásával vállaltak munkát. A stróman sok esetben jó pénzt kapott szolgálataiért. Ezt a rendszert Aladár-rendszernek is nevezték.

szellemben nyilatkozott, miszerint nem tartja szükségesnek a zsidókérdés újbóli napirendre kerülését. 1940 augusztusában a második bécsi döntés következtében Magyarországhoz csatolták Észak-Erdélyt. Ennek megfelelően a németek elvárásai is növekedtek. Mindeközben a parlamentben a miniszterelnököt a szélsőjobboldali Keresztény Nemzeti Szocialista Front részéről folyamatosan interpellálták, amely interpellációk alapvetően a második zsidótörvény bonyolultságára és végrehajtási „problémáira” vonatkoztak. Teleki ezekre a következőket mondta: „Látva ennek a törvénynek már eleve a maga komplikáltsága és ama rengeteg kibúvóajtó folytán való végrehajthatatlanságát, amelyet a törvény ad, azt akarom, hogy egyszerű, világos, radikálisan egyszerű zsidótörvényünk legyen”. Ezen kívül bejelentette, hogy „a törvény előkészítő munkálatai már el is indultak”. (Gyurgyák 2001:152)

A harmadik zsidótörvény és további korlátozó intézkedések

Teleki Pál öngyilkossága után a harmadik zsidótörvény megalkotása utódjára, Bárdossy Lászlóra várt. 1941 augusztusában hirdették ki az 1941: XV. törvénycikket „a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről”. A törvény megtiltotta, hogy nem-zsidó zsidóval házasságot kössön, és már tisztán faji alapon határozta meg, hogy ki számít zsidónak. „Míg [...] az első két zsidótörvény jutalmazta a – kellő időben végrehajtott – kikeresztelkedést és beolvadást, a harmadik zsidótörvény – bár visszamenőleg elismeri a beolvadás tényét – ezzel gyökeresen szakít: az asszimilációt és a beolvadást egyszer s mindenkorra meg akarja szüntetni.” (Gyurgyák 2001:154-155)

A törvény szükségességét alapvetően két fontosabb érveléssel támasztották alá. Egyrészt más országok már meghozták a hasonló törvényeket, másrészt pedig az utóbbi időben megnőtt a vegyes házasságok aránya és a „fajkeveredést” meg kell akadályozni. A törvény tehát egyértelműen állást foglalt a tiszta faj eszméje mellett. Bár a törvény harmadik zsidótörvény néven került be a szakirodalomba az elnevezés részben félrevezető. Egyrészt ez a törvény nem volt olyan átfogó rendelkezés, mint elődei és olyan ügyeket is szabályozott (például orvosi ellenőrzés, hitelfelvétel), amelyek egyáltalán nem voltak összefüggésben a zsidókérdéssel. (Gyurgyák 2001:153).

A rendelkezés szerint „zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja. Az, akinek két nagyszülője izraelita hitfelekezet tagjaként született, nem esik a zsidókkal egy tekintet alá, ha ő maga keresztény hitfelekezet tagjaként született és az is maradt, s e mellett mind a két szülője házasságkötésük idejében keresztény hitfelekezet tagja volt.” Továbbá kimondta, hogy „zsidónak a jelen törvény hatálybalépése után kötött házasságából eredő leszármazói is zsidók, tekintet nélkül arra, hogy nagyszülőik mely hitfelekezet tagjaiként születtek.” A törvény megvonta a mentességet azoktól, akik születésükkor valamely keresztény hitfelekezet tagjai voltak, valamint házasságkötésükkor szüleik is valamely keresztény hitfelekezethez tartoztak, de ők a törvény hatályba lépése után ilyen vagy tisztán zsidó személlyel házasságot kötöttek. Zsidónak tekintette továbbá az olyan személyt, aki a törvény

életbe lépése után áttért az izraelita hitre és a törvény meghatározása szerinti zsidó személlyel házasságot kötött.⁴⁰ A törvény ezen kívül rendelkezett a büntetési tételekről, amelyek között fogház- és börtönbüntetés, hivatalvesztés és politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése szerepelt. (a törvény szövegét közli Gonda 1992:292-294)

A harmadik zsidótörvényt annak parlamenti vitájakor nemcsak balról, illetve az alkotmányvédő kormánypártiak részéről támadták, hanem egy-két kivételtől eltekintve már jobbról is. A felsőházi vitában az egyházi főméltóságok elutasították a törvényjavaslatot.

Közösen kialakított álláspontjuk az volt, hogy „a javaslat egyházi törvényeket sért, ezért nem szavazhatják meg, amennyiben azonban a felsőház többsége – sajnálatukra – mégis megszavazza a törvényt, akkor csatlakoznak annak „emberiesebb szellemében” fogant felsőházi változatához.” (Gyurgyák 2001:157-158) Korábban láttuk, hogy az első és második zsidótörvény vitájában a keresztény egyházak képviselői csak a kikeresztelkedett zsidók érdekében emeltek szót. Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy a keresztény egyházak képviselőiben hirtelen feltámadt volna a zsidóság iránti szolidaritás. Serédi Jusztinián, hercegprímás, bíboros, esztergomi érsek felszólalásában elmondta például „a törvényt nem a zsidók kedvéért, hanem elvi okokból ellenzi.” „A reformátusok vezérszónoka, Ravasz László úgy érvelt, hogy a magyar faj védelme alapvetően elfogadható cél, ezt a nemes célt azonban sokféle módon lehet elérni [...] csak éppen házassági törvénnyel nem.” (Gyurgyák 2001:158)

A házasságról szóló törvényt még több, a zsidóságot korlátozó rendelkezés követte. Az 1941. évi XIX. törvénycikk, amely a törvényhatóságokról és a községi képviselő-testületekről szólt, egyben megszüntette az izraelita felekezet képviselét a törvényhatósági bizottságokban. 1942 júliusában megjelent a VIII. törvénycikk, amely hatálytalanította az izraelita vallás recepcióját, vagyis az izraelita felekezet bevetből újra elismert felekezet lett. Az 1942. évi XV. törvénycikk kimondta a zsidók mező- vagy erdőgazdálkodási ingatlan, továbbá kis- és nagyközségekben egyéb ingatlan szerzésének tilalmát. Ezenkívül kötelezte a zsidókat, hogy összes mező- vagy erdőgazdasági ingatlanuk, ezek valamennyi alkotórészeivel és tartozékaival, valamint az ezeken működő ipari üzemek és berendezések tulajdonjogát engedjék át. Ezen kívül a törvény bizonyos más ingatlantípusok esetén is előírta az átengedést.

A munkaszolgálatról

A Magyarországon létező munkaszolgálat a maga nemében egyedülálló volt. Bár azokban az országokban, ahol a zsidók jogait korlátozták, mindenhol létezett valamiféle kényszermunka a „nemkívánatos elemek” számára, ezt csak Magyarországon szervezték katonai alapon. (Braham 1996:6) Az 1939. évi II. törvénycikk, az úgynevezett honvédelmi törvény, a honvédelem egész rendszerét szabályozta. Alapvetően nem a zsidók ellen irányult, azonban több paragrafusa lehetővé tette a későbbi diszkriminatív munkaszolgálat létrejöttét, illetve igazolásul szolgált a német megszállás alatt hozott intézkedéseknek. A törvény háborús veszély

⁴⁰ Ez akkor is megmaradt, ha később visszatért valamely keresztény egyházba.

esetén az ország minden állampolgára számára kötelezővé tette, hogy személyesen vagy vagyonával vegyen részt a haza védelmében. Úgy rendelkezett továbbá, hogy minden 14 és 70 év közötti személy munkára kényszeríthető a haza védelmében és azt kötelessége fizikai és szellemi képességeihez mérten végezni. A törvény ezen kívül háborús veszély, illetve háború idejére rendkívüli hatalommal ruházta fel a kormányt. A munkaszolgálat jogi alapját a törvény 230. paragrafusa teremtette meg. Ez rendelkezett a „közérdekű munkaszolgálat” felállításáról, amelynek ellátására a 21. életévüket betöltött katonai szolgálatra alkalmatlanokat kötelezte. Ebben az időben tagjai rendes honvéd egyenruhát kaptak („M” betűvel a hajtókájukon) és ugyanannyi életradagot és zsoldot, mint más, a hadseregben szolgáló katonák. A különbség csak annyi lett volna, hogy a munkaszolgálatosok fegyver helyett lapátot, csákányt és a feladatok végrehajtásához szükséges egyéb eszközöket kapnak. A munkaszolgálat diszkriminatív jellege ekkor alapvetően „csak” abban mutatkozott meg, hogy ide sorozták be mindazokat, akiket a rendszer szempontjából megbízhatatlannak tartottak, és akiket a rendes katonai szolgálatból ki akartak rekeszteni. A munkaszolgálat 1939. július 1-i hatállyal lépett életbe.

1940 őszére fokozatosan kiépült a zsidó munkaszolgálat intézménye, a zsidó munkásszázadokat elkülönítették; ennek ellenére elmondható, hogy a munkaszolgálatot teljesítők helyzete egy ideig nem romlott számottevően. 1941 áprilisában azonban gyökeres változás következett be. Bárdossy és a vezérkar intencióinak megfelelően – a zsidó közösség tiltakozása ellenére – bevezették a „kisegítő szolgálatot”, amely minden katonaköteles korú zsidót érintett és két évi szolgálatra kötelezte őket. A zsidó katonatiszteket megfosztották rangjuktól és őket is ide sorozták be. 1941 tavaszától az új zsoldkönyvbe már, náci mintára, egységesen bepecsételték a „Zs” betűt. Kezdetben, ameddig a magyar hadsereg csak igen korlátozottan vett részt a hadműveletekben, a munkaszolgálatosok leginkább a hátszágban teljesítettek szolgálatot. 1942 tavaszától – a német hadsereg keleti offenzíváján következtében – azonban megkezdődött a zsidó munkaszolgálatosok frontszolgálat.

Nagybaczoni Nagy Vilmos minisztersége alatt – 1942 szeptembere és 1943 júniusa között – mindent megtett, hogy javítson a munkaszolgálatosok helyzetén. Nagy 1942-ben kiadott utasításai is ezt a célt szolgálták. Ebben rendelkezett többek között a következőkről: emberségesebb bánásmódról, a betegek és alkalmatlanok leszereléséről, az élelmezés javításáról, a testi fenytés és bántalmazás megszüntetéséről, a munkaszolgálatosokkal embertelenül bánók megbüntetéséről.⁴¹ (Braham 1997: 328-329)

⁴¹ A sors ironiája azonban az is, hogy éppen Nagynak kellett kiadnia az 1942. évi XIV. törvénycikk végrehajtási rendeletét, amely összefoglalta a munkaszolgálatra vonatkozó összes fontos rendelkezést. Ez a hadseregben súlyosan befolyásolta a zsidók helyzetét, mert a „zsidó” meghatározásánál már a szigorúan faji alapon álló harmadik zsidó törvényt vette figyelembe.

A sors iróniája azonban az is, hogy éppen Nagynak kellett kiadnia az 1942. évi XIV. törvénycikk végrehajtási rendeletét, amely összefoglalta a munkaszolgálatra vonatkozó összes fontos rendelkezést. Ez a hadseregben súlyosan befolyásolta a zsidók helyzetét, mert a „zsidó” meghatározásánál már a szigorúan faji alapon álló harmadik zsidótörvényt vette figyelembe.

A voronyezsi katasztrófa után (1943. január), a Kállay-kettős idején a „MUSz” a kormányzat számára fontos hivatkozási alap lett a zsidókérdés „végső megoldását” mind erősebben sürgető német nyomás elhárítására. A munkaszolgálatosok ekkor már nem viseltek egyenruhát, hanem saját ruhát és lábbelit hordtak, továbbá kötelezővé tették a megkülönböztető jel viselését: a zsidó munkaszolgálatosoknak sárga karszalagot, az áttérteknek fehérret kellett hordaniuk.

1943 nyarán már több mint 800.000 ember végzett munkaszolgálatot, amelynek egyik alrendszerébe tartoztak a kisegítő zsidó munkásszázadok, amelynek létszáma körülbelül 80.000 főre tehető. Megdöbbentő, de az ország német megszállása, 1944. március 19-e után „a munkaszolgálat intézménye különös módon sok ezer zsidó férfi számára kínált menekülést a fenyegető deportálás elől.” (Braham 1997: 344) A magyar és német hatóságok megállapodása értelmében körülbelül 150.000 munkaképes zsidót mentesítettek az éppen kezdődő deportálások alól. A nyilas hatalomátvétel után elrendelték, hogy minden 16-60 éves zsidó férfi és minden 16-40 éves zsidó nő vonuljon be honvédelmi szolgálatra. Először különböző védelmi erődítmények építésére, árokásásra használták őket, majd akik még életben maradtak az óbudai téglagyárból úgynevezett halálmenetekben hajtották Hegyeshalom felé. Több Budapesten állomásozó alakulatot a józsefvárosi pályaudvaron vagonírozták be és átadták a németeknek. (Braham 1997:349-350)

A német megszállás előzményei

Sokszor hangoztatott állítás, hogy Magyarországon a deportálások a német megszállással – 1944. március 19-e után – kezdődtek. Valójában azonban már sokkal korábban. 1938 és 1941 között a sorozatos terület-visszacsatolások következményeként az országban lévő zsidók létszáma mintegy 300-350 ezer fővel nőtt. „Ez a körülmény az akkori antiszemita légkörben már önmagában véve kedvezőtlen irányba befolyásolta a zsidósággal szembeni közhangulatot. Ezt a közhangulatot erősítette még az is, hogy a növekmény olyan zsidókból tevődött össze, akik gazdaságilag lényegesen lemaradtak anyaországbeli hittestvéreiktől, és ráadásul civilizációs tekintetben sem asszimilálódtak a társadalom többi rétegéhez.” (Majsai 1994:26) Ezen kívül sok zsidó menekült a biztonság szigetének tartott Magyarországra a Németország által bekebelezett területekről is. 1941 nyarán a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) utasítása alapján mintegy 18.000, többségében magyar állampolgársági bizonyítványt felmutatni nem tudó zsidót deportáltak. Az intézkedés leginkább a Galíciából

ide menekülteket érintette. Legtöbbjüket, mintegy 15-16 ezer főt, augusztus 27-28-án Kamenyec-Podolszkijban meggyilkolták.

Ennek ellenére az elmondható, hogy a magyar zsidóságnak a német megszállásig nem kellett számolnia tömeges deportálásokkal. 1942 márciusában Bárdossy László helyére Bethlen volt államtitkára Kállay Miklós került. Kállay ismert volt németellenes, angolbarát nézeteiről. Nem hivatalos megbízatása is az volt, hogy lazítson a Németországtól való függésen. Ribbentropp német külügyminiszter már 1942 szeptemberében utasítást adott a magyarországi zsidóság deportálásának előkészítésére, azonban Kállay miniszterelnök a zsidókérdés rendezését többször is magyar belügynek nyilvánította és 1942 decemberében hivatalos jegyzékben is visszautasította a végleges megoldásra vonatkozó német követeléseket (gettósítás, sárga csillag bevezetése, teljes kifosztás, deportálás).

A Kállay-kormány zsidóvédő politikájának több oka volt. Ameddig Benito Mussolini olasz diktátor nem engedélyezte az olaszországi és az olasz katonai megszállás alá került területekről a zsidók deportálását, addig Horthy kormányzónak és tanácsadóinak is volt mire, illetve kire hivatkozni. Ezen kívül „általános humanitárius megfontolások mellett tartottak attól is, hogy a magyar zsidók tömeges deportálása komoly gazdasági problémákhoz vezethet. [...] A magyar politikai vezetők a zsidók deportálása esetén nem tartottak komoly ellenállástól, pláne nem valamiféle partizánháborútól. Ezzel szemben Horthy és tanácsadói, ma már tudjuk, hogy tévesen, azt hitték, hogy zsidóvédő politikájukkal érdemeket szerezhetnek Londonban, Washingtonban, sőt talán Moszkvában is.” (Karsai 2005)

Az 1943 áprilisában létrejött klessheimi találkozón Horthy személyesen tagadta meg a zsidókérdés megoldásának német formáját. A szélsőjobboldali nézeteiről ismert Sztójay Döme, berlini magyar követ is többször figyelmeztette Budapestet, hogy „csupán” a zsidókérdés megfelelő rendezése az akadály a felhőtlen német-magyar viszonynak. 1943 őszén Magyarországra érkezett Edmund Veessenmayer, hogy tanulmányozza a politikai viszonyokat. Jelentésében a németek szempontjából lesújtó képet festett és erélyes intézkedéseket követelt „a magyarországi előretolt állás” biztosítására. Miután a németek értesültek a kormány különbélke tapogatózásaitól, megakadályozandó Magyarország kilépését a háborúból, Hitler elrendelte a Magyarország német megszállására vonatkozó haditerv, a Margarethe I. kidolgozását, ami 1943 szeptemberére el is készült. Végrehajtásáról Hitler 1944 februárjában rendelkezett, amikor világossá vált, hogy a különbélke próbálkozásokról maga Horthy is tud. 1944. március 19-én megkezdődött Magyarország német megszállása.

A „végső megoldás” előkészületei

Már a Margarethe I. terv kidolgozásával párhuzamosan Mauthausenbe küldték Adolf Eichmannt, hogy megszervezze a magyarországi zsidók deportálását irányító különleges különítményét. „Himmler elrendelte, hogy „Magyarországra magát a mestert küldjék”.

Eichmann-nak adott utasítása igen egyszerű volt: „Fésülje át az országot kelet-nyugati irányban; deportáljon minden zsidót Auschwitzba, de a lehető leggyorsabban. Kezdje a keleti megyékkel, ahová közelednek az oroszok.” (Hausner 1984:198)

A németek már a megszállás másnapján összehívták a magyar zsidó vezetőket és – a máshol bevált módszerek szerint – elrendelték a Zsidó Tanács felállítását, amely a magyar zsidóság egyetlen, a német megszálló hatóságok által elismert szerve lett.

A Magyar Zsidók Központi Tanácsa a magyar zsidókhoz intézett felhívásában a következőket írta: „A magyar hatóságok utasítására és kinevezése alapján megalakult a Magyar Zsidók Központi Tanácsa. Tagjai azok a férfiak, akiket a zsidó közbizalom még a békeévekben választott a felekezeti intézmények élére. A Központi Tanács a magyar zsidóságnak egyetlen, a hatóságok által elismert szerve. Hatáskörébe tartozik mindenki, aki az izraelita hitfelekezethez tartozik, vagy aki a legújabb rendeletek értelmében zsidónak számít. A magyar hatóságok kizárólag a Központi Tanáccsal tárgyalnak, vele közlik az egész ország zsidóságát érintő utasításait. Ezeknek az utasításoknak a legpontosabb végrehajtásáért nemcsak a Központi Tanács minden egyes tagja felel az életével, hanem mindazok is életükkel felelnek, akik a Központi Tanács utasításait a legpontosabban nem teljesítik. Testvérek! A magyar zsidóság a hatósági intézkedések végrehajtását saját szerveivel köteles foganatosítani. A Központi Tanács tehát nem hatóság, hanem csak a hatóságok végrehajtó szerve. A Központi Tanács nem engedheti meg, hogy egyesek engedetlensége miatt a kapott utasítások teljesítése megghiúsuljon és ezáltal soha nem tapasztalt szerencsétlenség zúduljon az egész közösségre!” (Schmidt 1990:320)

A Stern Samu vezette Központi Zsidó Tanács mindvégig olyan szellemben cselekedett, amelynek lényege – a nagyobb baj elkerülése érdekében – a törvények, jogszabályok betartása és furcsa módon a hatalomhoz való lojalitás volt. A tanácstagság elvállalásában paradox helyzetbe kerültek: vagy vállalják a tagságot, és így bizonyos értelemben „cinkosokká” válnak, azonban esetleg fel tudják használni már meglévő kapcsolataikat, vagy mások lépnek a helyükbe, akik esetleg nem rendelkeznek ilyen befolyással.

Stern erről a következőket mondta: „[...] a kiszolgáltatott rab nem emelhet kifogást, hogy melyik cellába lökik be. De engem, illetve a tanácstagokat, akiket egyébként a németek jelöltek ki név szerint, egyéb megfontolások is vezettek. ...] Gyáva, férfiatlan és felelőtlen magatartásnak, önző menekülésnek és megfutamodásnak véltem, ha most, éppen most hagyom cserben hittestvéreimet, amikor a legnagyobb szükség van vezetésre, amikor tapasztalt és összeköttetésekkel is rendelkező férfiak áldozatos munkája talán valamit segíthet mégis. [...] Viharos időben a nyáj látja kárát annak, ha a tapasztalt pásztort tapasztalatlan és véletlenül odaszegődött pásztor cseréli fel.” (Schmidt 1990:60-61)

Megalakulásának első idejében a Tanács teljes egészében német irányítás alá került. A magyar hatóságok pedig éppen erre hivatkozva zárkóztak el a kapcsolatfelvételtől. A Zsidó Tanács így teljesen légtüres térbe került és csak egy hónappal a német megszállás után vonták magyar hatáskörbe, amikor Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intézőbizottsága néven „újjaalakult”. Fontos tény a Zsidó Tanács tevékenységének megítélésében, hogy

Magyarországon nyílt ellenállás nem alakulhatott ki. Ennek alapvető oka az volt, hogy azokat, akik az antifasiszta ellenállás élére állhattak, és így a zsidóknak segíthettek volna, valamint a hagyományos politikai elit zsidókhoz közelebb álló tagjainak egy részét a Gestapo március 19-én néhány óra alatt letartóztatta. Mások elvesztették kulcspozícióikat. Az elkülönítéshez, megbélyegzéshez és deportáláshoz vezető események viszonylag rövid idő alatt lezajlottak. Azonban természetesen itt is szerepet játszott az, hogy a zsidók tömegei még a német megszállás idején sem hitték el, hogy tényleges fizikai megsemmisítésükről van szó, és továbbra is jó mózeshitű magyarok akartak lenni. Ehhez persze hozzájárultak Eichmann folyamatos megtévesztő akciói is.

A németek a megszállást követően számos zsidóellenes intézkedést hoztak. Elrendelték a zsidó tulajdonban lévő telefonok, majd később a rádiók bejelentését, illetve beszolgáltatását. Megtiltották zsidó háztartásokban nem-zsidók alkalmazását, előírták a zsidó tulajdonban lévő közúti gépjárművek bejelentését. Áprilistól zsidók semmilyen közlekedési eszközön nem utazhattak. (Gonda 1992:222) Április 5-én rendeletben tették kötelezővé a megkülönböztető jel viselését. Ettől a naptól minden 6 évnél idősebb zsidó személynek 10×10 cm nagyságú, posztóból, selyemből vagy bársonyból készített hatágú, kanárisárga csillagot kellett viselnie ruhájának bal mellrészére varrva. (Braham 1997:502) Ez az első intézkedés volt a zsidók megsemmisítéséhez vezető úton, hiszen célja nem volt más, mint a zsidók elkülönítése és megkülönböztetése az ország nem-zsidó lakóitól, és így lényegesen könnyebbé vált gettósításuk és deportálásuk is. „A magyar zsidó tömegek nem voltak tudatában a megkülönböztető jelzés baljós következményeinek.” Általában számukra még elérhető forrásból azt a tanácsot kapták, hogy a sárga csillagot erősen varrják fel és az világosan látható legyen. (Braham 1997:504-505) A sárga csillag viselésének kötelezettsége arra is alkalmas volt, hogy teljesen elszigetelje egymástól a társadalom zsidó és nem-zsidó tagjait. Ezen kívül a németek számos követelést fogalmaztak meg és lefoglalásokat is eszközöltek. Kezdetben főleg ágyneműt és háztartási javakat követeltek, később különböző luxuscikkeket.

„Hogy a zsidók mennyire buzgón teljesítették a németek követeléseit, jóakaratauk elnyerése céljából (legalábbis kezdetben erre gondoltak), arra jellemző a Franz Novak kérésével kapcsolatos reagálásuk. Novak, a különleges alakulat zenekarát szállítási szakértője egy zongorát kért; azonnal nyolcat kínáltak fel neki, mire megjegyezte: „Nem hangszerüzletet akarok nyitni; csupán zongorázni akarok.” (Braham 1997:495).

A német megszállás után felgyorsult az a kampány, amelynek célja az ország társadalmi és szellemi „zsidótlanítása” volt. Megtiltották a különböző közintézmények látogatását, a zsidó szerzők műveit megsemmisítették.

A zsidóság gazdasági megsemmisítésének első lépése volt, hogy nagy mennyiségű lakást rekviráltak az április elején megindult szövetséges bombázások keresztény áldozatainak számára: 24 órán belül 500, majd további 1000 lakás átadását követelték. Természetesen a Zsidó Tanács volt a felelőse a lakásrekvirálások végrehajtásának is. „Zsidótlanították” a pénzügyintézeteket és megszüntették a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának lehetőségét, valamint állami és közszolgálatát. A zsidó kereskedelmi és ipari intézményeket bezártnak nyilvánították, valamint bezárták a zsidók által birtokolt kiskereskedéseket. A továbbiakban a zsidókat szisztematikusan megfosztották értéktárgyaiktól, ékszereiktől és pénzüktől. Április végén elrendelték, hogy a zsidók a legközelebbi állami pénzügyi hivatalnál kötelesek bejelenteni összes vagyonukat. Érvénytelenítették azokat a jogi tranzakciókat, amelyekben március 22-e után zsidók nem-zsidókra ruháztak át vagyontárgyakat. 1000 pengőben korlátozták a zsidók által egy nap alatt bankból felvehető összeget. A zsidók által bérelt szézeket zárolták. (Braham 1997:525)

A magyarországi zsidóság deportálása

A magyarországi zsidóság deportálásának első szakasza összegyűjtésük, illetve a gettósítás volt. Először április 7-én „a magyarországi zsidótlanítás szakértői” ülést tartottak a Belügyminisztériumban, ahol megvitatták a gettósítási és a deportálási folyamat részleteit.

Az alapterv a következőket irányozta elő. A falusi és kisvárosi zsidók összegyűjtése, majd értéktárgyaik elkobzása után valamely szomszédos nagyvárosi gettóba szállítása. A városi zsidók összegyűjtése és olyan gettóba zárása, amelyet el kell zárni a város többi részétől. Ezeket a gettókat, ahol lehetséges volt a zsidónegyedben, máshol gyárakban, raktárakban hozták létre. Ezután a zsidókat megfelelő vasúti eszközökkel rendelkező központokban kell összegyűjteni, hogy bevagonírozásuk és deportálásuk könnyen megtörténhessen. A országot hat műveleti zónára osztották, amely meghatározta a műveletek sorrendjét is.⁴² (Braham 1997:557)

A minisztertanács ténylegesen április 26-án rendelkezett a gettósításról, azonban az április 7-én hozott döntések alapján több helyen már korábban elindult a folyamat. Először – április 16-án – a hadműveleti területeken élő, kárpátaljai és északkelet-magyarországi zsidóságot gyűjtötték össze. Június elejéig – a budapesti zsidóságot kivéve – befejeződött az ország gettósítása. Ebben az időben 170 gettóban mintegy 440 ezer zsidót zsúfoltak össze.

⁴² I. zóna: Kárpátalja és Északkelet-Magyarország; II. zóna: Észak-Erdély; III. zóna: Észak-Magyarország Kassától a Harmadik Birodalom határáig; IV. zóna: Magyarországnak a Dunától keletre fekvő déli részei; V. zóna: az ország Dunától nyugatra fekvő délnyugati részei; VI. zóna: a főváros és közvetlen környezete.

A tulajdonképpeni deportálások a terveknek megfelelően május 15-én kezdődtek: Kárpátalja, Északkelet-Magyarország és Észak-Erdély zsidósága indult útnak Auschwitz felé⁴³. „Minden szerelvény kb. 3000, tehervagonba zsúfolt személyt szállított, minden vagonban két vödröt helyeztek el: az egyiket ivóvíznek, a másikat a testi szükségletekhez.” (Braham 1997:638) A deportáltak száma napról napra drasztikusan emelkedett. „A német precizitás a magyar hatóságokkal együttműködve, »csodát művelt«.” (Schmidt 1990:53) A német kimutatások szerint július 9-éig 147 vonattal, közel 440 ezer zsidót deportáltak. Magyarországot, Budapest és a munkaszolgálatos alakulatok kivételével, teljesen „megtisztították” a zsidóktól.

A budapesti zsidóság sorsa a német megszállás és a nyilas uralom alatt

A budapesti zsidókról szóló részt szeretnénk megint a korábban már annyiszor említett a zsidóság és a hatalom viszonyában mutatkozó paradoxonra való újabb utalással kezdeni. „A Pesti Izraelita Hitközség Horthy Miklós 76. születésnapján a Wesselényi utcai Hősök templomában hálaadó istentiszteletet tartott – számolt be az ünnepi eseményről a Magyarországi Zsidók Lapja. [...] Dr. Hevesi Ferenc főrabbi, az újság szerint, „magasröptű beszédben emlékezett meg a Kormányzó Úr dicsőséges országglásáról, s könyörgő imában kérte a Mindenhatót, hogy áldja meg Kormányzó Urunkat és a magyar hazát... Az istentisztelet a Hiszekeggyel⁴⁴ kezdődött és a Himnusz eléneklésével ért véget.” (Karsai 2007) Mindez június 18-án történt, amikor a vidéki zsidóság nagy része már a haláltáborokban volt vagy éppen a bevagonírozásra várt valamelyik gyűjtőtáborban, valamint éppen kiadták a rendeletet a budapesti zsidók csillagos házakban való összezsúfolásáról.

A fenti esemény elképesztő voltának megértéséhez érdemes néhány szót szólnunk Horthy szerepéről is, amelyet a mai napig komoly viták öveznek. A kormányzó bár nem kezdeményezte a zsidótörvények megszületését, azonban semmit sem tett életbeléptetésük ellen. 1940-ben Teleki Pálhoz intézett – természetesen akkoriban nyilvánosságra nem hozott – levelében a következőket írta: „... én egész életemben antiszemita voltam, zsidókkal sohasem érintkeztem. Tűrhetetlennek tartottam, hogy itt Magyarországon minden-minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház, újság, kereskedelem stb. zsidókézen legyen, és hogy a magyar tükörképe – kivált külföldön – a zsidó. Azonban, minthogy a kormányzat egyik legfontosabb feladatának az életstandard emelését tartom, tehát gazdagodnunk kell, lehetetlen a zsidókat, kiknek minden a kezükben volt, egy-két év leforgása alatt kikapcsolni, és hozzá nem értő, leginkább értéktelen, nagyszájú elemekkel helyettesíteni, mert tönkre megyünk. Ehhez legalább egy emberöltő kell. Én hirdetem talán először hangosan az antiszemitizmust, azonban nem nézhetek nyugodtan embertelenségeket, szadista, okatlan megaláztatásokat, mikor még szükségünk van rájuk.” (a

⁴³ A magyarországi zsidók döntő többségét az auschwitz-birkenai haláltáborba deportálták.

⁴⁴ A Magyar Hiszekegy a Területvédő Liga és a Védő Ligák Szövetsége által 1920-ban kiírt, a magyarság akkori életérzését Trianonnal kapcsolatban megjeleníteni hivatott pályázatra érkezett pályamű, melyet Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna (1881-1923) írt. A Magyar Hiszekegy címmel érkezett három soros ima a Horthy-korszak „nemzeti imája” lett. Szövege a következő volt: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában: Hiszek egy isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában! Ámen.”

levél szövegét közli Karsai 2007) Horthy a további eseményekben játszott szerepének valós motivációiról még a későbbiekben szólunk.

Bár már 1944 áprilisában felmerült a budapesti gettó felállításának terve, a magyar hatóságok úgy gondolták, hogy ezzel a város többi részét kiteszik a szövetségesek bombázásainak. A megoldás a csillagos házak kijelölése volt, amelyeknek egy részét fontos középületek, pályaudvarok, katonai objektumok közelében jelölték ki. Június 16-án megkezdődött a budapesti zsidók csillagos házakba költöztetése. Egy hét alatt a város teljes zsidósága – mintegy 150.000 fő – kénytelen volt a kijelölt 2.100 lakóházba beköltözni. Az ilyen házak kapujára szabályos, fekete alapon elhelyezett, 30 cm átmérőjű sárga csillagot kellett kitűzni. Június 25-étől a házakat először csak három órára, később valamivel hosszabb időre hagyhatták el. Az itt lakók nem mehettek el Budapestről. A további deportációkat júliusban, majd a budapesti zsidóság tervezett deportálását augusztusban Horthy– alapvetően külpolitikai okok miatt – leállította.

Jól ismert tény, hogy július elején Horthy leállította a további deportálásokat. A szakirodalomban sokszor hangoztatott tétel, hogy ennek legfőbb oka az volt, hogy az ún. Auschwitz-jegyzőkönyvekből⁴⁵ a kormányzó tudomást szerzett arról, hogy mi is folyik a haláltáborokban. Horthy kormányzónak azonban már 1942 folyamán egészen pontos információi voltak arról, hogy a németek az egész európai zsidóság kiirtására töreksenek. Valójában majdnem teljes bizonyossággal állítható, hogy a kormányzóhoz a jegyzőkönyvek nemcsak 1944 júniusában, hanem május elején-közepén jutottak el (Karsai 2007). Emlékeztetünk rá, hogy a szisztematikus deportálások május 15-én kezdődtek. Horthy mindenképpen bűnrészes volt a magyarországi zsidók jogfosztásában, megbélyegzésében, kirablásában és deportálásában. Csupán látszólagosan próbálta elhárítani a felelősséget magáról például azzal, hogy szabad kezet adott a Sztójay-kormánynak a zsidóellenes rendeletek kibocsátásához és azokat – a korábbi szokástól eltérően – nem látta el kézjeggyel. (Braham 1997:500-501) Ráadásul fontos tény az is, hogy bár Horthy már június 26-án úgy döntött, hogy leállíttatja a deportálásokat, hiszen ezt a döntését a Koronatanács tagjaival közölte is, azonban döntését csak július 6-án mondta el Sztójay miniszterelnöknek. E tíz nap alatt hozzávetőlegesen 70.000 zsidót deportáltak. A fent említetten kívül Horthy lépésének egyéb okai is voltak. Egyre nagyobb számban érkeztek a világháborúban semleges országok sajtójában megjelent hírek a magyarországi deportálásokról és ennek nyomán erősödtek a belföldi és külföldi tiltakozások. Fontos szerepe volt a hadszíntérről az egyre komolyabb német veszteségekről és a Vörös Hadsereg előrenyomulásáról szóló híreknek, valamint annak a közkeletű pletykának is, hogy ha a zsidókat elviszik Budapestről, akkor a szövetségesek szőnyegbombázni fogják a fővárost. (Karsai 2007)

Később Horthy ugyan beleegyezett a budapesti zsidók deportálásába, amelynek kitűzött időpontja augusztus 25-e volt, azonban előtte két nappal ismét leállíttatta azokat. Ennek megint csak külpolitikai okai voltak: Románia átállt a szövetségesek oldalára, összeomlott a déli front. Ebben a kedvező helyzetben Horthy üzent Eichmannak, hogy nem lesz deportálás, valamint lemondatta a Sztójay-kormányt és Lakatos Gézát bízta meg kormányalakítással. A budapesti zsidóság egyelőre megmenekült a deportálástól.

⁴⁵ 1944. április 26-án Auschwitzból megszökött foglyok elbeszélése nyomán Zsolnán, a Zsidó Tanács irodájában elkészített német nyelvű jegyzőkönyv.

A nyilas uralom

A gondosan kimunkált, azonban tragikomikusan végrehajtott, sikertelen kiugrási kísérletet követően október 15-én a nyilasok átvették a hatalmat. Ekkorra körülbelül 250-300.000 zsidó maradt még életben: egy részük a munkaszolgálatos egységekben szolgált, másik részük pedig a csillagos, illetve a védett házakba zsúfolva élt, valamint különböző rejtékhelyeken tartózkodott. A hatalomátvétel után szinte azonnal zsidóellenes pogromok indultak: nyilas bandák kezdtek fosztogatni, garázdálkodni, öldökölni. A németek ismét kezükbe vették a zsidókérdés rendezését: a cél a megkezdett „munka” mielőbbi befejezése volt.

Október 16-án a csillagos házakat lezárták és azokat 10 napig semmilyen indokkal sem lehetett elhagyni. Október 20-án megkezdődött a 16 és 60 közötti férfiak, majd a 18-40 éves nők elhurcolása a csillagos házakból. Az első csoportokat embertelen körülmények között árokásási és erődítési munkákon dolgoztatták Budapest környékén. Egy korábbi egyezmény alapján mintegy 25.000 zsidó átadását tervezték a németeknek, hogy a Bécs védelmét szolgáló „Keleti fal” építésén dolgozzanak. Az első menet november 8-án indult el Hegyeshalom felé. „Elméletileg a zsidókat a belügyminisztérium által kidolgozott terv szerint kellett volna útközben élelmezni és elszállásolni. A valóságban azonban a gyalogmenetek, melyekben férfiak, nők és gyermekek tízezrei vettek részt, oly iszonyúan kegyetlenek voltak, hogy az útvonal a halál országútjává vált.” (Braham 1997:921)

A megsemmisítéshez vezető úton az első lépés Budapesten is a nagyobb fokú koncentráció, vagyis a gettósítás volt. A gettó kialakításánál a kormánynak tekintettel kellett lennie a külföldi követségek által kiadott védőiratokra, ezért először, november 15-től Nemzetközi Gettó került kialakításra. Az ilyen iratokkal rendelkező személyeknek be kellett költözniük az úgynevezett védett házakba, amelyek az adott semleges országok védelmét élvezték. A kijárási tilalom a nemzetközi gettóban is érvényben volt: lakói naponta egy órára hagyhatták el lakhelyüket. (Frojimovics 1995:549-550) A nemzetközi gettóban már november közepén megkezdődtek a razziák. A sok hamis papírra hivatkozva egy-egy razzia során egész házak zsidóit hurcolták el és lőtték bele a Dunába. (Gonda 1992:233)

November 29-én rendeletet adtak ki a budapesti gettó felállításáról, ahova minden munkaszolgálatra alkalmatlan zsidónak be kellett költöznie, kivéve a külföldi menlevéllel rendelkezőket. December 10-én a gettót lezárták, ahol 243 épületben mintegy 70.000 ember élt. A zsidók számára elrendelt kijárási tilalom természetesen a gettóban is érvényben volt. A pesti gettó igazgatási feladatait a Zsidó Tanács szervezte meg. (Frojimovics 1995:567) A gettóban élőket az éhezésen kívül az elképesztő higiénias körülmények, az egészségügyi és kórházi ellátás hiánya sújtotta. Január eleje után már a halottakat is a gettó területén kellett

„tárolni”. „Mikor a gettó felszabadult, területén háromezernyi temetetlen holttest volt.” (Szita 2002)

December 5-én több irányból indultak meg a Vörös Hadsereg hadműveletei Budapest elfoglalására és december 24-én megkezdődött Budapest ostroma. A nyilasok még utolsó erejükkel több támadást indítottak a gettón kívüli zsidó menedékhelyek, a nemzetközi gettó ellen. Január 12-én elterjedt, hogy a nyilaskeresztesek és az SS fegyveresek arra készülnek, hogy lerohanják a gettót és mindenkit megölnek. Végül ezt sikerült megakadályoznia és január 16-án a védett házak, valamint a pesti gettó felszabadult: a budapesti zsidóság elkerülte a vidéki zsidóság sorsát. Sok ezer munkaszolgálatos zsidó azonban még dolgozott Nyugat-Magyarországon. Sokak közülük csak április 4-én szabadultak fel.

Mentés és ellenállás

Ebben a fejezetben először a magyar lakosság vészkorszak alatt tanúsított magatartásával foglalkozunk, majd bemutatjuk a magyarországi mentés és ellenállás ágenseit.

A magyar lakosság magatartása

Általában véve elmondható, hogy a magyar lakosság a legtöbb helyen és esetben közömbös, többször pedig kifejezetten ellenséges magatartást tanúsított a zsidók iránt a háború alatt. Bibó úgy véli, hogy a „a zsidó törvényhozás mellett [...] több tömegelő mutatkozott, mint ellene” (Bibó 1986:631). A lakosság attitűdjeinek kialakulásában fontos része volt a változó intenzitású, de a hatalom részéről a vészkorszakot megelőző több mint két évtizedben folyamatosan fenntartott antiszemitizmusnak. Bibó ismét a magyar zsidókérdés fejlődésével magyarázza, hogy annyira „általánossá tudott lenni az a nézet, mely szerint a magyar közélet és gazdasági élet egészségtelenségének központi jelensége a zsidóknak a magyar kapitalizmus szerkezetében elfoglalt kiemelkedő helyzete.” (Bibó 1986:631) A lakosság magatartásának fontos tényezője volt a gazdasági érdek is: „A deportálások valamennyi végrehajtójának, szervezőjének és szemtanújának viselkedését erősen befolyásolta a gazdasági alapú érdekazonosság. Aki a zsidók elhurcolása és ezzel egyenlő kifosztása ellen szót emelt, legtöbbször saját jól felfogott gazdasági érdekei ellenére cselekedett.” (Kádár–Vági 2000b) A zsidótörvények „széles középosztályi, kispolgári és kispolgárosodó rétegek számára azt a lehetőséget jelentették, hogy személyes erőfeszítés nélkül, az állam jóvoltából, mások kialakult egzisztenciájának a rovására maguknak új, sokkal előnyösebb egzisztenciákat alapíthattak, anélkül hogy mindennek valami igazi és átfogó társadalmi cél valami komolyabb igazolást adott volna”. (Bibó 1986:632-633)

Bibó úgy véli, hogy a folyamatos antiszemita propaganda miatt nem lehetett várni, hogy a magyar lakosság nagy tömegei tiltakozzanak a zsidóellenes törvénykezés ellen, azonban – szerinte – várható lett volna a felháborodás, cselekvés a zsidók fizikai üldözését és megsemmisítését látva. Természetesen ismerjük azon kivételes emberek történetét, akik mindent megtettek zsidó honfitársaik megmentéséért, de sajnos az is ismert, hogy korántsem ez volt az általános.

Braham és az általános közvélekedés szerint a megszállt területeken sehol sem volt annyi feljelentés, mint Magyarországon 1944. március 19-e után. „A megszállás idején a zsidótlanítással foglalkozó német és magyar hatóságokhoz 30-35.000 zsidó elleni följelentés érkezett az ország minden részéből.” (Braham 1997:1015) Karsai szerint azonban „a feljelentések nagy száma nemcsak arra vall, hogy milyen sok ember jelentette föl embertársait, hanem arra is, hogy milyen sokan próbáltak meg az üldözött zsidóknak segíteni. [...] Nemcsak zsidókat jelentettek föl Magyarországon is, hanem zsidómentőket, zsidóbújtatókat, zsidóvagyon-rejtegetőket is.” (Karsai 1999)

A keresztény egyházak akciói

A zsidótörvények tárgyalásakor láttuk, hogy a keresztény egyházak kizárólag a kikeresztelkedettek érdekében próbáltak eljárni. A katolikus egyház nevében, annak magyarországi feje Serédi Jusztinián hercegprímás, bíboros, esztergomi érsek, a protestáns egyházak nevében pedig Ravasz László dunamelléki református püspök 1944 nyarán pásztorlevelet fogalmaztak meg, amelyben tájékoztatták híveiket az országban uralkodó helyzetről, valamint a kormánnyal folytatott tárgyalásokról. A levelek felolvasása azonban elmaradt, mivel a magyar kormány ígéretet tett, hogy a kikeresztelkedetteket elválasztják az izraelitáktól és a keresztény egyházak ezt elegendőnek vélték. Fontos megemlíteni, hogy mindkét pásztorlevél már akkor született, amikor a vidéki deportálások már nagyjából befejeződtek.

Serédi Jusztinián hercegprímás, bíboros, esztergomi érsek még 1944-ben sem kívánt fellépni a zsidóüldözések és a deportálások ellen, bár számos forrásból értesült ezekről. Serédi úgy döntött, hogy nem kell nyilvánosságra hozni, hogy mi folyik az országban, hogy ürügyet ne szolgáltatassanak az egyház és a katolikus intézmények jogainak támadására. Június elején maga Angelo Rotta, pápai nuncius kereste fel és kért magyarázatot viselkedésére. Az érsekre a továbbiakban további nyomás nehezedett, amelynek hatására június végére megfogalmazta a fent említett pásztorlevelet, amit azután nem olvastak fel. A pásztorlevél helyett egy kommentárt olvastak fel, amelyben az állt, hogy a katolikus egyház folytatja tárgyalásait a magyar kormánnyal a zsidókra, illetve különösen a megkeresztelkedettek vonatkozó rendelkezések tárgyában. Ezen kívül „Serédi bíboros nem foglalkozott többé a közvélemény felrázásának kérdésével.” (Braham 1997:1135)

A nyilas hatalomátvétel után az egyházi embermentés komoly méreteket öltött. Ezek legkiemelkedőbb személyiségei és szervezetei a következők voltak: Slachta Margit és Salkaházi Sára, akik a Szociális Testvérek Társaságához tartoztak; az alapvetően a kikeresztelkedett zsidók érdekeit védő Szent Kereszt Egyesület; a református Jó Pásztor Bizottság; Sztéhlo Gábor evangélikus lelkész.

„Az egyházi vezetőknek vitathatatlanul részük volt abban is, hogy a kormányzó elhatározta a deportálások leállítását. Mindazonáltal a titokban – igaz, jó szándékkal – folytatott tárgyalások, és a papságnak a keresztény tömegeknek adandó félreérthetetlen útmutatás elmulasztása elősegítette annak a légkörnek a kialakulását, amelyben akadály nélkül végrehajthatóvá vált a végleges megoldás.” (Braham 1997:1141)

A cionisták mentőakciói

1943 januárjában alakult meg a cionista csoportokat összefogó Budapesti Segélyező és Mentőbizottság (*Vaada*). Ez volt az úgynevezett „nagy vonal”. Magyarország német megszállásáig a Mentőbizottság célja alapvetően a szomszédos országok üldözött zsidóinak megsegítése volt. Ezen kívül rendkívül kiterjedt hírközlő és futárszolgálatot tartott fent, amelynek segítségével minél több hírt próbáltak eljuttatni a holokausztról a semleges államok képviselőinek. A német megszállás után természetesen a magyarországi zsidók megmentésére koncentráltak. A munkamegosztás szerint Komoly Ottó volt felelős az úgynevezett „magyar vonal” kézbentartásáért, vagyis a magyar kormányzati, politikai és egyházi vezetőkkel való kapcsolattartásért és támogatásuk kieszközléséért. Krausz Miklóst, a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének⁴⁶ vezetőjét azzal bízták meg, hogy lépjen érintkezésbe a semleges országokkal. Neki köszönhető, hogy 1944 júniusában Svájcba jutatta az Auschwitz-jegyzőkönyvet. Kasztner Rezső és Brand Joel feladata pedig a megszállókkal való kapcsolatfelvétel volt.

1944 áprilisában Brand és Kasztner meg is kezdte a tárgyalásokat a Gestapóval arról, hogy áruért cserébe engedélyezzék a magyarországi zsidók kivándorlását. Ez volt az úgynevezett „Áruért cserébe” (*Blut für Ware*) akció⁴⁷. A terv később kudarcot vallott. Egy másik realisabb tárgyalássorozat is megindult: Kasztner Eichmann-nal alkudozott, hogy néhány száz zsidó, fejenként 1.000 dollárért, elhagyhassa Magyarországot. 1944. június 30-án 1.684 ember hagyta el az országot az úgynevezett „Kasztner-vonaton”.

⁴⁶ A szervezet 1926-ban alakult azzal a céllal, hogy a magyar zsidóság egyre szélesebb rétegeit bevonja Palesztina újjáépítésének munkájába.

⁴⁷ A cionista mozgalmon belül ezt „nagy út”-nak is nevezték. A „kis út” a titkos ösvények útvonala volt, amelyeken a menekülteket „kirándulások” keretében külföldre juttatták. Ez utóbbi lehetőséget a magyar zsidók nem igazán vették igénybe; főleg lengyel zsidók hagyták így el az országot.

Az utasokat először Bergen-Belsenbe szállítottak, ahol egy elkülönített táborban helyezték el őket, majd később átjutottak a semleges, és tényleges védelmet nyújtó, Svájcba. Az akció megítélése máig rendkívül ellentmondásos.⁴⁸ Vannak akik a Talmud szerint úgy gondolják, hogy „aki egy életet megment, az egész világot menti meg” és vannak akik úgy, hogy kevesek (kiváltságosok) megmentéséért sokak halálával kellett fizetni.

Az illegális cionista csoportok is próbáltak részt venni az embermentésben. A *Betar* segítségével például hat év alatt összesen 4.500 magyar *olé* (bevándorló) jutott el Palesztinába.

A fiatal cionisták (*halucok*), akik a *Dror Habonim*, a *Hasomer Hacair*, a *Hanoar Hacioni*, a *Makabbi Hacair* szervezetekben fejtették ki tevékenységüket, leginkább hamis papírokat állítottak elő, védlevelek hamisítottak, emberek csempészték ki az országból. Több ezren köszönhetik nekik életüket.

A mentés külföldi szereplői

A Nemzetközi Vöröskereszt (NVK) működését az 1929-es genfi egyezmény alapján a hadifoglyok és internáltak ügyeinek intézésére korlátozta. A Nemzetközi Vöröskereszt ehhez egészen 1944 júliusáig tartotta magát. Az NVK ellenállt a Zsidó Világkongresszus kérésének is, hogy járjon közbe a gettókban, munkaszolgálatban és koncentrációs táborokban fogva tartott zsidók internáltakká nyilvánításáért. A szervezet magatartása alapvetően az Auschwitz-jegyzőkönyvek és egyéb, a svájci sajtóban megjelent elborzasztó beszámolók hatására változott meg. Az NVK legnagyobb erőfeszítéseit különösen a nyilas időkben tette, alapvetően a budapesti zsidókért, miután már máshol nem voltak zsidók az országban. Fridrich Born, a Vöröskereszt magyarországi megbízottja vezetésével számottevő intézményhálózat épült ki az üldözöttek védelmére.

A Vatikán igen hamar tudomást szerzett arról, hogy mit is jelent a „végső megoldás”. A Vatikán egészen 1944 júniusáig nem lépett fel a zsidók érdekében és tevékenysége ezután is inkább visszafogott diplomáciai lépésekre korlátozódott. Angelo Rotta, aki 1930 óta töltötte be a pápai nunciusi tisztséget Magyarországon az ország német megszállása és a tömeges deportálások kezdete között többször fordult a miniszterelnökhöz és a külügyminiszterhez mértékletességet és a jogtalanságok beszüntetését kérve. Május 15-én azonban – látva, hogy a kormány, kéréseit figyelmen kívül hagyja – beadványt terjesztett elő, amelyben elítélte a magyar kormányt. Június 5-én feljegyzésében rosszállotta a deportálásokat és augusztusban a többi semleges állam budapesti képviselőjével tiltakozott a deportálások újraindítása ellen. Ezt még két másik jegyzék követte. A nyilas hatalomátvétel után a nunciatúra is elmozdult az alapvetően diplomáciai tevékenységtől a tényleges cselekedetek irányába. Ez leginkább

⁴⁸ Ezt mutatja az is, hogy Kasztner Rezső ellen 1952-ben új hazájában, Izraelben kollaboráció vádjával pert indítottak. A per öt és fél évig tartott. Kasztner első fokon elmarasztalták, másodfokon ugyan felmentették, azonban ezt már nem érthette meg, mert merénylet áldozata lett.

védőigazolványok kibocsátásában öltött testet, amelyek száma hivatalos adatok szerint 2.500 volt, ténylegesen azonban elérte a 10.000-et.

A semleges országok követségei közül Svájc és Svédország tett a legtöbbet a magyarországi zsidók megmentéséért. Svájc – mint Nagy-Britannia érdekeinek hivatalos képviselője Budapesten – felelősséget vállalt a magyarországi zsidók palesztinai kivándorlásának elősegítéséért. A svájci követség kivándorlási osztálya az úgynevezett Üvegházban működött és mintegy 3.000 ember talált itt menedéket. Ezen kívül menlevelek kiadásával próbáltak segíteni. A svájci követséget Magyarországon Carl Lutz vezette.

Svédország 1944. június 11-ig nem reagált hivatalosan a magyarországi zsidóellenes történésekre, ezután azonban mind jobban bekapcsolódtak a mentésbe. Raoul Wallenberg 1944. július 9-én érkezett Magyarországra, ahol a követség mentési feladatokkal foglalkozó C osztályának vezetését vette át. Wallenberg folyamatosan jelentéseket küldött Svédországba a magyarországi helyzetről. A mentőmunkálatokra szervezetet hozott létre, amely csúcspontján több mint 350 alkalmazottból, orvosokból, kórházakból és leveskonyhából állt. A személyzet tagjai nagy részben zsidók voltak, akik így mentességet élveztek.

1944 őszén rendkívül sokféle nemzetközi okmány volt forgalomban. A legjobb a szabályos (keménykötésű) útlevél volt. Ezen kívül a követségek egyszeri utazásra szóló, alkalmi útleveleket is kibocsátottak. Ehhez hasonlóan értékes volt a magyar hatóságok kivándorlási engedélye, valamint a bevándorlási engedély Palesztinába. (Frojimovics 1995:553) „A védettséget a különböző menlevelek, védlevelek (*Schutzbrief*) és védőútlevelek (*Schutzpass*) bizonyították. A Nemzetközi Vöröskereszt, a Vatikán, Svédország és vöröskeresztes delegációja, Svájc, Spanyolország és Portugália egyre növekvő számban bocsátott ki ilyen dokumentumokat, a legtöbbször a kialkudott kvótát meghaladó számban.” (Kádár-Vági 2000a)

A magyar zsidóság helyzete a II. világháború befejezése után

A magyar zsidóság veszteségeiről Braham a Zsidó Világkongresszus magyarországi képviselete által közrebocsátott adatokra alapozva a következő adatokat közli. A német megszállásig (1944. március 19.) mintegy 63.000 zsidó halt meg a háborúban. Ezek közül 42.000 munkaszolgálatosként vesztette életét, mintegy 20.000 főt 1941-ben „hontalanként” deportáltak és 1.000 főt az úgynevezett újvidéki mészárlásban gyilkoltak meg 1942 elején. A megszállás alatt közel 502 ezren estek áldozatul. Ezek közül 440.000 zsidó azok közül került ki, akiket május 15-e és július 8-a között Auschwitzba deportáltak. Az összvesztesség így

mintegy 565 ezer főre tehető, akiknek 53 százaléka a trianoni Magyarországról, 47 százaléka pedig a visszacsatolt területekről származott. (Braham 1997:1245-1247)

A Központi Statisztikai Hivatal 1945 júniusi gyorsfelvétele szerint a 8,5 milliós magyar lakosság 1,6 százaléka (141.480 fő) számított felekezete szerint zsidónak.⁴⁹ Az 1949. évi népszámláláskor – amikor utoljára tüntették fel a felekezeti hovatartozást – a lakosság 1,4 százaléka (133.864) vallotta magát izraelitának. (Csorba 1990:61-62) A holokausztot követően jelentősen megváltozott a zsidóság összetétele: nőtt a neológ, asszimilálódott, valamint a városi zsidók aránya. A megmaradt zsidóság – az ismert események következtében – minden korábbi mértéket meghaladóan koncentrált a fővárosban. Az üldözések előtt a trianoni országhatárokon belül élő zsidóságnak körülbelül a fele élt Budapesten, 1945 után azonban ez az arány meghaladta a kétharmadot és később tovább növekedett. Ezzel párhuzamosan a zsidóság vidéken mint jelentős vallási-etnikai csoport megszűnt létezni. A zsidóság nemi és korcsoportok szerinti arányai is jelentősen megváltoztak. A nők aránya jelentősen megnőtt: 1949-ben 100 zsidó vallású férfire már 131 nő jutott. A deportáció mindenkire vonatkozó volta miatt ez a férfinhiány kizárólag a budapesti zsidóság körében volt megfigyelhető. Ez a tényező különösen fontos volt a zsidó népesség egyszerű újratermelése szempontjából, hiszen így ez „demográfiai-strukturális okokból lehetetlenné vált.” Természetesen ezek az arányok a vegyes házasságok létrejöttét is nagymértékben elősegítették. Korcsoportok szempontjából a zsidóság előregedési tendenciája lényegesen megerősödött. Míg 1930-ban a 0-20 éves korosztály aránya 26 százalék, míg a 60 év felettieké 13 százalék volt, addig 1946-ban ezek az arányok rendre 14 és 19 százalék voltak. (Karády 2002:68-75)

A zsidóság demográfiai helyzetének bármely aspektusát vizsgálva – a nőtöbbletet, a korpiramis torzulásait, a demográfiai kompenzáció gyengeségét, a nukleáris és nagycsaládok megrendülését, illetve szétrombolását, a gyakori özvegyiséget és árvaságot, a kitértek vagy már eleve nem zsidónak születettek arányának növekedését –, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a zsidóság fizikai újratermelési lehetőségei az üldözések után [...] drámai módon leszűkültek. Demográfiailag a maradék zsidóság elvegyülésre, illetve asszimilációra volt ítélve [...].” (Karády 2002:97-98)

Az életben maradtak azonnal nekiláttak a zsidó intézményrendszer újjáélesztésének, a segélyezés megszervezésének. Az újjáéledésnek jó példái voltak a hazai zsidóság családmegújító törekvései is. Az 1945 utáni néhány évben a demográfiai kompenzatorikus folyamatok igen jelentősek voltak. 1946-ban a zsidó lakosságon belüli házasságkötések aránya kétszerese volt a budapesti össznépességben mutatkozóknak és 1946-ban háromszor annyi gyerek született, mint az előző évben.

⁴⁹ A népszámláláson kívül más adatokat közöl Karády. 1945 végén 191.000 főt (ebből 144.00 Budapesten), 1946 elején 144.000 főt (97.000 főt Budapesten). (Karády 2002:68-69)

Segélyezés

A háború után Magyarország gazdasági helyzete leírhatatlanul rossz volt. Becslések szerint a háborús károk összege a teljes nemzeti vagyon mintegy 40 százalékának felelt meg. Az általános áru és nyersanyaghiány mellett az országot a világtörténelem legnagyobb hiperinflációja is sújtotta. A zsidóság, miután a náciizmus időszaka alatt szinte minden ingó- és ingatlanvagyonát elveszítette a magyar lakosságnál még sokkal rosszabb helyzetben volt. (AJYB 1946-1974:360) „A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselői összefoglaló jelentésében (1946. július 1.–október 31.) kimutatást készített a zsidóság szociális helyzetéről. A vizsgálat eredménye szerint a hazai zsidóság 81 százaléka szorult valamilyen formában segélyre.” (Erdei 2004)

A nemzetközi segítség alapvetően három forrásból jött: a Joint⁵⁰-tól, a Jewish Agency for Palestine szervezettől, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt a háború károsultjait segítő újonnan megalakult részlegétől, az Oeuvre-től⁵¹. A front előrehaladásával az Oeuvre a szovjet hatóságok engedélyével folyamatosan terjesztette ki tevékenységét, amelyet Marton Ernő irányított. A Joint magyar ügyekkel foglalkozó albizottsága az Oeuvre-től kapott 2 millió svájci frankkal látott hozzá a segélyező tevékenységhez. Az albizottság vezetője dr. Görög Frigyes volt.

1945 márciusában megalakult Budapesten a DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság). A szervezet tevékenysége három fő területre terjedt ki: repatriáció, segélyezési és dokumentációs tevékenység. A DEGOB segítségével 1945-ben több ezer deportáltat hoztak haza Magyarországra. Dokumentációs tevékenysége több irányú volt, amelyben az életben maradtak és meghaltak adatait egyaránt rögzítették. 1945 augusztusában létrejött az Országos Zsidó Segítő Bizottság (OZSSB) és a DEGOB segélyezési tevékenységét ettől kezdve az OZSSB-vel együttműködve folytatta. Az OZSSB a „magyarországi zsidóság megsegítésére vonatkozó akció központi végrehajtó szerve” lett, hiszen azzal a céllal jött létre, hogy koordinálja a fent említett külföldi forrásokból származó segélyeket. A Joint az OZSSB-től függetlenül is juttatott anyagi támogatást a zsidóság bizonyos szervezeteinek, csoportjainak. A Joint esetében Magyarország volt a legnagyobb összeggel támogatott európai ország egészen 1953-ig, amikor a szervezet beszüntette tevékenységét az országban. „A Joint összességében több mint 52 millió dollárt fordított Magyarországra.[...] A keleti blokk országait tekintve, a Joint Magyarországon tudta legsikeresebben végrehajtani kitűzött célját, a helyi zsidó közösség beilleszkedését szolgáló rekonstrukcióját.” (Frojimovics 2004)

A Pesti Izraelita Hitközség kiterjedt kórházhálózata részben vagy egészében elpusztult. A Hitközség nemzetközi és fővárosi támogatással közvetlenül a felszabadulás után azonban biztosítani tudta a zsidókórházak egy részének újjáépítését, ideiglenes gondozók felállítását a visszatért deportáltak számára, valamint árvaház működtetését.

A zsidóság társadalmi szerkezetének változásai

A vészkorszakot követően az országban maradt zsidóság „osztályszerkezete a háború előttihez képest jelentősen felfelé tolódott”. Ennek egyik oka az volt, hogy a zsidóság pusztulása „rétegsajátos szelekcióval ment végbe”. Ez egyrészt abból adódott, hogy a budapesti zsidóság elkerülte a deportálásokat, másrészt az asszimiláltság, a környező társadalommal ápolt intenzívebb viszony nagyobb védelmet jelenthetett. (Karády 2002:141-145)

⁵⁰ A Jointról részletesebben írtunk Az Októberi Forradalom és Tanácsköztársaság időszaka című fejezetben.

⁵¹ *Oeuvre d'assistance pour les éprouvés de guerre* = Háború Károsultjait Segítő Mozgalom.

A zsidóság különböző csoportjait a létrejövő új rendszer lehetőségei és társadalmi folyamatai igen eltérően érintették. Ezek a zsidóság egy része számára a pozitív integráció lehetőségét nyújtották. Karády a felszabadult zsidóság esetében négyféle kompenzatív jellegű jelenséget különböztet meg az intragenerációs mobilitás vonatkozásában. Az első ilyen a zsidótörvények által deklasszált zsidóság reklaszálódása. „Minden erőszakos kényszermobilitás a kényszerhelyzet megszűnésével magától értetődően ellenhatást eredményez.” A második az újonnan megnyíló státusok betöltésére irányult; különösen a közhivatalok terén. A harmadik jelenség a hatalomból való részesedés vágya, amelynek „igénye döntővé vált a csoport tagjainak egyszerű biztonságérzete szempontjából.” Ez magával hozta a zsidóság hatalmas mértékű politikai aktivizálódását. Ehhez kapcsolódott az a politikai mobilitás is, amely különösen a kommunista hatalomátvétel után teljesedett ki. (Karády 2002:152-159) A új rendszerbe való integrálódás folyamán Karády a zsidóságot mint társadalmi tökélet jellemzi és annak számos aspektusát írja le. Ilyenek az új rendszer iránti elkötelezettség, az üldözöttségből következő antifasiszta múlt és politikai megbízhatóság, a magas iskolázottság. Ide sorolhatjuk a történelmi múltban felhalmozott különböző készségeket is, amelyek egyrészt a zsidók számára a más rétegekkel szembeni versenyhelyzetekben jobb pozíciót biztosítottak, másrészt a hatalmas káderhiány időszakában azonnal alkalmassá tették a zsidóságot különböző közép- és felsővezetői posztok betöltésére. (Karády 2002:167-176; és különösen 176-186)

Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy „az új rendszerbe való pozitív integrálódás” nem érintette a maradék zsidóság egészét. Egy részük számára az újonnan berendezkedő társadalmi-politikai rend – legalább időleges – deklasszáldáshoz és kényszermobilitáshoz vezetett. A magánszektor államosítása elképesztő mértékben érintette a zsidóságot. Ezen kívül a – később tárgyalt – kitelepítések is sújtották őket. (Karády 2002:166-167)

Elszámolás a múlttal

Ebben a fejezetben a múlttal való elszámolást több szinten szeretnénk megvizsgálni. Először az állam szintjét mutatjuk be, kitérve annak jogi, anyagi, erkölcsi aspektusára. Utána a társadalmi szintről ejtünk szót; alapvetően a zsidók és nem-zsidók egymás közötti viszonyairól. Végül pedig a zsidóság csoport-szintű és egyén-szintű szembenézésével foglalkozunk.

Első szint: a magyar állam

Magyarország az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében kötelezte magát, hogy szabadon bocsátja azokat, akik „faji származásuk, vagy pedig vallási meggyőződésük következtében őrizetben vannak, és hatályon kívül helyez minden sérelmes

törvényt és abból származó korlátozást.”, valamint kötelezte magát: „Magyarország közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában és az ítélkezésben e személyek felett.” (Fegyverszüneti Egyezmény)

A múlttal való jogi elszámolást a magyar állam már a 200/1945 ME számú rendeletében megkezdte, amely hatályon kívül helyezte a zsidótörvényeket és rendeleteket. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány által kiadott 1945. évi VII. törvénycikk elrendelte a népbíróságok felállítását azért, hogy „mindazok, akik a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei voltak, mielőbb elnyerjék büntetésüket.”

A népbíróságok jogköre mind a polgári egyénekre, mind a fegyveres erők tagjaira kiterjedt, valamint mindazokra, akiket állampolgárságukra való tekintet nélkül Magyarországnak kiadtak. Elrendelték, hogy minden törvényszéki székhelyen népbírószágot kell felállítani. A rendelet részletesen szabályozta a népbírószági perek menetét, meghatározta a perek résztvevőit, tételesen tárgyalta a különböző büntettek mibenlétét és azok büntetési tételeit. A népbírószágok szakképzett, az igazságügyi miniszter által kinevezett bíróból és helyetteséből, valamint másik öt, nem hivatásos tagból álltak, akiket a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült öt politikai párt delegált. Ezen kívül megalakult a Népbírószágok Országos Tanácsa (NOT), amely a népbírószágok feletti ítélkezési szintet jelentette. Itt már csak hivatásos bírák dolgoztak.

Az első perekre még a népbírószágok formális felállítása előtt sor került: itt alapvetően olyan keretlegények felett ítélkeztek, akik ellen korábbi áldozataik vallottak. „A háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonása az 1945 februári kezdetek után, 1945 tavaszán nagy lendülettel megindult. [...] A fellelt háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonása 1945-ben és 1946-ban jelentős részben, 1948-ig pedig túlnyomórészt megtörtént. 1948–49-re már csak az ügyek kisebb hányada maradt. [...] 1948 januárjában a megszervezett 24 népbírószágból 15 befejezte működését. [...] A népbíráskodás 1949-ben befejeződött. Azonban a háborús és népellenes bűncselekmények elítélt, de már kiszabadult elkövetőinek, valamint a felelősségre vonást valamilyen módon elkerülőknak a megfigyelése, illetve letartóztatása és bíróság elé állítása még jóval később is zajlott. Az 1960-as, sőt az 1970-es évtizedből is találhatunk példákat a titkos megfigyelésekre, az ún. »figyelőztetésekre« és a nyílt eljárásokra egyaránt.” (Soós 2004)

A háborús főbűnösök pere 1945. október 29-én kezdődött a Zeneakadémián. A vádlottak mindegyikét (egy kivételével) halálra ítélték és az ítéletet végre is hajtották. 1948. március 1-ig 39.514 személy ellen indult büntetőeljárás és 31.472 ügyet tárgyaltak. Az esetek közel felében megszüntették az eljárást vagy felmentő ítéletet hoztak. Az elmarasztaló ítéletek közel felében egy évnél rövidebb börtönbüntetést szabtak ki. 41 személyt ítélték életfogytiglani kényszermunkára, 322 embert halálra és ebből 146-ot hajtottak végre, a többit életfogytig tartó börtönbüntetésre enyhítették.⁵² (Braham 1997:1272)

⁵² A népbírószágok által tárgyalta ügyek számáról rendkívül sokféle becslés látott napvilágot, amelyeket most részletesen nem tárgyalunk. (Erről lásd Pető 2006:67-68)

A népbíróóságok működését nehéz értékelni: ennek az igazságszolgáltatási folyamatnak rendkívül kettős a megítélése a történeti emlékezetben. „A magyar népbíróósági tárgyalások különlegessége, hogy jelentős antifasiszta ellenállás hiányában a népbíróósági folyamatokat az újjraalakuló pártok »demokratikus« kontrollja alá helyezte a népbíróósági törvény.” (Pető 2006:42) Pető szerint a népbíróóságok felemás működését egyrészt jogi, másrésztől politikai szempontból közelítik meg. Az előbbi alapvetően a visszamenőleges hatályú jogszolgáltatás és a Magyarországon hagyományok nélküli laikus bíraskodás témái köré csoportosul. Politikai szempontból az ország szovjet megszállásának, a népbíróóságokban részt vevő pártdelegáltaknak van kiemelkedő jelentőségük. Sokan gondolják úgy, hogy „a népbíróóságok a kommunista hatalom eszközeiként hatékonyan járultak hozzá az új államrend kialakításához”. (Pető 2006:64-65) Soós is úgy véli, hogy 1946 márciusa után „a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi VII. tc. értelmében – az ítéltőablák székhelyén – felállított különtanácsok már egészen más szerepet töltek be. A Magyar Kommunista Párt eszközeivé váltak a politikai ellenfelekkel való leszámolás szolgálatában.” (Soós 2004)

Az 1946. évi XXV. törvénycikk „A magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről” szolt és részletesen taglalta a zsidóságot sújtó törvényeket és intézkedéseket. Sokkal érdekesebb ennél az, ahogyan a törvény a felelősség kérdését kezelte. A törvény preambuluma szerint az, hogy a budapesti zsidóság megmaradt, egyrésztől „a magyar nép emberszeretetének” köszönhető és ez egyúttal „fényes bizonyága annak, hogy a magyar nép széles rétegei a terror és a megtévesztő propaganda ellenére is hívek tudtak maradni az örök emberi eszményekhez”. A Nemzetgyűlés megbélyegezte a zsidóellenes törvényeket és rendeleteket és természetesen mindegyiket törvényen kívül helyezte. A törvény szerint azok cselekedete, akik „külső és belső megfélemlítéssel bátran dacolva, önzetlenül és áldozatkészen álltak üldözött embertársaik mellé [...] világossá tette, hogy a magyar nép nem azonosítja magát a faji üldözéssel.” A többségi – ha nem is aktív, de legalább is nagy részben passzívan szemlélődő – társadalom tehát felmentést kapott, és a fasizmus időszaka mint egy szűk vezetői klikk és bűnös kormányzat tevékenysége jelent meg.

A törvény egy alap létrehozását is kimondta, ahol azokat a zsidó hagyatékot helyezik el, amelyek örökös hiányában az állam megszerez, illetve azokat a zsidó javak, amelyek külföldre kerültek és visszaszerezhetők. A törvény az alap rendeltetését is meghatározta: „az izraelita vallásuk, illetőleg zsidó származásuk címén üldözött és ennek következtében segítségre utalt személyek, valamint az ily személyek javára szolgáló intézmények támogatása.” (a törvény szövegét közli Gonda 1992:302) Ez volt az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, amely 1948-ig állt fenn, amikor beolvasztották az Állami Egyházügyi Hivatalba (ÁEH) és ott, amilyen gyorsan csak lehetett elszorvasztották.

Az 1947. évi XXXIII. törvénycikk az izraelita felekezet „elismeretté” nyilvánításából adódó hátrányokat küszöbölte ki. A Magyar Népköztársaság Alkotmányában (1949. évi XX. törvénycikk 54. paragrafusa) – elvileg – deklarálta a vallás és lelkiismereti szabadságot. A

háború befejezését követő években – a fentieket kivéve is – számos rendelet született, amelyek egyrészt a zsidóság meghurcolását és meggyilkolását voltak hivatva elítélni, de a tételes kárpótlás, az állam és a magyar nemzet tényleges felelősségével való elszámolás elmaradt. Az anyagi kárpótlásra majd csak a rendszerváltás környékén került sor.

Nézzük most meg, hogy ebben az időben hogyan siklottak holtvágányra ezek a kezdeményezések. 1945 májusában felállították az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát a háború után gazdátlanra vált javak kezelésére. A hivatal feladata volt a javak felkutatása, kezelése, az elhagyott ipari és kereskedelmi vállalkozások – főleg bérbeadás útján való – hasznosítása, a háborúban vagyonukat veszített személyek segítése, a vagyontárgyakért esetleg jelentkezők igényének elbírálása, a károsultak részbeni kárpótlása. A felekezet vezetői problémásnak érezték, hogy az állam a deportáltak és a nyilasok vagyontárgyait együtt kezeli. Javasolták, hogy a Kormánybiztóságtól a deportáltak után maradt vagyontárgyak mielőbb kerüljenek át a Helyreállítási Alapba, amelyet a felekezeti újjáépítés szolgálatába lehet állítani. Problémás volt, hogy bár az 1945. évi földreformrendelet meghagyta a 100 holdon alatti birtokokat, de az attól korábban megfosztottak, így a visszatérő zsidók azt a legkritikább esetben kapták vissza. A 300/1946. M.E. rendelet 3. paragrafusa már egyértelműen előrevetítette a teljes kárpótlás elmaradását. Kimondta ugyanis, hogy nem követelhető vissza az ingóság abban az esetben, ha az lakás, háztartás, ruházkodás céljaira szolgáló életszükségleti tárgy, jelenlegi birtokosa bíróság útján kapta és most is ráutalt. A hatalom részéről Molnár Erik népjóléti miniszter 1946 márciusában elhangzott szavai hatottak kijózanítóan: „a faji alapon történő üldöztetés következtében személyi veszteséget (rokkantság, eltartó halála) szenvedett személyek hadigondozásba vételére és így a hadigondozásra igényjogosultak körének bővítésére – bármennyire is indokolnák is ezt a méltányosság szempontjai, nincs lehetőség”. A felekezet vezetői elutasították „az elárverezett zsidó ingatlanokért és házbérekért a Sztójay-kormány idején összegyűlt 205 millió pengőnek csupán az elértéktelenedett névértékben történő átvételét, és jelezték azon igényüket a Külföldre Hurcolt Nemzeti Vagyon Kormánybiztosságánál, hogy az amerikaiak kezébe került „aranyvonat” zsidó eredetű értékei mielőtt kerüljenek vissza Magyarországra.” (Csorba 1990:77-79)

A hatalom részéről a teljes kártalanítás elutasításának különböző indokai voltak: ezek egy része ki nem mondott, sejtethető indok, más részét azonban az ország vezetői is artikulálták. Egyrészt logikus feltételezés, hogy az akkori vezetés úgy gondolta, hogy nehezen elválasztható egymástól az állam és a társadalom felelőssége, másrészt pedig félthették a kialakuló nemzeti egységet. Kimondott ok volt az ország katasztrofális gazdasági helyzete; az, hogy a visszaszolgáltatás kötelezettsége a lakosság túl nagy részét érintené, és ha mindenkit erre köteleznének, akkor az az új rendszer iránti közbizalmat rombolná, valamint az, hogy akik zsidó javak birtokába jutottak, sokan maguk is a munkásosztályhoz tartoznak és más módon, de szintén a háború károsultjai. (Csorba 1990:77)

A hivatalos politika minden módon próbálta elkerülni a zsidóság külön kezelését. A marxista álláspont szerint a zsidókérdés megoldásának két útja van: egy progresszív és egy reakciós. A reakciós út természetesen a cionizmus, amelyről ehelyütt nem kívánunk részletesebben szólni. A progresszív út pedig a zsidók teljes beolvadása, és „ez az út a demokratikus fejlődés útja”. A demokrácia politikai ereje gondoskodik majd arról, hogy az

antiszemitizmus végleg a történelem süllyesztőjébe kerüljön, hogy a reakciós erők szerepe a társadalomban megszűnjön. A demokrácia gazdasági ereje megszünteti majd a zsidóság „túltengését a kapitalizmus kizsákmányoló szervezetében.” És végül a demokrácia társadalmi ereje a „zsidóságot a magyar nép tömegeibe felszívja.” A zsidókérdést tehát a demokrácia győzelme fogja véglegesen megoldani. (Molnár 1984:133-134) Tudjuk, hogy mindez utópiának bizonyult. Bibó szerint „a magyarországi zsidóüldözések számonkérése és jóvátétele első pillanattól kezdve nem tisztázott és nem őszinte feltételek mellett folyt.” (Bibó 1986:762)

Második szint: a magyar társadalom

Láttuk, hogy rendeleti úton a világháború után újonnan létrejövő politikai rendszer sokat tett a zsidósággal kapcsolatos diszkriminatív intézkedések megszüntetéséért; a gazdasági felelősségvállalást azonban már nem vállalta, amellyel mintegy legitimálta a zsidóvagyon jogtalanul használók tömegeit. A hatalom a társadalmat egyenesen felmentette a felelősségvállalás terhe alól. Még azok esetében is, gondolunk itt a kisnyilasokra, akik nyilvánvalóan nemcsak passzív, hanem aktív részesei voltak a történéseknek, sokszor elhangzott, hogy ezek munkás és szegényparaszti származású kisemberek voltak, akiket félrevezettek. Ennek egyértelmű kifejeződése volt az is, amikor 1945 nyarán Erdei Ferenc belügyminiszter és Farkas Mihály belügyi államtitkár utasítására az internálótáborokból szabadon engedtek ezer kisnyilast. Természetesen ennek a szelektív felejtésnek alapvetően politikai okai voltak.

Egy társadalom erkölcsi normái nem változtathatóak meg a jog eszközeivel, azonban úgy gondoljuk, hogy az államnak mindenképpen lehet normaközvetítő szerepe. Nem gondolhatjuk – és a háborút követő antiszemita megmozdulások formájában ennek nyilvánvaló jelét is látjuk majd –, hogy 1945-ben a rendszerváltással a fejekben is minden megváltozott volna, azonban az állam markáns, egyenes, egyértelmű állásfoglalása hiányában ez még a minimálisnál is kevésbé volt várható. „A zsidóüldözések megítélése szorosan összefüggött a politikával, és nagymértékben befolyásolta a köz- és a magánerkölcs alakulását.” (Standeisky 2006) Standeisky a zsidóüldözésekkel való elszámolás számos akadályáról beszél. Egyrésről hatalmas mértékű volt a magyar társadalom érintettsége, amely a „demokratikus közélet fejletlenségével” és az „önvizsgálatra való társadalmi készítés hiányával” párosult. A felelősökkel és a bűnösökkel való leszámolást – ezek viszonylag nagy számán kívül – az is nehezítette, hogy Magyarország elveszítette a háborút, ami miatt eluralkodott az „önsajnálát” és a „megbocsátó megértés”. Fontos, hogy a kommunisták és a baloldali népiek gondolkodásában a zsidóság továbbra is kétféleképpen jelent meg: egyrésről mint a fasizmus

áldozata, másrésről azonban a gyűlölt polgárság⁵³ és kapitalizmus megtestesítője. A heves pártpolitikai csatározások, majd a fordulat éve után megszilárduló sztálinista rendszer lehetetlenné tette a demokrácia „megtanulását” és a múlttal való nyílt szembenézést, vagyis az etikai átalakuláshoz szükséges önvizsgálat és megtisztulás elmaradt. (Standeisky 2006) Ez az élmény meghatározó elemévé vált a zsidóság identitás-konstrukciójának, amelyről később még beszélünk.

Harmadik szint: a zsidóság

A Zsidó Tanácsok megítélése a mai napig vitatott. A kérdés gyakorlatilag a következő: „Kollaboráció vagy kooperáció?” (Schmidt 1990). A Magyar Cionista Szövetség néptörvényszéket rendezett, hogy tisztázza a Zsidó Tanácsok szerepét. Dr. Dénes Béla elnök a tárgyalás céljáról beszélve elmondta, hogy „a zsidó tömegek részéről mindenütt és mindenkor felhangzanak a legsúlyosabb személyi vádak, amelyek a Zsidó Tanács volt tagjaira és működésükre vonatkoznak. Azonkívül a zsidó közösség a személyi vádakon túlmenően úgy érzi, hogy a Zsidó Tanács működését másképpen végezhetette volna, ha személyileg más összetételű lett volna.” Azonban azt is elmondta, hogy „manapság egyre többen jelentkeznek, akik azt állítják, hogy a pesti zsidóság megmaradása az ő érdemük”. Valamint ki kell deríteni, hogy „vajon a Zsidó Tanácsok kizárólag egyéni szempontokat és érdekeket néztek a maguk működésében, avagy volt-e mégis valami közösségi vonalvezetés, amely megmutatkozik, bármely csekély eredményeket értek is el a Zsidó Tanácsok”. (Schmidt 1990:423) Dr. Berg József ügyész összefoglalása szerint a vád az volt, hogy „a Zsidó Tanács nem tette meg azt a keveset sem, amit tehetett volna. [...] Vádoljuk a Tanácsot, vádoljuk, hogy volt, s vádoljuk visszamenőleg, hogy éppen ők voltak ott.” (Schmidt 1990:443). Dr. Nagy József védő pedig ezzel szemben úgy gondolta, hogy „a pesti zsidó tanácsok munkájukat, kötelességüket teljesítették, és ha sok eredményt az egyenlőtlen küzdelemben elérni nem is tudtak, mégsem volt küzdelmük teljesen eredménytelen.” (Schmidt 1990:444) A néptörvényszék nem hirdetett ítéletet, mert célja a Zsidó Tanács működésének tisztázása volt.

Disszimiláció vagy asszimiláció

Az elszámolás és a kárpótlás tehát nem történt meg és ez súlyos hatással volt a zsidóság magyar társadalomhoz való viszonyára. A holokauszt után sokaknak (akik egyáltalán visszatértek) a beilleszkedés vagy kivándorlás kérdésére kellett választ adniuk. „A zsidó közösségek beillesztésének programja az egyes országok gazdasági és társadalmi életébe azon az előfeltételezésen alapult, hogy a háború utáni Európában ismét demokratikus államok jönnek létre, amelyekbe érdemes újból beilleszkedni. Ennek az előfeltételezésnek az

⁵³ Erről lásd: Standeisky 1995.

alapvetően hibás volta, legalábbis a keleti blokk országaira vonatkozóan azonban csak az 1940-es évek végére vált nyilvánvalóvá, amikor ezen országok mindegyikében, Jugoszláviát kivéve, kiépült a totális sztálinista diktatúra.” (Frojimovics 2004) A háború után a zsidó – különösen a cionista – szervezetek vezetői közül sokan úgy gondolták, hogy a zsidóság nagy része az átélt szörnyűségek hatására a kivándorlás mellett fog dönteni. Az elkövetkező események azonban rácăfoltak a várakozásokra.

A kivándorlás háború előtti definíciója az ország gazdasági okokból való elhagyását fedte le. Az Ideiglenes Kormány már első rendeleteinek egyikében foglalkozott a kivándorlás kérdésével. Ez megnehezítette az ország elhagyásához szükséges engedélyekhez való hozzájutást, illetve ezt a német megszállás utáni politikai magatartástól és előélettől tették függővé. A belügyi tárca már az 1945 novemberében megtartott választások után az MKP kezébe került és így a kivándorlás szabályozásában erőteljesen érvényesült a kommunista befolyás; a kivándorlás jogi keretei fokozatosan szűkültek. Az 1947-től különösen szigorodó szabályozások értelmében lehetőség volt a kivándoroltak állampolgárságuktól és vagyonuktól való megfosztásának. Az 1949. évi új, szovjet típusú alkotmány pedig már egyáltalán nem rendelkezett a kivándorlásról. (Erdei 2004)

Magyarországot a környező országokhoz képest lényegesen kevesebb zsidó hagyta el. A cionista propaganda – Palesztina akkor még rendezetlen státusa miatt – inkább a fiatalok körében ért el sikereket. Az idősebb korosztályok inkább Nyugat-Európa és a tengerentúl felé orientálódtak. Mivel Sztálin sokáig bízott abban, hogy Izrael a Szovjetunió szövetségese lesz a Közel-Keleten, és ezáltal erősítheti az ottani szovjet pozíciókat. Ezért a kommunista vezetésű belügyminisztérium is a háború utáni években szemet hunyt a cionisták által szervezett illegális határátlépések felett. (Erdei 2004)

„Az első baljós előjel 1946 tavaszáig váratott magára. Az ÁVO koholt vádak alapján több olyan személyt letartóztatott, akik aktív szerepet vállaltak a kivándorlás lebonyolításában. A foglyok szabadságáért cserébe 200 ezer dollárt fizetett a nemzetközi cionista szervezet. Ez az eset két, lényegében összefüggő dolgot tudatosított mindenkiben. Egyrészt a kommunisták hatalmi pozícióikat kihasználva, a felelősségre vonás kockázata nélkül tudják érvényesíteni politikai akaratukat. Másrészt a kivándorlás addig folytatódik, amíg Moszkvából nem jön más utasítás.” (Erdei 2004)

Izrael megalakulása után – a sztálini Izraellel kapcsolatos politikájának gyökeres átalakulása miatt – már nem volt lehetőség az ország legális elhagyására. A szovjet Izrael-ellenes politika erősödése a Magyarországon élő zsidóság számára is folyamatos veszélyforrásként jelentkezett, hiszen gyakorlatilag mindenkinek éltek ott rokonai és így mindig fennállt a veszély, hogy valakit imperialista összeesküvés vádjával letartóztatnak. 1949-ben-től fokozatosan lezárják a határokat, majd 1950 áprilisában létrehoznak egy 15 kilométer széles határsávot, és ezzel megszűnik az illegális határátlépés lehetősége is. Az Izraelbe történő kivándorlás engedélyeztetésének egyetlen módja a diplomácia maradt. Izrael államának minél több, az országért harcolni képes és akaró zsidó fiatalra volt szüksége. A diplomáciai tárgyalások már 1949 elején megkezdődtek zsidók kivándorlásának engedélyezéséről. Bár néhány ezer főnek engedélyezték a kivándorlást, de az engedélyek megadásánál előnyben részesítették azokat, akik már elmúltak 50 évesek és legálisan kivándorolt rokonaik éltek Izraelben. (Erdei 2004)

A kivándoroltak számának pontos meghatározása szinte lehetetlen, ezért csak becslésekkel élhetünk. Az 1945 és 1955 között kivándoroltak összlétszámát körülbelül 35.000-45.000 fő közöttre tehetjük. (Erdei 2004)

1946 eleje és 1949 vége között körülbelül 15.000 magyar zsidó érkezett Palesztinába, majd 1950 és 1955 között még mintegy 4.000 fő⁵⁴. Az Egyesült Államokban és Kanadában körülbelül 10.000, míg Nyugat-Európában, Ausztráliában, Új-Zélandon és Latin-Amerikában még mintegy 5.000 magyarországi zsidó talált új otthonra. (Erdei 2004)

Ez arányaiban lényegesen kisebb, mint Európa más országaiban. Magyarországon a kivándorlás ellen hatott a magyar zsidóság asszimiláltságának magas foka és az új rendszer ígérete is. „Az asszimilálódás vágya az asszimiláltság illúzióinak 1944-es szertefoszlásával sem szűnt meg.” A kommunizmus népen és nemzetén felüli eszméje lett az asszimiláció új bázisa. (Kovács 1984:9)

Feléledő antiszemitizmus – továbbélő zsidókérdés

Korábban már utaltunk rá, hogy a fasizmus végével nem szűnt meg a társadalom zsidóellenessége. Hozzájárult ehhez az is, hogy „megnövekedett az aktívan politizálók száma, tömegmegmozdulások is formálták a politika arculatát”. (Standeisky 1996:64) A kommunista párt előszeretettel alkalmazta a tömegakciókat, amelyek „politikai célzatú propagandakampányoknak indultak, [...] viszont lehetőséget adtak a tömegeknek antiszemita indulataik kiélésére”. (Standeisky 1996:64) Az események számos esetben kicsúsztak a szervezők kontrollja alól, azonban a kommunista vezetők politikai céljaik szolgálatába kívánták állítani az eseményeket. A hosszú évtizedekig antiszemitizmusra kondicionált országban a háborút követően ismét felütötte fejét a „cselekvő” antiszemitizmus: 1946 tavaszán több községben és városban antiszemita megmozdulások, pogromok voltak⁵⁵, 1947 őszén és 1948 elején zsidó sírokat gyaláztak meg, templomokat rongáltak és gyújtottak fel. Újra előkerült a vérvád is.

Ha az okokat keressük, többfélét is felsorolhatunk. A társadalom egy részében a zsidók tömeges csatlakozása a kommunista mozgalomhoz ismét a zsidó uralmat vetítette előre és sokan attól tartottak, hogy a zsidók az ország kommunizmusba taszításával akarnak bosszút állni a történekeért. (Pelle 1995:108) Sokan kifogásolták, hogy a nácikon, nyilasokon való ítélezésben a zsidók aktív szerepet játszottak. A zsidóellenes reakciókban nagy szerepe volt

⁵⁴ Ezek közül 3.000 fő a magyar és izraeli megállapodás keretében érkezett Izraelbe.

⁵⁵ Az Új Élet júliusi számában megnevezték azokat a helységeket, ahol abban az évben zsidóellenes megmozdulások voltak. Ezek a következők: Ózd, Kunmadaras, Pécs, Celldömölk, Szegvár, Hajdúhadház, Makó, Tiszaladány, Karcag, Mezőkovácsháza, Sajószentpéter, Eger. (Standeisky 1996:66)

annak, hogy a magyar vidék egyfajta amnéziában szenvedett és így a parasztok igen ellenségesen fogadták a visszatért zsidók anyagi követeléseit. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a vidéki lakosságot jobban megrázta a zsidók visszatérése, mint annak idején az elhurcolásuk. (Pelle 1995:118-122, 151). Azonban véleményünk szerint minden ok közül a legfontosabb, hogy a háború után deklasszáldott és minden szempontból nagyon nehéz helyzetben lévő tömegek ismét rátaláltak a régi ellenségre. Egyrészt virágzott a feketekereskedelem, amelyben a zsidók viszonylag nagy részt vállaltak és ez ismét beindította a régi reflexeket. Másrészt a zsidóellenesség jó technika volt ez a történetekkel való szembenézés helyettesítésére, a zsidók ingatlanainak és ingóságainak – mondjuk ki – ellopása miatt érzett bűntudat elhárítására is. Az nemzetközi zsidó szervezetek segélyei miatt érzett irigység is sokszor szerepet játszott. 1946 nyarán az izraelita országos értekezlet gyors karhatalmi beavatkozást követelt és szorgalmazta a statáriális eljárásnak a felekezeti igazgatásra történő kiterjesztését. (Csorba 1990:82) A hatalom részéről bár voltak gesztusok az ügyben, de a valódi intézkedés elmaradt. Később „az MKP számára a zsidógyűlölet »mederben tartása« már csak azért is nehézséget jelentett, mert a munkás- és paraszttömegek a marxista-leninista ideológia szerint a társadalmi haladás megtestesítői. Csakhogy a nép nem felelt meg az ideológia elvárásainak.” (Pelle 1995:114)

Kovács András még 1984-ben is – teljesen jogosan – úgy vélte, hogy a zsidókérdés létezik, hiszen a zsidók és a nem-zsidók kölcsönösen megkülönböztetik egymást és ezen voltak mind a maguk, mind a másik számára vonatkoztatási csoportnak tekintik. Érdekes ez a következők miatt. Nyilvánvaló tény, hogy a zsidóság 1945 előtt a magyar társadalom egy jól elkülönülő, körülírható csoportját alkotta. 1945 után ez a helyzet gyökeresen megváltozott: a zsidóság nagy része elveszítette korábbi egzisztenciáját, a foglalkozási struktúráján belüli határok elhalványodtak, az életmód és az életstílus homogenizálódott. Akkor miért maradt fenn mégis a zsidókérdés? Kovács hipotézise szerint azért, mert zsidók és nem-zsidók „szisztematikusan eltérően és csoportspecifikusan reagáltak bizonyos társadalmi változásokra és politikai eseményekre”. (Kovács 1984:6) A zsidóság a háború után úgy érezte, hogy a magyar társadalom, politikai vezetés nem számolt el a holokausztban való tevőleges vagy passzív szerepével. Ez sok esetben mindkét oldalon a szélsőségek irányába való elmozdulást eredményezte: a zsidók részéről a kollektív bűnbánat követelését és a vádaskodást, a másik oldalon pedig mindenfajta felelősség elhárítását, a történetek lekicsinylését, a fent leírt antiszemita megmozdulásokat. Fontos különbségként említhetjük, hogy a zsidók egyértelműen felszabadulásként tekintettek a szovjetek bevonulására, míg a nem-zsidók esetében ez párosult a háborúvesztés élményével, illetve a bevonuló szovjet katonák okozta traumákkal. Csepeli

megítélése szerint ismét „polárisan szembekerültek egymással Magyarországon az együtt élő zsidó és nem-zsidó lakosok tapasztalatai, miáltal egymás igazságát kizáró valóságkonstrukciók jöttek létre.” (Csepeli 1999) Lényeges eltérés volt zsidók és nem-zsidók reakcióiban a kommunizmushoz, a párthoz és így az új rendszerhez való viszonyban is. A zsidók 1956-ra adott reakciói is jelentősen eltértek: körükben tényként kezelték, hogy az eseményeket akkor jelentős antiszemita megmozdulások követték, azonban ez inkább a fejekben élt, mintsem a tényeken alapult. Kovács úgy véli, hogy a konszolidált korszakban ez az eltérő reakciókon alapuló kétféle csoporttudat az úgynevezett érvényesülési lobbik kialakulásának alapja lett. (Kovács 1984) „Az érvényesülési lobbik működésüket mindig reaktívnak, védekező jellegűnek tekintik: a nem-zsidó tudatban ez a válasz a »zsidó összetartásra«, a zsidók szemében önvédelem az antiszemiták kiközösítő összefogásával szemben. Így épül ki egy »rossz« áramkör: az »élményre« jelentős mértékű projekció rakódik, amely visszacsatolódva új »élményt« indukál. Ez a jelenség fontos tényezője a zsidókérdés újratermelődésének a mai Magyarországon.” (Kovács 1984:24)

A zsidó hitélet, oktatás és kultúra újjáéledése

A hitközségek száma a háború következtében jelentősen visszaesett. Egyrésről számtalan zsinagóga pusztult el vagy vált használhatatlanná, másrésről pedig nem volt, aki használja őket. Becslések szerint a hitközségi épületek állagkára közel 50 százalékos, a berendezéseké pedig 90 százalék körüli volt. 1946-ban Magyarországon 102 neológ hitközség működött, míg 1930-ban több mint 200. Az ortodox hitközségek száma harmadára, 146-ra esett vissza. A két világháború között működő 54 *status quo* hitközségből 15 maradt fenn. Budapest zsidó hitközségeinek volt a legjobb alapja az újrakezdéshez, amelynek működése szinte a felszabadulással egyidőben meg is indult. 1945 márciusában összeültek a Pesti Izraelita Hitközség képviselőtestületének életben maradt tagjai. A hitközség és az Országos Iroda új elnöke – a Zsidó Tanácsban is szerepet játszó – Stöckler Lajos lett. A háború után a zsidóságon belül erőteljesen fogalmazódott meg az egységigény, bár az ortodoxokat 1945. évi országos értekezletükön még óvatosság jellemezte a kérdésben. Az 1946 márciusában az országos értekezletet előkészítő bizottság jött létre és májusban összeült az értekezlet. Az ortodoxok itt már elfogadták a két irányzat⁵⁶ egységét, de ragaszkodtak autonómiájuk fenntartásához. Július 8-án megalakult a Magyar Zsidók Országos Egyesülete, amelynek

⁵⁶ Az 1946 februárjában megtartott országos értekezleten kimondták a neológ (kongresszusi) és a *status quo* irányzat egyesülését.

alapszabályát – a korszakban mindvégig jelentős szerepet játszó – Seifert Géza készítette. (Csorba 1990:86-89)

A Joint és az Országos Zsidó Segítő Bizottság (OZSB) óvodát és napközi otthont hozott létre. Nagyon hamar elkezdődött a felekezeti iskolák újjáélesztése. 1946-ban már több elemi, polgári iskola és gimnázium működött. A Zsidó Gimnáziumban is hamar újra indult az élet: tulajdonképpen az 1944/45-ös tanévet is megtartották, igaz az 1945. március 13-án indult és július 16-ig tartott. 1946-ban országosan mintegy 3.000 gyerek tanult a felekezet iskoláiban. A háború előtt működő 31 jesiva közül 5 kezdte meg újra a működését. Már 1945 márciusában megnyitotta kapuit az Országos Rabbiképző Intézet, amely Közép- és Kelet-Európában az egyetlen ilyen intézmény maradt. Megindult az Országos Rabbiképző Intézet pedagógia tagozata. (Csorba 1990:70) Az 1945 utáni néhány esztendő a zsidóság hallatlan szellemi felpeszsdülését hozta. Újjáalakult a Goldmark Zeneiskola és a cionista ifjúsági kórus. Újra elindultak az OMIKE⁵⁷ felolvasások. 1947-ben újra megnyílt a Zsidó Múzeum, amely gyűjtemény legértékesebb darabjai a Nemzeti Múzeum pincéjében vészték át a háborút. Közvetlen a háború befejeződése után újjáalakult az IMIT (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat). 1945 novemberében megindult az Új Élet felekezeti lap.

A cionista mozgalom magyarországi szárnyalása

Korábban láttuk, hogy a cionista mozgalom igen nehezen tudott gyökeret verni Magyarországon, és működése a mindenkori hitközségi vezetés folyamatos ellenállásába ütközött. Az erősen asszimilált magyar zsidóság szintén nem a legmegfelelőbb táptalaj volt a cionizmus számára, bár az antiszemita tendenciák erősödésével a cionizmushoz való viszony is változott. „A cionizmus egészen másfajta azonosulási mintát és stratégiát kínált, mint a hagyományos magyar-zsidó szimbiózist hirdető hivatalos magyar zsidóság. Viszont ez az azonosulási minta egészen addig a helyzetig, amire tulajdonképpen született, nem tudott életbe lépni, mert legfontosabb előfeltétele, azaz a törvényesített diszkrimináció, nem volt adott.” (Novák 2000:18)

1945 után annak ellenére, hogy az országban maradt zsidóság legnagyobb része annak erősen asszimilált rétege volt, új esély kínálkozott a disszimilációra és így a cionista mozgalom megerősödésére. Az 1945-1948 közötti időszakot a magyarországi cionista mozgalom előretörése és időszakos megerősödése jellemezte. Ebben az időszakban taglétszáma, Kovács András megítélése szerint, nem lett volna elég ahhoz, hogy a cionizmus váljon a háború után

⁵⁷ Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesületről (OMIKE) a Felekezeti élet a századfordulón című fejezetben részletesebben írtunk.

kialakuló autonóm zsidó politika vezető erejévé, a vészkorszak okozta sokk, az asszimiláció lehetőségében való csalódás és a zsidóság szenvedéseire való felelősségvállalás elutasításán kívül több körülmény együttállására is szükség volt. Egyrészt a zsidó közvélemény szerint a korábbi hitközségi vezetés alkalmatlannak bizonyult a zsidóság érdekeinek képviselésére; a hitközségi vezetőket kompromittálta a kollaboráció gyanúja. Jelezte ezt a korábban már említett „per”, ami a Zsidó Tanácsok szerepéről folyt. Ezzel szemben a cionista csoportok aktívan részt vettek a mentésben és az ellenállásban. Fontos körülmény volt, hogy a Magyarországon működő legfőbb cionista csoportok legnagyobb részben baloldali orientációjúak voltak. Ez fontos volt egyrészt azért, mert a zsidóság szemében a baloldali politikai pártok képviselték az antifasizmus eszméjét, másrészt pedig már ekkor is nyilvánvaló volt, hogy ezek a pártok jelentős szerepet töltenek majd be a létrejövő új politikai rendszerben. A cionizmus népszerűségét növelte, hogy Izrael állama létrejöttének álma elérhető közelségbe került, és ezt – ekkor még – a Szovjetunió is támogatta. Végül pedig az országban ekkor még szabadon működő nemzetközi cionista szervezetek sok gyakorlati, a nemzetközi zsidó szervezetek egy része pedig jelentős anyagi segítséget nyújtott a magyarországi mozgalom megerősödéséhez. (Kovács 2003)

Az üldöztetések után „egy modern, demokratikus zsidó állam felépítésének gondolata más megvilágításba került” és a cionista opció az asszimilált rétegek számára is „ideológiai alternatívát kínált”. „A volt liberálisoknak, szocialistáknak stb. a cionizmus új keretet adott ideológiai elkötelezettségük továbbéléséhez, s ehhez járult a mesterséges társadalmi elidegenedés utána az új kultúrközösségre találás patetikus élménye.” (Karády 2002:118-119)

A cionista mozgalom megerősödésében és megújulásában rendkívül fontos szerepük volt azoknak a fiataloknak, akik családjá meghalt a vészkorszak alatt. Közülük nagyon sokan minél előbb el akarták hagyni az országot. A cionista mozgalom éppen ezért sok olyan intézményt állított fel ebben az időben és olyan feladatot látott el, amelyre a korábbiakban egyáltalán nem volt példa. A cionista mozgalom részt vett az ország újjáépítésében is. Több gyermekotthont állítottak fel az árva gyerekek számára. 1945 végén Budapesten 34, vidéken 10 gyermekotthon működött. 1946 áprilisában Budapesten mintegy 2.800, vidéken 4.000 gyereket gondoztak különböző otthonokban, amelyeknek az volt a célja, hogy felkészítsék őket az Izraelbe való kivándorlásra. Létrehoztak úgynevezett ipari és mezőgazdasági *plugá*-kat (*hachsarák*), ahol a Palesztinába történő bevándorlást készítették elő azzal, hogy a fiatalok különböző típusú munkákra képezték ki. 1946 végén mintegy 100 ilyen telep működött, közel 4000 fiatallal. (Novák 1998; Novák 2000:24, 26)

Korábban már szoltunk a magyarországi cionista mozgalom legfőbb irányzatairól. A háború után a klálcionisták és a vallásos cionisták mellett két baloldali irányzat jutott kiemelkedő szerephez: a radikálisan baloldali marxista cionisták, a *Hasomer Hava* és a szociáldemokrata irányultságú *Ichud Mapai*.⁵⁸

⁵⁸ A két világháború között a baloldali cionisták az illegális kommunista mozgalommal való kapcsolattartásuk és együttműködésük miatt rendőrségi megfigyelés alatt álltak. Erről lásd: Schmidt, Mária. 1998. Rendőrségi

Hasomer Hacair: „1913-ban Galíciában és Lengyelországban különféle cionista csoportok egyesültek e néven. 1919-ben indult meg a *sómér alija* Palesztinába. [...] A második világháború alatt a németek megszállta Európában aktívan részt vett az ellenállási mozgalomban. A húszas évek végén Magyarországon is megjelent a szervezet.” Bár hamar nagy népszerűsége tettek szert, ekkor radikálisan baloldali irányultságuk miatt illegalitásba szorultak. 1945 és 1949 között legálisan működtek, és a különféle cionista csoportok közül ők voltak a legközelebbi kapcsolatba a Magyar Kommunista Párttal, majd a Magyar Dolgozók Pártjával. (Novák 2000:191; 45) Ifjúsági mozgalmuk neve megegyezett a mozgalom nevével.

Ichud Mapai: „A *Mapai* (Palesztinán kívül: Ichud Mapai) Párt 1930-ban, Palesztinában a *Hapoel Hacair* és az *Achdut Haavoda* pártok egyesüléséből jött létre. A párt a baloldali centrista, leginkább a szociáldemokráciához közelítő irányvonalát képviselte. E szociáldemokrata irányultságú pártnak a magyarországi vezéralakja dr. Dénes Béla volt. Dénes 1933-ban lépett át a Magyarországi Szociáldemokrata Pártból a *Poale Cionba*, azaz az *Ichud Mapai* magyarországi elődjébe.” Az *Ichud Mapai* a Magyarországi Cionista Szövetségben, valamint a Pesti Izraelita Hitközségben is fontos pozíciókkal rendelkezett. (Novák 2000:63-64) Ifjúsági szervezetük a *Makkabi Hacair* és a *Dror Habonim*.

A magyarországi cionista mozgalom világháború utáni támogatottságáról a sékelvásárlások⁵⁹ alapján kaphatunk képet. 1946-ban a magyarországi sékelvásárlások száma meghaladta 95.000-et, 1948-ban pedig mintegy 58.000 ezer volt. (Novák 2000:33; 43)

A korszak elején a hitközségi és cionista vezetők között időlegesen javult a viszony. A jó viszony 1946 végéig fennállt, annak ellenére, hogy a cionista mozgalom gyökeresen változtatott volna a hitközség szerepén, mint ahogyan 1946-os hitközségi programjukban kifejtették, a hitközség nem lehet többé pusztán vallásfelekezeti szerv.

A cionista mozgalom súlyának erősödése a Pesti Izraelita Hitközség vezetőségének összetételében is megfigyelhető volt: a húsz képviselő tagból öt volt cionista, további hét pedig pro-cionista. Ezen kívül jó jelzése a viszony megváltozásának az is, hogy a Dohány utcai főrabbi a cionista Herskovits Fábán lett, a hitközség tanfelügyelője pedig a szintén cionista Gellért Endre, aki komoly erőfeszítéseket tett a zsidó-nemzeti nevelés erősítésére. A cionisták más vidéki hitközségben is komoly pozíciókhoz jutottak. (Novák 1998; Novák 2000:32)

Az egyre rohamosabb ütemben változó politikai légkör a zsidó politika elszorvasztása felé hatott. A pluralizmus megszűnése Magyarországon a hatalmat kiszolgáló, a magyarországi zsidóságot egyébként nagyon kevésbé képviselő, egyeduralkodó hitközségi vezetés kialakulását eredményezte. 1947-ben a kommunista párt úgy gondolta, hogy a Jointra – pusztán anyagi okok miatt – még szükség van, azonban a cionista mozgalmat egyre hevesebben támadták. Ennek magától értetődő folyománya volt, hogy a hitközségi vezetés és a cionista mozgalom kapcsolatai megromlottak, és azt 1947 elejétől már a nyílt és heves szembenállás jellemezte,

megfigyelés alatt a cionista baloldal. In.: Schmidt, Mária: Diktatúrák ördögszekerén. Budapest: Magvető Kiadó. pp. 102-116.

⁵⁹ A sékel a cionista mozgalomhoz tartozás jele volt és egyben tagsági igazolványként is szolgált. „A kongresszusi reprezentáció a különféle cionista pártok által eladott sékelek számból állt össze.” (Novák 2000:196-197)

amely nyilvánvalóvá vált a hitközségi választások küzdelmeiben is. A választásokat végül állami beavatkozásra – ami már az eljövendő előszele volt – csak 1948-ban tartották meg és a hitközség lapjában is egyértelműen sztálinista hangvételű írások jelentek meg. Elkezdődött a zsidóság vallási-közösségi szervezeteinek „bedarálása”, kommunista alapszervezetek alakultak, a hitközség vezetői pártutasításokat hajtottak végre. A kommunista vezetés egyre inkább a hitközséget használta a cionizmus elleni harc eszközeként, a Stöckler-féle hitközségi vezetés pedig teljes szolidaritást vállalt a népi demokratikus fejlődés választott útjával. (Csorba 1990:98-102; Novák 2000:38-40; Kovács 2003) Ez a folyamat egyrészt a zsidó vallási élet elsorvasztását és teljes pártirányítás alá vonását, másrészt a cionizmus magyarországi betiltását eredményezte.

A zsidó vallási élet elsorvasztása és pártirányítás alá vonása

Míg a felszabadulástól a fordulatig az állam és az egyházak viszonyát a „szabad egyház szabad államban” elv határozta meg, addig a Magyar Kommunista Párt hatalomra kerülése után ez alapvetően megváltozott. A kommunista hatalom az egyházakra mint ellenségekre tekintett és a végső ideológiai cél a vallásosság és az egyházak teljes megsemmisítése volt. (Gantner 2005) Az állam és a különböző magyarországi egyházak viszonyának jogi keretét az 1948-ban megkötött egyezmények adták. Ennek megfelelően 1948 júniusában az izraelita vallás esetében is megkezdődtek a tárgyalások az állammal kötendő keretmegállapodásról, amelyek az új alapelveket és szervezeti felépítést tartalmazzák majd. Az államot, Ortutay Gyula vallás- és közoktatási miniszter által vezetett, háromtagú kormánybizottság, a zsidóságot pedig a két országos iroda elnöke, Stöckler Lajos (Magyarországi Izraeliták Országos Irodája) és Kahán-Frankl Samu (Magyarországi Autonom Orthodox Izraelita Hitfelekezeti Központi Iroda) képviselte. Az Egyezményt 1948 decemberében kötötték meg. A dokumentum értelmében az állam biztosította a vallásszabadságot, kinyilvánította a jogi identitás és működési kör kölcsönös tiszteletben tartását, elismerte a felekezeti önkormányzatiságot, rögzítette a felekezet vallási, lelkiismereti, szociális, karitatív és felekezetpolitikai kötelezettségeit, a felekezeti iskolák államosítását, valamint a hitoktatás fakultatívvá tételét.

Ortutay felszólította a különböző irányzatok képviselőit, hogy teremtsék meg a magyarországi zsidóság egységes szervezetét. Az ortodoxok abban az esetben hajlottak erre, ha a kongresszusi szervezettel kötött megállapodás változatlanul hagyja az irányítás belső autonómiáját és a vallásos élet sajátos jellegét. 1950 januárjában befejeződtek az előkészítő tárgyalások és megkezdte munkáját az Országos Gyűlés, amely elfogadta a „Magyar izraelita vallásszervezet egységes országos szervezetének szabályzatát”-t. Ez kimondta, hogy a Magyar

Izraeliták Országos Szervezete „önkormányzattal bíró vallási testület”, amelynek az államhoz való kapcsolatát az 1948-ban megkötött Egyezmény, illetve a jogszabályok rögzítik. A szervezet három szintre tagolódik. Első szintjét a hitközségek, második szintjét a községkerületek és szerveik, harmadik szintjét pedig az egész zsidóság irányítását és képviselését ellátó szervek alkotják. 1950 szeptemberében külön ortodox tagozattal megalakult az egységes Budapesti Izraelita Hitközség (BIH). (Csorba 1990:111-123)

A Magyar Izraeliták Országos Szervezetét alkotó szervezetek a következők voltak: a Magyar Izraeliták Országos Képviselője (MIOK) mint a legmagasabb képviselői szerv, a Magyar Izraeliták Országos Intézőbizottsága (MIOIB) mint a legfelsőbb hitfelekezeti főhatóság, az emellett működő Országos Vallásoktatási és Vallásművelődési Tanács, a Magyar Izraeliták Irodája mint az adminisztráció legfőbb szerve, az Izraelita Központi Felekezeti Bíróság és a neológ és ortodox rabbitanácsok.

Az 1950-es évek elejére a hitközség tevékenységi körét alaposan megnyirbálták. A hitközség lapja, az Új Élet már csak havonta egyszer és igen korlátozott példányszámban jelenhetett meg. A magánszektor felszámolása a szombattartó zsidóság számára a vallás előírásai és az egzisztencia fenntartása közötti választást jelentették. A még az országban maradt ortodoxok közül sokak számára az irányzat beolvasztása, illetve a vallásgyakorlás lehetőségeinek tulajdonképpen felszámolása végső lökést jelentett a kivándorlásra. (Erdei 2004)

Az 1951. évi I. törvény rendelkezett az Állami Egyházügyi Hivatal felállításáról, amelynek segítségével megvalósulhatott az egyházak teljes adminisztratív ellenőrzése.

A Hivatal országos főhatóság volt, amely a Minisztertanács felügyelete alá tartozott. Feladatköre a következőkre terjedt ki: egyházakkal és felekezetekkel kötött egyezmények és megállapodások végrehajtása; egyházak és vallásfelekezetek állami támogatásával kapcsolatos személyi és dologi ügyek intézése; egyházi intézmények – közöttük egyházi kezelésben lévő gimnáziumok – fenntartására szolgáló személyi és dologi államsegélyek folyósítása és az állami iskolákban megengedett hitoktatás költségeinek biztosítása; egyházi vonatkozású állami jogszabályok előkészítése és végrehajtása; a különböző egyházi intézmények, egyházi egyesületek, szekták, egyházi alapítványok stb. állami felügyeletének gyakorlása; a lelkiismereti szabadsággal, a vallás szabad gyakorlásával összefüggő kérdések intézése.

A zsidóság kezelésének sztálinista modellje Magyarországon

A kommunista hatalom természetesen nem tűrhette egy tőle független és ideológiájával nem összeegyeztethető csoportérdekeket és csoportidentitást képviselő társadalmi mozgalom, a cionizmus létezését.

Molnár Erik – korábban már említett – 1946-ban megjelent írásában a cionizmust, mint a zsidókérdés megoldásának reakciós útját írta le. Reakciós azért, mert azt tűzi ki célul, hogy „a magyar zsidóság elenyészett nemzeti tudatát helyreállítsa” és ez „szembefordulás a magyar társadalmi fejlődés irányával”. Ezen kívül úgy vélte, hogy a cionizmus „reakciós marad akkor is, ha szocializmust hirdet.” Ezen kívül pedig a következőket írta: „A fasizmus kannibál

antiszemitizmusa összerelhelte a maradék zsidóságot, de ez csak átmeneti jelenség [...]. A cionizmus mai fellendülése Magyarországon ezt az átmeneti jelenséget fejezi ki. [...] A cionizmus összeköttetése a szocializmussal nem teszi nálunk a cionizmust haladóvá: a cionisták szocializmusát teszi reakcióssá.” (Molnár 1984:133) Ez mindenképpen előrevetítette azt, hogy a kommunista diktatúra megszilárdulásával mi várhat a cionizmusra.

Izrael megalakulása után Sztálin számára kezdett világossá válni, hogy Izrael legfőbb szövetségese nem a Szovjetunió lesz. A Szovjetunióban elinduló anticionista és kozmopolitizmus-ellenes kampány⁶⁰ természetesen Magyarországon is érezte hatását. 1949 márciusában a Cionista Szövetséget feloszlásra kötelezték és számos cionista vezetőt letartóztattak, akiknek végül engedélyezték a kivándorlást az 1948-ban kikiáltott Izraelbe.

A további zsidópolitika alakulásának szempontjából fontos az a mód, ahogyan a cionista mozgalmat Magyarországon felszámolták, illetve, ahogyan a zsidópolitika szereplői ebben az eseménysorban viselkedtek. „A kommunista párt taktikája egyértelműen arra épült, hogy a cionizmus felszámolása zsidó belügyként tűnjék fel a közvélemény előtt.” Ennek egyik eleme volt a hitközség vezetőinek nyomás alá helyezése, valamint a párt iránt feltétlenül lojális, bármikor mozgósítható káderek bejuttatása a különböző szervezetekhez. A „hitközségi politika a pártpolitika közvetlen meghosszabbítása” lett. „A zsidó intézményes politika tehát, az autonóm politizálás felé tett rövid kitérő után, visszazökkent a korábbról ismert kerékvágásba: nyilvánosan feltétel nélküli együttműködés a politikai hatalmat gyakorlókkal abban a reményben, hogy a háttérben esetleg elérhetők kisebb kedvezmények.” (Kovács 2003) A hatalom – korlátozott módon, de alapvetően – engedélyezte a zsidóság vallási megnyilvánulásait, azonban a zsidó identitás bármilyen megnyilvánulását csírájában elfojtotta. A cionizmus elleni harc ehhez kínált bármikor könnyen mozgósítható eszközt. „A lakosság felé közvetített kép erről az identitásról veszélyt, fenyegetést hordozott magában, és olyan régóta ismert antiszemita kliséket tartalmazott, mint pl.: nemzetközi zsidó összeesküvés, kapitalista »vérszívó« zsidó stb. A zsidóság vallásra történő redukálása és minden egyéb „zsidó különállás” cionizmusként való megbélyegzése egyszerű megoldást kínált a zsidóság „beillesztésére”, erőszakos asszimilációjára a magyar társadalomba.” (Gantner 2005:121)

A kommunista hatalomátvételt követő időszakban számos egyéb esemény jelezte ennek a represszív politikának a folytatódását. Az 1949 és 1954 közötti időszakban számos politikai per folyt cionista tevékenység vádjával. Cionizmus vádjával letartóztatták azokat a hitközségi vezetőket, akik a kommunista követelések mindenkor kiszolgálói voltak, és akik tevékeny részt vállaltak a magyarországi cionista mozgalom felszámolásában. Ahogyan Sztálin a Szovjetunióban, úgy Rákosi Magyarországon kezdett leszámolni a zsidó származású

⁶⁰ Erről részletesebben az Orosz-szovjet zsidóság társadalomtörténetével foglalkozó fejezetben írunk.

elvtársakkal⁶¹. A kezdetet a Rajk-per jelentette, ahol a tervek szerint fontos szerepet szántak a cionista összeesküvés vádjának, ami azonban itt végül még a háttérben maradt, további zsidó származású pártfunkcionáriusok elleni perek során azonban fontos szerepet játszott. „Az elgondolás már önmagában nézve is abszurd volt, hiszen a vádlottak sokkal közelebb érezték magukat a kommunista mozgalomhoz, mint a zsidó hagyományokhoz. Tulajdonképpen Rákosi a koncepciók perekkel két legyet ütött egy csapásra. Egyrészt megvolt az indok pártbeli ellenfeleinek félreállításához. Másrészt végleg elejét kívánta venni az oly gyakran hangoztatott vádaknak, amelyek a kommunisták hatalomra jutását a zsidóság bosszújával azonosították.” 1953-ban, a szovjet orvosper mintájára megkezdték egy nagyszabású cionista per előkészületeit, amelynek célja a megmaradt zsidó közösség teljes ellehetetlenítése volt. (Erdei 2004) „A »zsidó kártya« kijátszására a magyar államvédelmi szervek megalakulásuk óta készültek. Már 1945 tavaszán elkezdték gyűjteni az anyagot a zsidó közélet ismert vezetői ellen [...]” (Schmidt 1998:272). A megmaradt iratok tanúsága szerint a persorozat olyan, az amerikaiak és az izraeliek szolgálatában álló cionista ügynökök ellen folyt volna, akik a legmagasabb állami- és pártvezetésbe is beférkőztek. (Schmidt 1998:272-274) A perre azonban Sztálin halála és Rákosi eltávolítása miatt már nem került sor.

Korabeli források arról árulkodnak, hogy a személyzeti politika területén folyt egyfajta „csendes *numerus clausus*”, vagyis tettek azért, hogy a zsidó káderek előmenetelét megakadályozzák. (Kovács 2003; Ständeisky 1995)

A kitelepítések, illetve deportálások két típusát különböztethetjük meg. Az első típusba azok tartoztak, akiket valamilyen bírósági vagy adminisztratív döntés alapján börtönökben vagy internáló-táborokban tartottak fogva. Ezek deportálása 1950 második felében kezdődött meg, és célországa az esetek döntő többségében a Szovjetunió volt. Mivel ezek az akciók titokban zajlottak, az érintettek pontos számát nehéz megbecsülni. Az bizonyos, hogy a deportáltak között igen magas volt a zsidók aránya, akiket politikai vagy gazdasági bűncselekmények elkövetése miatt ítélték el. A kitelepítések másik típusa azokat érintette, akik származása „nem volt megfelelő”. 1951 májusában kezdődött meg a budapesti „társadalmilag nem kívánatos és ellenséges” elemek kitelepítése, amelynek során a közép-, illetve felsőközéposztályhoz, valamint az arisztokráciához tartozó családokat kényszerítették lakhelyük elhagyására. Később, 1951 novembere után a vidéki nagyvárosokban is sor került hasonló akciókra. A kitelepítettek számáról ugyan csak becslések állnak rendelkezésre, de a zsidó kitelepítettek számát 2-3.000 főre tehetjük. (AJYB 1952:336-339; Kovács 2003) Bár a

⁶¹ A dolog pikantériáját természetesen az adja, hogy míg Sztálin nem, Rákosi maga is zsidó származású volt.

hitközség vezetői próbáltak bizonyos enyhítéseket kieszközölni, de hivatalos megnyilatkozásaikban egyértelműen kifejezték azonosulásukat a hatalommal.

Az Új Élet 1951 júliusi számában például egyenesen a következő nyilatkozatot tették közzé: „A magyar zsidóság legfőbb szervei lelkiismeretbeli kötelességüknek tartják, hogy felemeljék tiltakozó szavukat azokkal a rágalmakkal szemben, amelyeket a nyugati sajtó, rádió és a mögöttük álló uszítók népi demokráciáknak a magyar zsidósággal kapcsolatos magatartásáról terjesztenek. [...] A most folyamatban lévő kitelepítések során egyetlen zsidó vallású egyén sincs, aki azért került volna a kitelepítettek közé, mert felekezetük tagja. Ellenkezőleg – valamennyien mint volt dúsgazdag nagykereskedők, gyárosok, földbirtokosok – részesei voltak annak a Horthy-rendszernek, melynek zsidóüldözése az egész világon közismert és amely rendszert a kitelepítettek annak idején anyagi és erkölcsi támogatásban részesítettek.” (Kovács 2003) Látszik tehát, hogy a hitközség vezetői nemhogy nem vállaltak szolidaritást hittestvéreikkel, hanem egyenesen azt állították, hogy azok rászolgáltak sorsukra.

Az állam egyházellenes politikája elvileg érdekközösséget teremtett a felekezetek között, de a zsidó egyházi vezetés nemhogy nem kereste, de vissza is utasította ezt az együttműködést. „A felekezeti vezetés politikája az ötvenes évek első felében tehát nemcsak a zsidó társadalmat idegenítette el a zsidó intézményektől, hanem abban a felekezeti térben, amelybe a kommunista politika a zsidóságot helyezte, elszigetelte a zsidó képviselőt. A zsidó társadalom támogatásának elvesztése és az ebből fakadó belső legitimitáció megfogyatkozása, valamint ezzel egyidejűleg a külső szövetségekötés lehetőségeinek elvesztése oda vezetett, hogy a zsidó hivatalos képviselő és a zsidóság hivatalos reprezentánsai egyre nagyobb mértékben kiszolgáltatottá váltak az államnak.” (Kovács 2003)

Erre az időre tehető a felekezet nemzetközi kapcsolatainak beszűkülése. Megszűnt a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozata. 1953-ban a sajtóban támadás-hadjárat indult a Joint ellen, amelyet a Népi Demokrácia megdöntésére irányuló kémkedéssel és szabotázzsal vádoltak. 1953 februárjában bejelentették a Joint valamennyi tulajdonának elkobzását és államosítását, valamint a Jointot eltávolítását az országból, amely rendkívül negatív hatással volt a magyar zsidóság gazdasági helyzetére. Ugyanebben a hónapban Magyarország kémkedés vádjával kiutasította az izraeli követség kulturális attaséját. (AJYB 1954:298).

Az 1956-os forradalomtól a rendszerváltásig

A forradalmat követően mintegy 20-30 ezer zsidó hagyta el Magyarországot. Ennek egyik oka a forradalmat kísérő antiszemita események, illetve sokszor, pusztán az azok bekövetkeztetésétől való félelem volt.⁶² Az ország elhagyására ösztönöztek sokakat az elmúlt 6-8 év tapasztalatai: nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy az ország politikai berendezkedése nem teszi lehetővé, hogy a zsidóságot – akár vallásos, akár szekularizált formában – megéljék. Ez

⁶² Ezek számáról és jelentőségéről eltérő véleményeket olvashatunk: lásd Kovács 2003, Ständeisky 2004.

a kivándorlás súlyos hatással volt a zsidóságra: a háború után még megmaradt vidéki zsidóság teljesen eltűnt (emigrált vagy a fővárosba költözött), a vallásos zsidók nagy számban hagyták el az országot, a korábban a cionista mozgalomhoz erősen kötődők nagy része is emigrált. (Kovács 2003)

A forradalmat követő megtorlások időszaka után következő évek nagyban különböztek az 50-es évektől. Össztársadalmi szinten a párt továbbra is teljes kontrollt gyakorolt, de a magánéletben sokkal több szabadságot engedett. Ezt a változást a párt egyházpolitikájában is visszatükröződni látjuk: „A forradalmat követő megtorlások utáni időszakban fokozatosan csökkent a vallásosságra és köznapi vallásgyakorlásra nehezedő nyomás. [...] A hatvanas évek közepétől fogva a felekezetek politikai ellenőrzésében a terror helyét a bürokratikus eszközökkel gyakorolt kontroll vette át.” (Kovács 2003) A forradalom után a rendszer minél gyorsabb konszolidációja érdekében egyfajta együttműködés jellemezte a Párt és a felekezetek viszonyát, természetesen a lehető legnagyobb ellenőrzés fenntartása mellett. Az ellenőrzés fő végrehajtó szerve továbbra is az Állami Egyházügyi Hivatal maradt, azonban bizonyos meghatározó döntések meghozatala már – az ÁEH előterjesztései alapján – a Politikai Bizottság feladata volt.

A bürokratikus kontrollt az is biztosította, hogy a Párt a zsidó – ahogyan más – felekezetek vezetőinek olyan személyeket tett meg, akik teljes mértékben és feltételek nélkül készek voltak a hatalommal való együttműködésre. A magyarországi hitközségek legnagyobbikának, a BIH-nek a vezetését 1957-ben Sós Endre vette át, aki az anyagi-szociális létfenntartáson túlmenően elsősorban a szellemi megújulás, a „kultúrzsizidóság” programját hirdette. A vezetés ezen kívül újra elkötelezte magát a fennálló rend mellett: „Nincs harmadik út a magyar zsidóság számára sem. Csak két út van:”szocializmus, vagyis az élet lehetősége – fasizmus, vagyis a halál!” (Csorba 1990:138-141)

Az 1960-as évektől – a magánélet viszonylagos szabadságának visszaállítása értelmében – a hitélet szabadsága biztosítva volt, azonban a mélyben továbbra is ott lappangott a „zsidókérdés”. Az izraelitán kívüli felekezetek esetében a felekezethez tartozók valóban csak a vallási mezőben jelentek meg, és az érintettek köre valóban azokból állott, akiket a Párt aktuális egyházpolitikája – közvetve vagy közvetlenül – érintett. A zsidóság kezelése nem volt ennyire „egyszerű”. Bár a Párt úgy tekintett a hitközségre, mint az egész magyarországi zsidóság képviselőjére, azonban nyilvánvaló volt, hogy az csak e csoport kis töredékét reprezentálja. A Párt belső kommunikációjában is egyértelműen látszott, hogy a zsidóságnak nemcsak felekezeti, hanem etnikai jelleget is tulajdonítottak. Tovább folytatódta, a fent említett „káder-tisztogatások” is. (Gantner 2005:125-126) Zsidónak lenni már nem volt

büntetendő, azonban cionistának lenni igen, és ez a bélyeg mindig készen állt a használatra. A címke a korszakban többféle jelentést takart. Egyrészt Izrael Állam mindenkori politikájának értelmében, a későbbi külpolitikai események – az arab országok Szovjetunió felé és Izrael az Amerikai Egyesült Államok felé való orientációja – folytán, egyre inkább a bűnös imperializmus jelentéssel párosult. Másrészt jelentette a zsidó nemzeti tudat megnyilvánulását (vagy vádját), az Izraelhez való pozitív érzelmi és fizikai viszony ápolását, akár az Izraelben lévő rokonokkal, barátokkal való kapcsolattartást is beleértve, és a jelző mögött felrémlt a zsidó nemzeti, kisebbségi öntudat réme is. (Csorba 1990:146)

A zsidósághoz való viszonyt az 1961-es Eichmann-perre adott reakció is kifejezte. A per megindulásával nyilvánvalóvá vált, hogy annak egyik nagy fejezete Eichmann magyarországi tevékenységéről szól majd. Mindenféle előterjesztéseket meghallgatva végül természetesen Kádár mondta ki az utolsó szót az ügyben képviselendő politikáról. Iránymutatásának lényege az volt, hogy Eichmann mint magyar állampolgárok ezreinek gyilkosát kell feltüntetni, és el kell kerülni, hogy az ügyből zsidókérdés legyen. Ezzel egyúttal megint elmaradhatott a történetekkel való szembenézés. (Kovács 2003, Gantner 2005:127-128)

A magyar állam 60-as évekbeli zsidósággal kapcsolatos politikájának talán legmeghatározóbb kérdése az Izraelhez és a nemzetközi zsidó szervezetekhez való viszony volt. Az 1960-as évek elején maga Sós bizalmas főljegyzést küldött az ÁEH-nak az izraeli követség hihetetlen mértékű aktivizálódásáról és arról, hogy a követség emberei mindent megtesznek, hogy behatoljanak a zsidóság soraiba. Az elnök ebben nyilvánvalóan a zsidóság megosztására való kísérletet látta, azonban jelentése ismét nyilvánvaló példája volt a hatalomhoz való teljes lojalitásnak, hiszen az már az 1967-es hatnapos háború előtt is kritikával illette Izrael szinte kizárólagos amerikai orientációját. (Csorba 1990:144, 148) A hatnapos háborút követő politikát többféle, egymással ellentétben feszülő szál mozgatta. A pártvezetés egyrészt félt – Izrael győzelme esetén – az antiszemitizmus erősödésétől, másrészt azonban értesülésük alapján a közvélemény és különösen a zsidó közvélemény egy része nem értett egyet a Szovjetunió arabbarát politikájával, amely Izraelt cionista agresszorként bélyegezte meg és ez szintén a rendszer kritikájának megnyilvánulásává válhatott. A zsidóságban szintén erősödött a félelem az antiszemitizmus erősödésétől, Izrael szovjet-típusú megítélésével alapvetően nem tudtak azonosulni, de a felekezet vezetői mindvégig a hivatalos politika mellett foglaltak állást. A háborút követően a Szovjetunió, majd természetesen Magyarország is megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel. Az államhatalom a felekezetet is állásfoglalásra kényszerítette, amelyben a MIOK nem ítélte el egyértelműen Izraelt, de ismét hitet tett a szocialista államhoz való hűségről. Magyarországon

– Szovjetunió elvárásai és gyakorlata ellenére – nem bontakozott ki számottevő anticionista, antiszemita kampány, de az események a pártvezetést ismét figyelmeztették arra, hogy „a zsidóság még mindig nyugtalanító, problematikus csoportja a magyar társadalomnak”. (Gantner 2005, Kovács 2003) A pártvezetés úgy értékelte, hogy a párttagság egy része „nem kommunista módon viselkedett”, mert nem volt hajlandó elfogadni az Izraelt agresszorként megbélyegző állásfoglalásokat és az arab országok melletti feltétlen kiállást. Kádár a Politikai Bizottság ülésén kiadta a jelszót: „Ez a mi rendszerünk életkérdése, hogy a párt intakt legyen és szilárd. És ha kevesebb lesz a párttag, az kisebb veszély, mintha ingadoznak. Ezt nem szabad túrni és megengedni. [...] Én nem kapkodást ajánlok, de világos, konzekvens vonalvezetést minden területen, de ha nagyon elszaporodnak ezek a tendenciák, rendszabályokat kell foganatosítani. Mert hogy mi jó állásokban hizlaljunk embereket, akik kritikus helyzetekben így lépnek fel, az nem engedhető meg!” Ezt követően megkezdődött a pártapparátus megtisztítása az ingadozó, zsidó káderektől. (Kovács 2003)

A fentieket látva mindenképpen fontos azonban kiemelni, hogy a kádári vezetés arra mindvégig ügyelt, hogy az antiszemitizmus Magyarországon ne emelkedjen a hivatalos politika szintjére, ahogyan ez a korszakban például a Szovjetunióban megtörtént. (Gantner 2005) „A kádárista politika az 1956-os tapasztalatok alapján tartott minden olyan konfliktustól, amely megbonthatta a párt egységét és megzavarhatta a társadalmi nyugalmat – az antiszemitizmus felkorbácsolásának pedig nyilvánvalóan ilyen következményei lehettek volna. Ezért a pártvezetés nem engedte meg, hogy az 1967 után a kommunista országok némelyikében – elsősorban a Szovjetunióban és Lengyelországban – kibontakozó nyilvános és hangos anticionista kampányok Magyarországra is átsapjanak: a pártapparátus ilyen irányú próbálkozásait határozottan letörték, és az utcai antiszemitizmust továbbra is üldözték.” (Kovács 2003)

1967-ben Seifert Géza került a BIH élére és ezzel az izraelita felekezet vezetése ténylegesen „kézi vezérlésre” váltott. „Uralma” idején a felekezet és az államhatalom viszonya teljesen zökkenőmentes volt. A felekezet külpolitikája teljes mértékben igazodott az országéhoz: a magyar zsidóság már nem képviseltette magát azokban a nemzetközi zsidó szervezetekben, amelyeket a pártvezetés cionistának bélyegzett. Seifert több helyütt és visszatérően hangoztatta, hogy „Magyarországon a cionizmusnak nincsen talaja, mert gyakorlatilag senki sem akar kivándorolni” és „nálunk nincs antiszemitizmus, legföljebb antiszemita vannak, de ezek sem nyilvánulhatnak meg, mert az állam mind preventív (felvilágosítás), mind represszív (büntetőjogi) eszközökkel állandóan küzd ellenük”. (Csorba 1990:156) A Seifert-korszakra jellemző központosítás jelének vehetjük azt is, hogy 1968-ban –

természetesen az ÁEH teljes egyetértésével – a Rabbiképző a MIOK intézményévé vált és addigi önállósága így megszűnt. Történt mindez azért, mert a Rabbiképző tényleg meglévő autonómiája félelmet keltett a hitközségi vezetőkben, hiszen egy olyan, viszonylag önálló szellemi műhely – félelmeik alapján – mindig magában hordozta az ő irányvonaluktól való „eltévelyedés” lehetőségét.

1976 májusában Seifert Géza meghalt és ezzel a hitközség vezetése a korábban bevezetett teljesen központosított, egy emberen nyugvó döntésmechanismusok következtében igen nehéz helyzetbe került. A magyarországi zsidóság vezetését Héber Imre és Seifert Gézáné vette át. A „lojalitás a nyugalomért cserébe” politikája a továbbiakban sem változott. A hitközség továbbra is elfogadta a szocialista állam által rákényszerített kereteket, hiszen – ahogy Seifertné egy izraeli lapnak adott interjújában mondta – ezek arra is jók voltak, hogy „az antiszemita és neonáci jelenségek föl ne üthessék a fejüket” (Csorba 1990:169).

A zsidóság létszámát az 1956 utáni kivándorlási hullámot követően a becslések 80.000 körülire tették és ezzel ez volt Kelet-Európa második legnagyobb zsidó közössége. Több zsinagóga működött; ezen kívül volt rituális fürdő, kóser étterem, kóser mészárszék, pászkasütő üzem. Utóbbiak Kelet-Európa más országait is ellátták. Működött zsidó gimnázium, jesiva és természetesen a nagy múltú Rabbiképző Intézet. A vizsgált korszakban a hitközség tevékenysége alapvetően a szociális és oktatási kérdések köré csoportosult. (AJYB 1981:249; 1984:231) A számos intézmény működéséhez azonban hozzátartozik, hogy drámai módon csökkent a hitközség adófizetőinek létszáma, a bejegyzett újszülöttek száma és a zsidó gimnáziumban tanulók létszáma is. „A zsidó politika lehetséges általános célkitűzései közül az elsőt, a zsidó közösség fenntartását, mint öncélt a magyarországi zsidó hitközség eleve feladta azzal, hogy meg sem próbálta tágítani a zsidóság szűk, vallásfelekezeti meghatározását. A zsidó vallási és kulturális örökség őrzése terén szintén kudarcot vallott: az állami (és a csekély mértékű külföldi) támogatás, amelyre a társadalmi háttérét vesztő zsidó intézményrendszer rá volt utalva, a minimális szociális és oktatási feladatok ellátására sem volt elegendő. [...] Az utolsó politikai cél, ami a hitközség számára saját legitimációjának biztosítására megmaradt, a zsidó közösségnek az antiszemitizmustól való megvédelmezése volt. Ez volt az a cél, amelyet a teljes állami függőségben lévő hitközségi vezetés – ahogyan az idézett interjúból is kitűnik (B.I.) – a kommunista pártállamhoz való feltétlen hűség igazolására használt.” (Kovács 2003) Korábban is említettük, hogy a párt – például a Szovjetuniótól eltérően – nem engedte az állami szintű antiszemitizmus kibontakozását, sőt készenek mutatkozott a nyilvános antiszemita megnyilvánulások elleni fellépésre is. Ennek azonban ára volt: a zsidó szervezeteknek ragaszkodniuk kellett egy csak és kizárólag a vallásfelekezeti alapon meghatározott zsidóság

koncepcióhoz, és tagadniuk kellett bármilyen más zsidó identitás alapján álló megközelítést. „Az ajánlat egyértelmű: az asszimiláció, a nemzettel való azonosulás a kommunista politikai rendszerrel és annak programjával való azonosulást jelenti, és ennek vállalása teremti meg a jogot az antiszemitizmus elleni védelemre.” (Kovács 2003) Most az asszimilációért cserébe már nem emancipáció, hanem az antiszemitizmussal szembeni állami fellépés járt.

A háború utáni időszakban a zsidóság felekezeti vezetése teljes mértékben kompromittálódott. A megújulás csak a hitközségen kívülről és „kommunista rendszerrel szemben nyíltan vállalt ellenzékiesség pozíciójából” indulhatott el. 1984-ben „a demokratikus ellenzék illegális sajtójában látott napvilágot az a politikai program, amely 35 év után először fogalmazta meg a szuverén zsidó politika iránti igényt és egy ilyen politika lehetséges elveit.” (Kovács 2003) Ennek része volt a zsidóság kizárólag vallási alapon történő meghatározásának elutasítása, vagyis a hivatalosnak tartott zsidópolitika alapjának megkérdőjelezése.

A magyar politikai élet enyhülésével együtt járt a felekezeti élet ilyen irányú változása is. Az 1980-as évektől ismét kibővültek a hitközség nemzetközi kapcsolatai. Az 1980-as évek elején a hitközség küldöttsége részt vett a zsidó a Zsidó Világkongresszus európai szekciójának ülésén. 1982-ben a Zsidó Világkongresszus küldöttsége látogatott el Magyarországra, és nemcsak vallási, hanem állami vezetőkkel is találkoztak. (AJYB 1984:232) Az államtól kapott dotáció mellett a szociális tevékenységek finanszírozásához hozzájárult a Joint, a kulturális programokéhoz pedig a New York-ban székelő Memorial Foundation for Jewish Culture. (AJYB 1985:257) 1987 májusában Budapesten ülésezett a Zsidó Világkongresszus végrehajtó bizottsága, amelynek vezetőit Losonczy Pál, az Elnöki Tanács elnöke, Lázár György, a Minisztertanács elnöke és Várkonyi Péter, külügyminiszter is fogadta. A küldöttség részt vett a Rabbiképző Intézet rabbiavatási szertartásán és lerótta kegyeletét Raoul Wallenberg emlékművénél. 1988 tavaszán az Alef-könyvek megjelenése alkalmából Budapesten ülésezett Memorial Foundation for Jewish Culture (Zsidó Kultúráért Emlékalapítvány). (AJYB 1989:362)

Zsidóság a rendszerváltás környékén és az után

A rendszerváltás időszaka témánk szempontjából két egymással ellentétes folyamatot gerjesztett. Egyrészt megindult az, amit sokszor „zsidó reneszánsznak”⁶³ mondanak, és amelynek fő motorját a zsidó identitásukra ráébredő fiatalok adták. Másrészt felszínre

⁶³ Papp Richárd 2005-ben megjelent könyvében a Bethlen téri zsinagóga közösségének bemutatásán és kulturális antropológiai vizsgálatán keresztül próbált választ adni arra a kérdésre, hogy van-e zsidó reneszánsz. (Papp Richárd. 2005. Van-e zsidó reneszánsz. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.)

kerültek az évtizedekig elfojtva tartott antiszemita indulatok, bebizonyítva, hogy a „zsidókérdés” mindig is létezett.

A zsidó közösség vezetésének átalakításáról 1990 júniusában tartott együttes közgyűlést a BIH és a MIOK, ami a világi vezetők mellett ismét a rabbik súlyának növekedését hozta. 1991-ben a MIOK jogutódjaként megalakult a Magyar Zsidó Hitközségek Szövetsége (Mazsihisz), amely jelenleg is az izraelita felekezeti vezetés csúcsszerve. A Mazsihisz választott testületeinek a neológ és ortodox hitközség is tagja, de vezetésük, rabbiságuk és adminisztrációjuk különálló, mivel 1994-ben az ortodoxok ismét külön váltak.

A fordulatot az is jól jelezte, hogy régóta nem látott mértékben felpelzsdült a zsidó kulturális, közösségi élet. 1987-ben a Memorial Foundation for Jewish Culture támogatásával, Komoróczy Géza vezetésével létrejött az MTA Judaisztikai Kutatóközpontja. 1988-ban megalakult az első zsidó civil szervezet, amelynek zsidóság definíciója nem a felekezeti hovatartozáson alapult. Ez volt a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (Mazsike). Céljuk az volt, hogy a kultúrán, a zsidó értékek megőrzésén keresztül segítsék a zsidó identitás megtalálását és annak pozitív megélését. Megalakították a *Szombat* című folyóiratot, alapítói voltak a Lauder Javne Zsidó Községi Iskolának. 1988 végén útjára indult a *Múlt és Jövő* folyóirat is. A kiadó tevékenysége 1994-től könyvkiadással is bővült. A rendszerváltás után ezen kívül is számos olyan kiadó kezdte meg működését, amelynek profilja egyértelműen zsidó tematikájú könyvek kiadása volt, illetve sok kiadó ezen témák felé is nyitottá vált.⁶⁴ (AJYB 1990:390) Szarvason 1990 óta működik zsidó tábor, amely Kelet- és Közép-Európa számos országából fogadja a fiatalokat. 1994 őszén Magyarországon nyílt meg a holokauszt óta a régió első zsidó közösségi háza, a Bálint Ház.

A rendszerváltás után új zsidó iskolák nyíltak, illetve a meglévő zsidó gimnázium is új életre kelt. Jelenleg a zsidó oktatás valamennyi szinten (az óvodától a felsőoktatásig) elérhető. Az intézmények szemlélete széles skálán mozog, a hagyományőrzéstől az ortodoxig.

A rendszerváltás után ismét felmerült a kérdés, hogy miként határozható meg a zsidóság: felekezetként vagy etnikumként. Láttuk, hogy a magyarországi zsidóság reprezentánsai – koronként változó okból – a XIX. századtól körműszakadtáig ragaszkodtak ahhoz, hogy a zsidóságot kizárólag mint vallásfelekezetet definiálják. Bár a Németh-kormány által összehívott Nemzetiségi Kollégium zsidó képviselői még elfogadták ezt a megközelítést, azonban a később, 1993-ban megalkotott nemzetiségi törvény idején a zsidóság képviselői a vallásfelekezet meghatározás mellett döntöttek.

⁶⁴ A rendszerváltás utáni zsidó könyvkiadásról lásd Gadó, János. 1998. Megszállottak, üzletemberek, profik, amatőrök – zsidó könyvkiadás Magyarországon 1989 után. In.: Szombat. 1998 november. (<http://www.szombat.org/archivum/regi/htart.html>)

A Mazsihisz akkor Szabad Györgynek, az Országgyűlés akkori elnökének küldött levelében így fogalmazott: „A zsidóság olyan nép, olyan népcsoport, amelyet vallása határoz meg, vallása folytán különböztethető meg egy adott terület lakosságának egyéb csoportjaitól. Nem választható külön a zsidóság népisége vallásától, ezért a Magyarországon élő zsidók többségére sem az etnikai csoport, sem a nemzetiségi meghatározás nem alkalmazható, azt olyan népcsoportnak kell tekinteni, amelyet vallása határoz meg. Így tagjai egyrészt a zsidó néphez tartozóknak, másrészt a magyar nemzethez tartozóknak tekintendők.” (Dési 2006)

A zsidóság nemzetiségként való elismertetésért küzdő civil szervezet alakult, Társaság a Magyarországi Zsidó Kisebbségért néven. A Társaság 2005 októberében népi kezdeményezést nyújtott be az Országgyűléshez, azonban 2006 júliusáig a becslések szerint körülbelül 80.000 létszámú, zömmel asszimilálódott magyar zsidó közösségben nem sikerült összegyűjtenie az ehhez szükséges ezer aláírást. Sokak szerint ennek oka a lajstromba vételtől való félelem volt.

Az izraeli kapcsolatok rendezése

Ahogy korábban írtuk Magyarország 1967-ben megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel. A két ország kapcsolatát 1984-ig tulajdonképpen a teljes „diplomáciai csend” jellemezte, ezen kívül a gazdasági, kulturális, tudományos együttműködések is szüneteltek. Magyarország az 1980-as évek közepétől – a szovjet kontroll csökkenésével – általánosságban kereste a nyitás lehetőségét a nyugati világ felé, és ebben az Izraellel való kapcsolatok javításának terve is szerepelt. 1987 közepén a magyar külügyminisztériumban tervezni kezdték a magyar-izraeli kapcsolatok rendezésének lehetséges módjait. A magyar és izraeli fél első találkozójára svéd közvetítéssel, titkos helyszínen került sor. 1987 szeptemberében a tárgyaló felek jegyzéket váltottak, amelyben érdekképviselői irodák megnyitásáról állapodtak meg, amelyek a gazdasági, kulturális, kereskedelmi és humanitárius kapcsolatok javítását szolgálták. 1988 közepén az irodák mindkét fővárosban megnyíltak. 1989 tavaszán Budapestre látogatott Simon Perez és találkozott Grósz Károllyal, az MSZMP főtitkárával. Ugyanebben az évben Jichak Samir is járt Magyarországon, akit szintén a legmagasabb állami szinten fogadtak. 1989 szeptemberében – a volt szocialista országok közül elsőként – Magyarország és Izrael aláírta a teljeskörű diplomáciai kapcsolatok helyreállításáról szóló egyezményt. Megindult a két ország közötti turizmus is. Ugyanebben az évben Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke látogatott el Izraelbe, és megállapodott arról, hogy izraeli oktatók jöhetnek Magyarországra, hogy hébert és más zsidó tantárgyakat oktassanak. (AJYB 1990:389-390) A két állam számos, a kétoldalú együttműködési lehetőségek széles spektrumát átfogó egyezményt írt alá. A kapcsolatok elmélyülését jelezte, hogy mind magyar, mind izraeli részről a legmagasabb szintű küldöttségek látogattak el a másik országba.

Kárpótlás: anyagi és eszmei értelemben

A magyar zsidóság anyagi kárpótlásának kérdése rögtön a rendszerváltás hajnalán felvetődött, és a folyamat egészen a mai napig tart. A leghevesebb vitákat a kárpótoltak körének és a kárpótlás összegének megállapítása váltotta ki. Az egymással vitában álló felek többször az Alkotmánybíróság segítségét kérték. A vitás kérdésekben végül 2000-re sikerült megoldásra jutni, és a kárpótlás az addig elfogadott elvek szerint folyik.

1989-1990-ben újra előkerült a kárpótlás kérdése. Először a Munkaszolgálatosok Országos Egyesülete (MUSZOE) foglalkozott ezzel, majd a kárpótlásra jogosultak érdekképviselőinek ellátását a MUSZOE, a Mazsihisz és a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (MASZIKE) által alapított Holocaust Áldozatok Magyarországi Szövetsége (HÁMSZ) vette át. Bár az országgyűlés 1991 áprilisában törvényt alkotott az 1949-1967 közötti vagyoni károk rendezéséről, ezzel egyidőben azonban nem foglalkozott a zsidók 1938-1945 közötti elszenvetett káraival, ami csalódottságot váltott ki. A hitközség több vezetője tiltakozott az Igazságügy-minisztérium által 1991 végén előkészített törvényjavaslat miatt is, amely nem tett különbséget a holokauszt és a kommunizmus áldozatai között. 1992-ben több törvény is foglalkozott a kérdéssel (XXIV. és XXXII.): az első az 1939. május 1. és 1949. június 8. közötti anyagi károk kárpótlásáról, míg a második az 1939. március 11. és 1989. október 23. között politikai okokból életüktől vagy szabadságuktól megfosztottak jóvátételéről szolt. A kárpótlási igény bizonyítása a törvény előírásai alapján számos – teljesen nyilvánvaló – esetben szinte lehetetlen volt, illetve a jogosultak körének kiválasztása is önkényes és diszkriminatív volt, és gyakorlatilag a holokauszt áldozatai ebből a körből kimaradtak. Ezek a kérdések további vitákra adtak okot és az ügyben a Mazsihisz, több más zsidó szervezettel együtt az Alkotmánybírósághoz fordult. Az állam kárpótlási hajlandóságának hiányát vélték felfedezni Balsay István igazságügy-miniszter 1992. júniusi nyilatkozatában is, amelyben a zsidóellenes intézkedésekkel kapcsolatos felelősséget Németországra hárította és kijelentette, hogy egyrészt a zsidóságot ért sérelmek nagy része nem Magyarország területén történt, másrészt pedig a német megszállás után a magyar szuverén állam megszűnt létezni. Az Alkotmánybíróság döntése értelmében végül a munkaszolgálatosokkal kapcsolatban helyt adott az indítványt benyújtóknak és így implicit módon azt is kimondta, hogy a magyar államnak felelősséget kell vállalnia mindazért, ami állampolgáraival a vészorszakban történt.

A Horn kormány az 1997. évi XXIX. törvényben módosította az 1992. évi XXXII. törvényt. Ebben már nem esett szó a kárpótlás pontos összegéről, azonban részletesen rendelkezett a faji, vallási és politikai okokból deportáltak kárpótlásáról. 1997-ben, a párizsi békeszerződés 27. cikk 2. bekezdése⁶⁵ értelmében, az örökség nélkül elhalt holokauszt-áldozatok javainak kezelésére létrehozták a Magyar Zsidó Örökség Közalapítványt (MAZSÖK). Ennek feladata, hogy „a részére átruházandó javakból, azok hozadékaiból megteremtse annak lehetőségét, hogy azok a személyek, akik zsidó származásuk miatt faji, vallási vagy más fasiszta szellemű zaklató rendszabályok elszenvetői voltak és utódaik, ha Magyarországon élnek [...], továbbá e személyek közösségei [...] újjászervezhessék vallási, kulturális, oktatási rendszerüket, erősíthessék zsidó identitásukat, és a személyek szociális helyzetüket javíthassák.”⁶⁶

⁶⁵ „A magyar kormány mindazoknak a személyeknek, szervezeteknek vagy közösségeknek Magyarországon levő összes javait, jogait és érdekeit, akik, illetőleg amelyek egyénenként vagy mint összességek tagjai faji, vallási vagy más fasiszta szellemű zaklató rendszabály tárgyai voltak, amennyiben azokra nézve a jelen Szerződés életbelépésétől számított hat hónap alatt örökös nem jelentkezett vagy igénybejelentés nem érkezett, át fogja ruházni az ilyen személyeket, szervezeteket vagy közösségeket Magyarországon képviselő szervezetekre. Az átruházott javakat ezek a szervezetek az említett magyarországi összességek, szervezetek és közösségek életben maradt tagjainak támogatására és helyreállítására fogják fordítani.”

⁶⁶ Idézet a MAZSÖK Alapító Okiratából. (<http://www.mazsok.hu/foundation.php?l=hu>)

Az Orbán kormány idején ismét a kárpótlás tervezett összege keltett felháborodást, amit később az Alkotmánybíróság határozata is törvénysértőnek mondott ki. A kárpótlás összegén való huzavona 2000 után is folytatódott, végül a kormányzat 400.000 forintban határozta meg a kárpótlás összegét. A kifizetés 2003 nyarán kezdődött el, majd azok számára, akik addig még nem jelentkeztek, a kormány 2006. március 31-étől négy hónapra újra indította a kárpótlást. 2008 augusztusában a *Conference on Jewish Material Claims Against Germany* és a Mazsihisz képviselői 12,3 millió eurós zsidó kárpótlási alap létrejöttét jelentették be Budapesten, amiből azok részesülhetnek kárpótlásban, akik korábban még nem kaptak.

Az erkölcsi kárpótlás fontos állomása volt, amikor Horn Gyula, akkori miniszterelnök, a 1994-ben a magyar zsidók deportálásának 50. évfordulóján mondott beszédében nyilvánosan bocsánatot kért mindazokért a bűnökért, amelyet a magyar zsidók a holokauszt idején elszenvedtek. Kovács László külügyminiszter a bocsánatkérést megismételte a Zsidó Világkongresszus New York-i ülésén.

Kovács, Horn Gyula nevében beszélve, többek között azt mondta, hogy „önbecsapás, ha a népiért felelősségét bárki is egyedül a náci Németországra hárítja”. Hozzátette, hogy „a társadalomból való kizárás és a magyar állampolgárságú zsidók üldöztetése nem Magyarország német megszállásával kezdődött. Gondolni kell a fehérterror rémtetteire és az 1920-as évek zsidóellenes törvénykezésére. [...] Ezért határozottan ki kell jelenteni, hogy a történelem bocsánatkérésre kötelez bennünket.” (AJYB 1996:314-315)

Fellángoló antiszemitizmus

Korábban már említettük, hogy a rendszerváltással az évtizedekig elfojtott antiszemita indulatok is felszínre kerültek. A Kádár-rendszerre nem volt jellemző az állami szintre emelt antiszemitizmus, azonban a magyar társadalom bizonyos rétegeiben sohasem hunytak ki ezek az előítéletek.

Csepeli György *Jelenlét hiány által* című munkájában azt állítja, hogy a szocialista redisztribúciós rendszerben a központi forrásoktól függő elitértelmiség körében a párt irányítása alatt álló kultúrpolitika ügyelt arra, hogy a támogatottak körének megosztottsága mindvégig fennmaradjon. „A kategorizációs alapot az elitértelmiség a két világháború közötti időszakból örökölt »népies« és »urbánus« megkülönböztetése képezte, melynek antiszemita konnotációi köztudomásúak voltak. [...] A hatalom által gyakorolt megosztási taktika azért is sikeres lehetett, mert a megkülönböztetés voltaképpen alapja sosem volt nyilvánosan megvitatható. Bár »mindenki« tudta, hogy a »népies« jelentése az, hogy nem zsidó, az »urbánus« jelentése pedig az, hogy zsidó, ez a nyilvános beszédben soha el nem hangozhatott.” (Csepeli 1999)

Az 1980-as években, és különösen annak második felében mindkét irányzat képviselőinek legfőbb célja a diktatúra megdöntése és a pártállami rendszer lebontása volt. Ennek következtében, ellentétek ellenére, egy időre egy oldalra kerültek. Miután azonban kiderült, hogy a szocializmus menthetetlenül össze fog omlani, az ellentétek nagyon hamar napvilágra kerültek.

Kovács András *A kéznél lévő idegen* című munkája alapján most az antiszemita diskurzus terepeit szeretnénk bemutatni. Magyarországon közvetlenül a rendszerváltás után számos neonáci, nyíltan antiszemita, illetve szkinhed csoport jelent meg.⁶⁷

A rendszerváltás utáni legjelentősebb szélsőjobboldali csoportok megalakulásuk időrendjében

1990	Magyar Nemzetiszocialista Akciócsoportok (vezető: Györkös István)
1990	Kommunizmus Üldözötteinek Szövetsége (vezető: Ekrem-Kemál György)
1992	Magyar Nemzeti Arcvonal (vezető: Györkös István)
1993	Világnemzeti Népuralmista Párt (vezető: Szabó Albert)
1994. április	Magyar Hungarista Mozgalom, amely a Világnemzeti Népuralmista Párt, a Magyar Nemzeti Arcvonal és a Kommunizmus Üldözötteinek Szövetségének egyesülésével jön létre (Röviddel megalakulása után, az azt alkotó három párttal együtt betiltották.)
1994. október	Magyar Népjóléti Szövetség (vezető: Szabó Albert)
2000	Árja Nemzeti Ellenállás (vezető: Bácsfi Diána); rövid ideig működik
2001	Vér és Becsület Kulturális Egyesület (2005-ben betiltották)
2004	Magyar Jövő Csoport (vezető: Bácsfi Diána)

Ezek a csoportosulások nem tettek szert számottevő ismertségre és támogatottságra. Legfontosabb „szócsövek” a *Szent Korona* és a *Hunnia* füzetek voltak. A szélsőjobboldali publicisztika kendőzetlenül ontotta magából a legszélsőségesebb antiszemitizmust. „A szélsőjobboldali publicisztikában [...] a zsidóellenesség legitim volta és önvédelmi jellege volt a visszatérő központi téma.” (Kovács 2005:59)

Az igazi veszélyt azonban nem ezek a marginális csoportok jelentették, hanem a centrumban zajló diskurzusok. Ezt olyan értelmiségiek irányították, szervezték, alakították, akik a rendszerváltás előtt az ellenzéki véleményformáló elit tagjai voltak, így megnyilatkozásaik, nézeteik véleményformáló ereje igen jelentős volt. Ezek legfontosabb képviselőjének Csurka Istvánt tekinthetjük.

Csurka István a rendszerváltás környékén mint az MDF egyik alapító tagja, elnökségi tagja és alelnöke kezdte politikai pályafutását. A rádió *Vasárnapi Újság* című műsorában tett megnyilatkozásait és írásait, amelyeket leginkább a *Magyar Fórum*-ban publikált, már igen korai időktől kezdve egyértelmű antiszemitizmus jellemezte, amelyet az MDF vezetői elfogadhatatlanul sokáig „írói munkássága részének” nyilvánítottak. Kizárására csak 1993 júniusában került sor, amikor a köré tömörül csoporttal megalapította a Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP). Csurka István retorikája nyíltan antiszemita, amelyben a zsidó kifejezés önmagában és mindenféle helyettesítő (idegenszívú, nem magyar szívú, kozmopolita, nemzetietlen, liberális stb.) révén állandóan jelen van.⁶⁸ Ezek a helyettesítő szavak sokszor arra is alkalmasnak bizonyultak, hogy az antiszemitizmus vádjával szembeni felmentésként szolgáljanak.

⁶⁷ Erről lásd: Bayer, József. 2002. Jobboldali populizmus és szélsőjobboldal Kelet-Közép-Európában. In.: Eszmélet folyóirat. 55. szám. (<http://www.freeweb.hu/eszmelet/55/bayer55.html>)

⁶⁸ Csurka István és a Magyar Fórum retorikájáról lásd Kriza Borbála és Hack József elemzését. (Kriza, Borbála. 2002. Ellenségdiskurzusok: Csurka István retorikája. In.: Csepeli, György – Örkény, Antal (szerk.): Gyűlölet és politika. Budapest: Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete. pp. 232-253. és Hack, József. Az ellenség arcai: A Magyar Fórum antiszemitizmusa (1994-1999). In.: Csepeli, György – Örkény, Antal (szerk.): Gyűlölet és politika. Budapest: Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete. pp. 254-302.

Kovács András részletesen bemutatja ezen diskurzus legfőbb toposzait: a korábbi népies és urbánus ellentétén alapuló Mi és Ők harca, az „idegen” zsidó kisebbség térfoglalása és uralma a „nemzeti” többség felett, valamint a térfoglalás egyenes következményeként a zsidó világösszeesküvés rémképe. (Kovács 2005:60-75)

Az antiszemita diskurzus strukturális differenciálódásának első lépéseként kialakított „új nyelvben a zsidók idegen külcsoporthként jelennek meg. A következő lépést a két csoport viszonyának konfliktusként, majd a nemzeti és nemzetellenes harcaként való definiálása jelentette. Végül pedig ez a konfliktus világösszeesküvésbe helyeződött [...]” (Kovács 2005:74)

Volt még egy diskurzuskör, amely ugyan nem volt antiszemita, de szintén a centrumban zajlott és „voltak olyan elemei, amelyek más kontextusban az antiszemita diskurzusnak is részei lehettek. Az átkontextualizálással szemben pedig a konzervatív diskurzus sokszor védtelennek mutatkozott.” (Kovács 2005:80) Itt alapvetően az MDF-ben aktívan részt vevő újkonzervatív értelmiségiekre kell gondolni.

Ezen diskurzuskörök⁶⁹ oly módon kapcsolódtak össze, amely lehetővé tette az antiszemita beszéd legitimálásának erősödését. A diskurzuskörök által kifeszített „tér nyelvi eszközökkel könnyen folytonosnak tűntethető fel: a radikálisabb diskurzusok az egy fokkal még radikálisabbtól elhatárolják magukat, az egy fokkal kevésbé radikálist pedig hivatkozási alapként használják – mindkét stratégiát legitimitásuk erősítésére felhasználva.” (Kovács 2005:84)

A fentiek után érdemes röviden megvizsgálunk, hogy a magyarországi lakosság mekkora részét hatják át antiszemita, illetve zsidóellenes érzelmek. Egy 1995-ös empirikus vizsgálat eredményei alapján elmondható, hogy ekkor a magyar felnőtt népesség mintegy 29 százaléka a nem antiszemita, 32 százaléka a sztereotipizáló, 17 százaléka az antiszemita, valamint 8 százaléka a szélsőségesen antiszemita csoportba tartozott.⁷⁰ (Kovács 2005:107) Egy 2002-ben elvégzett vizsgálat azt mutatta, hogy – sokak percepciójának ellenére – az antiszemiták aránya 1995-től nem nőtt. „Jelentősen megváltozott azonban az antiszemita előítéletesség oki hátterének, az előítéletek tartalmának és a zsidóellenes előítéleteket tápláló csoportoknak a szerkezete.” (Kovács 2005:186) Nagyon jelentős volt ezen változásokon belül a politikai antiszemitizmus súlyának növekedése.

⁶⁹ Szélsőségesen nyílt antiszemita, centrumban zajló antiszemita és nem antiszemita konzervatív diskurzus.

⁷⁰ A kutatók a válaszadók 14 százalékát egyik csoportba sem tudták besorolni. A zsidóellenes előítéletességet mérő végső változó létrehozásának részletes bemutatását lásd Kovács 2005:102-107

Hamar nyilvánvalóvá vált tehát, hogy az antiszemitizmus a Kádár-rendszerben csak rejtőzködött, de nem tűnt el. A zsidókat mindez sokkolta, azonban ennek csak az egyik okozója volt ezen indulatok felszínre kerülése és nyílt manifesztálódása. Másik fontos eleme az a tapasztalat, hogy ezekkel a jelenségekkel szemben a rendszerváltás utáni magyar törvényalkotás és igazságszolgáltatás az esetek döntő többségében mennyire tehetetlennek bizonyult. Az úgynevezett gyűlöletbeszéd elleni fellépés nehézségének legfőbb oka, hogy szabályozásakor a véleménynyilvánítás, -alkotás és -alakítás szabadsága és az emberi méltósághoz való jog ütközik egymással.

A gyűlöletbeszédről Halmai Gábor így ír: „a kommunikációnak ebbe a csoportjába azok a beszédek tartoznak, amelyekkel a beszélő – általában előítélettől vagy éppen gyűlölettől vezérelve – a társadalom faji, etnikai, vallási vagy nemi csoportjairól, vagy azok egyes tagjairól a csoporthoz tartozásukra tekintettel mond olyan véleményt, ami sértheti a csoport tagjait, és gyűlöletet kelthetnek a társadalomban a csoporttal szemben.” „Tilk Péter kiegészíti a fogalmat egy újabb elemmel, szerinte a gyűlöletbeszédnek fogalmi eleme a félelemkeltésre való alkalmasság is.” A gyűlöletbeszéd azonban egyetlen magyar jogszabályban sem szerepel.⁷¹ A bírói gyakorlatban ezen a kifejezésen elsősorban a közösség elleni izgatás bűncselekményét értették, esetleg kiegészítve az önkényuralmi jelképek használatának és a nemzeti jelkép megsértésének bűncselekményeivel. A fenti definíció így a joggyakorlatban alkalmazhatatlanná válik, „a félelemkeltésre való alkalmasságot pedig a jogszabály és a hozzá kapcsolódó bírói gyakorlat nem értékeli”. (Koltay 2007:316-317)

Számos, a közösség elleni izgatás vádjával indult büntetőperben látszott azonban, hogy ezen tényállás értelmezésében a bírói kar messze nem egységes. (erről: Koltay 2007:319-322) Ennek következtében sokszor a zsidó közvélemény számára igen meglepő és nyugtalanító ítéletek születtek.

A jövő egyik legfontosabb kérdése az lesz, hogy az újonnan alakult és láthatóan sokkal jelentősebb háttérrel rendelkező új rasszista alapokon nyugvó csoportok⁷² be tudnak-e lépni a demokratikus államberendezkedés által megteremtett politikai arénába, és hosszú időre annak részévé tudnak-e válni.

⁷¹ A Parlament már több ízben próbálkozott a gyűlöletbeszédet büntetni rendelő jogszabály módosítással (2003, 2007, 2008), azonban ezek mindannyiszor megbuktak az Alkotmánybíróság előzetes normakontrollján.

⁷² Itt elsősorban a 2003-ban alakult Jobbik Magyarországért Mozgalomra gondolunk.

AZ OROSZ ÉS SZOVJET ZSIDÓSÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

Az orosz és a szovjet zsidóság társadalomtörténetével foglalkozó rész elején különösen indokolt a tárgy pontos meghatározásának felvetése. A társadalomtudósok, történészek körében ezzel kapcsolatban két nagy kérdésről folyik vita: (1) mikor is kezdődik a zsidók oroszországi története; (2) és ez a történet elválasztható-e a lengyelországi zsidók történetétől. Tanulmányunkban az orosz zsidóságra vonatkozóan Pinkus periodizációját fogadjuk el, amely a következő: (1) az első zsidók megjelenésétől Lengyelország első felosztásáig; (2) Lengyelország első felosztásától az első pogromhullámig és (3) az 1880-as évek pogromjaitól az 1917-es forradalomig. Ez a megközelítés egyrészt a külső és belső tényezőket egyaránt figyelembe veszi, tehát tekintettel van az ország történetére, ahol ezek a zsidók élnek, és fontosnak tartja mindazokat a belső tényezőket is, amelyek nagy hatással voltak az oroszországi zsidók életének alakulására. Másrészt elveti azt, a többek között Simon Dubnov által vallott nézetet, hogy az orosz zsidók története csak a lengyel zsidók történetével együtt tárgyalható. (Pinkus 1989:XVI-XVIII)

Az első zsidók megjelenésétől Lengyelország első felosztásáig

Legendák szerint az első zsidók megjelenése a későbbi Orosz Birodalom területén egészen az időszámításunk előtti VI-VIII. századig visszavezethető. Erről az időszakról számos különböző legenda szól, amelyek valóságalapja pontos és megbízható adatok hiányában nehezen ellenőrizhető. (Pinkus 1989:1-4)

Azt nem lehet tudni, hogy igaz-e a legenda, miszerint Vlagyimir, kijevi nagyfejedelem összehívott egy tanácskozást meghívva a terület három nagy vallásának képviselőjét, az azonban bizonyos, hogy annak, hogy végül a bizánci kereszténység felvétele (988) mellett döntött, messzemenő következményei voltak a területen élő zsidók számára. Egyrészt ennek hatására jelentősen megerősödtek a kijevi és a bizánci zsidók közötti kötelékek, miközben ez rossz hatással volt a helyi lakossággal és az egyházzal való kapcsolataikra. Történelmi bizonyítékok alapján állítható azonban, hogy ezen összetűzések ellenére, a zsidók helyzete a Kijevi Nagyfejedelemségen belül más volt, mint Európa nyugatabbra fekvő területein. Itt a zsidók nem a nagyfejedelem tulajdonai, védencei vagy hűbéresei voltak, hanem szabad emberek, akik a városi kereskedői réteghez tartoztak. Már ebben az időszakban megjelentek olyan prozelita zsidózó szekták, amelyek tevékenységére hatással volt az itt élő zsidóság. Ez is jelentősen rontotta az egyház és a zsidóság viszonyát, és látni fogjuk, hogy az ortodox egyház ilyen irányú félelme a következő évszázadokban is fontos tényezője volt a zsidó és nem-zsidó

kapcsolatoknak. A zsidóellenes prédikációk pedig nagy hatással voltak a zsidók és a helyi lakosság kapcsolatára. (Pinkus 1989:4-5)

A későbbi időkben a zsidók kezdetben a tatárok, majd a törökök fennhatósága alatt éltek. Rendkívül fontos szerepet játszottak a régió kereskedelmében. Ebben az időben többféle zsidó csoport működött: rabbinikus zsidóság, karaiták, krimcsakok. (Pinkus 1989:5-6)

A területet a tatár kán a XIII. században vonta fennhatósága alá. Különös jelentőséggel bírt a Krím Kaffka régiójában 1260-1475 között fennálló genovai közösség létrejötte. A nagyobb fokú prosperitás elérése érdekében itt viszonylag nagyfokú vallási türelem volt a jellemző. Ebben az időben itt a hagyományosnak mondható zsidó közösségen kívül egy másik is működött, a karaiták⁷³ közössége. A genovai kolónia XV. századi hanyatlásával sok zsidó hagyta el ezt a területet, főleg Litvánia felé. A Krím-félsziget 1475-1783 között török uralom alatt volt. Ekkor a régió folyamatos kereskedelmi kapcsolatban állt a Moszkvai Fejedelemséggel, és ebben a zsidóknak különösen nagy szerepük volt. A XV-XVI. században új zsidó szekta jelent meg a Krím félszigeten: a krimcsakok. Ez a csoport a rabbinikus hagyományhoz kapcsolódó, török nyelvű nem askenázi közösség.

A tatár időkben a Moszkvai Nagyfejedelemség volt az egyetlen, amely kereskedelmi lehetőségeit kihasználva meg tudott állapodni a tatárokkal. Moszkva, bár még viszonylag hosszú ideig az Aranyhorda kánjának vazallusa maradt, utóbb képes volt legyőzni a tatárokat és uralma alatt egyesíteni az orosz területeket. A XV. századra a moszkvai fejedelmek az egész Rusz uralkodói lettek⁷⁴, majd ebből alakult ki a későbbi cári Orosz Birodalom. (Pinkus 1989:6-7)

Erre az időszakra esik egy zsidózó szekta, a „zsidózó keresztények gyülekezetének” megalapítása, amelyet novgorodi a zsidó hitre áttért keresztény papok hoztak létre.⁷⁵ A mozgalom igen gyorsan terjedt és a XV. század második felében a moszkvai nobilitások körében is számos követőre talált. A hatalom, III. Ivánnal az élén, és különösen az egyház ellentámadásba lendült és a szekta vezetőit 1504-ben kivégezték. Ezeknek az eseményeknek hatalmas szerepük volt az Orosz Birodalom későbbi zsidó politikájában is, és nagyban hozzájárultak a felfokozott vallási buzgalom, a társadalmi konzervativizmus, a patriarchalizmus és az önkényuralom megerősödéséhez. A következő éveket számos erősen diszkriminatív intézkedés fémjelezte. (Pinkus 1989:7-8)

⁷³ A karaita (akik az írásokat olvassák) egy ragadványnév, amelynek célja az volt, hogy elkülönüljenek a rabbinikus zsidóságtól. A karaita judaizmus legfőbb jellemzője, hogy Szentírásuként csak a *Tanachot* (héber Biblia) fogadják el és úgy gondolják, hogy a *Misna* (szóbeli tan) és a Talmud nem képezi ennek részét. Az írásokat szó szerint értelmezik.

⁷⁴ Az „egész Rusz nagyfejedelme” (később „minden oroszok nagyfejedelme/cárja/pátriárkája”) címet III. Iván (1462-1505) moszkvai nagyfejedelem vette fel.

⁷⁵ Ez a szekta a XVII. századi erdélyi szombatosság előfutárának is tekinthető.

1555	lengyel diplomáciai küldöttség látogatást tett a IV. (Rettegett) Iván orosz cárnál, hogy engedélyezze a lengyelországi zsidó kereskedők Moszkvába jövetelét. A cár ezt elutasítja, utalva a „zsidók gonosz tettére, amellyel a népünket a kereszténységtől tévútra vezették”. Az indoklásban más, a középkori zsidóellenesség eszköztárában gyakran megtalálható vádat is találunk: mérgezett kutak, gonoszság.
1563	IV. Iván orosz cár Polotoszk, a nagy litván kereskedelmi központ elfoglalásakor elrendelte, hogy azokat a zsidókat, akik nem térnek át a kereszténységre, vessék folyóba az egész családjukkal együtt.
1584	IV. Iván orosz cár halála után harc tört ki a trónért.
1605	Ekkor I. Ál-Dmitrij trónbitorló került a trónra, akit 1606-ban megöltek. Ál-Dmitrijt a zsidó kereskedők is támogattak, amit később ellenük fordítottak.
1610	III. Zsigmond lengyel király tárgyalásokat folytatott, hogy fiát Ulászlót ültesse az orosz trónra. Ekkor egy moszkvai nemes például azt követelte, hogy a zsidóknak tiltsák meg, hogy Moszkvába beléphessenek.
1613-1645	I. (Romanov) Mihály az uralkodó. Bár ebben az időszakban a moszkvai uralkodó körökben enyhül a hagyományos orosz xenofóbia, azonban a zsidók esetében ez nem érzékelhető. 1634-ben a cár kiad egy rendeletet, amelyben megengedi, hogy a hadifoglyok visszatérjenek a szülőföldjükre, azonban ez tartalmaz egy zsidóellenes cikkelyt is, amely a zsidóknak megtiltja, hogy Oroszországba lépjenek
1644	Abból is látható, hogy a „zsidózó szekta” hosszú időre hatással volt a zsidókkal szembeni bánásmódra, hogy ebben az évben törvényt hoztak, amely szerint halálbüntetés járt azért, ha valaki egy orosz elcsábít a vallásától vagy körülmétél.
1648-1654	A Hmelnickij-féle felkelés, majd az ez követő orosz-lengyel háborúban és az ezt követő tömegmészárlásokban az ukrainai zsidóság gyakorlatilag elpusztul
1645-1676	Alekszej cár uralkodása alatt cár és parancsnokai például nem engedték a zsidóknak, hogy a lengyel nemességgel és az egyházi személyiségekkel együtt távozzanak az ostromlott lengyel városokból, ezzel szemben kifosztották őket és gyermekeiket belső Oroszországba száműzték azzal a céllal, hogy a kereszténységre térítsék őket

I. Nagy Péter uralkodása⁷⁶ alatt a zsidókkal szembeni bánásmód erősen viselte azt a kettősséget, amivel a magyar zsidó társadalomtörténet tárgyalásakor sokszor találkoztunk. A cár különböző intézkedésein látszik zsidóellenessége – például az országba hívott tanácsadók közé nem választott zsidókat – azonban terveihez, a modern birodalom építéséhez szüksége volt a zsidó tőkére. Ennek köszönhető, hogy a zsidó bankároknak megengedték, hogy Moszkvában telepedjenek le, valamint a zsidóknak engedélyezték a határterületeken való megtelepedést. Az I. Péter után következő uralkodókra egészen II. Nagy Katalinig egyértelmű zsidóellenes politika volt jellemző.

1725-1727	I. Katalin újra egyértelműen zsidóellenes intézkedéseket hozott. 1727-ben rendeletet hozott a zsidók elűzésére, amit azonban a nemesek tiltakozása miatt nem hajtanak végre. A nemesség ugyanis tudta, hogy egy ilyen intézkedés milyen hatással lett volna a gazdaságra.
1741-1761	Erzsébet uralkodását áthatotta vallási fanatizmusa, amely újabb zsidóellenes intézkedések sorozatában csúcsonodott ki. 1742-ben a zsidókat kiűzte Kis-Oroszország ⁷⁷ (Malorusszija) területéről. A rendelet ellen, az állam érdekeire hivatkozva több csoport is tiltakozott, mire a cárnő elhíresült válasza az volt, hogy nem kíván semmilyen haszonhoz jutni Krisztus ellenségeitől. ⁷⁸

⁷⁶ Uralkodott 1689-1725 között.

⁷⁷ Oroszország délnyugati része.

⁷⁸ A teljességhez hozzátartozik, hogy az uralkodó a mohamedánok ellen is számos intézkedést hozott.

1762-ben II. Nagy Katalin került Oroszország trónjára. A cárnő uralkodásának elején nem akart szembekerülni a nemességgel, és különösen az Orosz Ortodox Egyházzal. Utóbbival már csak azért sem, mert éppen szélsőséges ortodox körök támogatásával jutott hatalomra. Ez volt az oka annak, hogy uralkodásának első időszakában nem változtatott a korábbi időszak politikáján. Ezt tükrözi, hogy 1762-es rendelete hatálya alól, amelyben az idegeneknek/külföldieknek megengedte, hogy Oroszországba jöjjenek és letelepedjenek, a zsidókat kizárta.

Ebben az időben a zsidók két csoportját kell megkülönböztetni. Az első csoport azokból állt, akik elhagyták a zsidó hitet, a másik pedig azokból, akik zsidók maradtak. Az előbbiek száma ebben az időszakban enyhén emelkedett, bár számuk nem mondható magasnak. Főleg Moszkvában és Szentpétervárott éltek és teljes jogú állampolgárok voltak. Sokan közülük igen magas posztokig jutottak. Többször előfordult azonban, hogy az ellenük indított politikai támadásokban felhasználták zsidó származásukat.

A hitükben megmaradt zsidóknak egészen más volt a sorsuk. Közülük nagyon kevesen éltek Moszkvában vagy belső Oroszország városaiban, sokkal inkább a határ menti területeken. Sohasem ismerték el őket állampolgárokként vagy állandó lakosokként; külföldieknek minősültek a külföldieket megillető jogok nélkül. Általánosságban rossz gazdasági helyzetben tengődtek, amelyet a sorozatos háborúk, kiűzetések, támadások tovább rontottak. Általában kiskereskedelemről, ügynöklésről, a földbirtokosoktól bérelt jogosítványok által biztosított különböző tevékenységekből éltek. Ez utóbbiak közül a legfontosabb a szeszkereskedelem volt. A zsidók nagy részének társadalmi és gazdasági élete ebben az időben a különböző vásárok körül koncentrálódott, bár nem mindegyikre nyertek bebocsátást. A vallás betartása nagy nehézségekbe ütközött, amelynek fő okai a szétszórta letelepedés, az ellenséges környezet és a zsidók vallási befolyásától való félelem volt.

II. Katalin tehát, bár uralkodásának első időszakában a korábbi évek hagyományait követte, Lengyelország sorozatos felosztása után a változások elkerülhetetlenné váltak, hiszen ezzel a cári birodalom vált a világ legnagyobb zsidó közösségével rendelkező államává. (Pinkus 1989:11)

Lengyelország első felosztásától (1772) az első pogromhullámig (1881)

Lengyelországot – pontosabban a lengyel-litván nemzetközösséget – három lépcsőben osztotta fel Oroszország, a Porosz Királyság és Ausztria.

Lengyelország első felosztásakor, 1772-ben, Oroszországhoz került Belorusszia egy része, Livland lengyelek lakta területei és a Dnyeper felső folyása. 1793-ban, a második felosztás alkalmával, megkapta Litvániát, Volhinia felét és Podoliát. 1795-ben pedig, Lengyelország végső felosztásakor, a birodalomhoz került Kelet-Lengyelország és Kurland. (Csató et al. 1987:266)

Lengyelország felosztásának egyik következménye volt, hogy az Orosz Birodalomba hatalmas számú zsidó közösség került. Becslések szerint az első felosztáskor mintegy 200.000 zsidó lakos került a birodalomba. A harmadik felosztás után a zsidóság létszáma körülbelül 900.000

volt. (Greenberg 1965a:8) Fontos tehát, hogy a nagyszámú zsidóság megjelenése itt nem organikus fejlődés eredménye volt, és ez nagyban hozzájárult konfliktusgerjesztő potenciáljához.

A Lengyelország felosztása előtt ott élő zsidóságról⁷⁹

A szervezett zsidó közösségek kialakulásának időszakát Lengyelországban a XII. század második felétől a XIII. század első feléig terjedő időszakra tehetjük. A nagyszámú zsidóság megjelenése az országban alapvetően gazdasági okokra vezethető vissza, mivel a tatárok és más nomád népek okozta pusztítás után, a lengyel uralkodók a gazdaság felvirágoztatásának érdekében hívtak be más országokból (főleg Németországból és Franciaországból) kereskedőket, akik között nagyszámú zsidó is volt.

A középkori társadalomban a zsidóságot közösségként és nem egyénekként kezelték. A lengyel királyok a zsidóknak teljes jogot biztosítottak saját belső ügyeik intézéséhez, valamint bizonyos fokú védelemben részesítették őket a külső ellenséggel szemben. A zsidók kizárólag a király fennhatósága alá tartoztak (vö. a magyarországi kamaraszolgaság intézményével). Ezért cserébe a zsidók különböző adókat fizettek. A zsidók szabad lakhelyváltztatását, szakmaválasztását korlátozták, jogi ügyeiket pedig külön bíróságokon intézhették. Bár kiszolgáltatottságuk mértéke hasonló volt a lengyel parasztokéhoz, azonban gazdasági szerepük lényegesen nagyobb, amelynek segítségével általános helyzetük sokszor jobb volt. Ez a tény nagyban hozzájárult a lengyel parasztság zsidógyűlöletéhez.

A lengyelországi zsidóság helyzete a XIV-XVII. században rendkívül ellentmondásos volt. Egyrésztől vallásukat szabadon gyakorolhatták, jelentős gazdasági, kulturális sikereket értek el, intézményi rendszerük rendkívül fejlett volt, azonban állandó jogi megszorításokat, pogromokat, teljes kiszolgáltatottságot kellett elviselniük. A lengyelországi zsidógyűlöletnek két fő komponense volt: egy gazdasági és egy vallási. Az előbbi főleg azon társadalmi rétegek körében volt jellemző, amelyek számára a zsidók konkurenciát jelentettek az iparban és a kereskedelemben. Az utóbbi alapja a zsidók Krisztus-gyilkosokként való megbélyegzése volt.

A zsidóság viszonylag kedvező politikai és gazdasági helyzete alapvetően az udvar és a nemesség gazdasági érdekeitől függött. A történelem dinamikája itt is a magyarországi társadalomtörténetben megismert módot követte. A társadalmi-politikai aréna különböző szereplőinek egymáshoz viszonyított hatalma határozta meg a zsidók aktuális helyzetét. A zsidóság elleni pogromok a XV. században kezdődtek. A zsidóság elleni vádak a már jól ismertek voltak: kútmérgezés, ostyagyalyázás, pestis terjesztése, vérvád, tűzvész előidézése.

A fentiekkel együtt és azok ellenére a XVI. században a Lengyel Királyság, majd a megalakuló Lengyel-Litván Unió (1569) az európai országok közül az egyik legtoleránsabb volt a zsidókkal szemben. A XVI. század közepén becslések szerint a világ zsidóságának mintegy 80 százaléka ezen a területen élt. Ebben az időszakban a lengyelországi volt a zsidóság szellemi központja.⁸⁰

A zsidó közösségi, autonóm rendszer alapja a kehila volt, amely a zsidók vallási és nem vallási életének keretét adta.⁸¹ A zsidó közösségek élén választott vezetők álltak. Választók és választhatók azonban csak a szigorú követelményeknek megfelelő kevesek voltak. Kezdetben az adószedés céljával alakult meg a Négy Ország Tanácsa (*Va'ad Arba' Aratzot*), amely négy

⁷⁹ Források: Avrutin 2005, Jewish Encyclopedia 1901-1906, a Jad Vasem oktatási anyagai.

⁸⁰ Egy rendkívül kiemelkedő személyiséget mindenképpen meg kell említenünk. Ebben az időben élt és dolgozott Krakóban Rabbi Mose Iszerlesz (Remo) (1520-1572), aki leginkább a korábban már említett *Sulchan Aruch*hoz írt kommentárjai révén írta be magát a zsidóság vallástörténetébe. Ezek a kommentárok a műbe bekerülve az askenázi közösségekben maguk is törvénné váltak.

⁸¹ Erről a későbbiekben még részletesen szólnunk.

tartomány (Nagy Lengyelország, Kis Lengyelország, Volhínia és Ruténia⁸²) zsidó közösségeit képviselte. Azonban a későbbiekben a terület legjelentősebb zsidó szervezete lett. Tevékenysége törvényhozó, adminisztratív, bírói és kulturális köré csoportosult.

A XVII. század első harmadában megkezdődött Lengyelország hanyatlása. A XVII. század második felében még területileg Európa legnagyobb országa volt, azonban a válság jelei egyre élesebben mutatkoztak. Az Unió sorozatos összetűzések következtében elveszítette lakosságának közel egyharmadát és területe részben a szomszédos, egyre erősödő államok martalékává vált.

A szász dinasztia XVII. század végi hatalomra kerülésével a zsidók végleg elveszítették kormányzati támogatásukat. Ebben az időben a lengyel nemességet (*szlachta*) és a városlakókat is egyre erősödő zsidóellenesség jellemezte, mindennapossá váltak a zsidók elleni atrocitások, több lengyel városból kiutasították őket.

Ebben az időszakban a lengyel zsidóság szellemi szárnyalása is visszaesett. A talmudikus tanulmányok folytatása már csak korlátozott hívő számára volt elérhető. A megmaradó vallási, törvénytárgyaló tevékenység pedig túlságosan formalizálttá vált, megmerevedett. Nem véletlen, hogy ebben az időben számos csodatevő jelent meg és sok rabbi fordult a kabbalisztikus⁸³ tanok felé.⁸⁴

Ebben az időben a megmaradt zsidókra telepedő reménytelenség-érzés feloldásában nagy szerepe volt egy új irányzat, a haszidizmus megjelenésének. A mozgalom megalapítója Rabbi Izrael ben Eliezer (Baál Sem Tov = „az isteni név tudója”). Baál Sem Tov tanításának lényeges pontjai a következők voltak: (1) Isten előtt nem a tudás, nem a törvények szigorú betartása a fontos, hanem az odaadó, segítőkész és gyakorló szeretet, a jóakarát és a lélek tisztasága; (2) Nem önmegtartóztatással, nem szomorúsággal, hanem őszinte örömmel, táncsal, dallal kell szolgálni az Urat. A haszidizmus képes volt a mindennapi, egyszerű embertömegek megnyerésére.

Az Orosz Birodalomba került nagyszámú zsidóság kezelésének első lépései

A nagyszámú zsidó közösség „megjelenése” után az uralkodó a zsidókkal kapcsolatos törvénykezés esetében alapvetően két stratégia között választhatott. „Az egyik lehetséges kormányzati magatartás a korábbi lengyel gyakorlatot folytatta volna, azaz érintetlenül hagyta volna a zsidó önkormányzat intézményeit. A kahalok⁸⁵ gyűjtötték volna össze az adókat és tartoztak volna felelőséggel az orosz adminisztrációnak. Ez a változat azzal a feltételezett előnnyel járt volna, hogy a *status quo* fenntartásával a legkevésbé irritálta volna a szomszédos keresztény lakosságot. Kínálkozott azonban egy másik lehetőség is: az egyébként is folyó

⁸² Szoktak az Öt Ország Tanácsáról is beszélni. Ilyenkor ideértik Podoliát is. Kezdetben a litvániai zsidók is küldtek követeket a tanácsba, azonban később létrehozták saját Tanácsukat, amely együttműködött a Négy Ország Tanácsával.

⁸³ A kabbala zsidó misztikus tan.

⁸⁴ Erre az időre tehető Sabbataj Cvi, a legnagyobb hatású zsidó álmessias megjelenése is. Erről a világról szól Isaac Bashevis Singer regénye, *A sátán Gorajban*.

⁸⁵ A szó héberül gyülekezetet, közösséget jelent. Kahaloknak (héberül kehila) nevezték a litvániai, lengyel és orosz zsidók helyi önkormányzati szervét, vagyis az egy helyen élő zsidókat tömörítő zsidó hitközséget. A kehila volt a zsidó autonóm rendszer alapja, hatalma a zsidó közösségen belül gyakorlatilag mindenre kiterjedt. Alapvetően kettős funkciója volt. Egyrészt a zsidók közötti kapcsolatok széleskörű szabályozása, másrészt a zsidók képviselése a hatalom felé. A kehila az előbbin belül vallási, szociális, gazdasági, fiskális funkciókat egyaránt betöltött. A hatalom pedig nem a zsidó egyénnel, hanem a zsidó közösséggel állt kapcsolatban és így a zsidókra kirótt kötelezettségekért a közösség egyetemlegesen felelt.

helyhatósági reformmal párhuzamosan kivonni a zsidó lakosságot autonóm intézményeik felügyelete alól, megszüntetve ezzel a kahalok jogi és fiskális hatalmát.” (Sz. Bíró 1995:10) II. Katalin végül alapvetően a második megoldás mellett döntött. Ez azonban nem jelentette a kahal rendszer azonnali és teljes megszüntetését, mert ezzel a lépéssel az uralkodónak le kellett volna mondania a fennálló rendszer nyújtotta előnyökről is. Ezek közül a legfontosabb a közösségi rendszer által biztosított fegyelmezett adózás volt. A XVIII. század végén, amikor Lengyelország felosztása után az Orosz Birodalomba nagyszámú zsidó került, az orosz társadalmat egy a nemesektől a jobbágyokig mindenkit besoroló osztályrendszer jellemezte. Az uralkodó és tanácsadói úgy gondolták, hogy az új zsidó alattvalókat egyszerűen besorolják majd ebbe a rendszerbe. Hamar rájöttek, hogy a zsidó közösség önálló, speciális tulajdonságokkal rendelkező entitást képez, amely nem olvasható be egykönnyen a többségi társadalmat alkotó társadalmi csoportok rendszerébe. (Salo 1976:101)

Nagy Katalin zsidókhoz való viszonya rendkívül ellentmondásos volt, ami intézkedéseiben is megnyilvánult. Egyrésztől nem tudta kivonni magát az Orosz Ortodox Egyház által is képviselt tradicionális zsidóellenesség hatása alól. Ezen kívül befolyásolták uralkodó osztályának tagjai, valamint a meglévő orosz zsidógyűlöletet erősítette a lengyelek, legfőképpen pedig a lengyel katolikus egyház hagyományos zsidóellenessége is. Az ellentmondásos viszony másik komponense a felvilágosodás és a merkantilizmus elveinek hatása volt az uralkodóra. Ezek alapján a zsidók – tulajdonképpen először a történelemben – hasznos állampolgárokként tűnhettek fel, hiszen elismerték gazdasági szerepüket és képességeiket, amelyeket az uralkodó a saját hasznára fordíthat. (Pinkus 1989:11) A cárnő – Európa más uralkodóihoz, például II. Józsefhez hasonlóan – egy felvilágosult abszolutizmus megteremtésén fáradozott.

A zsidókkal kapcsolatos törvénykezés 1775-ben kezdődött és gyakorlatilag húsz évig tartott. Az időszakot két részre oszthatjuk, amelyeket némileg eltérő zsidópolitika jellemezett. Az első időszakban, 1772-1790 között jelentős emancipatorikus törvényeket hoztak és tetten érhető volt a zsidókkal szembeni liberálisabb hozzáállás. A korszakra bizonyos szinteken továbbra is jellemző volt a zsidóellenesség, azonban fontos tényező, hogy ebben az időszakban a diszkrimináció alapja alapvetően az volt, hogy a Szenátus és a helyi önkormányzatok igen szűken értelmezték Katalin cárnő intézkedéseit. A második időszakban, 1790 után a liberális politika megtorpant. Ennek egyrésztől voltak külső okai: a cárnő megrettent a francia forradalmat követő eseményeket látva, illetve a birodalomnak sok új problémával kellett szembenéznie Lengyelország újabb, 1793-ban és 1795-ben történt

felosztásakor. A belső okok között alapvetően az egyház, a lengyel városi lakosság, valamint a moszkvai kereskedőréteg ellenállását említhetjük. (Pinkus 1989:12)

Az első időszakban az egyik mérőföldkőnek számító esemény volt, amikor 1780-ban a városokban élő tehetősebb zsidóknak engedélyezték, hogy a kereskedői osztály⁸⁶ (*kupecsesztvo*) tagjai lehessenek. Ezután 1783-ban a többi városi zsidót a polgári osztályban (*mesansztvo*) regisztrálták. Ezzel a zsidók bekerültek a birodalmi alattvalók általános rendszerébe, amely nem kis ellenérzést keltett. „A központi adminisztráció azonban a konfliktusok ellenére is tartotta magát eredeti álláspontjához és [...] újra és újra megerősítette a zsidók származástól és konfesszionális kötődéstől független »rendi« egyenjogúságát.” (Sz. Bíró 1995:11) Azonban már itt is fontos megjegyeznünk, hogy a zsidók a fenti rendelkezések ellenére is sok szempontból nem illettek bele az orosz társadalmi rendszerbe. Egyrésztől folyamatosan az a vád érte őket, hogy húzódoznak a mezőgazdasági és fizikai munkától, és ez – a feltételezések szerint – együtt járt a kétes üzleti ügyekre és csalásra való hajlammal is. A zsidók közül nagyon sokan, annak ellenére, hogy falvakban éltek, úgynevezett városi foglalkozásokat űztek és ezért a városi osztályokba kellett regisztrálni őket. A falusi lakosságra gyakorolt feltételezett hatásukat mindig nagy gyanakvással nézték.

A zsidókat sokszor egyfajta etno-vallási fanatizmussal vádolták. Ez a korabeli értelmezés szerint azt jelentette, hogy a zsidók olyan etnikai csoportot alkottak, amely igen nagy számban volt jelen Kelet-Európában, és amelynek életében kiemelkedő volt a vallás jelentősége. Ez az etno-vallási jelleg természetesen az oroszokra is igaz volt, hiszen az orosz nemzethez és az ortodox hithez tartozás mindig és minden szinten összekapcsolódott. Ezt az alapvető strukturális hasonlóságot az orosz politika mindig egyfajta kihívásként élte meg. (Löwe 2000:53-54)

A másik fontos esemény ebben az időszakban az volt, amikor a zsidók választók és választhatók lettek a helyi önkormányzatokba, amennyiben teljesítették a társadalmi státusbeli cenzust. „A municipális választásokon (1783-1785) való részvételi jog deklarálása [...] még távolról sem jelentett tényleges és teljeskörű részvételt. Az elfogult helyi hatóságok ugyanis mindent megtettek a központi hatalom szándékának megakadályozásáért. Mindazonáltal e kinyilvánított jog még megvalósulásának korlátozott formájában is, amennyiben nem voltak volna utóbb vissza, jelentős emancipáló hatást gyakorolhatott volna.” (Sz. Bíró 1995:11)

⁸⁶ A cári orosz birodalom társadalmi osztályszerkezetében ebben az időben a városlakóknak két osztálya volt: a kereskedői osztály és a polgárok osztálya. A kereskedői osztályt, amely céhekbe tömörült, a polgárok tehetősebb rétege alkotta, akinek vagyona elérte az 500 rubelt. Ezen osztály tagjai vagyonuk alapján három – első, második és harmadik – céhbe tömörültek. Az 500 rubelnél kevesebb vagyonnal rendelkezők voltak a polgárok.

Annak ellenére, hogy a Birodalmi Szenátus 1786. évi rendeletében megerősítette a zsidók teljes „rendi”⁸⁷ egyenlőségét, ez a felfogás mégsem vált a hétköznapi élet részévé.

A korszakban hozott diszkriminatív intézkedések többször nem kifejezetten a zsidókra vonatkoztak, de őket érintették a legnegatívabban. Ilyen volt, amikor 1783-ban eltörölték a szeszfőzés és -eladás jogát, illetve, amikor a városlakóknak megtiltották, hogy a falvakban telepedjenek le. Azonban voltak olyan, politikai jellegű megszorító intézkedések, amelyek kifejezetten rájuk vonatkoztak. Zsidók nem szolgálhattak a cári adminisztrációban, a városi önkormányzatokban megnyirbálták szavazati jogukat (szavazataik száma nem érte el az összes szavazat felét), próbálták megszigorítani a hivatalviselés feltételeit, előírva az orosz vagy német ruha viselését, illetve az írni-olvasni tudást oroszul, lengyelül és németül (miközben a nem zsidók többsége írástudatlan volt), valamint megpróbálták korlátozni belső autonómiájukat is. (Pinkus 1989:13)

A francia forradalom jelentős cezúrát jelentett a katalini politikában: a korábban alapvetően vallási és gazdasági ügynek tekintett „zsidókérdés” politikaivá vált. „A birodalmi adminisztráció a zsidóságot kezdte idegen eredetű és veszélyes politikai elemnek tekinteni”, amely többek között a felforgató eszmék terjesztésében is szerepet játszhat. (Sz. Bíró 1995:12) II. Katalin – a felvilágosult abszolutista uralkodókhoz hasonlóan – rettegett a forradalomtól és 1791 után jelentősen fordított zsidópolitikáján. „Ettől a pillanattól honosodik meg Oroszországban az a lényegében 1917-ig érvényben maradó generális elv, hogy amit a zsidóknak a törvény kifejezetten nem engedélyez, az tiltott.” (Sz. Bíró 1995:12)

Az 1790 utáni második korszak legmeghatározóbb intézkedése az volt, hogy II. Katalin 1791. decemberi rendeletével létrehozta az úgynevezett Letelepdedési Övezetet a Lengyelország felosztásából a birodalomhoz került nyugat-oroszországi vidék huszonnégy kormányzóságának területén.⁸⁸ Ez a zsidók számára elkülönített körzet volt, ami egészen 1915-ig fennmaradt. Ezzel gyakorlatilag megszűnt a zsidóság szabad oroszországi mozgása. Fontos tudnunk, hogy ebben az időben „az Orosz Birodalom egyetlen adófizető »rendje« sem rendelkezett a szabad helyváltoztatás jogával.”, azonban az övezet több mint egy évszázados fennállása jelentősen befolyásolta a birodalomban élő zsidók életét. (Sz. Bíró 1995:12) A korlátozás háttérében gazdasági és társadalomszerkezeti okok álltak. „A zsidóság – mind jogi, mind tényleges helyzeténél fogva – a korabeli orosz társadalom legkevésbé fejlett kereskedői és kézműves rétegének jelentett volna aligha leküzdhető konkurenciát. Ezért a cári adminisztráció nem merte megkockáztatni a birodalom belsejébe való beengedésüket.” (Sz. Bíró 1995:12) A

⁸⁷ Rendkívül fontos hangsúlyoznunk, hogy itt nem modern állampolgári egyenlőségről van szó.

⁸⁸ A Letelepdedési Övezet tíz visztulai, hét fehérorosz, hat nyugat-ukrajnai és egy besszarábiai kormányzóságot érintett.

korszak további diszkriminatív rendeletei között említhetjük, hogy 1794-ben a zsidókat a polgári és a kereskedői osztályoknak megállapított adók kétszeresének megfizetésére kötelezték.

Útban a teljes represszió felé

I. Pál⁸⁹ cár rövid uralkodása alatt alapvetően nem születtek újabb törvények, de az addigiakat szigorúbban betartották. 1797-ben a Lengyelország felosztásával Oroszországhoz került nyugati kormányzóságok vezetői I. Pálnak küldött levelükben a parasztság éhezését a zsidók káros tevékenységével magyarázták és a falvakból való kitelepítésüket kérték. Ez mindenképpen a későbbi zsidópolitika előzményeként fogható fel. (Kurunczi 2002) A zsidókérdés kezelése szempontjából két javaslatot kell megemlítenünk: Ivan Friesel kormányzóét és Gavril Romanovics Gyerzsavin szenátorét. „A cári adminisztráció a múlt (BI: XIX.) században e két álláspont közti térben haladt: nem emancipáló deszegregációs politika volt. Azaz e gyakorlat tényleges és közvetlen intenciója nem a zsidóság jogi és politikai felszabadítását, hanem ártónak és veszélyesnek feltételezett másságuk kiküszöbölését célozta. A zsidó elkülönülés és autonómia feltörése tehát a feladat. [...] Oroszországban [...] a zsidó közösségek felbontásán át vezet az út a diszkriminatív kötelmek fokozatos feloldásáig és gyakran represszív szankciók elhagyásáig. E megvalósult oroszországi politika szerint deszegregálni kell a zsidóságot, hogy úgy nézzon ki, olyan legyen, mint a többséget alkotók.” (Sz. Bíró 1995:12-13)

Friesel javaslata viszonylag liberális, míg Gyerzsaviné kifejezetten zsidóellenes elgondolás volt. Sajnos – ahogy látni fogjuk – az utóbbinak volt nagyobb hatása. A különbségek ellenére találunk közös vonásokat is a két elképzelésben. Először is mindketten úgy gondolták, hogy a változást a hatalomnak felülről kell kikényszerítenie. Másodszor mindketten egyetértettek abban, hogy túl sok rabbi és „szekta” működik a zsidóságon belül, ezért létre kell hozni egy központi egyházi hatóságot, amely szabályokat alkot és a zsidókat szigorú ellenőrzés alatt tartja. Mindketten úgy gondolták, hogy a vallási kérdésekbe való állami beavatkozás segítségével meg kell reformálni a judaizmust. Fontosnak tartották a zsidó község szekuláris közösségként való megszüntetését, mert úgy vélték, hogy csak így érhető el a zsidó társadalmon belül az egyházi és világi területek szétválasztása. (Löwe 2000:61)

Friesel javaslatát a nemesség képviselőinek 1800-as nyilatkozatához csatolták. Ez a javaslat viszonylagos liberalizmusa ellenére tartalmazta a zsidókra kényszerített változás, asszimiláció eszméit is, amelyek a korban igen jellemzőek voltak. (Gondolhatunk itt II. József zsidókkal kapcsolatos rendeleteire.) Friesel úgy gondolta, hogy el kell törölni a hagyományos zsidó megélhetési formákat, és újakat kell kialakítani. Elképzelései között szerepelt, hogy meg kell reformálni a vallási oktatást, a vallási ügyek hivatalos nyelvének a lengyelnek kell lennie, a községeket el kell törölni, valamint minden kerületben egyetlen vallási bíróságot kell felállítani. Friesel szerint „a hagyományaikhoz erőteljesen ragaszkodó zsidóközösségek, a kahalok autonómiáját úgy kell fölbontani, hogy e folyamattal párhuzamosan a zsidóság jogállása a birodalom keresztény alattvalóival azonos szintre emelkedjék.” (Sz. Bíró 1995:12)

⁸⁹ Uralkodott 1796-1801 között.

Gyerzsavint I. Sándor cár küldte Fehéroroszországba, hogy egyéb megbízatásai mellett készítsen jelentést az ott élő zsidók helyzetéről és tegyen javaslatokat a szükséges intézkedésekre. Gyerzsavin a zsidókat parazitáknak nevezte, akiknek semmit sem jelent a felebaráti szeretet. Templomaikban megtanulják gyűlölni a kereszténységet. Monopolhelyzetük biztosítása érdekében községi szervezeteiket (kahal), valamint erőszakot és bojkottot használnak. Birtokaik és vendéglőik csupán a kizsákmányolás eszközei. Úgy vélte, hogy a zsidóktól nem lehet megszabadulni, ezért a zsidókból a nemzet hasznos tagjait kell faragni. Ennek egyik elképzelt módja az volt, hogy a zsidókat mezőgazdasági és ipari tevékenységre tanítsák. Gyerzsavin szerint általános értelemben a zsidókkal kapcsolatos stratégia csak a szigorú korlátozások politikája, a következetes szegregáció lehet.

A zsidókról szóló 1804. évi törvény

Gyerzsavin javaslatainak hatása alapvetően az I. Sándor⁹⁰ cár által 1804 decemberében kiadott törvényben érhető tetten. A rendelkezés kidolgozására a cár 1802-ben egy bizottságot állított fel. Látni fogjuk, hogy ez csak az első volt a sorban. A Letelepdedési Övezet minden kormányzóságából küldötteket választottak, hogy a bizottság előtt megjelenjenek. Igaz, hogy ezek a tagok csak tanácskozási joggal rendelkeztek és első céhes nagykereskedők voltak, azonban a zsidók meghívása most először fordult elő az Orosz Birodalom történetében. (Kurunczi 2002)

Az 1804-ben kihirdetett, úgynevezett „zsidó státus” rendelkezéseiben egyaránt jelen vannak a – sokszor erőszakos – integrációt és a szigorú tiltásokat tartalmazó elemek. A törvény legfontosabb elemei a következők voltak: a vezetéknev felvételének kötelezővé tétele, a zsidók öltözetének szabályozása, az oktatás szabályozása, a belső autonómia szabályozása és korlátozása, a zsidók társadalmi besorolása és a mezőgazdasággal foglalkozókra vonatkozó kedvezmények, a zsidó kolonizáció elveinek megállapítása, a falvakban élő zsidóság kiűzésének előirányozása.

Az 1804-ben megjelent rendelet előírta a zsidóknak valamilyen vezetéknev felvételét. A vezetéknevek felvétele fontos fordulópontot jelentett az orosz zsidóság életében: ezáltal a csoport alkalmassá vált arra, hogy a társadalom részeként kormányozzák, besorolják és azonosítsák és jelezte a hatalom szándékát arra, hogy a zsidóságot az Orosz Birodalom tágabb jogi és adminisztratív rendszerének részévé tegye. (Avrutin 2005:136-137)

Ez a rendelet foglalkozott először a zsidó öltözet kérdésével: mindazon zsidóknak, akik az Orosz Birodalom belső tartományaiba utaztak német típusú öltözetet kellett viselniük. Öt évvel később ez orosz típusú öltözetre változott. (Avrutin 2005:150)

A szabályozás lényeges eleme volt az oktatás szabályozása. A zsidókat felszólították, hogy gyerekeik és fiataljaik látogassák az állami alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézményeket. A zsidók azonban nemigen reagáltak a most megnyíló lehetőségekre.⁹¹ (Pinkus 1989:16)

⁹⁰ Uralkodott 1801-1825 között.

⁹¹ 1840-ben a 2.866 felsőfokú oktatási intézményben tanulóból 15; a 80.017 közép- és alpfokon tanulóból 48 volt zsidó. (Greenberg 1965a:32)

A rendelet a belső autonómia kérdéseiről is rendelkezett. Egyrészt hivatalosan elismerték a községeket (kahal), de hatalmukat korlátozták és megpróbálták azt kizárólag a vallási ügyekre szorítani és jogi státusukat pusztán olyan bírósági eljárásokra szorítani, amikor illetékességüket mindkét fél önként elismeri. (Salo 1976:104)

A rendelet további rendelkezései értelmében a zsidókat négy osztályba sorolták: mezőgazdasággal foglalkozók; kereskedők; iparosok és kézművesek, valamint városlakók. A zsidók – kizárólag mezőgazdasági tevékenység céljára – a nyugati és a déli területeken szabadon vehettek vagy bérelhettek földet, illetve munkásokat fogadhattak. A cári kormányzat ezzel próbálta mérsékelni a Letelepdedési Övezet túlnépesedését és a birodalom kevésbé lakott területei felé terelni a „felesleges” zsidó népességet. Az úgynevezett zsidó kolonizáció 1806-ban indult meg. A kormány ebben az évben egy 80.000 hektárnyi területet különített el Ukrajna Kherson kormányzóságában. Ide olyan fiatal zsidók jelentkezését várták, akik fizikailag képesek a mezőgazdasági munkára és családonként legalább 400 rubellel rendelkeznek. Számosan jelentkeztek, azonban lelkesedésüket a valóság hamar lehűtötte. A barátságtalan klíma, a rossz minőségű föld sokakat elrettentett. Ennek ellenére igen figyelemre méltó, hogy 1810-ben a zsidó mezőgazdasági kolóniát mintegy 1.690 család alkotta, bár közülük voltak olyanok, akik nem a földből éltek. A Letelepdedési Övezetet megnövelték, hozzácsatolva Asztrakánt és a kaukázusi területeket. A törvény további rendelkezései között szerepelt, hogy az iparosoknak és kézműveseknek engedélyezték, hogy meghatározott időtartamra elhagyják a Letelepdedési Övezetet, és azon kívül űzzék foglalkozásukat. A helyi önkormányzatok jogait azonban megkurtították: a helyi tanácsok tagjainak maximum egyharmada lehetett zsidó még azokban a helységekből is, ahol a lakosság többségét alkották. (Kurunczi 2002; Salo 1976:77-78)

A törvény előírta, hogy 1809-től eltörlik az 1794-ben bevezetett kétszeres adót. A törvény még egy jövőbeli rendelkezést tartalmazott: a falvakban élő zsidóságnak 1807. január 1-jéig el kellett hagynia lakóhelyét. Ez körülbelül 200.000-300.000 zsidót érintett.⁹² Erre – ahogyan a rendelet fogalmazott – a keresztény lakosság védelme érdekében volt szükség. A zsidók falvakból városokba történő áttelepítését elősegítendő a zsidóknak megtiltották a falusi bérletet, kocsmatartást és ingatlanbirtoklást, amely a rájuk mért egyik legsúlyosabb csapás volt. (Kurunczi 2002)

A zsidók falvakból való kiűzése 1806-ban indult meg. A kilakoltatások nemcsak a zsidó, hanem a nem zsidó lakosság számára is komoly problémát jelentettek. A falvak felmérésére létrehozott bizottság arra hívta fel a figyelmet, hogy a falvak és a városok közötti áruforgalomban hatalmas kárt okoz a zsidó szállítók tevékenységének kiesése; sokkal nagyobb, mint a pálinkamérésből származó károk. A kitelepítések felfüggesztésének irányában hatott az is, hogy a Napóleon által 1807-re összehívott Nagy Szanhedrin az oroszokban azt az érzést keltette, hogy a császár francia zászló alatt akarja egyesíteni a világ zsidóságát. A cár 1806 végén elrendelte a második zsidóügyi bizottság felállítását, amely tudatta a cárral, hogy a kitelepítés az eredetileg elképzelt formában kivihetetlen. Ennek ellenére a falusi zsidóság városokba telepítése a XIX. századi cári politika egyik legfontosabb célkitűzése maradt. (Kurunczi 2002; Prepuk 1997:51-52)

A győztes napóleoni háborúk következtében I. Sándor cár Európa vezető államférfijává vált és központi szerepet játszott a Szent Szövetség⁹³ létrehozásában. Az I. Sándorra ekkor még jellemző, természetesen egy abszolutista uralkodóhoz mért, liberalizmus több – például Lengyelországgal, a parasztsággal kapcsolatos – intézkedésében megnyilvánult. Az 1810-es évek végén a cár nem vetette el annak lehetőségét, hogy átfogó törvénnyel rendezze a zsidók

⁹² Más becslések szerint 500.000 főt. (Greenberg 1965a:29)

⁹³ A Szent Szövetség 1815-ben Bécsben megkötött politikai és katonai szövetség volt Oroszország (I. Sándor cár), a Habsburg-birodalom (I. Ferenc osztrák császár és magyar király), Poroszország (III. Frigyes Vilmos porosz király) között. A szövetség 1848-ig jelentős befolyást gyakorolt Európára.

jogi státusát, és a teljes jogegyenlőség megadásától sem zárkózott el. Másrésről híve lett volna a zsidók kereszténységre történő áttérítésének is.⁹⁴ Annak érdekében, hogy elősegítsék ezt a folyamatot, megalakították a Keresztény Zsidók Társaságát, aminek a cár lett a patrónusa, illetve az uralkodó az áttérteket mindenféle kedvezményekben részesítette. A cár liberális elvei azonban lassan, de biztosan szétforgácsolódtak a konzervatív körök ellenállásán. Uralkodásának második felében számos, a korábbi szándékkal merőben ellentétes intézkedést hozott. (Eisenbach 1988; Greenberg 1965a:30; JE 1906⁹⁵)

1820	megtiltották a zsidóknak, hogy keresztény szolgát tartsanak
1821	megtiltották a zsidóknak, hogy bármilyen üzleti céllal belső Oroszországba menjenek
1824	külföldi zsidóknak megtiltották, hogy állandó jelleggel Oroszországban letelepedjenek
1825	az 1804-ben megnyitott asztrakáni és kaukázusi területeket újra lezárták és a nyugati határszélen 50 verszta széles sávban megtiltották a zsidók letelepedését ⁹⁶

I. Miklós uralkodása

„A napóleoni háborúk egyik »váratlan« eredménye volt, hogy az orosz elit egy része, a katonatiszti értelmiség [...] egészen Franciaországig jutott, ahol saját szemével látta, mekkora a különbség Európa és Oroszország, az európai és az oroszországi viszonyok között.” (Gecse 2007:50) Az orosz tisztok ezt követően a szabadkőműves páholyokban egy jobb Oroszország létrehozását tervezgették. „A dekabristák utópista elképzeléseket szőttek arról, hogy miként kellene Oroszországot átalakítani.” (Gecse 2007:50) A cár trónra lépésekor kitört dekabrista felkelést leverték. A felkelés azonban még jobban meggyőzte a cárt arról, hogy erős kézzel kell uralkodnia a birodalom felett. „A [...] cár az államgépezet központosításával, erősítésével igyekezett védekezni a felforgató eszmék ellen.” (Gecse 2007:51) 1826-ban megszervezte az Őfelsége Személye Körüli Kancelláriát, amely hat ügyosztályból állt. Uralkodása alatt mindvégig igen erősen támaszkodott a politikai rendőrség szerepét betöltő III. ügyosztályra. „A XIX. század közepén Oroszország volt az egyetlen hagyományos önkényuralmi állam Európában, amelyben elvileg az állam, illetve annak megszemélyesítője, az uralkodó volt a legaktívabb tényező, a társadalom csupán követte őt.” (Gecse 2007:65)

⁹⁴ Ebben nagy szerepe volt Lewis Wayne a „Londoni társaság a kereszténység zsidók közötti elterjesztéséért” aktivistájának, aki többször járt Oroszországban, hogy felmérje az ott élő zsidók helyzetét és a közöttük folytatható misszionáriusi munka lehetőségeit. Útja során magával a cárral is találkozott. Way nem volt híve az erőszakos térítésnek. Úgy gondolta, hogy a zsidók közötti misszionáriusi munka teljesen haszontalan, ha nem tekintik őket „testvéreknek”, nem biztosítanak számukra jogokat és nem bontják le az őket a nemzeti közösségtől elválasztó válaszfalakat. (Eisenbach 1988:4-6)

⁹⁵ <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=1130&letter=A>

⁹⁶ Eddig ez csak Volhínia kormányzáság esetében volt érvényben.

A zsidókra mint nem keresztényekre mindig is a keresztények kizsákmányolóiként tekintettek. I. Miklós⁹⁷ uralkodása alatt ez a vélekedés különösen erőssé vált és alapvetően meghatározta a zsidókkal kapcsolatos törvénykezést, amely ekkor érte el csúcspontját: közel 600 rendeletet, rendszabályt, előírást hoztak. Ebben az időszakban is fontosnak tartották a zsidók keresztény hitre térítését, azonban ennek elérése érdekében nemcsak békés eszközöket alkalmaztak. A legbékésebb ösztönzés az volt, hogy az áttért zsidóknak ugyanolyan jogokat biztosítottak, mint amilyet egy vele azonos rangban lévő keresztény élvezett. Ennél sokkal kegyetlenebb volt az a besorozási rendszer, amely az 1827-ben hozott törvény nyomán jött létre. A törvény kétféle módon volt hivatott elősegíteni a zsidók áttérését: egyrészt a kitérték felmentést kaphattak a katonai szolgálat alól (Greenberg 1965a:33), másrészt a zsidó fiatalokat már igen korán elszakították a családjuktól, és úgy gondolták, hogy a kiképzéssel kiemelik őket hagyományos környezetükből, majd végül keresztény hitre térítik. A törvény ebből a szempontból nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. (Pinkus 1989:17:18)

Alapvetően a zsidók keresztény hitre térését volt hivatott elősegíteni az az 1827 augusztusában hozott rendelet, amelyet a zsidók hadseregbe való besorozásáról hoztak. A rendelet előkészítésében nagy részt vállalt az I. Sándor uralkodása alatt megalakult negyedik zsidóügyi bizottság. II. Katalin kora óta a zsidók fizetség fejében mentesültek a katonai szolgálat alól, ami tulajdonképpen pozitív diszkriminációt jelentett számukra, hiszen a nem zsidók esetében ez a kiváltság csak a nemeseket és a kereskedői osztály tagjait illette meg. Az új törvény értelmében ettől kezdve a zsidóknak a nem zsidóknál keményebb kötelezettségei voltak: a keresztényeknél nagyobb arányban kellett bevonulniuk, többször hívták be őket, a behívás életkora a zsidó fiúknál lényegesen alacsonyabb (12 év⁹⁸) volt. Ezeket a fiúkat tényleges katonai szolgálatuk előtt előképzésben részesítették, ahol gyakran nagyon kegyetlenül bántak velük. A behívás elől bizonyos foglalkozások űzői felmentést kaptak. Sok zsidó fiatal elhagyta az országot, voltak olyanok is, akik megcsönkítették magukat vagy megvesztegették a hatóságokat, hogy megússzák a besorozást.

1835-ben kiadták az úgynevezett zsidó alkotmányt, amely ettől az időtől kezdve egészen az 1917-es forradalom kitöréséig minden zsidókkal kapcsolatos törvénykezés alapja lett. A törvény számos tiltást, korlátozást tartalmazott. Ezen kívül rendelkezett a Letelepdedési Övezetről, az öltözködésről, valamint a kahalokról.

A rendelkezés megerősítette a zsidók különleges státusát, amelyet vallásukból, életformájukból és lakóhelyeikből származtattak. A rendelet pontosan szabályozta a Letelepdedési Övezetet, amelynek területét csökkentették. Kimondták, hogy ha egy zsidó engedély nélkül elhagyja az országot, akkor automatikusan elveszíti nemzeti hovatartozását (nem állampolgárságát!) és soha többet nem térhet vissza az országba. A rendelkezés nem mondta ki a zsidók kiűzését a falvakból. Nem tarthattak keresztény szolgálókat, és zsinagógákat nem építhettek keresztény

⁹⁷ Uralkodott 1825-1855 között.

⁹⁸ Nyilvánvalóan azért, hogy még a 13 éves korban megtartott *bar micva* (férfivá avatás) szertartás előtt sor kerüljön erre.

templomok közelében. Ugyanakkor engedélyezte, hogy a zsidók állandó családnéven nyilvántartásba véssenek. (Pinkus 1989:18)

A rendelkezés újra foglalkozott az öltözködés kérdésével. Egyrészt megerősítette az 1804-es rendeletben írtakat, azzal a változtatással, hogy a belső tartományokba utazóknak olyan ruházatot kellett viselniük, mint a hozzájuk hasonló státusban lévők. Ezen kívül elrendelték, hogy az egyetemeken a zsidó hallgatóknak az adott intézményben általános viseletet kell hordaniuk, valamint hogy a közigazgatási hivatalokban dolgozó zsidóknak a törvények által meghatározott ruházatot kell viselniük. Az öltözködés kérdése 1844-1851 között még többször felmerült: újabb rendeletekkel, különleges adókkal és büntetésekkel próbálták rávenni a zsidóság tömegeit a változtatásra – kevés sikerrel. Az ortodox zsidóságnak az öltözködéssel kapcsolatos törvénykezéssel szemben egyrészt vallási kifogásai voltak, másrészt pedig – nem alaptalanul – a hatalom erőszakos krisztianizáló törekvéseit látták benne.

A törvény rendkívül szigorúan rendelkezett a kahalokról. Egyrészt felelőssé tette a zsidókra vonatkozó kormányzati intézkedések végrehajtásáért és a zsidókra kivetett adók beszedéséért. Előírták, hogy a közösségeknek éves beszámolókat kell benyújtaniuk bevételeikről és kiadásairól. A közösség tisztségviselőit pedig lojalitási eskü letételére kötelezték, amelyben arra is meg kellett esküdniük, hogy valamennyi állami intézkedést pontosan végrehajtanak, teljesítik az újoncoszási kvótákat, az állami és a közösségi adókat kivetik és behajtják, valamint kikényszerítik a törvények betartását és a rend fenntartását. Bár ezen rendkívül szigorú rendelkezések végrehajtása ekkor csak részben teljesült, látni fogjuk, hogy nem sokkal később a kahal-rendszerre még mélyrehatóbb intézkedések vártak. (Avrutin 2005:150-152; JE 1906⁹⁹; Salo 1976:102)

Bár a birodalomban 1826 óta nagyon szigorú cenzúra működött, I. Miklós úgy gondolta, hogy a zsidóknak ennél is szigorúbbra van szükségük. 1836-ban – egy kijevei és egy vilnai kivétellel – minden héber nyomdát bezártak. 1840-ben újabb bizottságot állítottak fel, hogy meghatározzák az oroszországi zsidók radikális átszervezésének módjait és eszközeit. 1844 és 1855 között az ő javaslatukra számos törvényt hoztak. (Löwe 2000:64) Az 1844-ben kihirdetett oktatási rendeletben engedélyezték meghatározott tantervű és oktató gárdájú zsidó iskolák megnyitását. A rendelkezés célja végső soron a zsidóság asszimilálása volt. Ebből egy paradox helyzet következett: a zsidók, akiket alapvetően megvetettek, az oktatás szempontjából némileg privilegizált helyzetbe kerültek az orosz lakosság millióihoz képest.

A fent leírt célkitűzések – mint a keresztény hitre térítés és az átnevelés – egyik legfontosabbnak gondolt eszköze az oktatás volt. Korábban láttuk, hogy az állami tanintézmények megnyitása a zsidók előtt nem hozta a várt hatást, ezért az újabb terv speciális zsidó iskolák felállítása volt. Az oktatási reformokat Uvarov gróf¹⁰⁰, oktatási miniszter dolgozta ki, aki igénybe vette egy fiatal német zsidó, Max Lilienthal, a rigai modern zsidó iskola igazgatójának segítségét is. 1844 novemberében rendeletet hoztak és engedélyezték zsidó iskolák megnyitását, melyeket a zsidókra kivetett speciális adókból finanszíroztak.¹⁰¹ Az alapfokú intézmények mellett, két teológiai szeminárium megnyitását is tervbe vették, ahol tanárokat és rabbikat képeznek és a tanterveket a gimnáziumokéihoz igazítják. Az innen kikerülő az állami

⁹⁹ <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=822&letter=C#2>

¹⁰⁰ Uvarov grófot tekinthetjük a hivatalos népiség tana egyik megteremtőjének, aki 1833-ban közoktatási miniszterré való kinevezésekor adta ki az irányzat hármasságát: „pravoszlávia, önkényuralom, népiség”. Ez a fajta népiség Oroszországban tulajdonképpen az állam ideológiája lett.

¹⁰¹ A zsidók továbbra is látogathatták az állami oktatási intézményeket.

intézmények végzett hallgatóival megegyező jogokat élveztek. Fontos, hogy az itt tanulók mentesültek a kegyetlen besorozások alól. A rendelet szerint a hittant zsidó oktatók tanították, de a világi tantárgyak oktatását mind zsidó, mind keresztény tanár is elláthatta. Az általános iskolák és a teológiai szemináriumok vezetői azonban csak keresztények lehettek. A törvényhez tartozó titkos kiegészítés azonban felfedi ezen oktatási politika valódi okait: a zsidók oktatásának célja egyrészt, hogy a zsidóság a keresztény nemzetiségekkel fokozatosan egybeolvadjon, másrészt, hogy – ahogyan fogalmaztak – gyökerestől kiirtsák mindazt a babonát és káros előítéletet, amelyeket a Talmud tanításai közvetítenek. Az ortodox zsidók elsődlegesen a térítő szándékot látták az intézkedések mögött és minden erejükkel ellenálltak az intézkedéseknek. A délnyugati régiókban, ahol a haszkala jobban hódított, a fogadtatás is pozitívabb volt. A *maszkibok*¹⁰² egyenesen dicshimnuszokat zengtek a cárról és Uvarovról. Látnunk kell azonban, hogy a zsidók oktatására tett különleges erőfeszítések két okból is furcsák voltak: egyrészt a zsidók általános iskolázottsági szintje a lakosságénál magasabb volt, másrészt I. Miklós és kormánya általánosságban úgy gondolta, hogy az oktatás a tömegeknek inkább káros, mint hasznos. (Löwe 2000:66; 72)

A korszak rendkívül fontos intézkedése volt, hogy 1844-ben megszüntették a zsidóság végrehajtó szerveként működő kahal-rendszert és az eddig általuk felügyelt ügyeket a városi adminisztráció hatáskörébe vonták.¹⁰³ Az alapvető cél a zsidóság világi és vallási aspektusának szétválasztása volt. Ezt szolgálta a kormánynak felelős országos főrabbi intézmény létrehozása is.

A kahal-rendszer megszűnésével a zsidókra kivetett adók rendszere is jelentősen átalakult. Egy 1844 végén kiadott rendelet szabályozta az úgynevezett kosáradót. Az adónak két része volt: egy általános és egy kiegészítő adó. Az általános adó a zsidók által kóser módon levágott és eladott húsból származott (*korobka*), míg a kiegészítő adók forrásai a különböző kereskedelmi és ipari engedélyek és zsidók által adott kölcsönök voltak. (JE 1906¹⁰⁴)

A zsidóság világi és vallási aspektusának – korábban említett – szétválasztását szolgálta a kormányzat előtt felelős főrabbi intézményének létrehozása. A rabbikat az állam fizette és feladatuk a születési és házassági anyakönyvek őrzése volt, valamint az állami ünnepnapokon kormányhű prédikációról kellett gondoskodniuk. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a nagyvárosok kivételével ezek a rabbik semmilyen közösségi elismertséget nem élveztek. Más vallási kisebbségekhez¹⁰⁵ hasonlóan az állam a zsidók esetében is megpróbálkozott az egész Oroszországot összefogó legfelsőbb rabbinátus intézményének kiépítésével. Ennek érdekében tartományi szinten létrehozták a „tanult rabbiság” intézményét és a rabbinikus bizottságot is. (Karády 2000:175; Löwe 2000:65)

I. Miklós reformjai egy nagyobb politikai és társadalmi átalakulás részét képezték, amelynek célja a sokvallású, multikulturális és nemzetiségi szempontból rendkívül sokféle birodalom egységesítése volt. A cárt ezért egész uralkodása alatt a bürokrácia fejlesztése és a rendkívül heterogén populáció abszolutista rendszerbe való beillesztése foglalta le. (Avrutin 2005:137) I.

¹⁰² A haszkala hívei.

¹⁰³ Riga és a kurlandi városok kivételt képeztek ez alól, ahol a kahalok egészen 1893-ig működtek az adók és kötelezettségek adminisztrációs szerveiként.

¹⁰⁴ <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=394&letter=B> és <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=373&letter=K&search=korobka>

¹⁰⁵ Ebben – és sok más – tekintetben teljesen egyértelmű párhuzamokat lehet vonni a tatár, és általában véve a muszlim és a zsidó kisebbség kezelése között. Erről lásd: Löwe 2000.

Miklós zsidópolitikája két forrásból táplálkozott. Egyrészt az uralkodó erős ellenérzésekkel viseltetett a zsidó hit iránt és folyamatosan kísérletet tett a zsidók keresztény hitre térítésére. Másrészt pedig nem bízott a zsidókban, amely abból a meggyőződésből fakadt, hogy a zsidók, vagy legalábbis legnagyobb részük, valamiféle fanatikus, bűnöző társaságot alkotnak, amely a vallásban lel támogatást gonosz tetteihez. Alapvetően három típusú problémát próbáltak megoldani. Először is a keresztény hitre való áttérítéssel próbálták csökkenteni a zsidók számát az Orosz Birodalomban. Másodszor szükségesnek tartották a zsidók átnevelését, hogy megfosszák őket sajátos nemzeti és vallási karakterüktől. Harmadszor úgy gondolták, hogy a zsidókat gazdasági és morális értelemben is „ártalmatlanná kell tenni”. (JE 1906¹⁰⁶) I. Miklós adminisztratív reformjai segítségével megpróbálta „megragadni” a birodalom zsidó alattvalóit, kulturális és oktatási politikája pedig azt a folyamatos erőfeszítést volt hivatva kifejezni, hogy a zsidókat a társadalom „hasznosabb” és „civilizáltabb” tagjaivá tegye.

Az öltözködési szabályok bevezetése a kormányzati ethosz részének tekinthető, amely minimalizálni akarta a zsidók külsőségekre alapozott különállását. A hatalom a zsidókat már nem öltözködésük, kinézetük alapján akarta megkülönböztetni, hanem ehhez különböző statisztikákra, összeírásokra támaszkodott. I. Miklós a zsidó öltözködési szabályok bevezetését fontos szimbolikus lépésnek tartotta a zsidó kultúra, társadalom és intézmények átfogó átalakításának folyamatában. Oroszországban, hasonlóan Európa többi részéhez, az identifikációs politika ilyen változása egy fontos fordulóponthoz vezetett ezen államok életében: megváltozott a társadalom „kezelésének módja” és egy racionálisabb, hatékonyabb és homogénebb társadalmi rend jött létre. (Avrutin 2005:149-150)

Az 1840-ben felállított bizottság egyik legfontosabb célkitűzése azonban az volt, hogy a zsidókat hasznos és haszontalan csoportokra ossza. Az első csoportba a zsidók elenyésző kisebbsége tartozott: a felső céhes kereskedők és a Letelepedési Övezeten belüli polgárok. A másik csoportba pedig mindenki más, akiket „kizsákmányolóknak és parazitáknak” bélyegeztek, akikkel szemben különleges intézkedéseket kell foganatosítani. (Pinkus 1989:19) Szerencsére a krími háború¹⁰⁷ és I. Miklós halála miatt a kettéosztás nem bizonyult hosszú életűnek, de mindenképpen előrevetítette a jövő sötét árnyait.

II. Sándor uralkodása

II. Sándor¹⁰⁸ még a krími háború befejezése előtt követte apját a trónon. A katasztrofális véget ért krími háború¹⁰⁹ rávilágított a kormányzat gyengeségeire és a reformok immár elodázhatalanná váltak, egyértelművé vált Oroszország hatalmas mértékű elmaradottsága. II. Sándor uralkodásától az I. Miklós alatt meghonosodott, mindent uraló hivatalnoki rendszer

¹⁰⁶ <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=479&letter=R#1405>

¹⁰⁷ A krími háború 1853-1855 között folyt

¹⁰⁸ Uralkodott 1855-1881 között.

¹⁰⁹ A krími háborút az 1856-ban kötött párizsi béke zárta le, amely visszaszorította Oroszország európai befolyását. A cár elvesztette a Duna torkolatvidékét, le kellett mondania a törökországi keresztények védnökségéről, s nem tarthatott hadihajókat a Fekete-tengeren. A nagyhatalmak támogatták, hogy az orosz és török fél között ütközőállam jöjjön létre, így a krími háború a román fejedelemségek számára meghozta a szabadságot és rövidesen létrejött a független Románia.

felszámolását, az államgépezet teljes megreformálását várták. A bizakodásra a cár is okot adott, hiszen beiktatásakor a következőket mondta: „oktatást, egyenlő jogokat, toleranciát és emberségességet mindenkinek.” (Greenberg 1965a:73)

Az 1840-ben alakult zsidóügyi bizottság vezetője, Kiszeljov 1856-ban beszámolt a cárnak a bizottság eredménytelen működéséről. Azt tanácsolta, hogy a bizottság a zsidókkal kapcsolatos összes rendelkezést vizsgálja felül. Az elkövetkezendő hét év ennek a felülvizsgálatnak a jegyében telt el.

A cár 1856 márciusában a zsidóügyi bizottságnak intézett ukázában azt írta, hogy valamennyi, a zsidókkal kapcsolatos rendelkezést felül kell vizsgálni, és összhangba kell hozni a központi politikával, amely ezeknek az embereknek a többségi nemzettel való egyesítését szolgálja. Azonban kizárólag abban a mértékben, amit a zsidók morális státusa megenged. Látna a cár hajlandóságát a reformokra 1856-ban befolyásos, első céhes kereskedők egy csoportja kereste fel a cárt, akik részleges polgárjogokat kértek az oroszországi zsidóság hasznos tagjainak. Azoknak, akik – ahogyan ők fogalmaztak – oly sok éven át hozzájárultak az ország életének, tevékenységének és gazdag erőforrásainak fejlődéséhez. A kiterjesztett jogokra érdemesek között szerepeltek a gazdag kereskedők, a fiatalabb generáció tagjai, akik – az ő szavaikkal élve – a kormányzat felügyelete alatt csiszolták szellemüket, valamint a lelkiismeretes és képzett kézművesek és kisiparosok. Ezzel a kéréssel azonban előterjesztőik tulajdonképpen szentesítették a zsidók hasznos és haszontalan csoportokra való felosztásának kormányzati politikáját. (Greenberg 1965a:91-92)

A cár 1855-ben, koronázásával egyidőben kiáltványban törölte el a zsidókat sújtó, 1827-ben bevezetett újoncozási többletterheket. (Kurunczi 2002) 1857-ben a zsidók elől 1825-ben elzárt nyugati, 50 verszta széles határsávot megnyitották és 1858-tól zsidók valamennyi, a nyugati határon lévő tartományban, valamint Besszarábiában is letelepedhettek. (Greenberg 1965a:75)

1857-től a bizottság tárgyalta a Letelepedési Övezeten kívüli letelepedés lehetőségéről, de végül ezt a jogot 1859-ben csak az első céhbe tartozó kereskedőknek adták meg, akik ezután Oroszország valamennyi városában szabadon letelepedhettek. Később a jogosultak körét többször bővítették, azonban ezek az intézkedések a zsidóságnak csak egy kis részét érintették. (Pinkus 1989:20)

1861-ben az orvosok, gyógyszerészek és felsőfokú végzettséggel rendelkezők, 1865-ben a kézművesek és kisiparosok, 1867-ben pedig az I. Miklós uralkodása alatt szolgáló katonák és leszármazottaik kapták meg a szabad letelepedés jogát. Fontos azonban kiemelni, hogy „Az 1865-80 közötti periódusban mindössze 85 ezren éltek az áttelepülés jogával, ami a birodalom teljes területén élő zsidó népesség alig több mint másfél százalékát tette ki.” (Sz. Bíró 1995:14)

1861-ben a felsőfokú végzettséggel rendelkező zsidókat egész Oroszország területén alkalmasnak nyilvánították a kormányzati szolgálatra. (Greenberg 1965a:75) Az 1864-es *zemsztyvo* hivatalokról¹¹⁰ szóló törvény implicit módon volt „pozitív” hatással a zsidókra, minthogy nem tartalmazott a zsidósággal kapcsolatos tiltásokat.

Ennek értelmében néhány zsidó alkalmazást nyert a *zemsztyvo* hivatalokban. Fontos azonban, hogy az 1870-ben kiadott, önkormányzatokról szóló rendelkezéscsomag megerősítette azt a rendelkezést, miszerint zsidók nem lehetnek polgármesterek, valamint azt, amely a zsidó képviselők számát az összes egyharmadára limitálta a település zsidóságának arányától függetlenül.

Az 1874-es hadsereg reform a zsidókat hadkötelezettségre alkalmasnak minősítette. Az egyetlen fennmaradó diszkrimináció az volt, hogy a zsidó egyházi személyek, a keresztényektől eltérően, nem mentesültek a katonai szolgálat alól. (Pinkus 1989:21-22)

II. Sándor uralkodásának első időszakában az oktatási rendszert is teljes mértékben átalakították. Míg I. Miklós korában az oktatás a privilegizált osztályok helyzetének erősítését és bebetonozását szolgálta, addig ebben az időszakban sokkal demokratikusabbá és humanitáriusabbá vált. Az iskolák igazgatását is ebben a szellemben szervezték át. 1859-ben ebben a liberális szellemben bocsátották ki a zsidó oktatást szabályzó rendeleteket. Két évvel később pedig megszüntették azt a gyakorlatot, amelynek értelmében az oktatás keretein belül térítettek át zsidó kisgyerekeket: úgy rendelkeztek, hogy tizennégy éves kor alatt a szülő beleegyezése nélkül nem lehetett megkeresztelni egy gyereket. Ahogyan már korábban említettük, 1804-ben az oktatási intézmények megnyíltak a zsidó gyerekek, fiatalok előtt, azonban akkor ennek szinte nem volt hatása. Most azonban a változásokat látva a zsidóság elkezdett élni a felkínált lehetőséggel.¹¹¹ (Greenberg 1965a:80-83) A fenti, az orosz történelmi környezetben mindenképpen liberalizációnak tekinthető intézkedések és elindított társadalmi folyamatok következtében kialakult egy eloroszosodott és elvilágiasodott zsidó értelmiség. „A reformok következtében [...] a zsidók megjelennek azokon az értelmiségi piacokon, ahol eddig csak az orosz vagy eloroszosodott keresztény művelt rétegek működhetek, így az újságírásban, a színművészetben, a zenében, a képzőművészetben, az ügyvédi karban és az orvosok között.” (Karády 2000:176) Látni fogjuk, hogy a zsidóellenesség modern, Oroszországban a szlavofiliával átítatott érvrendszere éppen ezek ellen, az új orosz értelmiségi és gazdasági elitbe sikerrel beilleszkedő zsidók ellen irányul, miközben „a régi, vallásos

¹¹⁰ *Zemsztyvo*: a cári Oroszországban a járási és kormányzósági gyűléses képviselő volt. E képviselőket a járási, illetőleg kormányzósági földbirtokosok és a városi és községi képviselőeknek három évre választott tagjai alkották. A *zemsztyvo* csak helyi közigazgatási kérdésekben volt illetékes.

¹¹¹ 1853-ban összesen 159 zsidó diák tanult az orosz középfokú oktatási intézményekben (az összes diák valamivel több mint 1 százaléka), tíz évvel később ez a szám 552 volt (az összes diák 3 százaléka). 1873-ban pedig számuk már 2.362 volt (az összes diák 13 százaléka) (Greenberg 1965:83)

indíttatású zsidóellenesség tovább zaklatja a *stetle*ekben rekedt hagyományőrző tömegeket”. (Karády 2000:176)

A fenti reformok hatására az oroszországi zsidóság joggal reménykedett a teljes jogegyenlőség elnyerésében, amely azonban nem valósult meg és a zsidók továbbra is idegenek, másfajtajúak (oroszul *inorogyec*¹¹²) maradtak; olyanok, akik bár a határokon belül vannak, de valahol a külföldiek és az orosz nemzetiségek között állnak. Az emancipáció elmaradásának több oka is volt. Egyik éppen a cár. II. Sándor gondolkodása sokban hasonló volt apjához, de az elvárt társadalmi és politikai változások fontos szerepet játszottak a cár reformpolitikájában. Az uralkodó attól is félt, hogy ha teljesen ellenáll az idő szavának, akkor ezzel a birodalom széthullását idézi elő. (Greenberg 1965a:87) A cár azonban nem volt meggyőződve a zsidók morális kvalitásairól, másrésről számára elképzelhetetlen volt, hogy a zsidók úgy részesüljenek a politikai jogokból, hogy előtte cselekedeteikkel ne bizonyítsák, hogy érdemesek rá. Úgy gondolta, hogy morális előmenetelük hozhatja el számukra a teljes emancipációt, amelyet oroszosodás és produktív tevékenységek folytatása útján érhetnek el.

A másik fontos tényező az orosz közvélemény és a befolyásos kormányzati hivatalnokok véleményének erőteljes változása volt. Határkőnek az 1863-ban kitört és levert lengyel felkelést¹¹³ tekinthetjük, amellyel elkezdődött Oroszország radikalizálódása. A korábban a polgári átalakulást pártoló körök is úgy gondolták, hogy az első feladat: létrehozni az orosz államot. „Azaz, még hosszú ideig maradjon fenn a cári abszolutizmus, ne legyen parlament, ne legyen polgári politikai rendszer, a cárizmus a maga cári módszereivel oroszosítson mindenkit az Orosz Birodalomban a lengyelektől, a finnektől kezdve az ázsiai népekig. Amikor mindenki orosz lesz, akkor jön el az ideje a polgári átalakulásnak, akkor lehet a birodalmat átalakítani parlamentáris országgá.” (Szabó 1998) Ezen a ponton az orosz liberalizmus tulajdonképpen hosszú időre megszűnt létezni.

¹¹² „Az *inorogyec* szó szerinti fordításban „más születésű” jelent. [...] a XIX. században az Orosz Birodalomnak azokat az alattvalóit jelölték vele, akik nem voltak „született oroszok”. Lényegében az *inorogyec* nemzeti kisebbségek, XX. századi, vagyis 1917 utáni fogalommal a *nacmenek*. (A *nacionalnoje menysinsztvo*, vagyis nemzeti kisebbség kifejezés rövidítéséből.) A XX. század második felében az utóbbi elnevezésnek is ugyanolyan kellemetlen mellékíze lett, mint az *inorogyec*nek, viszont az *inorogyec* már a XX. században „kikopott” a használatból, így archaikusnak számít. Másként fogalmazva az *inorogyec* olyan nem orosz idegent jelent, aki az Orosz Birodalom területén él és itt is született.” (Gecse 2007:55)

¹¹³ A lengyel felkelés 1863 januárjában tört ki. Lengyelországnak ekkor nem volt hadserege, de a szétszórta, elszigetelt fegyveres cselekmények megfékezésére így is nagyszámú orosz haderőt vontak össze. A porosz és osztrák csapatok segítségével a felkelést decemberre letörték, az utóvédharcok azonban még 1864 áprilisáig folytatódtak. A felkelés leverését megtorlás-sorozat követte: ez egyrészt a felelősök megbüntetését, másrészt azonban Lengyelország maradék autonómiájának felszámolását jelentette. A Lengyel Királyságból Visztula menti tartomány lett. „Az oroszok még a verbalizmus szintjén is tagadni kívánták a lengyel nemzet létét.” (Gecse 2007: 88)

Ezt legjobban Katkovnak, a liberális értelmiség vezérének, jeles publicistának az egyik pillanatról a másikra történő színeváltozása mutatja talán a legjobban. „Katkov 1863 előtti írásaiban azt hangsúlyozta, hogy az államnak és a társadalomnak egyformán szabadnak kell lennie. [...] A lengyel felkelés után véleménye módosult: »A szabadság jó dolog, de nem azt jelenti, hogy felfegyverezzük az ellenséget.« [...] Az Orosz Birodalomban az egyetlen nemzet, amelyet ezután kormányzásra képesnek és hivatottnak tartott, az orosz volt.” (Gecse 2007:85) Katkov 1863-tól a *Moszkovszkije Vedomosztyi* (Moszkvai Hírmondó), az első igazán népszerű tömeglap főszerkesztőjeként hozzájárult a hatalmas erővel feltámadó orosz nacionalizmus tartalommal való megtöltéséhez, „amelynek lényege a könyörtelen oroszosítás, az állam szerepének minden eddigit felülmúló hangsúlyozása”. (Gecse 2007:89)

A lengyel felkelés minden oroszországi kisebbség helyzetére negatív hatással volt. A lázadás felerősítette az orosz patriotizmust és a zsidó ügy korábbi támogatóit is elidegenítette. Az 1870-es évektől nyilvánvalóvá vált, hogy a cári kisebbségpolitika elveszítette missziós jellegét, amely korábban igen erősen jellemezte.

A XIX. század második felére tehetjük Oroszországban a politikai antiszemitizmus kialakulását. Ennek a politikai antiszemitizmusnak az alapja nem a kapitalizmusellenesség, hanem „az orosz politikai antiszemitizmus a Kelet és Nyugat, Oroszország és Európa civilizációs dichotómiáján és szembenállásán, mint »nagy paradigmán« belül keletkezik.” (Sz. Bíró 1995:16) Fontos különbség például a magyarral szemben, hogy itt a belülről fenyegető „idegen” szerepében nemcsak és nem is elsősorban a zsidók jelennek meg.¹¹⁴ (Sz. Bíró 1995:16)

Az orosz politikai antiszemitizmus kialakulásának bemutatása előtt szólnunk kell az úgynevezett szlavofil-nyugatos vitáról, amely az 1840-es években robbant ki és felkavarta az egész orosz értelmiséget. A vita kirobbantója Pjotr Csaadajev volt, aki egy 1836-ban megjelent írásában a következőt állította: „Oroszország semmit sem adott a kulturált emberiségnek”, „mindazt, amit átvett a Nyugattól, eltorzította.” (Gecse 2007:59) A vita nyomán két tábor alakult ki: a kétvilág elméletet valló szlavofilek és az egyvilág elméletet képviselő nyugatosok. A szlavofil eszme „világtörténelmi küldetést tulajdonított Oroszországnak az európai civilizáció megmentésében attól az erkölcsi hanyatlástól, amelybe a nyugati életforma válsága (a kiüresedett és formalizálódott katolikus-protestáns vallásosság, az egoista individualizmus, az anyagiasság, az ipari forradalom következtében megnövekedett szociális feszültségek, a racionalizmus ismeretelméleti abszolutizálása, a technikai haladás erőltetése stb.) miatt jutott. A szlavofilek az orosz fejlődést egy alternatív, sajátos útnak tekintették, amely elkerülte az említett torzulásokat, s ezért magában hordozza a potenciális megújulás lehetőségét. A sajátosság legértetőbb forrását a pravoszláv vallásból eredeztették.” (Szili 2003) Az

¹¹⁴ Fontos adalék ehhez, hogy a soknemzetiségű Orosz Birodalomban a XIX. század végére a 122 millió lakosság nagyobbik fele (56 százaléka) tartozott a több mint száz nem orosz etnikum valamelyikéhez.

ellentábor képviselői tagadták Oroszország Nyugat-Európától eltérő jellegét és Oroszország fő céljának éppen azt tartották, hogy behozza a nyugattal szembeni lemaradását és ennek érdekében reformokat sürgettek. (Gecse 2007:62-63)

A két tábor viszonya azonban az idők folyamán sokat változott: ezt kezdetben nagyfokú tolerancia jellemezte. Ebben az időben a szlavofil irányzat sem volt nacionalista, „merthogy számukra valóságos entitást nem az nemzet (etnikum), hanem a konfesszionális közösség alkotott”. (Sz. Bíró 1995:16) Azonban később a Csaadajev által megfogalmazott történelmi időn és téren kívülség egyfajta kiválasztottság-tudatot generált, amely szerint „az oroszország történelmi esetlegességektől való mentessége” az, ami lehetővé teszi, hogy „egyedül ő hivatott elfogulatlanul és részrehajlás nélkül az egyetemes megváltódás felé vezetni az emberiséget”. (Sz. Bíró 1995:16)

Az „orosz eszme” és a klasszikus szlavofil világkép Nyikolaj Danyilevszkij munkássága nyomán öltött magára új, expanziós formát, akinek *Oroszország és Európa* című könyve 1869-ben¹¹⁵ jelent meg.

Az „orosz eszme” nála „harci zászló, a »keleti kérdést« végérvényesen megoldani hivatott Oroszország jelképe.” (Sz. Bíró 1995:17) Ezen célok eléréséhez szükségessé vált a szlávok orosz zászló alatt történő egyesítése: ettől kezdve az idealizált felekezeti közösség helyét átvette az etnikai rokonság elve, vagyis igen erősen jelent meg a nacionalista jelleg úgy, hogy az továbbra is összekapcsolódott a vallási kiválasztottság érzetével. Itt a pánszlávizmus mint doktrína jelentkezett és az „orosz eszme” korábbi történetbölcseleti jelentésén túl, geopolitikai kontextusban jelent meg.

Danyilevszkij munkássága témánk szempontjából is különösen fontos: a kötet modellje alkalmas volt arra, hogy az oroszországgal szemben mindig valamilyen aktuális ellenséget állítson szembe. Az ellenfél mibenléte nem lényeges, csupán az, hogy „Oroszországnak mindig valakik ellenében kell óvnia öntörvényű világát.” A Danyilevszkij-féle modell később a zsidó szabadkőműves összeesküvéssel kombinálódva alkalmas volt arra is, hogy a zsidóságot mint külső és belső ellenséget láttassa. „Oroszországban miután a politikai antiszemitizmus a civilizációs dichotómia, az orosz küldetés kontextusában körvonalazódik, és mert az utóbbi Danyilevszkij révén politikai formát ölt és a 80-as évek belpolitikai fordulata nyomán beépül az állam magatartásába a zsidóellenesség nem »egyszerűen« a társadalom bizonyos csoportjainak politikailag argumentált ügye, hanem államilag felügyelt »program« lesz.” (Sz. Bíró 1995:19)

Kanyarodjunk most vissza az oroszországi politikai antiszemitizmus kialakulásának bemutatásához. Először ennek alaptoposzait megteremtő Ivan Akszakovról¹¹⁶ szólunk.

¹¹⁵ A művet először, ebben az évben folytatásokban közölte a *Zarja* (Hajnal) című folyóirat, majd 1871-ben önálló kötetként is megjelent.

¹¹⁶ Itt most alapvetően Akszakov antiszemita nézeteiről lesz szó, de a korabeli Oroszország szellemi terében való elhelyezéséhez fontos leírunk az alábbiakat is. Akszakov a szlavofilok fiatalabb nemzedékéhez tartozott és a pánszlávizmuson belül, az európai új rend kialakításában a szláv népeknek központi szerepet szánó, úgynevezett etnocentrikus pánszlávizmus követője volt. Elképzelése szerint Oroszország feladata, hogy „az orosz sas

Akszakov az általa szerkesztett *Gyeny* (Nap) című lapban az 1860-as években hosszú cikksorozatot tett közzé. Szerinte „a zsidók képtelenek az orosz törvények szerint, azok szellemében élni. Ők csak jövevények, akik éppen ezért nem várhatják el, hogy vendégként ugyanazokat a jogokat kapják, mint az őslakó oroszok.” (Sz. Bíró 1995:19-20) Kezdetben Akszakov „csak” felszólította a zsidóságot, hogy kövesse a modern, felvilágosult világ elveit, elfogadta a zsidó hitélet teljes szabadságát, de azt elképzelhetetlennek tartotta, hogy zsidók a keresztényekre kiterjedő érvénnyel bíró tisztséget töltsenek be „egy olyan országban, amely maga előtt a kereszténység zászlaját viszi”. Később antiszemitizmusa újabb és újabb motívumokkal bővült: ezek közül a legfontosabb a zsidó világösszeesküvés elmélet, amelyet 1883-ban a *Rus* című folyóiratban publikált. Akszakov szerint a zsidók egyre fokozódó jelenléte a világi oktatási intézményeiben jelentősen növeli az összeesküvés erejét. Ezek a helyek sajátos transzformációs helyként működnek, „ahol »a zsidó nemzet kulturális réteggé alakul át«, olyan készségek birtokosává, amelyek segítségével más népek kultúráját képes felügyelete alá vonni”. (Sz. Bíró 1995:20) Ne feledjük el, hogy a korábbi zsidópolitika közös jellemzője volt, hogy a hatalom megpróbálta ösztönözni, rávenni a zsidókat arra, hogy részt vegyenek a világi vagy világibb oktatási struktúrában, minthogy ettől oroszosodásukat, asszimilációjukat várta. Akszakov szerint a zsidók világhatalma – amely szerinte minden bizonnyal kialakulóban van – azon alapul, hogy a világ alapjait szellemi értelemben fokozatosan aláássák és a pénz uralmának vetik alá. A kizsákmányolás tézise alkalmas lesz arra is, hogy az antiszemitizmusért magukat a zsidókat tegye felelőssé. Már Akszakov antiszemitizmusa is könnyen beilleszthető a Kelet és Nyugat civilizációs dichotómiájába, ami – mint korábban írtuk – az oroszországi politikai antiszemitizmus egy fontos jellemzője. Akszakov idejében Oroszországban még nemigen lehetett találkozni asszimilált zsidókkal, de a szlavofilok második nemzedéke szemében a zsidóság „a nyugati civilizáció generális szimbóluma, mindannak megtestesülése, ami az okcidentális világgal szembenálló, külön úton haladó »szláv szellem« számára idegen.” (Sz. Bíró 1995:21)

Az oroszországi XIX. századi antiszemitizmus fontos állomása volt Jacob Brafman művének, a *Knyiga Kagan*nak (Kahal könyve) a megjelenése. Brafman kitért zsidó volt, aki 1868 nyarán a vilnai hivatalos lapban antiszemita cikksorozatot tett közzé. Elmélete szerint Nyugat-Oroszország valamennyi városában létezik egy Zsidó Testvériség, amelynek célja, hogy kizsákmányolja a nem-zsidó lakosságot.

hatalmas szárnyai alatt” védelmet biztosítson a szláv népeknek és felszabadítsa őket az anyagi és szellemi elnyomás alól. (Gecse 2007:77-78)

1869-ben a cikkek könyv formájában is megjelentek és a következő évben publikálta Brafman a Kahal könyvét, amelyet az orosz sajtó részéről széleskörű figyelem, míg a zsidóság részéről kiterjedt tiltakozás kísért. A szerző azzal vádolta a zsidókat, hogy államot alkotnak az államban és ezt a „zsidó államot” a Talmud törvényei irányítják, amelyek lényege, hogy kizsákmányolják és leigázzák a nem-zsidó lakosságot, akik körében élnek. Brafman állította, hogy megállapításait a minszki kahal irataira alapozza, amelyeket alaposan áttanulmányozott. Brafman állításait bizonyosan még „hitelesebbé tette” zsidó származása.

A zsidóellenes sajtó és a reakciós erők messzemenően kiaknázták Brafman írásait. Úgy gondolták, hogy „felfedezései” bizonyítják, hogy maguk a zsidók az okai és kiváltói a kormány zsidóellenes intézkedéseinek. Az a tény, hogy 1871-ben már állami finanszírozással nyomták újra a könyvet, jól mutatja a halalom hozzáállását. (Greenberg 1965a:93-94)

Oroszország radikalizálódására további katalizátorként hatott, hogy 1881 márciusában a *Narodnaja Volja* (Népakarát) forradalmár terroristái meggyilkolták II. Sándort. Halála végleg véget vetett a liberalizáló reformkurzusnak.

Szegregáció, pogromok, radikalizálódás: az orosz zsidóság 1881-1917 között

Látni fogjuk, hogy az apját a trónon követő III. Sándor uralkodása¹¹⁷ mindenképpen fordulópontot jelentett. Az 1881-es zsidó pogromok és az októberi forradalom 1917-es kitörése közötti rövid időszak a zsidóság addigi életének legnagyobb változásait hozta.

III. Sándor uralkodása

A cár elleni merénylet után olyan híresztelések terjedtek el, hogy a cárt a zsidók gyilkolták meg. Az 1881-ban kezdődő pogromhullám¹¹⁸ nem spontán módon tört ki, hanem azt a hatalom által kiküldött „hivatalos” hírterjesztők készítették elő, valamint bandák jártak településről településre, hogy részt vegyenek a zavargásokban. A cár úgymond megengedte, hogy a nép bosszút álljon apja gyilkosain. Bár szórványosan már ezelőtt is voltak pogromok, de ettől az időtől kezdve „a pogrom mint a tömegek feszültségének »levezetője« propagandisztikus eszközzé vált a cári hatalom kezében.” (Buzás 1995:51) A paraszti tömegek több ok miatt is hajlottak az ilyen megmozdulásokra. Egyrésztől II. Sándorban a szabadságot adó¹¹⁹ uralkodót látták. Másrésztől az 1880-as évek rossz termései okozta éhínség is fogékonnyá tette őket.

¹¹⁷ Uralkodott 1881-1894 között.

¹¹⁸ A pogrom szó orosz eredetű és pusztítást, mészárlást jelent. Oroszország történetében a zsidók elleni erőszakos megmozdulást értünk alatta. (Buzás 1995:50)

¹¹⁹ 1861 februárjában kihirdették a jobbágyság felszabadítását.

A korábbiaktól¹²⁰ sokban különböztek az 1881-1884 között zajló pogromok. Egyrésztől itt már mindenképpen politikai jellegű antiszemitizmusról kell beszélnünk, másrésztől ezek általában rövid ideig tartottak és sokkal inkább a zsidók vagyonának elpusztítása dominált bennük, mint az emberek legyilkolása. (Buzás 1995:51) „A kormányzat zsidópolitikája nemcsak a kurzus általános konzervatív fordulata nyomán válik represszív. Drámai módon az 1881-es pogromhullám is közrejátszik ebben.” (Sz. Bíró 1995:15) Fontos jellemzője volt ennek a pogromhullámnak a nagyon erős térbeli koncentráció, valamint az, hogy nélkülözték a spontaneitást. A régiók, ahol zajlottak és az a tény, hogy ennyire elterjedtek voltak¹²¹, mind azt mutatták – ahogyan arra már korábban utaltunk –, hogy mögöttük egy „irányító kéz” munkálkodott. A pogromok hivatalos magyarázata tele volt ellentmondásokkal. Egyszer azt mondták, hogy a pogrom a nép ítélete a zsidó kizsákmányolók felett, máskor pedig, hogy ez a nihilisták, anarchisták és forradalmárok műve, akik a rendszer aláadásán fáradoznak. (Pinkus 1989:27-29)

Mivel befolyásos kormányzati tényezők egy része – ahogy majd később látni fogjuk – a pogromokat a zsidók elnyomásától és kizsákmányolásától szenvedő, náluk lényegesen szegényebb csoportok jogos reakciójának tartottak, az általuk kínált megoldás sem lehetett más, mint a zsidóság gazdasági tevékenységének korlátozása, a zsidók reszeregálása. „A pogromok mindennél meggyőzőbben bizonyítják – állítja a kormányzati elit konzervatív csoportja –, hogy hiábavalóak voltak a zsidók beolvasztására tett kísérletek. A megoldás csak egy lehet: vissza kell térni a zsidót idegennek tekintő ősi orosz elvhez.” (Sz. Bíró 1995:15) Ennek jegyében vett teljes fordulatot a kormányzati politika, mindez ráadásul egy egyre erősödő antiszemita hecckampány keretein belül zajlott. Ennek következtében kezdődött el az oroszországi zsidóság erőteljes politizálódása és egy részének a forradalmi radikalizmus felé fordulása is. Ehhez kapcsolódik az oroszországi munkásmozgalmi cionizmus kialakulása is, amiről a későbbiekben részletesen szólunk majd.

III. Sándor trónra kerülése után hamar azon konzervatív és reakciós csoportok élére állt, amelyek elszántan próbálták megakadályozni Oroszország forradalmasodását. A XIX. század második felében kezdett aktivitásba a narodnyik (népiesek) mozgalom, amelynek célja az önkényuralom, a fennálló gazdasági és társadalmi rend megdöntése, új, igazságosabb társadalmi rend megteremtése, voltaképpen egyfajta parasztdemokrácia kialakítása volt.

¹²⁰ Oroszország történetében öt pogromhullám volt: 1. az 1648-as Hmelnickij-féle felkelés során végrehajtott mészárlások; 2. az 1768-as hajdamákok (ukrajnai kozák és paraszt felkelők) által végrehajtott pogromok; 3. az 1881-1884-es pogromhullám; 4. az 1903-1906 közötti mészárlások, a feketeszázak vezetésével; 5. az 1918-1920 között lezajlott pogromok.

¹²¹ Egyedül 1881-ben 215 helyen voltak pogromok.

A narodnyikok úgy gondolták, hogy Oroszország sajátos fejlődése következtében a nyugati kapitalizmus megkerülhető, ehelyett az *obcsina* (földközösség) alapján kell megteremteni a szocializmust. Ezen radikális átalakulás irányítására az értelmiséget tartották alkalmasnak. A narodnyikok kezdetben alapvetően nem számoltak a munkássággal, népen a parasztságot értették. Úgy vélték, hogy a nép felvilágosításával, amelyet a „nép közé járással” valósítottak meg automatikusan robban ki egy sikeres felkelés, ami átalakítja Oroszországot. Oroszországban már az 1870-es évektől erőteljesen nőtt a mezőgazdasági és ipari termelés. A narodnyikok mozgalmának az 1871-es párizsi kommün új lendületet adott, nagy erővel folyt a nép közötti agitáció. A paraszti tömegeket azonban nem lehetett a forradalom ügyének megnyerni, ezért szükségessé vált a munkások bevonása is. A mozgalom összefogására Föld és Szabadság néven titkos szervezetet hoztak létre, amely azután 1879-ben kettészakadt: a régi eszközökkel harcolni kívánókra (Általános Földosztás) és az egyéni terror radikális híveire (*Narodnaja Volja*). II. Sándor meggyilkolása után az utóbbit felszámolták, az előbbi pedig alapvetően liberális irányzattá vált, egyes tagjai külföldre menekültek.

Oroszországban továbbra is végletes ellentétek feszültek: az ipari munkásság száma és koncentráltága hatalmas iramban nőtt, azonban munkafeltételeik, életkörülményeik nyomorúságosak voltak. A hatalom képviselői jól ítélték meg: Oroszország a radikalizálódás felé haladt. Voltak, akik ennek megakadályozására autoritáriánus eszközöket alkalmaztak volna, de olyanok is, akik sokkal drasztikusabb eszközök bevetését szorgalmazták. Az előbbi, konzervatívok célja az volt, hogy a kormányzat visszanyerje az irányítást, és újra kézben tudja tartani a dolgokat, de nem merték megkockáztatni a „forradalmi” eszközök használatát, mert tartottak tőle, hogy ez előreláthatatlan következményekkel jár majd.

Dmitrij Tolsztoj, aki 1882 és 1889 között belügyminiszter volt, bár semmiféle szimpátiát nem érzett a zsidók iránt, ellenezte a pogromok és a kikényszerített emigráció eszközeinek bevetését a cári hatalom megszilárdítására. Egyenesen úgy gondolta, hogy ezek magát a rendszert veszélyeztetik. Jelszava a következő volt: „Rend elsősorban és mindenekfelett.” (Pinkus 1989:22-23)

A második, alapvetően szlavofil irányzat legfőbb képviselője Nyikolaj Ignatyev volt, aki 1881-1882-ben töltötte be a belügyminiszteri posztot. Ignatyev III. Sándornak írt jelentésében a zsidók elleni pogromokat a gazdaságilag gyengébb keresztények részéről a zsidó kizsákmányolók elleni érthető bosszúvágyuktól vezérelt jogos akcióknak tartotta. 1882-ben egy zsidó újság tudósítójának elmondta, hogy a birodalom határai nyitva állnak a zsidók előtt, kivándorlásukat senki sem fogja megakadályozni.¹²² (Kurunczi 2002; Gereben 2000a:60-61)

¹²² Fontos azonban hozzátennünk, hogy az emigráció elősegítésének szándéka korántsem volt ilyen egyértelmű a hatalom részéről. Más esetekben éppen a zsidók részéről az emigráció ösztönzésére tett minden lépést tekintettek lázadási kísérletnek, mondván orosz alattvalók számára az emigráció nem létező fogalom. A hatalom a XIX. század második harmadában folyamatosan ellenállt a különböző országok kéréseinek, hogy könnyítsék meg a zsidók emigrációját. (Gereben 2000:60-61)

A cár és tanácsadója, az ultrakonzervatív Konsztantyin Pobedonoszcev attitűdje ennél összetettebb volt. Pobedonoszcev¹²³ neve először is összekapcsolódott a zsidókérdés megoldásának folyamatos hangoztatásával: „[...] állítólag azt mondta a zsidók egy befolyásos szószólójának, hogy a kormány számára az jelentené a probléma megoldását, ha az oroszországi zsidók egyharmada kihalna, egyharmada emigrálna, egyharmada pedig orosz hitre térne”. (Gereben 2000a:60) Ez a fajta gondolkodás – ha nem is ilyen nyers formában – egészen az első világháborúig jelen volt az orosz vezetés elképzeléseiben. Másrésztől azonban Pobedonoszcev egy korlátozott zsidóellenes politika híve volt és ellene volt a pogromok szításának. Éppen ez a gondolkodás vezetett Ignatyev 1882-es eltávolításához a belügyminiszteri posztról. (Pinkus 1989:23)

III. Sándor uralkodása idején a cári politika hangsúlya már nem az integráción, hanem sokkal inkább az izoláción, sőt a kizáráson volt. Ezt az új irányvonalat intézkedések tömege jelezte: III. Sándor uralkodása alatt hatvanöt zsidóellenes törvényt hirdettek ki. Ezen törvénykezés Ignatyev kezdeményezésére indult meg. III. Sándor 1881 októberében létrehozta a hatodik zsidóügyi bizottságot, Gotovcsev vezetésével, amely előkészítette az 1882 májusában hozott úgynevezett ideiglenes szabályokat, amelyeket a zsidókérdés teljes feltárásáig kívántak érvényben tartani. Az úgynevezett májusi törvények azonban kisebb kiegészítésekkel egészen 1917-ig érvényben maradtak. Az intézkedések tisztán zsidóellenes voltak ellenére kompromisszumként értékelhetők az Ignatyev által képviselt, messzemenő megszorító intézkedéseket követelő szélsőséges álláspont és számos mérsékeltebb miniszter elképélése között. (Pinkus 1989:23-25)

A rendeletek megtiltották a zsidóknak, hogy falvakban, illetve tízezer lakosnál kisebb városokban telepedjenek le vagy házat vásároljanak, hogy ott földet birtokoljanak, használjanak vagy bérbe adjanak, hogy jelzáloggal vagy intézőséggel foglalkozzanak, hogy falvakban szeszt áruljanak. Az intézkedések közvetlenül és közvetetten a Letelepelési Övezet valamennyi zsidó lakóját érintették, mert megnövelték a belső versengést, ezzel tovább rontva amúgy is szánalmas gazdasági helyzetüket. A Letelepelési Övezeten kívül élő zsidókat is nagyon érzékenyen érintette a megváltozott politikai-jogi helyzet. Először is érzékelhető volt egy olyan tendencia, amely szűkítette az övezet területét. Másrésztől 1891 és 1899 között gyakorlatilag az összes, korábban az övezetből kiengedett társadalmi csoportot visszaszorították annak határai mögé.

Mivel a májusi törvényeket csupán ideiglenes intézkedésnek szánták, hamar felmerült a szükségessége, hogy a zsidóság helyzetét a szokásos törvényhozói eljárás betartásával, a legmagasabb szinten rendezzék. 1883 februárjában cári ukáz írta elő „A zsidókra vonatkozó jelenlegi szabályozás felülvizsgálataért felelős bizottság” megalakítását. Ennek vezetője Pahlen gróf, korábbi igazságügy-miniszter lett.¹²⁴

¹²³ Pobedonoszcev 1880 és 1905 között a Szent Szinódus főügyésze volt. (A Szent Szinódus a legfelsőbb egyházi szerv, amely a cári Oroszországban a pravoszláv egyházat irányította. I. Péter hozta létre 1721-ben a pravoszlávia autonómiájának megszüntetésére. A Szent Szinódus által az egyház alárendelődött az államnak.)

¹²⁴ A bizottság első elnöke Makov, volt belügyminiszter volt. Még kinevezésének évében bekövetkezett hirtelen halála után Pahlen gróftól nevezték ki. A Bizottságot később ő utána Pahlen-bizottságnak nevezték.

A bizottság tagjai között találjuk a kormányzat különböző területeinek képviselőit. Ezen kívül időnként különböző szakértők munkáját is igénybe vették. Az új bürokratikus testület semmilyen konkrét utasítást sem kapott működésére vonatkozóan, és a cár azt is nyilvánvalóvá tette, hogy semmisem sürgős. A munka ennek megfelelően csigalassúsággal folyt.

Négyévnyi „tanulmányozás” után a Bizottság hivatalos állásfoglalást fogalmazott meg vizsgálatának tárgyáról. A hatalom ebben az időszakban a zsidók életét újra és újra megkeserítő jogszabályokat általában a törvényes út megkerülésével, a háborús törvénykezéshez hasonló módon hozta. A bizottság alapvetően ezen gyakorlat elfedésére szolgált, így érthető, hogy megállapítási soha nem öltöttek törvényi formát. (Dubnov 2000:372-373)

A további megszorító rendelkezések a zsidó élet minden területét érintették. 1889-ben valamennyi nem keresztény kisebbséget eltiltottak a jogi pályától. Ez az intézkedés alapvetően csak a zsidókat érintette, akik közül sokan – bár státusukat hivatalosan sohasem ismerték el – évek óta „segéd-ügyvédként” működtek. Az 1892-es törvényhatósági törvények az 1870-es intézkedéseknél lényegesen nagyobb mértékben csökkentették a zsidók részvételét a helyhatóságokban. Az önkormányzati testületekből teljesen kizárták őket és a helyi tanácsokban – a többi nem keresztény kisebbséggel azonos módon – korábbi egyharmados arányukat egyötödre csökkentették. A zsidók katonai szolgálatát megszorító intézkedések sora 1876-ban kezdődött és egy sor tiltást foglalt magába. (Pinkus 1989:25-26; Löwe 2000:77-78) A zsidó hallgatók tömeges beáramlása az általános oktatási rendszerbe már 1875-ben arra indította a kormányzatot, hogy megszüntesse a korábban a zsidó fiatalok támogatását szolgáló ösztöndíjak folyósítását, és már 1883-tól hoztak részleges, bizonyos oktatási intézményekre kiterjedő *numerus clausus* intézkedéseket. 1887-ben azonban a népművelési miniszter már a zsidó diákok „megfelelő” arányokban történő felvételére szólította fel az igazgatása alá tartozó oktatási intézmények vezetőit és ennek hatására közép- és felsőoktatási intézményekben zsidó kvótát vezettek be. (Sz. Bíró 1995:14) 1888-ban – szintén a többi nem keresztény kisebbséggel egyetemben – a zsidókat alkalmatlanná nyilvánították az iskolák felügyeleti szerveiben való részvételre. (Löwe 2000:77-78)

A Letelepedési Övezeten belül 10 százalékban, azon kívül 5 százalékban, valamint Moszkvában és Szentpéterváron 3 százalékban határozták meg a felsőoktatásba felvehető zsidók arányát. A középfokú oktatásra vonatkozóan az arányok rendre 15, 10 és 5 százalék voltak. Bizonyos oktatási intézmények látogatását pedig megtiltották a zsidóknak. A kvótákat később a XX. század elején tovább szigorították. (Pinkus 1989:26)

„Ezeket a drasztikus intézkedéseket a zsidók háttérbe szorítására és társadalmi-gazdasági érvényesülésük, valamint beilleszkedésük feltartóztatására pontosan akkor hozzák meg, amikor az orosz társadalom a rétegek közötti mobilitás és a jogi egyenlőség előtt tornyosuló feudális

gátak felszámolását célzó nagyszabású reformok útjára lép. Mivel az ország iparosítása a század végén gyorsul fel, úgy fest a dolog, mintha a régi és az új orosz gazdasági vezető rétegek egymással összefogva kívánnák kirekeszteni a zsidókat a modernizáció gyümölcseiből, mondván, hogy máskülönben a zsidók vennék kezükbe az irányítást.” (Karády 2000:177)

Az 1881-es pogromhullám és a cári zsidópolitika fordulata hatalmas törést jelentett az Orosz Birodalom zsidóságának. A kialakult helyzetre a zsidók egy jelentős része az országból való kivándorlással válaszolt és egy évtized alatt mintegy 200.000, 1882 és 1914 között összesen több mint kétmillió zsidó hagyta el Oroszországot, többségük az Egyesült Államok felé.¹²⁵ A cári kormányzat – annak ellenére, hogy többször is ellentmondásosan nyilatkozott az emigráció kérdéséről – alapvetően érdekelt volt a zsidók kivándorlásában. A zsidó közösség állásfoglalása sem volt egyértelmű. Voltak, akik úgy gondolták, hogy a kivándorlás késlelteti az emancipációt. Az ortodox vezetők pedig leginkább attól tartottak, hogy a kivándoroltak a nyugati világban elvilágiasodnak. (Prepuk 1997:120)

A zsidó felvilágosodás, a haszkala Oroszországban is érezte hatását. Bár abban egyetértés van, hogy az orosz haszkala mozgalomra jelentős befolyása volt Mendelssohn munkáinak és az általa indított porosz gyökerű haszkala mozgalomnak, de az is jól látható, hogy az oroszországi zsidók felvilágosodásra nyitott rétegei a nyugati *stimulus* nélkül is véghezvittek volna valami hasonlót.

A zsidó haszkala mozgalom „hivatalos programját” Isaac Baer Levinsohn adta ki 1838-ban megjelent *Bet Jehuda* című könyvében. A programot öt pontban fogalmazta meg: (1) Mindkét nem számára nyitott modern iskolákat, valamint teológiai iskolákat kell alapítani, ahol a zsidó tanulmányokat a világi tudományok tanulmányozása egészíti ki; (2) Egy főrabbit és egy vezető testületet kell kinevezni az orosz zsidóság spirituális életének felügyeletére; (3) Hozzáértő hitszónokokra van szükség az emberek útbaigazítására; (4) A zsidóság legalább egyharmadát mezőgazdasági foglalkozás űzésére kellene buzdítani; (5) Ellenezni kell a zsidók hivalkodó magamutogatását és fényűző életmódját. Levinsohn művei és az Oroszország különböző városaiban működő progresszív csoportok nem találtak tömeges követőkre az orosz zsidóság körében.

Ennek egyik oka az innováció, az újdonság iránti szokásos ellenállás. Másodszor a zsidók nagy része alapvetően – és Lengyelország felosztása előtt különösen – hozzá volt szokva ahhoz, hogy a nem-zsidó világtól elszigetelten, azzal semmiféle társadalmi vagy kulturális kapcsolatot nem tartva éljen. A talmudikus iskolákban, a héderekben és a jesivákban, még a klasszikus héber nyelv oktatása is ritka volt, az ország nyelve és egyéb világi tudományok pedig egyáltalán nem képezték részét a tananyagnak. A haszkala programja kísérletet tett az oktatás hagyományos rendszerének radikális megváltoztatására és ezért az ortodox tömegek számára úgy tűnt föl, mint ami a zsidó hit igazi alapjait ássa alá. A haszkala iránti bizalmatlanság harmadik oka a porosz zsidók XVIII. század végi, XIX. század eleji tömeges kitérése volt. Ebben bizonyosan a

¹²⁵ Ekkor kezdődik meg a zsidó népesség súlypontjának áthelyeződése Európán kívülre. Például az Egyesült Államokban az 1870-es évek végén még csak körülbelül 230.000 zsidó élt, számuk 1918-ra már eléri a 3 milliót és a természetes népszaporulat hatására – az 1920-as években bevezetett bevándorlási kvóták ellenére – a második világháború előestéjére az 5 milliót. (Karády 2000:89-90)

reformmozgalmon kívüli tényezők is szerepet játszottak, de az ortodox zsidóság kizárólag a haszkala hatásának tudta be. Rendkívül fontos elrettentő tényező volt természetesen a fent tárgyalt orosz zsidópolitika is. (Greenberg 1965a:27-28)

Az 1880-as évek pogromjai és reszeregációs politikája bizonyította, hogy „a viszonylagos tolerancia vékony máza alatt a mélységes gyűlölet szakadéka tátongott. Az a tény, hogy nemcsak ortodox, de felvilágosult, emancipált zsidók is áldozatul estek a pogromoknak, úgy tűnt, kétségbe vonja a *maskilim* alaptételét, azaz hogy az ortodox zsidó csak idegensége miatt vált ki gyűlöletet és félelmet.” (Avineri 1994:73) Látni fogjuk, hogy az események hatására „fokozódik a helyben maradt zsidó ifjúság radikalizálódása. Egyrészt különféle szervezeti formákban megjelenik a zsidó nacionalizmus, de az asszimilált elitből származó zsidó fiatalok szép számmal csatlakoznak az orosz forradalmi mozgalmakhoz is.” (Karády 2000:178) A XIX. század végének fent leírt krízishelyzete nem egyedülállóan orosz jelenség. Gondoljunk csak Magyarországon a tiszaszlári vérvádra és a politikai antiszemitizmus megjelenésére. Azonban míg Magyarországon a hatalom – ebben az időben még – szembehelyezkedett ezekkel a tendenciákkal, addig Oroszországban nemcsak tűrte, hanem ösztönözte, támogatta is azokat.

Az orosz zsidóság demográfiai, gazdasági, vallási és kulturális jellemzői a XIX században és a XX. század első évtizedeiben.

A zsidóság száma és aránya szinte az egész cári időszak alatt folyamatosan növekedett. Kivételt ez alól csak az utolsó mintegy három évtized jelentett, amikor a hatalmas méretű kivándorlás hatására ez a trend megtört. 1820-ban az oroszországi zsidók száma 1,6 millió, 1851-ben 2,4 millió, 1880-ban 4 millió, 1897-ben 5,2 millió, míg 1910-ben 5,6 millió fő volt. Az 1897-es, első megbízható oroszországi népszámlálás adatai szerint a zsidók ebben az időben a teljes népesség 4,1 százalékát tették ki. 94 százalékuk a Letelepedési Övezeten belül élt; itt arányuk 11,5 százalék volt, míg azon kívül nem érte el a 0,5 százalékot.¹²⁶ (Salo 1976:63)

Míg az 1820 és 1880 közötti időszakban a zsidó népesség 150 százalékkal nőtt, addig a teljes népesség „csak” 87 százalékkal. 1880 és 1910 között a zsidó népesség 40 százalékkal, a teljes népesség 52 százalékkal nőtt. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy ebben az időszakban mintegy kétmillió zsidó hagyta el az országot, látszik, hogy még ezt a hatalmas méretű népességvesztést is viszonylag sikerrel ellensúlyozta a zsidó népesség növekedése. (Salo 1976:64-65)

A zsidóság számának erőteljesebb növekedése mögött több tényező húzódott meg. Egyrésztől az ortodox zsidók, akik az oroszországiak többségét adták, vallásos kötelességüknek tartották a

¹²⁶ Ez a népszámlálás a zsidók számára is nagy jelentőséggel bírt, mert korábban például adó- és hadviselési terheiket csak becslést alapján állapították meg. A népszámlálás következtében kiderült, hogy számunkat rendszeresen felülbecsülték és így az előírtnál lényegesen több adót fizettek. Az adatok azt is egyértelműen mutatták, hogy országos arányukat meghaladta a hadseregben szolgálatot teljesítő zsidók aránya, így az az állítás sem állja meg a helyét, miszerint nem veszik ki részüket a haza védelméből. (Salo 1976:66)

gyereknemzést. Ennek ellenére ez önmagában kevés lett volna, mivel az orosz paraszti tömegek születési arányszámai nem tértek el jelentősen a vallásos zsidókétól. Fontos tényező volt még az alacsonyabb gyerekhalandóság. Ezen kívül a zsidók magasabb kulturális státusa és kiemelkedő közösségi szolidaritása hozzájárult ahhoz, hogy az éhínség és járványok kevésbé sújtották őket. Bár a pogromok csökkentették a zsidó népességszámot – és jöllehet ezen áldozatokról nehéz pusztán demográfiai szempontból beszélni –, azonban el kell mondani, hogy ezek nem okoztak számottevő változást a zsidó lakosság számában. Volt egy másik népességszökkentő tényező is: a kikeresztelkedések. A XIX. század folyamán körülbelül 84.000 zsidó tért ki; többségük az ortodox vallást vette fel, azonban ez sem változtatott jelentősen a növekedési arányokon. (Salo 1976:65-67)

Mivel az orosz zsidóság gazdasági helyzetéről csak nagyon megbízhatatlan adatok állnak rendelkezésre, csupán a főbb trendek és jellemzők leírására vállalkozhatunk. A Lengyelország felosztását követő időszakban erőteljesen jellemző volt, hogy bár a zsidók nagy része élt vidéken, azonban csak kis részben folytatott mezőgazdasági tevékenységet. A vidéki zsidók közül sokan úgynevezett haszonbérlők voltak. Sokan foglalkoztak szeszfőzéssel és eladással, szatócsüzleteket tartottak fent, valamint a sokat távol levő földbirtokos helyett beszédtek a parasztoktól az adókat. Fontos volt, hogy sokszor összekötő kapocsként szolgáltak a városi kereskedők és falusi lakosság között, és ellátták a paraszti népességet különböző ipari termékekkel is. Általában egy kisebb parcellával ők is rendelkeztek, azonban az ott megtermelt javakat saját családjuk és alkalmazottaik ellátására használták fel. Mivel a parasztokat földbirtokosaik erőteljesen kizsákmányolták, és a zsidók gyakran ezek közvetítőiként léptek fel, a parasztság zsidóellenessége a korszak jellemzőjévé vált és – mint azt korábban láttuk – gyakran szerepelt a zsidóellenes intézkedések indoklásaiban.¹²⁷ (Salo 1976:75-76)

A zsidók foglalkozási szerkezetével kapcsolatban számos negatív jelző merült fel az idők folyamán, amelyek a nem elég hasznostól, az egészségtelenen át egészen az elősködőig terjedtek. Ezen foglalkozási szerkezet megváltoztatásának egyik módját a zsidó mezőgazdasági kolonizációban látták, amelynek 1806-os első hullámával már korábban foglalkoztunk. Ezt több további hullám is követte. A XIX. század közepétől azonban ezt a folyamatot fokozatosan elsorvasztották, sőt a század végén egyenesen megtiltották a zsidóknak, hogy mezőgazdasági tulajdonnal rendelkezzenek.

¹²⁷ A vidéki zsidókat egyébként nemcsak az a vád érte, hogy kizsákmányolják a falusi népességet, hanem az is, hogy az általuk eladott hatalmas szeszmenyiségek megmérgezik a parasztokat. Később több nyilvántartás és statisztika bizonyította, hogy a szeszfogyasztás a zsidók által nagy arányban lakott területeket alacsonyabb volt, illetve, hogy a zsidók eltávolítása után, mind a szeszárak, mind a szeszfogyasztás mértéke jelentősen nőtt. (Salo 1976:76-77)

A kormányzat saját álláspontját tekintve láthatóan folyamatosan hezitált. Egyrésztől szükségesnek tartotta, hogy a zsidók felhagyjanak – ahogyan ők fogalmaztak – a falusi népességet kizsákmányoló foglalkozásaikkal és végre produktív tagjai legyenek a társadalomnak. Másrésztől a megígért anyagi forrásokat számos esetben nem biztosították, a kolonizációra kijelölt területek sokszor nem voltak alkalmasak a növénytermesztésre. Előfordult olyan is, hogy amikor a kolonizációs felhívásra túl sokan jelentkeztek, a kormányzat egy túlzott zsidó vándorlástól félve visszavonta a vállalt kötelezettségeket. II. Sándor uralkodásával a Birodalomban kezdetét vette az erőltetett ütemű iparosítás, és a zsidó kolonizáció lehetőségét teljesen felszámolták. 1865-ben – amikor becslések szerint mintegy 33.000 fő élt ezeken a területeken – ténylegesen megtiltották a zsidó kolonizációt, és 1874-ben visszavonták az erre a célra félretett területeket. Az 1882-es májusi törvényekben pedig – ahogy korábban arról szó volt – egyenesen megtiltották, hogy zsidók mezőgazdasági tulajdonnal rendelkezzenek. (Salo 1976:76-80)

Az iparosokról és kézművesekről csak viszonylag megbízhatatlan adatok állnak rendelkezésre, mindazonáltal bizonyos trendek tisztán kiolvashatók. A városokban a XIX. század folyamán jellemző volt a zsidó iparosok és kézművesek számának csökkenése. Ennek oka több tényezőben keresendő. Egyrésztől komoly hatása volt a nem zsidókat tömörítő céhek rendkívül erős érdekérvényesítő képességének, amelyet sokszor éppen a zsidók kárára kamatoztattak. Másodszor jelentős számú szakképzett zsidó iparos hagyta el az Orosz Birodalmat. Harmadszor pedig a parasztok 1861-es felszabadítása után hatalmas számú, sokszor szakképzetlen, de mindenesetre olcsó munkaerő áramlott be a városokba és az iparosítás következtében egyre inkább egy újfajta munkaerőre volt szükség, a gyári munkásra. A zsidó munkásságnak ahhoz, hogy csatlakozzon ehhez az új osztályhoz, nemcsak mentálisan kellett átállnia, hanem hamar kiderült, hogy nehezen megszerzett speciális képességeikre sincsen szükség. Később látni fogjuk, hogy az új osztályhoz való csatlakozásukat más tényezők is nehezítették. A vasúti hálózat kiépülésével a hagyományos szállításban dolgozó zsidók – és nem-zsidók – szintén nehéz helyzetbe kerültek. (Ettinger 1978:21; Salo 1976:80-84)

A tradicionális zsidó kereskedői réteg szintén sok, számára negatív folyamatnak volt kitéve a XIX. század folyamán. Az egyik ilyen Oroszország egyre növekvő protekcionizmusa volt, amellyel az orosz árukat mindenáron meg kívánta védeni a külföldiekkel szemben. Mivel a zsidók nagy számban foglalkoztak importtal és exporttal, ez a politika mindenképpen kedvezőtlen volt a számukra. A nem hatékony és korrupt bürokrácia a helyzetet tovább súlyosbította. Mindennapossá vált a vesztegetés és a csempészet. A szesz-, só- és dohány-kereskedelemben – amelyben a zsidók hagyományosan nagy számban vettek részt – a hatóságok tudatosan növekvő adókkal, megnehezített engedélyezési eljárásokkal próbálták visszaszorítani a zsidók részvételi arányait. (Salo 1976:84-86)

Mindez a XIX. század közepére két egymással ellentétes folyamatot indított el. Egyrésztől a zsidók tömegesen elszegényedtek, másrésztől a kereskedői réteg egy része az

iparba áramlott. Az erőteljes kapitalizálódás Oroszországban a krími háború befejezésével, majd a jobbágyok felszabadításával kezdődött, és – ahogyan más országokban – nagy tömegek elszegényedéséhez vezetett. A zsidókat az általános folyamatokon kívül azonban a meglévő jogi, lakóhelyi és foglalkozásbeli megszorítások, a diszkriminatív adóztatás és a társadalmi kirekesztettség is sújtotta. A nehézipar alapvetően a Letelepdedési Övezeten kívüli területekre koncentrálódott, ahol a zsidó munkások nem vállalhattak munkát. Még azokban a könnyűipari ágazatokban is, amelyek viszonylag fejlettek voltak az Övezeten belül – sőt egy részük zsidó kézben volt –, gyakran inkább a paraszti sorból felszabadult falusiakat alkalmaztak. A zsidó munkások nagy részével ugyanis nemcsak az volt a baj, hogy szombaton tartózkodtak a munkától, hanem az is, hogy nem zsidó társaiknál képzetebbek és szervezettebbek voltak. Oroszországban ebben az időben hatalmas mennyiségű munkaerő állt rendelkezésre, így a gyárosok nem voltak rákényszerülve, hogy zsidókat alkalmazzanak. A zsidó kétkezi munkások nagy része a XIX. század végén még mindig inkább a kisiparosok közül került ki. Azonban még ezen a területen is számos olyan hivatás volt, amelyet zsidók nem űzhettek, ezért a zsidó kisiparosok nagy része a zsidók között hagyományosnak számító mesterséget űzött.

Az 1897-es népszámlálás szerint a kisiparosok közel fele (44%) ruhakészítéssel foglalkozott. Viszonylag nagy arányban találunk még közöttük cipőkészítőket, asztalosokat és lakatosokat. A zsidó iparosok néhány mesterségben való koncentrálódása és számuk folyamatos növekedése hatalmas versengést eredményezett, amely az árak és a minőség romlásához vezetett. Ezen kívül a kiélezett konkurenciaharc, valamint a forgótőke hiteleknek való kiszolgáltatottság is sújtotta őket. Ebben az időben ezért számos hitelszövetkezetet hoztak létre, amelyek lehetővé tették, hogy a zsidó iparosok kikerüljék a közvetítőket. Akkor tudjanak részletre alapanyagot vásárolni, amikor az a legolcsóbb és készárut tudjanak felhalmozni. Ezek a hitelszövetkezetek a századfordulón a zsidó önszegélyezés szimbólumaivá váltak.

A XIX. század végén és a XX. század elején a zsidó közösségek meglehetősen hányada sokkoló életkörülmények között tengődött. Becslések szerint voltak olyan közösségek, ahol a teljes zsidó közösség mintegy 40 százaléka úgynevezett *Luftmensch* volt, vagyis olyan ember, akinek egyáltalán semmilye sem volt. Az elszegényedő zsidó tömegek számára – az emigráción kívül – a kialakuló proletariátushoz való csatlakozás tűnt a túlélés egyik hatékony módjának. (Ettinger 1978:20-22; Salo 1976:94-97)

A XIX. század változásai egy másik folyamatot is gerjesztettek, a kereskedői réteg iparba áramlását. Ez azt jelentette, hogy a XIX. század végén már a zsidó kenyérkeresők nagyobb hányada (36%) élt az iparból, mint a kereskedeleméből (31%), ami számottevő változást jelentett a század első évtizedeihez képest. Ezen belül azonban volt egy másik jelenség is, amely ugyan az orosz zsidóság kisebb hányadát érintette, de az ország szempontjából nagy jelentőséggel bírt. A zsidó vállalkozók egy része kihasználta, hogy az orosz protekcionizmus

éppen akkor keltett áruhiányt, amikor az országban alapvetően nőtt az ipari termékek iránti igény és gyáralapításba fogott. Ez volt a kezdete a zsidók nagyarányú részvételének Oroszország iparosításában. Kiemelkedően nagy részt vállaltak a cukoriparban, a közlekedés, és különösen a vasúti és a vízi szállítás fejlesztésében, az olajiparban és a bankszektorban. (Ettinger 1978:21; Salo 1976:88-94)

Összefoglalásképpen el kell mondanunk, hogy a fenti folyamatok ellenére a zsidóság foglalkozási szerkezete az I. világháború hajnalán még mindig rendkívül aszimmetrikus képet mutatott. Az ennek megváltoztatására tett lépések – amelyek a zsidó vezetés támogatását is bírták – csak annyiban voltak sikeresek, hogy a zsidókat az ipar és a kereskedelem egyik ágából a másikba irányították, de nem eredményezték a teljes gazdasági struktúra megváltoztatását. Ez az „abnormális” szerkezet a nem-zsidó társadalomban ellenséges érzetet keltett és a zsidókat még kiszolgáltatottabbá tette. (Salo 1976:97-98)

A zsidó nacionalizmus megjelenési formái

Karády Viktor szerint erre a krízishelyzetre a zsidók alapvetően négyféleképpen reagáltak. Az első reakció az asszimilációs erőfeszítések megkettőzése. Erre a típusra számos példát láttunk Magyarországon is. A második reakciótypus ezzel éppen ellentétes, vagyis az asszimiláció teljes elutasítása és visszatérés az ortodoxiához. Az asszimiláció válságára adott harmadik típusú válasz a cionizmus, vagyis az a szellemi mozgalom, amely egy zsidó nemzetállam megteremtésére törekszik és az európai zsidóság tömeges kivándorlását helyezi fókuszba középpontjába. A negyedik választ a zsidó nacionalizmusok egyéb helyi és kevésbé általános formái adják. Ide tartozik az autonomizmus és a szocialista Bund. (Karády 2000:289-292) A következőkben alapvetően a harmadik és negyedik reakciótypusról szeretnénk részletesebben szólni. Először a zsidó nacionalizmusok általános vonásairól, majd a cionizmusról¹²⁸, végül pedig a zsidó nacionalizmusok speciálisan orosz formáiról lesz szó.

Karády szerint a XIX. század végén megjelenő zsidó nacionalista áramlatoknak – szembevető különbözőségeiken kívül – négy, alapvető fontosságú, rokon vonásuk van. Az

¹²⁸ A cionizmus megszületését a közvélekedés Theodor Herzl *A zsidó állam* című könyvének 1896-os megjelenéséhez, illetve az általa szervezett 1897-es Bázisban megtartott első Cionista Kongresszushoz szokta kötni. Herzl a politikai cionizmus atyja volt, aki szerint az antiszemitizmus a társadalom inherens része, amely asszimilációval nem oldható meg. Úgy vélekedett, hogy a megoldás csakis nemzeti szinten történhet meg, amelyhez nemzetközi politikai támogatást is fontosnak tartott. Végül tagadhatatlanul a politikai cionizmus vezetett az Izrael állam létrejöttét előkészítő Balfour-nyilatkozathoz. A cionizmus bemutatásakor most mégsem erről, hanem a cionizmus orosz gyökereiről, a cionizmust meghatározó gondolatokról lesz szó. Látni fogjuk, hogy ezeknek a gondolkodóknak az írásaiban már megjelennek a herzl életmű legfontosabb megállapításai. Avineri mutat rá, hogy Herzl tevékenységének újdonsága nem gondolatainak újszerűségében, vagy – egyébként erősen korlátozott – szervezői tehetségében keresendő, hanem abban, hogy meghozta a cionizmus számára az áttörést a zsidó és a nemzetközi közvéleményben. Ezt alapvetően kitűnő stílusú – sokszor egyébként felületes – írásaival és figyelmet szorgozó személyiségével érte el. „Ezzel az áttöréssel Herzl kikovácsolta azt a fegyvert, amely később a cionizmus legfőbb erejét adta [...], s ez a fegyver a közvélemény volt.” (Avineri 1994:110; 107-120)

első a modern nemzeti közösség koncepciója, amelynek alapja – paradox módon – a több mozgalom által alapvetően elutasított vagy háttérbe szorított felekezeti szolidaritás. „A vallási dimenzió a zsidó nacionalizmus elengedhetetlen tartozéka, bár nem hitelvei vagy rituális gyakorlata folytán, hanem azért, mert a felekezeti közösség határozza meg legkonkrétabban a mozgalmak célnépességét [...]” (Karády 2000:293) E mozgalmak „középpontjában immár nem a vallási dogma szerinti »kiválasztott nép« áll, hanem az önnön sorsát kezébe vevő és azt irányítani képes, öntudatos, modern nemzeti közösség”. A második közös vonás a disszimiláció hirdetése. Erre alapvetően azért van szükség, mert e mozgalmak szerint „egyedül a szeparatizmus képes véget vetni az »asszimilációs elidegenedésnek«, garantálni az érdekeltek kollektív méltóságát és azt, hogy eredményesen fellépessenek a megaláztatások ellen és büszkén vállalhassák kulturális örökségüket.” (Karády 2000:294) A harmadik közös vonás az aktív történelemformálás igénye, vagyis amiben a zsidóság nem a történelem „elszenvedőjeként”, hanem annak aktív alakítójaként jelenik meg. A negyedik közös jellemző a zsidó önmeghatározás korszerűsítése, amelyet leginkább a zsidó identitás szűk vallási meghatározottsága alól való felszabadítás, a „zsidó nép” világi koncepciója, valamint a zsidóság sorsközösségként való értelmezése jellemez.¹²⁹ Fontos azonban, hogy ez a világi koncepció nem az asszimiláció elfogadásával, hanem éppen annak elutasításával párosul és ebben az értelemben szemben áll a haszkalával. (Karády 2000:292-296)

Az orosz cionizmus, valamint a cionizmus orosz gyökerei

A cionista gondolat Oroszországban már az 1880-as évek előtt megjelent: David Gordon¹³⁰, Perec Szmolenszkin¹³¹ és Eliezer ben Jehuda¹³² írásaiban. Ahhoz azonban, hogy a cionizmus

¹²⁹ Emlékezzünk rá, hogy Magyarországon a cionizmusnak éppen ezen vonása váltotta ki a legnagyobb ellenállást a mozgalommal szemben.

¹³⁰ David Gordon (1831-1886) héber újságíró és szerkesztő. Gordon gyermekkorában vallásos nevelésben részesült, majd később a haszkala híve lett. Néhány évet Angliában töltött, majd a poroszországi Lyckben telepedett le. A *Hibbat Zion* (Zion szeretete) mozgalom egyik legkorábbi támogatója volt. Szerkesztője volt az első héber nyelvű folyóiratnak, a *HaMaggid*nak, ahol az elsők között propagálta a cionista eszmét, vagyis az Erec Jisráelbe (Izrael Földjére) való visszatérésen alapuló zsidó nemzeti újjászületés gondolatát.

¹³¹ Perec Szmolenszkin (1842-1885) héber író, tudós és kiadó volt és „az egyik legjellegzetesebb alakja annak a nemzedéknek, amelynek éledező reményeit kioltották az 1881-es események.” (Avineri 1994:71) Kezdetben Szmolenszkin úgy gondolta, hogy a zsidókat egyesítő elv nem anyagi, hanem szellemi természetű. A zsidóknak a lakhelyükként szolgáló állam törvénytisztelő állampolgáraiként kell viselkedniük, azonban egyesíti őket a szellemi szolidaritás. A zsidóság egységének ilyen szellemi alapú megközelítése miatt Szmolenszkin a Palesztinába történő kivándorlás gondolatával kapcsolatban egyfajta távolságtartó álláspontot foglalt el. Az 1880-as évek eseményei azonban jelentős hatással voltak gondolkodására. Úgy gondolta, hogy a zsidóságnak, különösen a zsidóság vezetőinek látniuk kellett volna, hogy mi következik. Ekkor már úgy vélte, hogy a haszkala nem enyhítette, hanem éppen súlyosbította a zsidók és nem zsidók közötti súrlódásokat. Úgy gondolta, hogy az Oroszországhoz hasonló országokból a válasz csak a kivándorlás lehet, amelynek kollektív cselekedetként kell megtörténnie és amelynek célpontja nem lehet más, csak Erec Jisráel. (Avineri 1994:71-80)

¹³² Eliezer ben Jehuda (1858-1922) nevét általában a modern héber nyelv megszületésével kapcsolatban szokás megemlíteni. Ő volt az, aki az elsők között képviselte, hogy a hébert a mindennapok nyelvévé kell tenni és évtizedeken át dolgozott az első modern héber szótáron. Ő is *maszkalim* volt és 1881-ben – még a pogromhullám kitörése előtt, saját korában egyébként egyedülálló módon – Palesztinába vándorolt ki. Ekkor

valódi mozgalommá váljon szükség volt az 1881-es pogromhullám kijózanító élményére. Az 1890-es években és a XX. század első évtizedében az orosz cionizmuson belül három ideológiai irányzat alakult ki: a liberális-közép, a baloldali és az ortodox. (Pinkus 1989:39-40) Az első irányzat legfőbb képviselői Leo Pinsker és Achad Ha'am voltak. A nemzeti önrendelkezést mindketten fontosnak tartották. Achad Ha'am azonban, mivel látta, hogy ez csak a Palesztinába kivándorló kevesek gondját oldja majd meg, rendkívüli fontosságot tulajdonított az Izrael Földre való visszatérés kulturális aspektusának. A baloldali irányzat két legfontosabb képviselője Nahman Syrkin és Ber Borochov voltak. Míg az előbbi a cionizmust a nem-marxista szocializmussal, az utóbbi a marxizmussal ötvözte. Érvelésükben fontos szerepet kapott a cionizmus társadalmi-gazdasági aspektusa, valamint az egymással versengő, harcoló osztályok. A baloldali cionizmus – alapvetően a szociáldemokrácia – talaján Oroszországban kialakult az úgynevezett munkáscionizmus, amely alternatívát jelentett a későbbiekben tárgyalt Bund marxizmusával szemben. Több különböző irányzatuk működött, amelyek alapvetően a zsidó nemzeti állam megteremtésének ütemezésében és helyében (territorialisták¹³³ versus palesztinisták), valamint ideológiájuk baloldaliságának mértékében különböztek egymástól. A vallásos cionizmus megteremtését Rabbi Reineshez és az általa alapított *Mizרחי* mozgalomhoz köthetjük. A mozgalom a cionizmust a Tóra, Izrael és Cion szétválaszthatatlan egységeként kezelte. Az átfogó cionista vallási-nacionalista filozófiát Isaac Kook rabbi dolgozta ki.

Az orosz cionizmuson belül ideológiai irányzatok

Az első, liberális-közép irányzattal kapcsolatban két nevet kell említenünk: Leo Pinsker és Achad Ha'am. Az előbbi nevéhez fűződik a modern zsidó gondolkodás és a zsidó nacionalizmus alapműve, az 1882-ben megjelent *Autoemancipation* (Önfelszabadítás), amelyben az emancipáció kudarcával számol el, és egyértelműen kimondja, hogy a zsidókérdés megoldása csak a nemzeti önrendelkezés lehet. A zsidók többé nem lehetnek passzív alanyai a történelemnek, a zsidóságnak kezébe kell vennie saját sorsát. Pinsker felhívja a figyelmet arra, hogy bár a zsidók nemzetet alkotnak (nemcsak egy vallási közösséget) és őket a környezetük is ekként érzékeli, szuverenitásuk hiánya miatt azonban marginális helyzetbe szorulnak. Pinsker úgy gondolja, hogy ha megszűnik a zsidóság ezen köztes helyzete, vagyis a zsidók hazát „szereznek maguknak”, akkor a judeofóbia is elhal. (Avineri 1994:90-95)

Achad Ha'am¹³⁴ (eredeti nevén Asher Ginsberg) a Pinsker által képviselt gyakorlati cionizmussal¹³⁵ szemben egyfajta „spirituális cionizmust” képviselt. Az 1897-es Bázelen tartott

változtatta eredeti nevét (Perlman) ben Jehúdára (Júda fia). Ben Jehúda arra keresi a választ, hogy a zsidó élet reneszánszát hozó orosz haszkala mozgalom nyomában miért nem alakult ki mégsem valóban magas szintű héber irodalom. Ben Jehúda ennek okát abban látta, hogy a héber nyelven alkotó szerzők mindennapi életükben nem a hébert használják, így a héber nyelvű irodalom egyfajta mesterséges képződményként jellemezhető. A héber nyelvet tehát Izrael földjén, a hétköznapi ember általi használatban kell újjáéleszteni. Ez volt kivándorlásának oka is. (Avineri 1994:102-106)

¹³³ A territorializmus szerint a zsidóknak szükségük van viszonylag nagy, kompakt területre (területekre), azonban ez nemcsak Izrael földjén képzelhető el.

¹³⁴ A felvett név jelentése: egy közülünk.

első cionista kongresszusról hazatérve kiábrándítóan reálisan tekintett a cionizmus előtt álló feladatokra. Úgy gondolta, hogy a zsidó állam létrehozása csak a zsidók egy része számára jelenthet megoldás, nevezetesen azoknak, akik kivándorolnak a zsidó államba. Mivel materiális értelemben a létrejövő zsidó állam nem tudja megoldani az otthon maradottak gondjait, ez csak szellemi és kulturális értelemben segíthet. Szerinte „a modern európai kulturális fejlődés nacionalista kontextusa következtében a zsidó kultúra a diaszpórában nem születhet újjá többé. Ahhoz tehát, hogy Palesztina területén kívül is fennmaradjon a zsidó nemzeti identitás, szükség van egy zsidó közösségre Palesztinában, amely kultúráját kisugározza a diaszpóra felé [...]” (Avineri 1994:139) Achad Ha'am kritizálta Herzl politikai cionizmusát, mert úgy gondolta, hogy az megfelelkezik az elengedhetetlenül fontos kulturális dimenzióról. (Avineri 1994:134-139) Mind Pinsker, mind Achad Ha'am komoly szerepet töltöttek be a *Hibbat Cion* (Cion szeretete) mozgalomban. Ez a mozgalom, melynek követőit *Hovevei Cion*-nak¹³⁶ nevezik, az 1880-as években indult el Oroszországból és a protocionista köröket, csoportosulásokat tömörítette. Szervezetei több országban folyamatosan alakultak 1903-ig, amikor egyesültek a cionista mozgalommal.

A második – szocialista – irányzat bemutatásakor először annak két legnagyobb teoretikusáról kell szólnunk: Nahman Syrkinről és Ber Bochorovról. Syrkin 1898-ban publikálta *A zsidókérdés és a szocialista zsidó állam* című cikkét. Syrkin a zsidókérdés elemzésébe bevonta a társadalmi-gazdasági dimenziót és kidolgozta a nem marxista szocializmus és a zsidó nacionalizmus kombinációját. Pinskerrel ellentétben úgy gondolta, hogy a zsidók és nem-zsidók közötti állandó feszültség, ellenségeskedés forrása nem kereshető egyetlen állandó tényezőben. Ugyanis a vallási emancipációt a zsidók nem saját társadalmi és politikai erejüket felhasználva vívták ki, hanem ez az adott történelmi folyamatok mellékterméke volt. „Egy Syrkin-féle szocialista szemében minden politikai eredmény bizonytalan, ha nem valóságos társadalmi és gazdasági erőre támaszkodik, s ezzel magyarázza az emancipáció belső gyengeségét és felemásságát is.” (Avineri 1994:151) Rámutatott, hogy a modern társadalmakban az antiszemitizmus nem ugyanolyan mértékben van jelen a különböző osztályokban és leginkább a modern társadalom osztályharcaiban deklasszáldott rétegek sajátja. A szocialista elveket valló zsidó gondolkodók nagy része úgy gondolta, hogy a kizsákmányoláson alapuló burzsoázia megszűntével, a zsidókérdés is eltűnik. Syrkin úgy gondolta, hogy a zsidó szocialisták nagy része olyan mértékben asszimilálódott, hogy megtagadta zsidó örökségét és így egy-egy domináns nemzet szószólójává vált. Ennyiben tehát különbözik más, uralkodó nemzetek szocialista mozgalmaitól. Úgy vélte, hogy a zsidó szocializmusnak – az uralkodó nemzetek szocializmusától eltérően – történelmi gyökereihez hűen mind az osztály-, mind a nemzeti elnyomás ellen küzdenie kell. Syrkin elképzelhetőnek tartotta, hogy erős politikai nyomás alatt a szocialista mozgalom sem áll majd ki egyértelműen az antiszemitizmus ellen.¹³⁷ Egyrészt tehát elmondja, hogy a zsidó szocialistáknak miért kell cionistának lenniük, majd azt is, hogy a cionizmusnak miért kell szocialistának lennie. Úgy gondolja, hogy a jelen társadalmak a történelmi fejlődés útján jelenleg a kapitalizmusig jutottak, azonban egy új, most létrehozandó társadalomnak mindenképpen szocialistának kell lennie, hiszen annak a szabadságon és a társadalmi egyenlőségen kell alapulnia. Ezen kívül egy szocialista állam létrehozásának praktikus előnyeit is bemutatja. (Avineri 1994:148-162)

A Borochoy által kidolgozott program a cionizmus és a marxizmus szintézise volt. Ez – annak fényében, hogy az ortodox marxizmus alapvetően elutasította a nacionalizmust – nem volt könnyű vállalkozás. Borochoy 1905-ben jelentette meg első jelentős munkáját *A nemzeti kérdés*

¹³⁵ A gyakorlati cionizmus – a politikai cionizmushoz hasonlóan – szintén javasolja a zsidók Cion földjére való visszatérését, de – attól eltérően – az azt garantáló nemzetközi, politikai szerződések nélkül.

¹³⁶ A mozgalom megnevezésére mind a *Hibbat Cion*, mind a *Hovevei Cion* kifejezés használatos.

¹³⁷ Itt legalább meg kell említenünk, hogy Syrkin sok olyan dolgot mondott, amelyek alapvetően a későbbi történelmi folyamatok fényében váltak igazán világossá. Egyrészt a deklasszáldott rétegek antiszemitizmusának leírása kísértetiesen ráillik a náciizmus tömegbázisának kialakulására. És jól tudjuk, hogy a szocialista mozgalom esetében sem „lőtt mellé” a fent említett prognózissal.

és az osztályharc címmel. Ebben felvázolta, hogy az emberiség vertikális osztálytagolódása mellett létezik egy horizontális osztálytagolódás is – így vezetve be a nemzetet – és az osztályharc ezeken a társadalmi-nemzeti csoportokon belül zajlik. Úgy gondolta, hogy az elnyomott népeknél az osztályharc csak torzult formában jelenik meg, mert az elnyomás miatt erősödik a nemzeti szolidaritás és tompulnak az osztályellentétek. Ezért először nemzeti felszabadulásra van szükség ahhoz, hogy utána az osztályharcot sikeresen megvívhassák. Borochof szerint az antiszemitizmus túllép a társadalmi osztályok határain és gyökerei – a marxista történelemértelmezéshez híven – gazdasági természetűek. 1906-ban megjelent *Platformunk* című munkájában bizonyította, hogy véleménye szerint miért a zsidó munkáosztály az egyetlen olyan osztály, amely a nemzeti felszabadítási mozgalom élére állhat. Kifejtette, hogy a zsidókérdés területi megoldást követel és ennek egyetlen alkalmas terepe Palesztina. A *Poalei Cion* (Cion munkásai) mozgalom a századfordulón indult útjára Oroszországban, és alapvetően a marxista cionista zsidó munkások szervezete volt, amelynek programját 1905-ben Borochof hirdette meg.¹³⁸

A XIX. század végére kialakuló felemás összetételű zsidó proletariátus a későbbiekben tárgyalta Bund marxista ideológiáján kívül más alternatívával is találkozhatott tehát: az oroszországi munkáscionizmussal. A munkáscionizmuson belül összekapcsolódtak a zsidóság szociális jellegű problémáinak megoldására szolgáló szociáldemokrata eszmék a cionizmus távlati céljával. Az első munkáscionista csoportok kezdetben egymástól elszigetelten jöttek létre a Letelepedési Övezet településein egyrészt a cionista mozgalomhoz csatlakozó munkásokból, valamint a Bundból, illetve az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártból (OSZDMP)¹³⁹ kivált cionistákból. Ezek a poálécionista csoportok az 1902-es minszki legális Cionista Kongresszuson találkoztak először, ahol ugyan felvetődött az egységesítés lehetősége, de 1904-re már négy önálló irányzat alakult ki. A minszki poálécionisták: ideológiai alapja a territorializmus volt és tagadták az oroszországi politikai harc szükségességét. A poltavai szervezet a palesztinistákat tömörítette, vagyis azokat, akik szerint a zsidó állam csak Palesztinában lehet, azonban részt kívántak venni a zsidó munkásság oroszországi gazdasági és politikai harcában. A cionista-szocialisták úgy gondolták, hogy az új, önálló zsidó állam megalakítása bárhol elképzelhető és ők is agitáltak a harcban való részvételre. Az utóbbi két csoport tagjai az ortodox marxista ideológia alapján álltak. A negyedik, legkisebb, az úgynevezett Vozrozszenyije csoport volt, amely főleg értelmiségiekből állt és az eszerekhez¹⁴⁰ hasonló ideológiát követett. A végleges szakadás ezen csoportok között az 1905-ös Cionista Világkongresszus hatására következett be és ekkor három önálló munkáscionista párt alakult.

A Cionista-Szocialista Munkáspárt – amelyhez a cionista-szocialisták és a minszkiek csatlakoztak – már 1904-ben megalakult; de szervezett pártként 1905-ben lépett fel. A párt neve ellenére nem cionista, hanem territorialista elveket vallott és éppen a palesztinizmus tagadása miatt 1905-ben kilépett a Cionista Világszövetségből. Úgy gondolták, hogy mivel az industrializáció és a proletarizáció hiánya miatt a zsidó proletariátus abnormális módon fejlődött, szükség van saját nemzetgazdaság megteremtésére, azonban ez nemcsak Palesztina területén lehetséges. E cél eléréséig azonban küzdeni kell a cári önkény ellen, mert demokratikus alapokon könnyebb

¹³⁸ Syrkin kezdetben *Hovevei Cion* tag volt, de később csatlakozott a *Poalei Cion* (Cion munkásai) mozgalomhoz.

¹³⁹ Az OSZDMP 1898-ban alakult. Sokáig illegalitásban működött, külföldön tartotta kongresszusait. A párton belül éles vita alakult ki arról, hogy milyen módon és milyen módszerekkel éri el a társadalom átalakulását. A párt vezetőinek egy része mérsékeltabb programot hirdetett: nem felszámolni, csak korlátozni kívánták a magántulajdont, úgy vélekedtek, hogy a demokratikus szabadságjogok biztosítása és a parlamentáris köztársaság elegendő keretet nyújt a munkások érdekeinek képviseletére. E csoport tulajdonképpen a hagyományos szociáldemokrata értékeket követte. A forradalmi marxisták azonban csak minimális programnak tekintették a polgári átalakulást, ők a magántulajdon megszüntetését és a proletárdiktatúra megvalósítását tűzték ki maximális célul. Az 1903-as kongresszuson a pártnak két kibékíthetetlen frakció keletkezett: a Lenin vezette bolsevikok és a Martov vezette mensevikok. A közhiedelemmel ellentétben 1917-ig a Lenin vezette frakció volt kisebbségben. A két irányzatról a későbbiekben még szólunk.

¹⁴⁰ 1901-ben alakult orosz kispolgári párt orosz nevének közhasználatú rövidítése. Róluk a későbbiekben még részletesen lesz szó.

megoldani a zsidókérdést. 1905-ben a pártnak körülbelül 24.000 tagja volt, kiadványaik főleg jiddisül jelentek meg. Az emigráció és a letartóztatások miatt később jelentősen meggyengült és a 1910-es évek közepére már nem rendelkezett legális szervezettel. 1917 februárjában jelentek meg újra a politikai közeletben Szocialista-Territorialisták Zsidó Munkáspártja néven.

A poálécionista csoportok a poltavaiakkal egyesülve 1906-ban hozták létre a *Poale Cion* Zsidó Szociáldemokrata Munkáspártját. 1907-ben körülbelül 16.000 párttagot számláltak. Számukra a forradalom, az önkényuralom megdöntése csak az első lépés volt, de nem jelentette a zsidókérdés megoldását, mert az kizárólag „területtel” együtt oldható meg. A poálécionisták az első orosz forradalomban, valamint a pogromok idején az önvédelmi csoportokban rendkívül aktívan részt vettek. Lapjaik oroszul és jiddisül egyaránt megjelentek. A letartóztatások és az emigráció ellenére a kiterjedt földalatti szervezkedés segítségével fenn tudtak maradni. 1909-ben kiléptek a cionista világszervezetből és 1913-1914-től a mozgalom újjáéledéséről beszélhetünk.

A Zsidó Szocialista Munkáspárt (SZERP) a Vozrozszenyije csoport utódjaként 1906-ban alakult, miután ideológiai különbségek miatt nem tudtak egyesülni a poálécionista párttal. A párt programjában a közeljövő feladataként az oroszországi zsidóság nemzetiségi problémáinak megoldását jelölte meg és az önálló terület elérését csak a távoli jövőben tartotta lényegesnek. Itt is megjelenik az, hogy az a tény, hogy a zsidó proletariátus nagy részét a termelés elmaradottabb ágazataiban foglalkoztatták, megnehezíti annak sikeres osztályharcát. Szükség van a nemzeti autonómiára és a zsidóság a területiális autonómia felé halad, azonban ez akkor és ott valósul majd meg, amikor és ahol adottak lesznek a történelmi körülmények. A diaszpóra országaiban tehát a fő feladat a nemzeti jogok maximumának elérése és majd ezen keresztül válik lehetségessé a területi autonómia kivívása. 1906-ban a párt körülbelül 16.000 tagot számlált. Főleg orosz nyelven publikáltak. Őket is jelentősen meggyengítette az emigráció. (Víg 1995:124-131)

Mivel a cionizmus alapvetően világi mozgalom volt, kevés kivételtől eltekintve a vallási vezetés gyanakvással, sőt ellenségesen fogadta. A *Hovevei Cion* mozgalmon belül azonban már nagyon korán megfogalmazódott egy ortodox vallásos cionista irányzat is, amely megkísérelte összeegyeztetni a vallási ortodoxiát a cionista mozgalom alapvető elveivel és célkitűzéseivel. Az elképzelés szervezett formát azonban csak 1902-ben öltött, amikor Rabbi Reines vezetésével megalakították a *Mizrachi* mozgalmat. A mozgalom vezetői a cionizmust a Tóra, Izrael és Cion hármasság egységéként írták le. Isaac Kook rabbi¹⁴¹ volt az, aki kidolgozta az átfogó cionista vallási-nacionalista filozófiát.¹⁴² Úgy vélte, hogy a vallási judaizmusnak a cionizmust nem külső szekuláris formája, hanem immanens tartalma – az Izrael földjére való visszatérés isteni parancsa – szerint kell megítélnie.

¹⁴¹ A későbbiekben a brit mandátum első askenázi főrabbi.

¹⁴² Elgondolásaiban sokat alapozott két rabbi, a szefárdi Jehuda Hai Alkalai (1798-1878) és az askenázi Zvi Hirsch Kalischer (1795-1874) által kidolgozott eszmerendszerre. Mindkét rabbira nagy hatással voltak a korszak szekuláris nacionalista mozgalmak. Sok vallásos zsidó azt tartotta, hogy a Messiás eljöveteléig a zsidóknak a diaszpórában kell élniük. Alkalai és Kalischer az emberi erőfeszítésekre helyezték a hangsúlyt és a zsidó állam megalakítását nemcsak a zsidókérdés politikai megoldásának, hanem a Messiás eljövetelére tett szükségszerű lépésnek is látták. „Ők dolgozták ki azt az elgondolást, hogy a végső vallási megváltást bizonyos gyakorlati lépéseknek kell megelőzniük, amelyek az Izrael földjére való visszatérés profánabb aspektusához kötődnek, s mindez a világi szférában megy majd végbe.” (Avineri 1994:226) A héber nyelvet is demisztifikálták, amelyet a vallásos zsidók szent nyelvnek tartottak; olyannak, amelyet nem szabad a mindennapokban használni. Úgy gondolták – különösen Alkalai – , hogy a diaszpórában a zsidók már nem beszélnek ugyanazt a nyelvet, ami a Messias eljövetelkor gyakorlati problémákat okozhat, ezért mindenkit meg kell tanítani a héber nyelv használatára. (Alkalai és Kalischer rabbiról bővebben lásd: Avineri 1994:61-70)

A zsidó nacionalizmusok speciálisan orosz formáiról

A zsidó nacionalizmusok orosz formáinak tárgyalásakor először a Dubnov-féle autonomizmusról, vagy más néven folkizmusról lesz szó. Simon Dubnov¹⁴³ első írásai a *Voszhoz*¹⁴⁴ (Napfelkelte) című szentpétervári lapban jelentek meg. Ebben a lapban jelentette meg 1907-ben az autonomizmus programadó írását *Levelek a régi és az új zsidóságról* címmel. Dubnov ambivalens viszonyban volt a cionizmussal és egyértelműen elvetette az asszimilációt. Úgy gondolta, hogy a zsidóság fennmaradása spirituális és kulturális erejétől függ. A diaszpórában akkor van esélye fennmaradni a zsidóságnak, ha megőrzi önrendelkezését, elveti az asszimilációt, fenntartja oktatási és érdekvédelmi szervezeteit. „Dubnov úgy gondolta, hogy a zsidóság történeti, kulturális és vallási elemekkel átszőtt »szellemi közösséget« alkot, s ezért joggal törekedhet arra, hogy kulturálisan és nyelvileg elkülönült népcsoportot alkosson a nem-zsidó társadalomban. A dubnovi elmélet nagyban hozzájárult később a kulturális autonómia megteremtésére irányuló gyakorlati törekvések megjelenéséhez.” (Prepuk 1997:120)

A következőkben az oroszországi zsidó szocialista mozgalomról szólunk. A XIX. század végén, a jobbágyfelszabadítás után „felülről bevezetett” felemás kapitalizmus a zsidóság társadalmi és gazdasági életére is rendkívüli hatással volt. Megindult a zsidó kistulajdonosi réteg proletarizációja. A kialakuló zsidó proletariátus főleg zsidó tulajdonban lévő üzemekben dolgozott és ezekben az üzemekben – az alacsonyabb technikai fejlettség és az óriási konkurencia miatt – sokszor rosszabb munkakörülmények uralkodtak, mint az orosz üzemekben. Az oroszországi zsidó munkásmozgalom kezdetét a XIX. század 70-es éveire tehetjük, amikor megjelentek a munkások szervezkedéseinek első formái: az olvasó- és önképzőkörök, valamint – a feljelentések miatt hamar megszűnő – illegális irodák. A század 80-as éveitől már szociáldemokrata irányultságú csoportok, önképzőkörök is létrejöttek. A mozgalom fontos színterei voltak még a munkáspénztárak, amelyek a dolgozók anyagi segélyezésén kívül sztrájkok szervezésével is foglalkoztak. A létrejövő szervezeteknek fontos jellemzője volt a politikai párt és a szakszervezet „egyesülése”. Az 1890-es évek elejére már a

¹⁴³ Simon Dubnov 1860-ban született Belorussziában. Tradicionális zsidó tanulmányai után az Állami Zsidó Iskolában folytatta tanulmányait, mivel azonban az 1882-es májusi törvények eltörölték ezeket az intézményeket, diplomázni már nem tudott. Később Dubnov hamis papírokkal Szentpétervárra költözött és ekkor kezdett publikálni a *Voszhoz* című lapban. Miután 1890-ben a zsidókat kitiltották a fővárosból, Odesszában telepedett le, ahol továbbra is folyamatosan publikált. 1906-ban visszatérhetett Szentpétervárra, ahol megalapította a Zsidó Irodalmi, Történelmi és Néprajzi Társaságot és a Zsidó Enciklopédia szerkesztője lett. Ugyanebben az évben megalakította a Zsidó Néppártot (*Volkspartei*), innen a folkista elnevezés. A párt egészen 1918-ig működött, a zsidóság életére azonban nem volt számottevő befolyással. Dubnov 1922-ben először Litvániába, majd Berlinbe emigrált, ahonnan 1933-ban Hitler elől Lettországra menekült. 1941-ben a nácik itt ölték meg. Dubnov fő műve a tízkötetes *A zsidóság története* volt.

¹⁴⁴ A *Voszhoz* 1881-1906 között Szentpéterváron megjelenő orosz nyelvű zsidó hetilap volt, amely a zsidó nacionalizmus „legliberálisabb, elvont elvekhez legkevésbé ragaszkodó, s egyben legvegyesebb rekrutációjú megnyilvánulása” volt. Az adott időszakban ez volt az egyetlen jelentősebb orosz nyelvű zsidó sajtótermék, amelynek körülbelül 4-5.000 állandó előfizetője volt. (Karády 2000:323)

Letelepedési Övezet minden, nagyobb létszámú zsidó munkássággal jellemezhető városában működtek önképzőkörök és pénztárak. A mozgalom agitációjának nyelve a jiddis volt.

1895-ben Martov (Cederbaum) Vilnában elmondott beszédében fogalmazta meg az egységes zsidó szociáldemokrata mozgalom megteremtésének szükségességét. Fontos új elemként jelent meg a forradalmi mozgalmon belüli nemzetiségi elkülönülés, amely – ahogyan látni fogjuk – későbbi gondok forrása lett. A mozgalom vezetői úgy gondolták, hogy nem várható el, hogy más oldja meg a zsidó munkásság problémáit, ezért önálló pártot kell létrehozni és tevékenységének határozottabb zsidó jelleget kell adni. Már ebben az időben jellemző volt az együttműködés a különböző csoportok között.

A zsidó szociáldemokrata csoportok első kongresszusán 1897 szeptemberében kimondták a Bund (Általános Zsidó Munkásszövetség Litvániában, Lengyelországban és Oroszországban¹⁴⁵) megalakulását. Hamar kialakult a helyi bizottságok hálózata; legtöbbször már meglévő pénztárak, önképzőkörök mondták ki csatlakozásukat a Bundhoz. Az 1900-as évek elején a Bund taglétszáma 30.000 és 40.000 között mozgott. A Bundra a rendkívül erősen központosított vezetés, a centralizmus – a forradalom előtti pártokban nem tapasztalt – rendkívül magas foka volt jellemző.

A Bund megalakulása után rögtön bekapcsolódott az oroszországi munkásmozgalomba és nagyon jelentős szerepet játszott az OSZDMP 1898-as megalakulásában. A Bund autonóm szervezatként lépett be az OSZDMP-be, azonban ez a két szervezet között folyamatos vita tárgyát képezte. A Bund meg akarta tartani, sőt talán még növelni is kívánta ezt az önállóságot, az OSZDMP-n belül azonban szerették volna a Bundot minél inkább a párthoz láncolni, illetve – egyesek egyenesen – be akarták olvasztani. A Bund fejlődéstörténetében fontos szerepe volt annak, hogy a különböző időszakokban mennyire hangsúlyozták a nemzetiségi követelések fontosságát. Míg kezdetben alapvetően az állampolgári egyenlőség kivívását jelölték meg tevékenységük céljának, később már kiemelték a különálló nemzetiségi törekvések létjogosultságát, és eljutottak a nemzetiségi-kulturális autonómia programjáig.

1898 júliusában a rendőrség és az Ohrana – a cári titkosrendőrség – lecsapott a Bundra. Sok vezető személyiséget letartóztattak, és bár az 1901-ig elhúzódó perekben enyhe ítéletek születtek, megtörtént a Bund tulajdonképpeni „lefejezése”. A mozgalom azonban ettől nem halt el, mert már 1898-1899-ben a vezetés másodvonalának kezdeményezésére összeült a Bund második és harmadik kongresszusa, ahol újjászervezték a pártot.¹⁴⁶ A Bund harmadik és negyedik kongresszusán a nemzetiségi kérdés fontosságának megítélése kérdésében egyfajta elmozdulás volt megfigyelhető. Az előbbin, 1899-ben még a küldöttek többsége úgy gondolta, hogy az állampolgári egyenlőség követelése elegendő, nem kell azt a zsidók nemzetiségi egyenjogúságára cserélni, ugyanis a nemzetiségi követelések hangsúlyozása elvonná a

¹⁴⁵ A megalakuláskor a névben nem szerepelt Litvánia, azonban 1901-ben, a Bund negyedik kongresszusán az elnevezés ezzel egészült ki és nyerte el végleges formáját.

¹⁴⁶ Ekkor vált ki a pártból a tisztán szakszervezeti irányzat és alakították meg a Független Zsidó Munkáspártot. Ezen irányzat leginkább abban különbözött a Bundtól, hogy számukra nem az osztályharc és a politikai hatalom megszerzése volt a cél.

figyelmet az osztályharcról és az önkényuralom megdöntésére irányuló követelésekről. Az utóbbi kongresszuson, 1901-ben azonban már hangsúlyozták a nemzetiségi törekvések létjogosultságát.

Az már korábban is nyilvánvaló volt, hogy a zsidóság számára – minthogy a Letelepedési Övezet valamennyi kormányzóságában kisebbségben voltak – a területi autonómia nem jelent megoldást. Ennek alternatívájaként fogalmazták meg a negyedik kongresszuson a nemzetiségi-kulturális autonómia programját. Ennek értelmében bizonyos kérdéseket az adott nemzetiségek hatáskörébe utalnának. Minden nemzetiség létrehozná a saját nemzetiségi-kulturális szervezeteit, amelynek határozatai az adott nemzetiség tagjai számára kötelező érvényűek lennének. A nemzetiségi intézményeket pedig állami pénzből fedeznék. Bár elképzeléseiket a gyakorlatban sohasem volt lehetőségük kipróbálni, az erről való vita végigkísérte a Bund életét.

1903-ban az OSZDMP második kongresszusán¹⁴⁷ ismét felmerültek a Bunddal való viszony problémái és sor került az OSZDMP újjászervezésére is. Mivel a Bund a jövő Oroszországát is a nemzetiségek föderációjaként képzelte el, ezért a Bund képviselői kizárólag egy föderatív szerkezetet tudtak volna elfogadni és a párt vezetése ezt az autonómiát sokallta, sor került a két párt szakadására. 1903 és 1906 között a Bund önálló pártként működött.

Mint arról később szó lesz az 1900-as évek elején tovább folytatódtak a pogromok. A Bund vélekedése szerint ezek a cári adminisztráció művei voltak, amelyek kihasználva az egyszerű nép tudatlanságát, elterelték a figyelmet az igazi problémákról. A Bund – többször más zsidó szervezetek aktivistáival kiegészülve – fegyveres önvédelmi csoportokat hozott létre, amelyek többször sikerrel vették fel a harcot a pogromlovagokkal szemben.

Az 1904-1905-ös orosz-japán háború kudarcai, valamint az azok nyomán kitört 1905. évi pétervári és moszkvai események¹⁴⁸ következményeként a forradalmi harc súlypontja a fővárosba és az ipari központokba helyeződött át, ahol a Bund nem képviselt jelentős erőt és ahol a zsidó szociáldemokraták nem különültek el az oroszoktól. Az OSZDMP harmadik kongresszusán, 1905-ben leszögezték, hogy a sikeres gazdasági és politikai harc érdekében

¹⁴⁷ Az OSZDMP ezen kongresszusához köthetjük a bolsevik és a mensevik irányzat elkülönülését. Mivel ezekre a későbbiekben többször utalunk majd, röviden szólni szeretnénk róluk. 1902-ben megjelent Lenin *Mi a teendő* című pamflettje, amelyben többek között leírta, hogy mivel a munkásosztály még nem eléggé öntudatos, ezért a munkáshatalmat külső erő segítségével kell megteremteni. Ezt az erőt az értelmiségiek, a hivatásos forradalmárok biztosítják, akik egy totálisan centralizált élcsapatot, egy kommunista pártot hoznak létre. Ennek megfelelően a párt 1903-as II. kongresszusán Lenin benyújtotta a párt felépítésére tett javaslatát, amely az általa elképzelt „demokratikus centralizmuson” alapult. A pártban feszülő éles ellentétek végül szakadáshoz vezettek és két frakció keletkezett: a Lenin vezette bolsevikok és a Martov vezette mensevikek. Ekkor a nézeteltérés alapvetően a párt szervezeti kérdéseit érintette. A későbbiekben a két csoport sokkal távolabb került egymástól. Az 1905-ös forradalomról is teljesen más következtetést vontak le. A bolsevikok úgy gondolták, hogy Oroszországban a fejlődés sajátos útja miatt, a polgárság hiányában nem alakulhat ki nyugati értelemben vett demokrácia. Ezért a polgári forradalom után újabb, szocialista típusú forradalomra van szükség (permanens forradalomelmélet), amely a munkásságot juttatja politikai hatalomhoz. A bolsevikok ebben a harcban kizárólag a parasztságot tekintették a munkásosztály lehetséges szövetségeseinek.

A mensevikek mérsékeltbb álláspontot követtek. Úgy gondolták, hogy a történelmi fejlődés során Oroszországban is szükségszerűen kialakul a polgári demokratikus rendszer. A polgári demokratikus küzdelemben a mensevikek akár a burzsoáziára is szövetségesként tekintettek. Későbbi önálló pártszervezetüket a Német Szociáldemokrata Párt mintájára hozták létre.

A cári elnyomás mindkét csoportot igen negatívan érintette, ezért 1910-ben még kísérletet tettek az egyesülésre, amely végül kudarcba fulladt. A két csoport közötti végleges szakadás 1912 elején következett be.

¹⁴⁸ Ezekről részletesebben később lesz szó.

minden szociáldemokrata szervezetnek egyesülnie kell; proletár cionistákról szóló állásfoglalásukban pedig kifejtették, hogy a *zsidó* proletariátusnak nincsenek alapvető feladatai a diaszpóra országaiban és a cionista agitációval csak azt érik el, hogy a zsidó munkásokat elszakítsák az igazi küzdelemtől. 1906-os programjukban a cionista-szocialisták úgy vélekedtek, hogy az OSZDMP az elnyomott nemzetek proletariátusának érdekeit az uralkodó nemzet proletariátusának érdekei alá rendeli, ezért a továbbiakban is csak föderatív egyesülést tudtak elképzelni. 1908-ban a Stockholmban tartott egyesítő kongresszuson a Bund ismét belépett az OSZDMP-be.¹⁴⁹ Szervezeti, agitációs és propaganda ügyekben a Bund önállóságot kapott, képviselhette magát az OSZDMP vezető szerveiben, kongresszusain, tanácskozásain, azonban a nemzeti kérdést nyitva hagyták és egyéb vonatkozásokban a Bund elfogadta a párt programját. (Kolontári 1995; Víg 1995))

A Bund és a munkáscionista pártok között folyamatos ideológiai harc dúlt. A Bund igyekezett bebizonyítani, hogy azok kispolgári ideológiát vallanak és kiindulópontjuk – amely nem veszi figyelembe az önkényuralom zsidók gazdasági helyzetére való hatását – helytelen. A bundisták úgy gondolták, hogy a cionizmus utópia. A területszerzést csak a nagypolgárság eszközeivel lehet elérni, amilyenek a diplomáciai tárgyalások, valamint különböző pénzügyi intézmények létrehozása; az osztályharc nem alkalmas ennek a célnak az elérésére. Mindebből szerintük az következett, hogy a munkáscionisták a szocializmus eszméjét csak a tömegek odacsábítására akarták felhasználni. A munkáscionisták a Bundról viszont azt gondolták, hogy erősen asszimilátor politikát folytat, amelynek legszembetűnőbb bizonyítékát éppen a párt OSZDMP-hez való viszonyában látták. A két párt egyesülésekor egyenesen azt képzelték, hogy a Bund cserbenhagyta a zsidó proletariátust és végleg a teljes asszimiláció útjára lépett. Úgy gondolták, hogy a Bund nem látja az orosz munkásosztály tényleges helyzetét és ezért nemzeti kérdésekben képtelen szilárd álláspont elfoglalására. (Víg 1995:127-128)

II. Miklós uralkodása

III. Sándor cárt fia, II. Miklós¹⁵⁰ követte a trónon 1894-ben. A cár uralkodása alatt történtek megértéséhez szükséges annyit megjegyezni, hogy az uralkodó rendkívül tétovázó és befolyásolható jellemű volt. Felesége és néhány kiválasztott nagyherceg, valamint az adott pillanat kegyeltjei rendkívüli hatással voltak döntéseire. A történetírás azonban nemcsak gyenge jellemű és akaratú, valamint egoista, hanem rendkívül kegyetlen uralkodóként is emlékezik II. Miklósról. A cár tanácsadója ugyanaz a Pobedonoszcev volt, akiről már korábban részletesen szóltunk. A cárt rajta kívül olyanok vették körül, akikre rendkívül mély zsidóellenesség volt jellemző. A zsidók elleni fellépés az élet minden területét érintette. 1896-ban több zsidóellenes törvényt is hoztak. (Salo 1976:53)

A állami szeszmonopólium megalakításával zsidó családok ezrei estek el bevételüktől. Ugyanebben az évben hozták azt a rendelkezést is, ami megtiltotta, hogy zsidók az 1881-ben

¹⁴⁹ A Bund 1903-1906 között önálló pártként működött.

¹⁵⁰ Uralkodott 1894-1917 között.

elkezdett transzszibériai vasútvonal építkezéseinek dolgozói. Ebben az évben rendelkeztek arról is, hogy zsidó katonák szabadságukat nem tölthették a Letelepedési Övezeten kívül, ami azt jelentette, hogy az övezeten kívül katonai szolgálatot teljesítő katonák szabadsága idején nem maradhatott helyben. A különleges privilégiumok alapján az övezeten kívül élő zsidókat folyamatosan ellenőrizték és ezen ellenőrzések költségének fedezésére rendkívüli adókat vetettek ki rájuk. Az oktatás területén továbbra is érvényben volt a korábban bevezetett zsidó kvóta, amelyet azzal súlyosbítottak, hogy a megállapított arányokat nem a tanulók teljes számához, hanem az adott szakon tanulók számához kellett viszonyítani. Mivel a zsidók korábban inkább a számukra a későbbiekben jobb elhelyezkedési lehetőséget nyújtó (például orvosi, jogi) szakokat választották, ezen intézkedés bevezetésével, összesített arányuk a kvóta alatt maradt.

II. Miklós uralkodása alatt soha nem hagyott kétséget afelől, hogy fenn kívánja tartani az apja által létrehozott autokráciát és a cári önkényuralmat. A körülmények azonban már nem voltak ugyanazok: egyre erősödött a változásokat követelők hangja. Ennek ellenére a cár nem hajlott a kompromisszumra. Uralkodásának első tíz évében parasztfelkelések, munkássztrájkok, diáklázadások követték egymást, több minisztert meggyilkoltak. Az uralkodó azonban nem hallotta meg az idők szavát és az elégedetlenségre újabb és még keményebb elnyomással válaszolt. A működésüket a XIX. század végén elkezdő forradalmár pártok – mindenekelőtt a Szociáldemokraták és az Eszerek – bár az eszközökben nem, de a cári uralom forradalmi megdöntésében egyetértettek és az elégedetlen tömegekben követőkre találtak.

A századforduló Oroszországának legfontosabb politikai pártjai és mozgalmai

Az Októbrista Párt egy centrista párt volt, amely nevét a cár októberi kiáltványáról kapta. A párt hajlandó volt támogatni a cárt, de csak az alkotmányos monarchia keretein belül. Oroszországban ez a politikai csoportosulás képezte az alkotmányos monarchisták, a mérsékelt konzervatívok pártját. Alapvetően a földbirtokosokat és a nagypolgárság egy részének érdekeit képviselték. Alapvető céljuk az 1905. októberi cári manifesztumban foglaltak valóra váltása és az alkotmányos monarchia megteremtése volt. Mindazonáltal fontosnak tartották erős parlament és kormány létrehozását is. Programjukban mérsékelt reformok megvalósítása és bizonyos szabadságjogok megadása mellett szálltak síkra. Úgy gondolták, hogy az uralkodónak a néppel együtt kell kormányoznia, és ennek érdekében szorgalmazták a szólás-, a gyülekezés szabadságát, a szabad költözést és a szabad munkavégzést, valamint a magántulajdon szentségének elismerését. A földkérdést a feudális jogok megszüntetésével és a parasztok támogatásával, felemelésével képzelték el. Támogatták a kormányt abban, hogy a birodalomban élő etnikai kisebbségeknek politikai autonómiát adjon, és elítélték az etnikai és vallási alapon történő korlátozásokat.

A Kadet párt neve az „alkotmányos demokraták” orosz elnevezés kezdőbetűiből ered. A párt liberális irányultságú volt és főként a liberális földbirtokosokat és polgári értelmiségieket tömörítette. A Kadet párt ideológiai értelemben – a vele egy időben létrejött – Októbrista párttól némileg balra helyezkedett el. Kezdetben az októbristákkal ellentétben, akik az alkotmányos monarchia megteremtése mellett szálltak síkra, a kadétek az államforma kérdésében bizonytalanok voltak. Általános választójogot és alkotmányozó nemzetgyűlés létrehozását követelték. Később maguk is az alkotmányos monarchia megteremtésének pártjára álltak. Programjukban, az orosz nagypolgárság érdekeit szem előtt tartva, alapvetően olyan alkotmányos monarchiát követeltek, amelynek konkrét tartalmi elemei az alábbiak voltak: kétkamarás parlament; általános polgári szabadságjogok; hatalommegosztás,

önkormányzatiság; a földkérdés újragondolása; a nemzetiségek számára autonómia. Követelték a munkásszervezetek létrejöttének engedélyezését, a nyolc órás munkanapot, kiálltak a nő- és gyermekmunka korlátozása mellett. A földkérdés megoldását is szorgalmazták, sőt állami ügynek nyilvánították.

Az Eszer párt neve az orosz „szociálforradalmár” elnevezés kezdőbetűiből ered, tagjaik a különböző *narodnyik* csoportokból szerveződtek. A *narodnyikok* forradalmár értelmiségiek voltak. A mozgalom neve az orosz nép, a *narod* szóból származik és az 1861-es jobbágyszabadítás után alakult. A *narodnyikok* úgy gondolták, hogy a parasztság a földesurak rabságából a burzsoáziába került. Céljuk az önkényuralom, a fennálló gazdasági és társadalmi rend megdöntése, új, igazságosabb társadalmi rend megteremtése, voltaképpen egyfajta parasztdemokrácia kialakítása volt. A *narodnyikok* úgy gondolták, hogy a kapitalista rendszert átugorva létrehozható egyfajta szocialista rendszer. A mozgalom kettészakadásáról és későbbi történetéről korábban már szóltunk. Az Eszer párt célja a parasztság földhöz juttatása és a polgári demokrácia megteremtése volt. Nézeteikben a *narodnyikok* elvei és a munkásmozgalom nyugati opportunistáinak vonásai keverednek, eszmei ellenfelei voltak a marxistáknak. Céljuk az úgynevezett demokratikus szocializmus megteremtése volt. A parasztság körében sok követőre talált, hogy a bolsevikokkal ellentétben a földet nem államosítani, hanem szocializálni akarták, ami tulajdonképpen földosztást jelentett. A párt forradalmi programjában szerepeltek terrorisztikus elemek: több merénylet is a nevükhöz fűződik. Többek között ők gyilkolták meg Sztolipin orosz miniszterelnököt. A bolsevikokkal való szembenállásukat pedig mi sem bizonyítja jobban, minthogy ők álltak a Lenin és más bolsevik vezetők elleni merényletek mögött is.

Az anarchisták központi gondolata a hatalom- és bürokráciaellenesség volt. Véleményük szerint minden állami, egyházi, társadalmi és gazdasági intézmény korlátozza az egyént és megakadályozza annak fejlődését. Céljuk az egyén teljes felszabadítása minden kötelezettség alól. Olyan „államot” képzeltek el, ami a kisebb emberi közösségek önkéntes együttműködése útján alulról szerveződik meg.

Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt forradalmi szocialista párt volt, amelyet 1898-ban hoztak létre Minszkben, három forradalmi baloldali szervezet egyesítésével. A párt a korábbi eredetű orosz forradalmi mozgalom, a *narodnyikok* forradalmi populizmusának elutasítása jegyében jött létre és ugyanígy ellenezte azoknak a szociáldemokratáknak az elképzeléseit, akik később az Eszerekhez csatlakoztak. A párt, annak ellenére, hogy Oroszország agrárország volt, Karl Marx és Friedrich Engels tanaira alapozva alkotta meg saját programját, amelyek szerint a forradalom fő hajtóereje az ipari munkásszféra. A pártszakadásról már korábban beszélünk.

Az Orosz Gyűlést 1900-ban alakították a monarchista erők. Kezdetben kulturális és nevelőmunkát kívántak folytatni, de hamarosan az összes jobboldali erő ide tömörült. Határozottan képviselték azt a nézetet, miszerint a polgári szabadságjogok csak a nyugati világban hordoznak komolyabb értéket, Oroszországban nem, mert az orosz nép teljesen más elvek és történelmi viszonyok szerint szerveződött.

Az Orosz Nép Szövetsége 1904-ben alakult több, már működő feketeszázás szervezet összeolvadásából. Feketeszázas volt az első orosz forradalom idején szerveződő szélsőséges, antiszemita, ultramonarchista szervezetek jelzője. A feketeszázás mozgalom a cári rezsim morális és pénzügyi támogatását bírta. Tagjai rendkívül sok társadalmi rétegből rekrutálódtak: találhatunk közöttük földbirtokosokat, papokat, nagy- és kispolgárokat, kereskedőket, kézműveseket és munkásokat. Az orosz nemesség és az udvar által vezérelt csoportok büszkén vállalták a feketeszázás jelzőt, mert a cárt védelmező népi-nemesi összefogásra történő utalásként értelmezték, politikai ellenfeleik és a korabeli köznép ajkán inkább szitokszónak számított. Az Orosz Nép Szövetsége ultrakonzervatív, monarchista párt volt és a legális jobboldali erők gyűjtőpártjaként működött. Programjukban megerősítették a korlátlan uralkodói hatalom követelményét. 1906-ban elfogadott alapszabályukban megjelent az uvarovi hármasszó (pravoszlávia, önkényuralom, népiség), azonban ezt egészen más tartalommal töltötték

meg. A dokumentumból egyértelműen kiviláglik a párt antiszemita irányultsága, minthogy még kikeresztelkedett zsidóknak is megtiltotta a tagságot. (Bebesi 1998)

A tömegek elégedetlenségét tovább korbácsolta az orosz-japán háború¹⁵¹ elvesztése is. A háborús vereség hírére 1905 januárjában általános sztrájk tört ki Pétervárott. A Téli Palotához vonuló és demokratikus reformokat követelő hatalmas, százezres tömeget sortűz fogadta (véres vasárnap), amelynek hatására Oroszországot sztrájk- és forradalmi hullám borította el. Az orosz-japán háború végső elvesztése még inkább fokozta a forradalmi eseményeket. Ebben az évben a Patyomkin cirkálón felkelés tört ki, amivel a cári uralom korábban rendíthetetlen támasza, a hadsereg is megingott.

A forradalom elkerülése érdekében a cári hatalom egyszerre folyamodott az elfojtás és a kiegyezés eszközeihez. A cár intézkedett a törvényhozói hatalommal egyáltalán nem rendelkező tanácskozó testület, a Duma felállításáról. Konzervatív irányultságának megőrzése érdekében a választási törvényt is úgy módosították, hogy a küldöttek megválasztásában csak a leggazdagabb rétegek vehettek részt. A testület felállításával összességében mind a liberálisok, mind a szocialisták elégedetlenek voltak. Azonban míg az előbbiek egy valódi parlamentáris kormány felállításának későbbi lehetőségét látták benne, az utóbbiak bojkottálták a választásokat. Az igen óvatos és korlátozott engedmények nem voltak elegendők a sztrájkhullám megfékezésére és 1905 októberében már országos méretű volt a munkabeszüntetés. A cár és tanácsadói előtt két választás állt: vagy engednek az alkotmányos követeléseknek vagy vérbe fojtják a zavargásokat. Október 17-én a cár kiáltványban hirdette ki az alkotmányos kormány felállítását, amelynek értelmében a korábban megválasztott Duma már nemcsak tanácskozó volt, hanem törvényhozói testületté vált. (Greenberg 1965b:12-13) Oroszország különböző politikai erői különböző mértékben vettek részt a Dumaválasztásokon, attól függően, hogy mennyire bíztak abban, hogy a cár betartja ígéretét, illetve, hogy milyen mértékben voltak elégedettek az uralkodó által tett „engedményekkel”.

Bár az októberi kiáltványban a cár a teljes lakosságnak megígérte az alapvető jogokat, konkrétan a zsidókérdésről hallgatott. A zsidók azonban ki akarták használni frissen megszerzett választójogukat és a teljes jogegyenlőség alkotmányos eszközökkel való kivívását tűzték ki célul.

¹⁵¹A háború elsődleges tétje az volt, hogy melyik nagyhatalom gyarmatosíthatja majd a Távol-Keletet. Oroszországnak azért is nagy szüksége lett volna ennek a pozíciónak a megszerzésére, mert a XIX. század végén nem sikerült a Balkánon – a pánszlávizmus zászlaja alatt – átvennie a Török Szultánság vezető szerepét. Az orosz-japán háború az orosz flotta megsemmisülésével, valamint az orosz haderő teljes szárazföldi kudarcaival végződött.

1905-ben az úgynevezett „Zsidó polgárok nyilatkozatában”, amelyet hatezren írtak alá, kifejtették, hogy a zsidók jogegyenlőségére nem azért van szükség, mert ezzel a zsidók hasznosabb tagjai lesznek a társadalomnak vagy, mert a zsidók évszázadok óta ebben az országban élnek. A jogegyenlőségre nem az eddigi teljesítmény elismeréseként kell tekinteni, hanem az emberi méltóság okán. A zsidók lelkiismeretes polgárok – írták – és nem fogadják el ezeket a jogokat a hatalmon lévők által gyakorolt kegyként és nagylelkűségként, hanem csakis a becsület és az igazság kérdéseként. A zsidók aktívan vettek részt az I. Dumaválasztásokban is: ahol lehetséges volt, a zsidó jelöltekre szavaztak, ahol nem volt ilyen, ott szavazataikkal a liberális és mérsékelt munkásjelölteket támogatták. A Bund – a bolsevikokhoz hasonlóan – bojkottálta a választásokat, mert csak az elégedetlen tömegek pacifikálásának reakciós eszközét látta benne; célja általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján összehívandó Alkotmányozó nemzetgyűlés megalakítása volt. Ennek ellenére az I. Dumának tizenkét zsidó küldött lett tagja, akik a Duma többségét adó kadétokhoz és trudovikokhoz¹⁵² csatlakoztak. (Salo 1976:59-60, Kolontári 1995:101-103)

A valóságos parlament kilátásba helyezése véget vetett a zavargásoknak. Bár a forradalmi vezetők nem bízva a cári hatalomban, a sztrájk folytatását követelték, erre irányuló kísérleteiket a rendőrség akadályozta meg. Az októberi kiáltvány megfogalmazásában nagy szerepe volt Szergej Wittének, akit novemberben miniszterelnökké neveztek ki. Witte javasolta a választott parlament és az alkotmányos monarchia létrehozását. A későbbi események a forradalmárok gyanúját igazolták: a cárnak esze ágában sem volt megtartani a szavát.

Az ígéretek ellenére Oroszországban semmisem változott. A cár 1906 áprilisában gyakorlatilag minden, az októberi kiáltványban tett ígéretét visszavonta. Az ekkor elfogadott alaptörvények értelmében a cár joga volt a hadüzenet küldése, a békekötés és a Duma feloszlatása. Ezen kívül a cár nevezte ki a minisztereket, akik szintén csak neki tartoztak felelőséggel és az alaptörvények megváltoztatásának joga is az uralkodót illette. A Duma hatalmát az Államtanács, a vétőjoggal rendelkező felsőház létrehozása gyengítette igazán. Ennek tagjait szintén a cár nevezte ki. (Greenberg 1965b:13-14)

A cár az ígéreteken kívül antiszemita kampány segítségével próbálta kanalizálni a forradalmi mozgalmat. A kizsákmányolás mellett most már a felforgató mozgalmakért is a zsidókat tették felelőssé és a forradalmárokat a zsidókkal azonosítva próbálták hiteltelenné tenni a forradalmi mozgalmat. A zsidóellenesek úgy gondolták, hogy a zsidók elleni harc jelentős köztámogatásnak örvend majd és így elvonja a figyelmet az ország társadalmilag és politikailag kiábrándító helyzetéről, valamint az orosz emberek egyre növekvő társadalmi nyomásáról. Az első, 1897-ben Bázelen megtartott cionista kongresszus éppen egybeesett az oroszországi forradalmi aktivitás fokozódásával. Az orosz antiszemita körök számára ez egyfajta bizonyítéka volt annak, hogy a zsidók összeesküvést szőnek az orosz haza ellen, ami okot szolgáltatott számukra az antiszemitizmus fölszítására. Mára már bizonyított tény, hogy sok bujtogató hangú röplapot a csendőrség nyomdájában nyomtak. Az antiszemitizmus ilyen típusú kezelése – amelyet később a náciizmus is előszeretettel alkalmazott és a tökéletességig

¹⁵² A Trudovik (dolgozó) Párt mérsékelt, agrárius munkáspárt volt. Alexander Kerenszkij, a későbbi Ideiglenes Kormány vezetője 1912-ben trudovik képviselőként jutott be az Állami Dumába.

fejlesztett – az orosz hatalom innovációjának tekinthető. A középkorban, amikor az uralkodó legfőbb feladata a társadalmi rend megőrzése volt, ha egy rezsim meg akart szabadulni a zsidóktól, akkor formálisan kiűzte őket az országból, a cári hatalom azonban éppen maga szította a zavargást. Az 1881-es pogromok csak előjátéknak tűntek az 1903-1906 közötti pogromokhoz képest, ahol a főszerep a véres, kegyetlen tömegmészárlásé és kegyetlenkedése volt. A pogromok megszervezésében és levezénylésében különösen fontos szerepe volt az Orosz Nép Szövetségének, sőt 1906-ban már a hadsereg is közvetlenül részt vett azok „kivitelezésében”.¹⁵³ Az 1881-esekhez hasonlóan ezek a pogromok szintén erős politikai színezettel bírtak és a hatalom nemcsak eltűrte, hanem sok esetben segítette is azokat.¹⁵⁴

A cár „beleegyezésének” explicit jele volt, amikor elfogadta a neki és a fiának felajánlott tiszteletbeli tagságot az Orosz Nép Szövetségében. A pogromok legtöbbször különböző, előre meghatározott „koreográfia” szerint zajlottak. Az egyik szerint valaki – feltételezhetően természetesen egy zsidó – rálőtt a cár képét hordozó hazafias menetbe, amiért a felbőszült tömeg a zsidó közösség ellen vonult. A másik szerint istentiszteletet tartottak, ami után a tömeg szent ikonokkal, a cár képével és a nemzeti zászlóval a városparancsnok háza elé vonul, aki hallgatólagosan beleegyezett mindabba, ami következett. A pogromok általában három-négy napig tartottak, mialatt a rendőrség „tehetetlen” volt a tömeg haragjának megfékezésében. A hatalom csak akkor lépett közbe, amikor a zavargások már a közrendet veszélyeztették, azonban a bűnösök felelősségre vonása legtöbbször még ilyenkor is elmaradt. Sőt azokat a zsidókat, aki a pogromok alatt maguk és társaik védelmére keltek, sokszor súlyos büntetésekkel sújtották, azzal vádolva őket, hogy ők kezdték a zavargást, ők támadtak a keresztényekre. (Greenberg 1965b:76-81; Buzás 1995:52; Salo 1976:56-58; Low 1990:17-18)

Az I. és II. Dumát, mivel ezekben az ellenzéki erők voltak túlsúlyban néhány hónap után feloszlatták.

Az I. Duma több tárgyaláson is foglalkozott a zsidókérdéssel, sőt az 1906-os bialystoki pogrom hatására még egy bizottságot is felállítottak. Bár a Duma a bizottság jelentésének hatására egy, a legmagasabb kormányzati körök felelősségét felvető és a felelősségre vonás szükségességét kimondó határozati javaslatot fogadott el, a cár a Dumát rövid időn belül – 1906 júliusában – feloszlatta. Witte miniszterelnök reformjai nem vetettek véget a zavargásoknak. Azt is felróták neki, hogy „hagyta”, hogy a baloldali pártok győzzenek az I. Duma-választásokkor, így végül le kellett mondania posztjáról. 1906 júliusában tehát új miniszterelnök került a kormány élére, Pjotr Arkagyevics Sztolipin személyében, aki az 1905-ös forradalom alatt tanúsított kemény fellépéséről volt hírhedt. Az I. Duma feloszlátása után a liberális és a zsidó küldöttek tiltakozásba kezdtek és a lakosságot passzív ellenállásra biztatták, amiért többüket bebörtönözték.

Az 1907-ben tartott II. Duma-választáson alapvetően ezért csak négy – viszonylag ismeretlen – zsidó jelöltet választottak meg. A forradalmi hullám csökkenésével a Bund egyre inkább a mensevik álláspontot képviselte és részt vett a második állami Duma-választáson. A fő

¹⁵³ A pogromisták hírhedt jelszava („Üsd a zsidót, mentsd meg Oroszországot!”) jól jelezte, hogy a zsidóságot minden baj forrásának tartották.

¹⁵⁴ A Romanov rezsim összeomlása után 1917 márciusában az Ideiglenes Kormány egy bizottságot állított fel, amely igazolta azt, ami köztudott volt a cárság ideje alatt, hogy II. Miklós kormánya maga szította és irányította a zsidók elleni időszakos mészárlásokat.

veszélynek a feketeszázás előretörést tartották. A zsidó polgári pártok és a munkáscionista szervezetek folyamatosan bírálták egymást, és így – összefogás hiányában – nem jutottak be a Dumába. Mivel a hatalom minden erőfeszítése ellenére az első két Duma-választás az ellenzéki erők teljes győzelmével ért véget, a testületeket mindkét esetben néhány hónap működés után feloszlatták. (Greenberg 1965b:81-82; Kolontári 1995:104-107; Salo 1976:60-61)

A korábbiakból is láttuk, hogy a kormány és a rezsim erőteljesen támogatta a különböző konzervatív csoportokat. A titkosrendőrség aktív közreműködésével 1895-ben egy – régebbi német és francia alapokon nyugvó – történetet kreáltak egy állítólagos zsidó összeesküvésről, amelynek célja a világuralom megszerzése volna.

Ezt egészen 1903-ig nem tettek közzé, amikor is folytatásokban közölte a *Znamja* (Zászló) című ultranacionalista orosz lap. 1905-ben a kormány nyomdájában újranyomták és a „misztikus szent” Sergej Nilus, *A nagy és kicsi: Az eljövendő Antikrisztus és a sátán uralkodása a földön* című könyvéhez csatolták, mintegy illusztrációként mindarra, amit Nilus írt. A könyv publikációja II. Miklósnak is jól jött, aki az egyre növekvő forradalmi mozgalmat írta a zsidók számlájára. Az írás forrása már-már feledésbe merült, amikor terjedni kezdett, hogy az az 1897-es első Bázelen tartott Cionista Világkongresszuson készült.

Bár az irományt félhivatalosan támogatták és egy újabb verzióját a hadseregben széles körben terjesztették, ekkor még nem játszott lényegesebb szerepet az oroszországi antiszemitizmusban. Csak néhány évvel később, az I. világháború által szított forradalmi változások nyomán tett szert világméretű ismertségre *A Cion bölcséinek jegyzőkönyvei* cím alatt. (Salo 1976:55-56)

A Jegyzőkönyv a Biblia keresztény kiadásának stílusában íródott, ezzel is fokozni kívánták az érzelmi hatást: az olvasó mintha a Sátán evangéliumát tartaná a kezében. A kiadvány a zsidó képviselők a világuralom megragadásának stratégiáját előkészítő illegális üléseinek 24 jegyzőkönyvéből áll: az első tíz a keresztény államok összeomlásának programját fejt ki, a további tizennégy pedig a világuralomhoz és az új állami berendezkedéshez vezető átmenetet írja le. A „mű” stílusa olyan, mintha egy belső terjesztésre szánt memorandum lenne egy olyan csoport tagjai számára, akik egy új világrendet kívánnak létrehozni, amelynek célja a fennálló rendszerek megbuktatása, a nyugati világ társadalmi, politikai és gazdasági intézményei feletti korlátlan ellenőrzés megragadása. Korábban láttuk, hogy a zsidók világösszeesküvésének feltételezett réme már többször felmerült. Először a Napóleon által 1807-ben összehívott Nagy Szanhedrin kapcsán került ez az eshetőség a figyelem középpontjába. Beszéltünk továbbá korábban Jacob Brafmanról és Ivan Akszakovról is, akik munkássága szintén nyíltan tartalmazta az ettől való félelmet.

Antiszemitizmusában részben az akszakovi hagyományokat folytatta, azonban annak ideológiáját további elemekkel bővítette A. Sz. Smakov. Úgy gondolta, hogy hosszú ideje zajlik a zsidók terjeszkedése gazdasági, politikai és szellemi értelemben egyaránt. Ezeken a területeken a terjeszkedést a zsidók három típusa segíti: a „tőzsdei”, a „politikai” és a „zsurnaliszta” zsidó. Gazdasági expanziós elképzelései az akszakovi elképzeléseket követték.

A zsidóság politikai terjeszkedéséről beszélve Smakov többször hangoztatta, hogy a zsidóság már az ókorban is egyfajta „államot rothasztó fermentum”-ként funkcionált. Az 1905-ös orosz forradalmat Smakov szintén a zsidók számlájára írta, amelynek menetéről az 1903-ban tartott „Összoroszági cionista kongresszuson” határoztak. A zsidóság politikai expanziója érdekében tudatosan elzsidósítja az ügyvédi kart, a bíróságokat és törekszik a hagyományos erkölcsi értékek fölbomlasztására. A *zszurnaliszta zsidó* személye Smakov szerint a sajtó zsidó megszállásának főszereplője. Ő tesz először kísérletet arra, „hogy megmagyarázza a »zsidó sajtó« közvéleményt alakító és felügyelő szerepének működési mechanizmusait. Szerinte a zsidók kontrollálta sajtó a felelős a gyűlölet és a kölcsönös ellenszenv terjesztéséért, a nem lankadó társadalmi bizalmatlanságért.” (Sz. Bíró 1995:24) Smakov főműve 1912-ben jelent meg *A nemzetközi titkos kormányzat* címmel, amelyben a zsidó világuralom történetét és technikáját írja le.

A II. Duma feloszlatása után megváltoztatták a választási törvényeket és így a lakosság jelentős részétől megvonták a választójogot. Így a III. Dumában – amely 1907 és 1912 között ki is töltötte az ötéves ciklust – már a konzervatív erők kerültek túlsúlyba. Az összetételből következően míg az I. és II. Dumában még voltak, akik a zsidók védelmében szólaltak fel, a III. Duma esetében nemcsak ezek maradtak el, hanem folyamatosak voltak az antiszemita felszólalások. Sztolipin a zsidókérdés ügyében kezdetben a mérsékeltek közé tartozott és megválasztásakor a zsidók helyzetének mérsékelt javításra tett javaslatot, de a cárral minden ilyen elképzelésnek ellenállt. Erre indította saját zsidóellenessége és a nemesek bujtotgatása is, akik minden előrelépésben hatalmuk csökkenését látták. Erre természetesen a kormány – Sztolipinnal az élén – is zsidóellenes intézkedések sorába kezdett. Beszédes adat például, hogy a kormány – erőteljes cenzúráját egyébként fenntartva – közel háromezer antiszemita könyv és röpirat több mint 14 millió példányban történő megjelenését engedélyezte és a cárral saját vagyonából több mint 12 millió rubelt fordított az ilyen fajta irományok támogatására. (Salo 1976:61)

1911 februárjában a III. Duma liberális és szocialista frakciói felvetették a Letelepdedési Övezet eltörlését. A javaslat a Duma jobboldali és monarchista szárnyának, különösen az Orosz Nép Szövetsége és az Egyesült Nemesség Tanácsa¹⁵⁵ heves ellenállásába ütközött. Felszólalásaikban a zsidókat bűnöző bandának és az emberiség ellenségeinek minősítették; úgy vélekedtek, hogy csak a kormánynak van elég hatalma ahhoz, hogy kordában tartsa őket és fondorlataiktól megvédje a védtelen orosz embereket. Az Egyesült Nemesség Tanácsának szentpétervári gyűlésén egyenesen egy olyan programot fogalmaztak meg, ami nemcsak a fennálló korlátozások fenntartását, hanem hosszú távon a zsidók Oroszországból való szisztematikus és teljes kiűzését tűzte ki célul. A jobboldali sajtó ennél még messzebbre ment: többek között azt írták, hogy a zsidókat olyan körülmények közé kell szorítani, hogy fokozatosan kihaljanak. Ezt tartották a kormány jelenlegi legfontosabb feladatának. Később – ahogy egy 1917-ben, a cári

¹⁵⁵ Az Egyesült Nemesség Tanácsa tulajdonképpen nem politikai párt volt, hanem „deklaráltan az orosz nemesség koordinációs és érdekvédelmi testületként lépett fel.” A szervezet programjának legfontosabb részei a monarchia megőrzése és megerősítése voltak, és így a cárral létrehozott Dumának nem is tulajdonítottak a tanácsadói szerepen kívül mást. Szerepét az is növeli, hogy ideológiailag nagy hatással volt az Orosz Nép Szövetségre, bár a két szervezet egymáshoz való viszonyáról vita folyik. (Bebesi 2004)

rezsim bukása után felállított bizottság nyomozása alapján – kiderült, a kormány jelentős pénzüsszegekkel támogatta a fenti szervezeteket és sajtótermékeket. (Greenberg 1965b:87-88)

Az ultramonarchista, jobboldali csoportok és sajtójuk támadásai előjelei voltak a kormány készülő még barbárabb zsidóellenes hadjáratának. Ennek része volt, hogy amikor 1911 márciusában Kijevben megtalálták egy keresztény fiú megcsönkített holttestét, a cári hatóságok készen álltak a régen bevált vérvád felelevenítésére. Egy kijevi zsidót, Mendel Bejliszt, tartóztatták le a fiú megölésének vádjával, mivel egy lámpagyújtó azt vallotta, hogy ő rabolta el a fiút. Bejliszt két évig tartották fogva, mialatt bizonyítékok megamisításával és szemtanúk presszionálásával próbálták „felépíteni” a vádat ellene. Ezen időszak alatt a sajtóban széleskörű antiszemita kampány folyt a zsidó közösség ellen, amelyet rituális gyilkossággal vádoltak.¹⁵⁶ 1913 októberében azonban az esküdszék – a rezsim minden mesterkedése ellenére – kimondta Bejlisz ártatlanságát. Az ügy visszafelé sült el, hiszen egyrészt ráirányította a nemzetközi figyelmet az oroszországi zsidók nehéz helyzetére és a hatalom antiszemitizmusára, másrészt azonban a várt belpolitikai hozadék is elmaradt. A pert Oroszországban is széleskörű tiltakozás kísérte, és ebben az időben egyesítette a – kormánnyal már eddig is rendkívül elégedetlen – konzervatív oktobristákat és a radikális bolsevikokat.

Az elmúlt évtizedek különösen erőszakos és agresszív zsidópolitikájának egy nagyon fontos eredménye volt tehát: az oroszországi autokrácia ellenfeleit a hivatalos, állami szintre emelt antiszemitizmus ellenfelévé tette. Ez az attitűd a zsidókkal kapcsolatban, sokakban meglévő ambivalencia ellenére is kialakult. A zsidó kérdés így a XX. századi orosz politika egy központi kérdésévé vált: a reakciók és a progresszívek közötti különbség próbakövévé. (Ettinger 1978:19)

Az I. világháborúban az oroszországi zsidók igen aktív részt vállaltak. Bizonyított, hogy az orosz hadseregben 1914 és 1917 között szolgáló közel hatszázezer zsidó katona aránya a hadsereg teljes létszámához viszonyítva magasabb volt, mint a teljes lakosságon belüli arányuk. Magyarországhoz hasonlóan azonban a lojalitás tényleges bizonyítékai ellenére az oroszországi zsidókat is gyakran érte az a vád, hogy kihúzzák magukat a tényleges katonai szolgálat alól, nem vállalnak egyenlő részt az ország háborús terheiből és katonaként is számos antiszemita megnyilvánulással kellett szembenézniük. Ellentétben állt mindez azzal, amit Oroszország az angolokkal és a franciákkal kötött szövetség¹⁵⁷ után magáról a külvilág felé mutatni akart. Az

¹⁵⁶ A történet érdekessége, hogy bár Bejlisz istenfélő családból származott, alapvetően nem kapott klasszikus vallásos nevelést és ő maga sem élt vallásos életet. Öt gyermeke volt és egy Kijev melletti téglagyárban dolgozott főellenőrként.

¹⁵⁷ Oroszország, Franciaország és Anglia 1907-ben megkötötte az Antant szövetséget.

orosz propaganda folyamatosan a zsidók és az ismert antiszemiták barátságáról számolt be, bemutatva, ahogy zsinagógát látogatnak, megcsókolják a tóratekercset, és könnyek között ölelik keblükre a rabbit. Mindeközben azonban valójában az antiszemita sajtótermékeknek – a szigorú háborús cenzúra mellett is – szabad folyást engedtek. A zsidók semmi jót sem várhattak látva, hogy Galíciában – amelynek nagy részét Oroszország a háború első hónapjaiban elfoglalta – milyen sors várt az ott élő hitsorsosaikra. Többeket kémkedés vádjával letartóztattak, szigorú intézkedéseket foganatosítottak velük szemben és több helyről evakuálták is őket. A tömeges evakuálás politikáját¹⁵⁸ később orosz területeken is alkalmazták és itt szintén többször felmerült a kémkedés vádja is. Az evakuálás hatalmas gazdasági károkat is okozott, mert a menekültek nagy részének rendkívül gyorsan, minden tulajdonát hátrahagyva kellett elhagynia otthonát. Rendkívüli nehézséget jelentett az evakuáltak elhelyezése is, különösen ha ehhez hozzávesszük a hatalmas élelmiszerhiányt is. Az orosz infrastruktúra, amelynek működőképessége békeidőkben is nehezen volt tartható, a háborús terhelés alatt gyakorlatilag összeomlott. A különböző népcsoportok közötti harc az élelemért tovább növelte a közöttük már amúgy is meglévő feszültségeket. (Salo 1976:156-160)

1915 végén a Letelepedési Övezet nagy részét megszállták a németek, akik itt is szokásos taktikájukat alkalmazták és a megszállt területek erőforrásait nemcsak a megszálló erők ellátására, hanem a német hátország támogatására is felhasználták. Ez a politika nemcsak a zsidókat, hanem valamennyi megszállás alatt élőt érintett. A korábban evakuált népesség nagy része visszatérhetett korábbi otthonába. A megszállt területeken élő zsidók sok segítséget kaptak az akkor alakult Jointtól, azonban ez sok esetben azt is jelentette, hogy a városi hatóságok erre hivatkozva vonták meg tőlük a támogatást. A megszállás ideje alatt körülbelül 70.000 zsidót szállítottak több-kevesebb kényszerrel Németországba, hogy ott pótolják a háború miatt kiesett munkaerőt. Bár ez a többi megszállt népcsoportot is érintette, a zsidókat náluknál jobban. (Salo 1976:161)

A háborús időszak rendkívül negatívan hatott a zsidók demográfiai mutatóira is. Bár az 1915-ben pusztító kolerajárványt a németek az általuk megszállt területeken viszonylag hamar megfékezték, de a zsidókat alultápláltságuk és a túlzásfolttság miatt tifusz tizedelte. Mindeközben, a halálozás erőteljes növekedésével párhuzamosan, a születések is nagyon nagymértékben csökkentek. (Salo 1976:162)

¹⁵⁸ A hitelesség okán fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ezek a tömeges evakuálások nemcsak a zsidókat érintették, hanem többeket a nyugati határvidéken élők közül.

Mivel a német megszállás sokkal kevésbé volt korlátozó, mint a cári bürokrácia, a zsidók nagy erővel láttak neki vallási és kulturális életük szervezéséhez. A különböző zsidó pártoknak lehetőségük nyílt saját oktatási intézményeik kiépítésére és a zsidó színház megalapítása is erre az időszakra esett. (Salo 1976:162)

A front másik oldalán a nagymértékben leszűkült Övezet már nem tudott ilyen nagyszámú zsidót elhelyezni, ezért az orosz kormánynak 1915-ben valamelyest lazítania kellett korábbi lakóhelyi korlátozásain. Az orosz háborús propaganda ezt előszeretettel hirdette a nyugati államokban, természetesen elhallgatva azt a tényt, hogy a korlátozások lazítását csak ideiglenes intézkedésnek szánták. A zsidók beiskolázásának általános liberalizációjának keretében növelték a – korábban említett – zsidó kvótát és voltak olyanok is, akik háborús tetteik elismeréseként a zsidó kvótán felül nyertek felvételt. Mindezek ellenére a zsidók általános helyzete alapvetően nem javult. A zsidóknak hol a helyi közigazgatás ellenségességével, hol a demoralizált katonák kegyetlenkedéseivel kellett szembenézniük. A zsidó lakosságot ért atrocitások és az orosz katonai parancsnokok önkényes és brutális kegyetlenkedéseinek híre elért az orosz politikai vezetőkig és az értelmiségig. Az ekkor hivatalban lévő negyedik Dumának, a háborús szükségállapot okozta centralizáció ellenére, jelentősen nőtt a presztízse. Ezzel megnyílt a lehetősége bizonyos zsidóellenes akciók, illetve a zsidókat ért különböző vádak kivizsgálásának. A Dumában 1915 folyamán már egész sor interpelláció szólt a népesség elviselhetetlen terheiről, a rosszul vezetett gazdaságról, a kaotikus adminisztráció önkényes intézkedéseiről, sőt arról, hogy a zsidókérdés kezelése miatt Oroszország negatív megítélésének súlyos következményei lehetnek. Ez utóbbi vádat erősítette, amikor a cár távollétében a cárina és Raszputyin kezdte gyakorolni féktelen hatalmát a minisztériumok felett. (Salo 1976:162-164)

1915-ben vezető orosz értelmiségiek publikálták *Felhívás a zsidókért* című írásukat, amelyben a kormányzat zsidóellenes intézkedéseinek káros hatásaira hívták fel a figyelmet. „Oroszországban egyre inkább tért hódított az az érzés, hogy a háború befejezése után az orosz alkotmányos rendszert az alapoktól kell helyreállítani és ennek az újjáépítésnek a zsidók egyenjogúsága nélkülözhetetlen eleme kell legyen.” (Salo 1976:165)

Fontos még megemlítenünk a zsidók önsegélyező tevékenységét is. A zsidó közösségek a front mindkét oldalán úgynevezett központi segélyező bizottságokat¹⁵⁹ hoztak létre mind a helyi lakosság, mind az odaérkező menekültek és deportáltak megsegítésére. A zsidó vezetők politikailag is rendkívül aktívak voltak a zsidó jogok védelmében, valamint a remélt teljes zsidó emancipáció előkészítésében. A zsidó szervezetek a fővárosban egy politikai bizottságot is

¹⁵⁹ Ez volt az úgynevezett EKOPO, a Zsidó Háborús Áldozatokat Segélyező Központi Bizottság.

létrehoztak, amelynek tevékenységét azonban nagyban gátolta, hogy a helyi közösségek vezetőinek nagy része a bennük lévő félelem miatt nem mert nyíltan beszélni és kiállni saját jogaikért. (Salo 1976:166-167)

A februári polgári demokratikus forradalomtól a II. világháború kitöréséig (1917-1939)

Az orosz histográfia – némileg a nyugatihoz hasonlóan – az 1917 és 1939 közötti korszakot három periódusra szokta osztani. A hadikommunizmus időszakára (1918-1921), a NEP (*Novaja Ekonomicseskaja Polityika*, Új Gazdaságpolitika) korszakára (1921-1927) és az iparosítás és kollektivizálás időszakára (1928-1939). Az orosz-szovjet történelmet zsidó szemszögből szemlélve azonban egy másfajta periodizáció indokolt, amely a nemzetiségekkel kapcsolatos hivatalos politikán és a zsidóság strukturális átalakulásán alapul. Az első korszakot, 1917 és 1922 között a nemzetiségi kérdés megoldásának keresése jellemezte. A második periódus, 1923 és 1932 között az úgynevezett *korenizácija* („meggyökereztetés”) időszaka. Míg a harmadik, 1933 és 1939 közötti periódus, amelyet a „nacionalista elhajlások” elleni hadjárat és a területen kívüli (*extra-territorial*) nemzeti kisebbségek autonómiájának felszámolása jellemezett. (Pinkus 1989:49)

A cárizmus bukása; a zsidó kulturális és politikai élet virágzása

1917 elejére az orosz társadalom tűréshatára legvégére érkezett. Januárban, az 1905-ös forradalom évfordulóján általános sztrájk tört ki Pétervárott, ami azután áttért a vidéki városokra is. A cár ugyan parancsot adott a felkelés leverésére, azonban a hadsereg nem volt hajlandó a tömegbe lőni. A hadsereg átállásával győzött a februári polgári demokratikus forradalom Oroszországban, amely a cári rendszer megdöntéséhez vezetett. A cár március 15-én, miután Lvov herceget kinevezte az Ideiglenes Kormány elnökének, lemondott.

Az 1917. évi februári forradalmat az oroszországi zsidók, az orosz nép többségével és más nemzetiségek tagjaival egyetemben lelkesedéssel fogadták. Ez nem csoda, hiszen körülményeik, különösen az 1881-es pogromoktól kezdődően, szinte már elviselhetetlenné váltak és láttuk, hogy II. Miklós uralkodása alatt helyzetük még tovább romlott. Az oroszországi zsidók az állami terror áldozatai voltak és számukra csak a cári rendszer megszűnése hozhatott enyhülést. A kezdetben Lvov, később Kerenszkij által vezetett Ideiglenes Kormány ígéretet tett az állampolgárok egyenlőségén és az egyéneket, valamint társadalmi csoportokat megillető alapvető szabadságjogokon nyugvó nyugati demokratikus intézmények bevezetésére. A Ideiglenes Kormány, közvetlenül megalakulása után, 1917. március 20-án (április 2.) rendeletben mondta ki Oroszország minden polgárának törvény

előtti egyenlőségét nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül, és ezzel a zsidók a Birodalom teljes jogú polgárai lettek.

Ezt követően a zsidó politikai és kulturális élet addig soha nem látott, bár később rövidéletűnek bizonyult, virágzásnak indult. A zsidóság legfontosabb szervei a legfőbb feladatot most egy oroszországi, demokratikusan választott Zsidó Kongresszus összehívásában látták. A cél a nemzeti autonómia kivívása volt. A kongresszus megszervezéséért felelős bizottság egy hétpontos programot adott ki, amelynek első két pontja újra megerősítette a nemzeti önrendelkezés elvét, valamint hangsúlyozta a zsidó kisebbség helyzetét meghatározó törvényes biztosítékok fontosságát. Bár a választásokat sikeresen megtartották, az 1917-es nyári német invázió és a későbbi októberi (novemberi) forradalom miatt a kongresszus sohasem ült össze. (Ettinger 1978:15-20; Salo 1976:168-169)

Az újfajta szabadság a politikai életet is felrázta, amely az 1905-ös forradalom bukása után már leginkább csak földalatti mozgalmak formájában létezhetett. A politikai – és a fent már említett kulturális – virágzás azonban olyan intézmények és pártok létrejöttét és működését is jelentette, amelyek szembehelyezkedtek a bolsevik doktrínával. Megalakultak az első vallásos zsidó pártok, amelyek 1917 nyarán tartott találkozójukon nyolcórás munkanapot, sztrájkjogot, földosztást és a vallásos oktatás előmozdítását indítványozták. Mindazonáltal a politikai cselekvés lendülete alapvetően a szekuláris zsidó mozgalmaktól származott, melynek fő képviselője a Bund volt. (Levin 1988:3-4)

A Bund egységesen működő szervezetét a Letelepedési Övezetben zajló hadműveletek szétdőlték, azonban még ebben az állapotában is rendkívül jelentős erőt képviselt: taglétszáma 1917 decemberében mintegy 34.000 fő volt. A Bund 1917. február utáni politikájára leginkább az ingadozás volt jellemző. Kezdetben – a mensevikekhez hasonlóan – támogatták az Ideiglenes Kormányt. Még 1917 őszén is élesen bírálták Leninék politikáját, és úgy gondolták, hogy tömegbázis hiányában az általuk szervezett fegyveres felkelés eleve kudarcra van ítélve. Az októberi forradalom győzelme után a bolsevik uralom megszilárdulását látva megkezdődött a Bund lassú eróziója és balra tolódása. A párt 1920. évi XII. kongresszusán kimondta az Oroszországi Kommunista Párthoz való csatlakozását, amelynek hatására több, ezzel egyet nem értő csoport kilépett a pártból. A Bund ekkor már nem volt abban a helyzetben, hogy az egyesülés valamiféle partneri viszony alapján menjen végbe, hanem azt teljes egészében a bolsevik elképzelések határozták meg. Kezdetben a korábbi Bund tagok mindannyian kommunista párton belül működő zsidó szekció tagjai lettek, azonban az úgynevezett Jevszekciják 1930-as felszámolásával a részleges nemzeti különállás is végleg megszűnt létezni. (Kolontári 1995:104-109; Levin 1988:5)

Korábban már részletesen szóltunk a Cionista-Szocialista Munkáspártról, amely szervezett pártként 1905-ben lépett fel és neve ellenére nem cionista, hanem territorialista volt. A párt 1917-ben a Szocialista-Territorialisták Zsidó Munkáspártja nevet vette fel és még ebben az évben egyesült a Zsidó Szocialista Munkáspárttal Egyesült Zsidó Szocialista Munkáspárt (*Ferajnigte*) néven. Tevékenységük Ukrajnára korlátozódott és fő céljuk a nemzeti-perszonális autonómia kivívása lett; a territorializmus háttérbe szorult. 1919 márciusában már Egyesült Zsidó Kommunista Párt néven szerepeltek és mintegy 13.000 tagjuk volt. 1920 júniusában a Bund kommunista frakciójával megalakították a Kombundot és 1921 májusában csatlakoztak az Oroszországi Kommunista Párthoz. (Levin 1988:5; Víg 1995:129-130)

A Poale Cion Zsidó Szociáldemokrata Munkáspártja 1917 áprilisában jelentette meg programját, amelyben továbbra is kitartottak a gyakorlati territorializmus és az aktív palesztinamunka mellett. Ez a politikai csoport úgy gondolta – szemben a marxizmussal –, hogy az iparosítás nem fogja proletárrá változtatni a zsidó kiskereskedők és kisiparosok tömegeit, hanem sokkal inkább gyökértelen kiskereskedőkké, a gazdaság hanyatló szektoraiban tevékenykedő munkásokká, vagyis – a közkeletű kifejezést használva – *Luftmensch*-ekké. Borochof – a párt fő ideológusa – úgy gondolta, hogy ez az osztály kihalásra van ítélve, mivel ez a diaszpórában élő zsidóság abnormális helyzetének tünete, amelyet egyetlen társadalmi forradalom sem változtathat meg. A párt 1921-ben ünnepelte fennállásának 15 éves évfordulóját és „ekkor megállapíthatták, hogy a zsidó munkásmozgalom egyetlen pártjaként már csak ők képviselik a zsidó munkásosztály érdekeit, hiszen a korábbi zsidó szocialista pártok végleg eltűntek a politikai életből, mert inkább az asszimiláció útjára léptek”. (Víg 1995:130) A párt körülbelül 1926-ig maradt fenn, azonban a források feldolgozatlansága és a meglévők bizonytalansága miatt ez biztosan nem állapítható meg. Valószínűsíthető, hogy a párt vezetése ekkorra inkább a kivándorlás mellett döntött. (Levin 1988:6; Víg 1995:130)

„Az oroszországi proletárcionizmus története mintegy negyedszázadot ölel fel. A cionista és a szocialista eszmék különös egyvelege a századelő politikai körülményei és közhangulata közepette jelentős számú munkást tudott megnyerni magának. E pártokat azonban az első forradalom idején nemcsak a leninisták támadásai gyöngítették, hanem az egymás közötti politikai csatározások is. A szervezetek 1917-re felismerték az egyesülés szükségességét, ekkorra azonban a történeti szituáció már annyira megváltozott (itt elsősorban a zsidók jogi diszkriminációjának megszüntetésére kell gondolni [...]), hogy a proletár cionizmus időszerűtlen ideológiává vált. Ehhez járultak még hozzá a bolsevikok egypárt-uralmi törekvései, amelyek vagy magukba olvasztották a pártokat, vagy erőszakosabb módon likvidálták őket, vagy – a legszerencsésebb esetben – hagyták elhalni a szervezeteket.” (Víg 1995:131) A Lenin által vezetett októberi forradalom, új fejezetet nyitott a zsidók (és az egész világ) történelmében.

A nemzetiségi kérdés megoldásának keresése (1917-1922)

Miller a zsidóság kezelésének fontos meghatározójaként említi a kulturális identitás klasszikusan orosz felfogását, amely az Orosz Birodalomban az ortodox kereszténységben, a szovjet korszakban pedig – legalábbis hivatalos szinten mindenképpen – a szovjet marxizmusban öltött testet. E két ideológia közös pontja a mentális homogenitás mélyen gyökerező feltételezése volt. Mindkét korszakban valamennyi oroszoknak/szovjetnek –

végzettségének, státusának megfelelő szinten – részévé kellett válnia ennek az ideológiának. Ha valaki nem így tett, azt a szándékos elzárkózás jelének vették. Annak mértéke, hogy a homogenitás ezen feltételezése mennyire foglalt magában az oroszokon kívül más nemzeteket, történelmi koronként változott. Az Orosz Birodalom nem-szláv területekre való terjeszkedéséig az állam valamennyi polgárára kiterjedt. A XVIII. században, különösen a zsidók megjelenésével, a feltevést módosították, hogy azután a bolsevik állam kialakulásakor ismét visszanyerje régi formáját: az állam valamennyi polgárának, végzettségének és funkciójának megfelelő szinten, marxista elvekkel és kommunista ideológiával kellett rendelkeznie. Egy olyan társadalom – mondja Miller – ahol a homogenitás feltételezése mind hivatalos, mind az emberek szintjén ennyire erős, különösen érzékenyen reagál egy vele együtt élő és tőle kulturálisan és etnikailag idegen csoportra, és a zsidók éppen ennek a történelmi pszichológiának voltak az áldozatai. (Miller 1978:46)

Kétség nem fér hozzá, hogy a marxisták, egyenesen Marx-szal az élükön jelentős figyelmet szenteltek a zsidókérdésnek. Köztudomású, hogy Marx zsidó származású volt, családjával hatéves korában tért át a protestáns hitre. Ennek ellenére vagy éppen ezért igen erős zsidóellenesség jellemezte. (Low 1990:19; Miller 1978:49-50)

Antiszemizmusa kitűnt 1843-ban megjelent, *A zsidókérdésről* című írásából is. Bár többen próbálták „kimagyarázni” Marx heves zsidóellenességét, azonban erről szóló művei egyértelműek. Írása kezdetben nem keltett nagy visszhangot, később azonban a zsidógyűlölők – köztük a náci is – előszeretettel idézték. Különösen jól tudták hasznosítani Marx azon véleményét, amely szerint a zsidóság világi alapja a haszonlesés, világi kultusza a kufárkodás és világi istene a pénz. Eszerint a zsidók jelképezik mindazt, ami a társadalom kohéziójának lerombolásáért felelős; mindazt, ami a pénz és a piac közvetítésével felváltotta a valódi emberi kapcsolatokat és atomizálta a társadalmat. A Marx által javasolt megoldás: a visszatérés a társadalmi kohézióhoz, ami egyet jelent a kereszténységet leigázó zsidóság (*Judentum*) eltávolításával. Marx elmélete szerint a zsidók – ahogyan a nem-zsidók is – a társadalmi kohézió visszaállításával újra emberi lényekké válhatnak. Tulajdonképpen ide kapcsolódik a szovjet elmélet is, mely szerint a szocializmus az egyetlen módja a zsidókérdés megoldásának.

Lenin egyáltalán nem osztotta Marx antiszemita nézeteit, sőt kifejezetten harcolt az antiszemitizmus ellen és a cári Oroszországot „a népek börtöneként” írta le. Ennek ellenére a vallásról és a nemzetiségekről szóló gondolatainak sok alapvető eleme a zsidók számára negatívabb következményekkel járt, mint más nemzetiségek számára. (Low 1990:19)

Korábban részletesen beszéltünk a Bund és az OSZDMP kapcsolatáról. Miközben Lenin sokra értékelte a Bund vezetőinek intellektuális képességeit, a főbb taktikai és ideológiai különbségek hamar megmutatkoztak. Lenin úgy gondolta, hogy a zsidók nem nemzetiséget, hanem csupán egy „kasztot”/”szekrát” alkotnak, ezért nem követelhetnek nemzetiségi jogokat. Ezzel a Bund egyáltalán nem értett egyet; aktívan részt kívánt venni a forradalmi

mozgalomban, de ezzel nem szándékozott lemondani a zsidó nemzeti identitásról. Ezen kívül azt is megkívánta volna, hogy az oroszországi zsidó munkásság egyedüli képviselőjének tekintsék, ami az OSZDMP-t megfosztotta volna az egész munkásosztály feletti teljes szervezeti és politikai felügyelettől. (Low 1990:20)

Lenin a zsidó nacionalizmust egyfajta burzsoá jelenségként kezelte és elutasította a Bund kulturális autonómia törekvését. Lenin elképzelései között mindig egy erősen centralizált pártszervezet szerepelt, amit az erősen centralizált állam előképének tekinthetünk. Ezért mind a párt-, mind az államszervezetben elutasított mindenfajta „federalizmust”. Az internacionalizmus nevében azt gondolta, hogy a Bundnak az OSZDMP alá kell rendelnie magát és ehhez szorosan kapcsolódva azt, hogy minden nemzetnek egyetlen társadalomban kell egyesülnie. Ehhez nélkülözhetetlen volt egy hatékony Kommunista Párt létrehozása, amely a cári autokrácia és a kapitalista társadalmi struktúra elleni osztályharc elengedhetetlen eszköze lesz. A tervek szerint a „szent cél” érdekében a Bundnak alá kellett vetnie magát a centralizált pártstruktúra szükségességének, a zsidó nacionalizmusnak pedig be kellett hódolnia az internacionalizmusnak. (Low 1990:20-21)

A nemzetiségi kérdésben az OSZDMP-n belül is feszültek ellentétek. A párt jobboldali szárnya támogatta a területen kívüli nemzeti-kulturális autonómiát és a párt föderalizációját. A baloldali szárny azokból az internacionalistákból állt, akik nem kívántak engedményeket tenni a nemzetiségeknek és tagadták azok önrendelkezési jogát. A centrumban lévők, ahová Lenin is tartozott, a nacionalizmus tényének elismeréséért szálltak síkra. Lenin elfogadta a baloldal internacionalista szemléletmódját és egyetértett a jobboldallal a nemzetiségi mozgalom aktuális fontosságában, azonban úgy gondolta, hogy alapvetően taktikai okokból van szükség annak figyelembevételére. (Low 1990:24-25)

1912-ben Lenin a grúz származású Sztálint Ausztriába küldte, hogy tanulmányozza a nemzetiségi problémát a soknemzetiségű Monarchiában. 1913-ban *Marxizmus és a nemzetiségi kérdés* címmel megjelent esszéje Sztálint a pártban a nemzetiségi kérdés bolsevik szakértőjévé avatta, és a forradalom győzelme után ez vezetett nemzetiségi népbiztosi kinevezéséhez is. Sztálin definíciója szerint a nemzetiség egy történelmi alapokon létező állandó emberi csoportosulás, akiket összeköt a közös nyelv, terület, gazdasági szerkezet és a szellemi struktúra, amely a közös kultúrában nyer kifejezést. Sztálin azon elképzelése, amely szerint az a csoport, amelyik a fenti négy jellemző közül akár egynek is híján van, nem sorolható a kisebbségek közé, automatikusan kizárta a zsidókat a nemzetiségek sorából. A bundistákat „burzsoá nacionalizmussal” vádolta és igen erős szarkazmussal és dühvel szemlélte azon vágyukat, hogy megőrizték a zsidóság nemzeti jellegzetességeit. Később még nyilvánvalóbbá

váló előítéletei már itt is megmutatkoztak, azonban amíg Lenin élt, kordában kellett tartania ezen érzéseit. (Low 1990:25-26; Pinkus 1989:52)

Lenin 1917 októbere után engedményeket tett a nemzetiségeknek. A szovjet federalizmus –polgárháború utáni – elfogadása volt talán a legnagyobb engedmény. Még a pártstruktúrában is engedélyezték, hogy a különböző nemzetiségek külön kommunista pártokat hozzanak létre. A zsidókat azonban ebben a kontextusban sem tekintették külön nemzetiségnek. Lenin elismerte, hogy a zsidó volt a leginkább üldözött népcsoport a cári Oroszországban. Elismerően beszélt a zsidók hozzájárulásáról a forradalmi mozgalomhoz, azonban a zsidó „szeparatizmust” és a cionista mozgalmat reakciós erőknek tartotta. Bár a zsidóság nem merítette ki a nemzetiség fogalmát, a vallását igen. A marxizmus-leninizmus szerint azonban a vallás irracionális hitek és gyakorlatok összessége, amely arra szolgál, hogy az életet elviselhetőbbé tegye az osztálytársadalomban, az elidegenedés és a kizsákmányolás körülményei között. A Szovjetunióban a vallás ezért a régi idők maradványa, aminek el kell tűnnie egy olyan racionális társadalomban, amely teljes mértékben kielégíti az emberi személyiség minden igényét. Lenin végső célkitűzése tehát a zsidók asszimilációja, tulajdonképpen eltűnésük és az orosz kultúrában való feloldódásuk volt. Az egyetlen megoldás, amelyet Lenin ebben az időben elfogadhatónak gondolt az önrendelkezés volt, ezt is inkább elméletben, mint gyakorlatban; azonban így a területen kívüli nemzetiségek számára valóban nem maradt más választás, mint az asszimiláció. (Low 1990:21-23; Miller 1978:48; Pinkus 1989:51)

A kommunisták körében a zsidókérdéssel kapcsolatban kezdettől fogva egyfajta mellébeszélés volt tapasztalható. A zsidók nagyszámú jelenléte a párt vezető tisztségeiben¹⁶⁰ a különböző társadalmi csoportok számára eltérő üzenettel bírt. Egyrészt a zsidók számára előrevetítette annak reális lehetőségét, hogy az új rezsim elfogadható módon fogja megreformálni a zsidók jelenlegi helyzetét. Az antiszemita korábban már többször hangoztatták a kommunizmust az állítólagos zsidó világösszeesküvéssel azonosító nézetüket, és a fenti leírtakban ennek újabb bizonyítékát látták. És mindezek felett arról az eshetőségről sem szabad elfelejtkeznünk, hogy a zsidók ilyen nagyarányú jelenléte a párt vezetésében számos párton belül is irritálhatott. A vezető tisztségeket betöltő zsidók megítélésén vajmi keveset változtatott az a tény, hogy legtöbbjük teljesen asszimilált volt és sokuk önmagát

¹⁶⁰ 1917 augusztusában a Központi Bizottság 21 tagjából 6 volt zsidó származású: Lev B. Kamenyev, Grigorij I. Szokolnyikov, Jakov M. Szverdlov, Lev D. Trockij, Mose Urickij és Grigorij J. Zinovjev.

Az 1917 és 1922 között megtartott pártkongresszusokon a küldöttek 15-20 százaléka volt zsidó származású.

Néhány további zsidó vezető: Adolf A. Joffe Oroszország breszt-litovszki béketárgyalásokon részt vevő küldöttségének vezetője, majd berlini nagykövet; Karl B. Radek (Sobelsohn), aki nagy részt vállalt az orosz sajtó újjászervezésében és letette a világméretű kommunista propaganda alapjait; David Riazanov (David Borisovich Goldendach), az újonnan létrehozott moszkvai Marx-Engels (majd Marx-Engels-Lenin) Intézet vezetője

kizárólag szociáldemokratának, kommunistának vagy internacionalista szocialistának tartotta. Lenin láthatóan teljes szívvel elfogadta azt, aminek ezek az emberek tartották magukat. Azonban sokan – és nemcsak anti-bolsevikék – mindig is zsidóként tartották őket számon. (Levin 1988:10-11; Salo 1976:169-170) Miller itt is érdekes történelmi párhuzamot von. A XV. században, ahogyan arról már korábban szó volt, az orosz államra bizonyos veszélyt jelentett, hogy a társadalom felső szintjein egyre elterjedtebb kezdett lenni a judaizálás. A mozgalmat végül letörték, azonban kiterjedtsége és ereje miatt ez nem ment könnyen. Az ezt követő antiszemitizmus és a zsidók kizárása részben ebben a nemzeti identitást fenyegető valós vagy feltételezett veszélyben gyökerezett. A korai kommunista Oroszországban a zsidók fokozott jelenléte mind a központi, mind a lokális szinteken hasonló érzéseket kelthetett. (Miller 1978:46-47)

Az októberi szocialista forradalom győzelme és jogi-politikai következményei

Az az elképzelés, miszerint a szocializmus a nemzetiségi ellentétek elleni csodaszer, az októberi forradalom győzelme után is tartotta magát. Eszerint a szocializmus megszünteti a nemzetiségek kizsákmányolását azáltal, hogy minden szovjet nemzetben véget vet az elnyomott osztályok kizsákmányolásának. Így a társadalom minden rétege egy közös cél, a kommunista társadalom megteremtéséért munkálkodik majd.

„A szocializmus – kizárólag a szocialista célok elérése érdekében – támogatja a nemzeti kultúrák virágzását, de az érett kommunista társadalomban ezek feloldódnak majd a közös kultúrában, amelyhez mind hozzájárultak. [...] A forradalom előtt a nemzeti jogegyenlőségért folytatott harcnak elő kell segítenie az osztályharcot, ami a forradalom motorja; utána a forradalmi állam által jogilag és ténylegesen garantált nemzetiségi egyenlőségnek hozzá kell járulnia a szocializmus, majd ebből következően a kommunizmus építéséhez, minthogy ez utóbbi a forradalmi állam létének célja.”

Az elmélet, miszerint az elkülönülő nemzeti kultúrák szétválasztják a dolgozó tömegeket és a gyakorlat, vagyis a nemzeti kultúrák létének engedélyezése közötti ellentmondást Sztálin 1925-ben kiadott jelmondata volt hivatott feloldani. Eszerint ezek a kultúrák bár formájukban nemzetiek, de tartalmukban szocialisták. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a Szovjetunió valamennyi nemzeti kultúrája ugyanolyan (vagy ugyanolyanná fogják tenni), és célja is egységes: a szocializmusért való küzdelem, de céljai elérésére mind saját nyelvét használja. (Miller 1978:48; 56)

Az új körülmények között azonban ez az absztrakt megközelítés már nem volt elegendő; a politikának pragmatikus választ kellett adnia a nemzetiségek egyre növekvő igényeire. Hatalomra kerülve Lenin hamar rájött, hogy az orosz zsidók nagy többsége ebben az időben mindenképpen azt akarta, hogy a zsidóságot nemzeti kisebbségként kezeljék. Ezért Lenin

korábbi álláspontját megváltoztatva a zsidókat is belefoglalta a Népbiztosok Tanácsa¹⁶¹ által, a hatalomátvétel után röviddel, 1917. november 2-án kiadott a nemzetiségek jogiról szóló nyilatkozatába. Ez egyrészt megerősítette az Ideiglenes Kormány által deklarált törvény előtti egyenlőséget, valamint megígérte a szabad önrendelkezést is, az elszakadás jogával együtt. Mindazonáltal megkülönböztettek egymástól burzsoá és szocialista nemzetiségeket, minthogy az utóbbinak magától értetődően az az érdeke, hogy a szocialista Oroszországgal egységben maradjon. Bár az elszakadás joga a szétszórva élő zsidóság számára nem bírt különösebb jelentőséggel, azonban az előbbiek igen, és ezek hatalmas reményekkel töltötték el az oroszországi zsidók tömegeit.

A Jevsekcija¹⁶² vezetői, különösen azok, akik korábban a Bundban töltöttek be különböző tisztségeket, tudták, hogy idővel a zsidóság – amely minden szilárd területi alapot nélkülözött – végleg kiszorulhat a szovjetunióbeli nemzetiségek sorából. Úgy gondolták, hogy egyedül a területiség megteremtése útján érhetik el, hogy a szovjet zsidók a sztálini értelemben valódi nemzetiséggé fejlődjenek. Kísérletet is tettek arra, hogy a Krím-félszigeten egy zsidó köztársaságot hozzanak létre, azonban ez a helyi lakosság ellenállásán elbukott. Látni fogjuk, hogy a birodalmi kísérlet pedig – amely többek között hasonló célokat szolgált – gyakorlatilag már az induláskor kudarcra volt ítélve. (Miller 1978:56; Pinkus 1989:51-52; Salo 1976:171-173)

A szovjet zsidóság jogi-politikai helyzetét tehát a nemzet státust tagadó marxista-leninista doktrína és az 1920-as évek pragmatikus megközelítésének ideiglenes kompromisszuma határozta meg. Mint minden kompromisszum, ez is paradoxikus helyzetekhez vezetett. Ennek bizonyos aspektusait fentebb már leírtuk. Volt azonban ennek még egy nagyon fontos komponense: a zsidóságot vallási közösségként is számon tartották. Mivel a nemzetiségi és vallási hovatartozás a zsidók nagy részénél alapvetően egybeesett, a Szovjetunió vallásellenes politikája a zsidó nemzeti lét elleni harccá vált. (Pinkus 1989:56-57)

A zsidóság új szervezetei és a régiék sorsa

Az októberi forradalom után az új zsidó autonómiának és a megváltozott állami berendezkedésnek megfelelő zsidó szervezetek alakultak. Ezeket alapvetően három típusra oszthatjuk: (1) a Zsidó Ügyek Népbiztossága (Jevkom); a párt zsidó szekciója (Jevsekcija), valamint különböző önkéntes és állami intézetek, szervezetek. (Pinkus 1989:57-58)

Közvetlenül a forradalom győzelme után (november 8-án) Sztálin vezetésével megalakult a Nemzetiségi Ügyek Népbiztossága. 1918. február 1-jén pedig ezen belül

¹⁶¹ A tulajdonképpeni kormány.

¹⁶² A párt zsidó szekciója, amiről később még részletesen szólunk majd.

felállították a Zsidó Ügyek Népbiztosságát, az úgynevezett Jevkomot, ami korlátozott funkciókkal ellátott osztályokból álló adminisztratív testület volt. Simon Dimanstein, a Jevkom vezetője még megválasztásának hónapjában nyilvános találkozót tartott, ahol a kevésszámú jelenlévő előtt tartott beszédében elmondta, hogy internacionalistaként a Jevkom nem törekszik kifejezetten zsidó célok elérésére, célja kizárólag a proletár program megvalósítása. Nem meglepő tehát, hogy nem kommunista zsidó körökben ellenséges érzelmekkel fogadták az új népbiztost. (Pinkus 1989:58; Salo 1976:174-175)

A Zsidó Népbiztosságnak rövid, 1918 és 1924 közötti, fennállása alatt alapvetően a következő feladatai voltak: (1) A zsidó népességen belül nagy befolyással bíró cionista és zsidó-szocialista pártok elleni küzdelem. A végcél ezen pártok likvidálása volt. (2) A zsidó tömegek megnyerése a jiddis nyelvű propaganda eszközével. (3) Bármilyen zsidókkal kapcsolatos kérdésben tanácsadás a központi és helyi intézményeknek. (4) A szovjet kormány politikáját kivitelező zsidó intézmények felállítása. (5) Segítségnyújtás a zsidó menekülteknek a korábbi otthonaikba való visszatéréshez és gazdasági támogatás nyújtása számukra. (Pinkus 1989:58-59)

A Jevkom tevékenysége hamar rávilágított a létező zsidó valóság és a zsidó tömegeknek eljuttatandó forradalmi üzenet bolsevik feladata közötti szakadékra. Az utóbbira különösen nagy szükség volt, hiszen a zsidó tömegek az akkori megfogalmazás szerint messze elmaradtak a forradalom mögött és nem értették meg annak jelentését. Tudjuk nagyon jól, hogy a zsidó közösségek rendkívül kiterjedt szociális, oktatási intézményhálózattal rendelkeztek. Egy dilemma hamar nyilvánvalóvá vált: a forradalmi propaganda nem számolhatta fel az ezek iránt megnyilvánuló igényt, azonban a bolsevikok ideológiai nézőpontból nem hagyhatták, hogy tovább működjének. A Jevkomnak kezdetben nemcsak bolsevik tagjai voltak: csatlakoztak hozzá a *Poale Cion* mozgalmából, az eszerek közül, sőt párton kívüliek is.

A Jevkomot már 1920-ban zsidó osztállyá degradálták a Nemzetiségi Ügyek Népbiztosságán belül. Bár ennek irányítása alatt a helyi népbiztóságok még mindig ellátták a zsidó pártok helyettesítésének ideológiai funkcióját, a diktatórikus államberendezkedésnek köszönhetően ez annyira simán haladt, hogy néhány éven belül befejeződött. 1923-ra az osztályt egyetlen hivatalnokra korlátozták, akire inkább a reprezentáció, mintsem a tényleges munkavégzés kedvéért volt szükség. 1924-ben a Nemzetiségi Ügyek Népbiztosságát feloszlatták és feladatait az újonnan létrejött adminisztratív intézmények¹⁶³ között osztották szét. Ez a változás katasztrófális következményekkel járt a nemzeti kisebbségek számára, mert így elveszítették közvetlen képviselőtüket a központi kormányzatban. Az új rendszerben csak lokális szinten képviseltették magukat olyan fizetett funkcionáriusok által, akiket az az államhatalom

¹⁶³ Ezek az intézmények a következők voltak: Nemzetiségek Tanácsa, a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságának Nemzetiségi Osztálya, a tagköztársaságok Központi Végrehajtó Bizottságának Elnöksége (Prezídium), a tagköztársaságok belügyminisztériumain belül működő Nemzetiségi Ügyek Népbiztossága.

alkalmazott, amely a központi képviselet felszámolása mellett döntött. (Pinkus 1989:59; Salo 1976:192)

A Jevkom szorosan együttműködött a Kommunista Párt Zsidó Szekciójával, az úgynevezett Jevszekciójával. Míg a Jevkom a Föderáció korai szakaszában más pártok tagjaira, sőt párton kívüliekre is nyitott volt, addig a Jevszekcija (ahogyan más nemzetiségi szekciók is) csak a bolsevik párt tagjaira. Éppen ezért ez utóbbi lényegesen hosszabb ideig működött és sokkal fontosabb volt. Nem kétséges, hogy a szovjet periódusban alapított szervezetek közül a Szekció játszotta a legfontosabb szerepet. Ennek több oka is volt: (1) az uralkodó párt integráns részét képezte; (2) nemcsak képes volt más zsidó pártok és szervezetek felszámolására, hanem részben vezetőik megnyerésére is; (3) 1924 után a Jevszekcija volt az egyetlen olyan szervezet, amely kifejezetten a zsidó ügyekkel foglalkozott. (Pinkus 1989:59)

A Jevszekcija 1918. október 20-án alakult és 1930-ig maradt fenn. A Zsidó Szekció vezetői – ahogyan más nemzetiségekéi is – mindvégig törekedtek az autonóm státus elérésére, azonban végig a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztályának (Agitprop) alárendeltjei maradtak. A nemzetiségi szekciók tehát csupán a párt technikai apparátusát képezték és tevékenységük a vezetés által előírt szűkkörűen meghatározott feladatok végrehajtására korlátozódott. A Jevszekcija működése alatt nagy erővel harcolt a cionista-szocialista pártok, a demokratikus zsidó intézmények, valamint a zsidó vallás és a héber kultúra ellen. Fontos azonban azt is elmondanunk, hogy emellett az 1920-as években segítette egy szekuláris zsidó életforma kialakulását, amely a jiddisen, a zsidó nemzetiség elismert nemzetiségi nyelvén alapult. A nemzetiségi szekciókat végül 1930 januárjában, a párt szervezeti reformjának ürügyén megszüntették. A feloszlítás hátterében valójában az állt, hogy Sztálin ebben az időben már úgy gondolta, hogy a nemzetiségeknek nyújtott engedményekre már nincsen szükség. Sztálin feladva a nemzetközi proletárforradalom elvét kiadta a „szocializmus egy országban” jelszavát és ezzel a Szovjetunió számára már sokkal kevésbé volt fontos az a kép, amelyet a külföld felé magáról mutatott. A szekciók felszámolásával a nemzetiségek elvesztették saját vezetésüket, és valamennyi tevékenységükben meggyengültek. (Pinkus 1989:61-62)

A szovjet kormány a fentiekén kívül különböző, a kormány felügyelete alatt álló, a zsidó ügyekkel foglalkozó társadalmi szervezeteket is életre hívott. Ezek közül most a Pogromok Áldozatait Segítő Bizottsággal (*Jidgezkom*) szeretnénk foglalkozni.¹⁶⁴ A háború, a forradalom és a polgárháború időszakában 1914 és 1921 között mintegy félmillió zsidót kergettek el otthonából vagy menekült el onnan, körülbelül 150.000-200.000 zsidót megöltek és közel 300.000 gyermek maradt árván. Azok a zsidók, akik ebben az időszakban elvesztették

¹⁶⁴ A későbbiekben még foglalkozunk ilyen szervezetekkel. Például a következőkkel: KOMZET (Zsidó Földműves-Telepítési Bizottság), OZET (Zsidó Földműves-Telepítési Társaság).

otthonukat, tulajdonukat és megélhetésüket, ezekben a vészterhes időkben még rosszabb helyzetbe kerültek. A szovjet kormány segítséget szeretett volna kapni a világ zsidóságától, de ezek filantróp szervezetei nem voltak hajlandók a pénzt közvetlenül a szovjet kormánynak utalni. A *Jidgekornot* ezen helyzet áthidalására hozták létre 1920 júniusában a Joint segítségével. Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésre, 1924 áprilisáig tartó működése alatt a Bizottság több millió dollárt közvetített. (Pinkus 1989:63-64)

Az új társadalmi rend természetesen nemcsak új intézmények létrehozásával, hanem a régiek felszámolásával is együtt járt. 1918 júliusában a moszkvai blokád szétverése¹⁶⁵ után betiltották az Eszer Pártot. Ezek után 1918 nyarán a nem kommunista mozgalmak, pártok képviselőit eltávolították a Jevkomból, a szovjetekből és a kormányból. Lenin 1920 decemberében a Szovjetek Összoroszsországi Kongresszusán¹⁶⁶ elmondta, hogy eddig is nyilvánvalóvá vált, hogy „a proletariátus csak egy szélsőségesen marxista párt által, a más pártok elleni könyörtelen harcon keresztül egyesülhet”. Ezt követően 1921 márciusában valamennyi nem-bolsevik szocialista pártot felszámoltak. (Levin 1988:51-54; 58)

A Jevkom vezetője, Dimanstein által összehívott korábban megalakított tizenhárom regionális szekció 1918. október 20-án tartott ülésén elfogadott határozata nyíltan kimondta, hogy a zsidó közösség eddigi intézményeinek nincsen további helye, mert a zsidó munkások tömegei az októberi forradalom győztes proletariátusára támaszkodnak, és a hatalmat saját kezükbe véve maguk is kinyilvánítják a zsidóságon belüli proletárdiktatúrát. Ennek szellemében a kormány hamarosan megkezdte a működő zsidó intézmények felszámolását. 1919 júniusában a zsidó közösségi intézményeket számolták fel, és vagyonukat kisajátították. Döntésüket azzal indokolták, hogy ezen intézmények körül gyülekeznek a munkásosztály és az októberi forradalom ellenségei, és ezen intézmények irányvonala és oktató-nevelő munkája csak tagjaik proletárellenes szellemét táplálja. (Salo 1976:174-175)

A szovjet politika fent leírt, a zsidóságnak mint nemzetiségnek tett engedményei sohasem érintették a cionizmus megítélését, azonban súlya miatt ezzel az erővel így vagy úgy, de mindenképpen számolni kellett. Hosszú földalatti története ellenére a cionista mozgalom a zsidó közélet legpotensebb erejévé nőtte ki magát. A polgári demokratikus forradalom után a mozgalom minden szegmense hatalmas növekedésnek indult, és a Balfour-nyilatkozat¹⁶⁷ után a cionizmus megkérdőjelezhetetlenül az orosz zsidóság uralkodó mozgalmává vált. A cionisták

¹⁶⁵ 1918. július 6-án az eszerek körülzárták a Kremlt és ultimátumot küldtek Leninnek, amelyben a bolsevik párton kívüli baloldali erők legalizálását, a szovjetek demokratizálását követelték. A blokád rövid idő alatt szétverték.

¹⁶⁶ 1917-től a legfőbb államhatalmi (törvényhozói) szerv.

¹⁶⁷ A cionista vezetők 1916 végétől tárgyalásokba kezdtek az újonnan alakult brit kormánnyal. Végül 1917. november 2-án adták ki az úgynevezett Balfour-nyilatkozatot. A nyilatkozat tulajdonképpen egy levél volt, amit az akkori brit külügyminiszter, Arthur James Balfour írt alá és Lord Walter Rotschildnak, a brit zsidóság egyik vezetőjének, a Brit Cionista Szövetség elnökének címezték azzal a céllal, hogy ő tartalmát ő közvetíti majd a Cionista Világszövetség felé. A nyilatkozat lényege az volt, hogy a brit kormány támogatja a cionistákat a zsidó „nemzeti otthon” létrehozásában Palesztinában, azzal a feltétellel, hogy az nem csorbíthatja a Palesztinában élő nem zsidó közösségek polgári és vallási jogait.

az 1917-1918-as időszakban aktívan vettek részt a különböző – kehila, oroszországi zsidó kongresszusi – választásokban. (Levin 1988:7; 87)

1917 októberében már mintegy 1.200 helyi cionista csoport működött, amelyek körülbelül 300.000 tagot számláltak. A cionisták működtették az úgynevezett *Tarbut* kulturális és oktatási társaságot, amely ebben az időben mintegy 250 héber iskolát és társaságot tartott fenn szerte az országban és több mint 50 jiddis, héber és orosz nyelvű újságot támogatott.

A bolsevikok és a cionista mozgalom szembenállása több ponton ragadható meg. Az első a zsidóság kezelése. A cionisták szerint a zsidók különálló nemzetiséget alkotnak, míg a bolsevikok olyan kategóriaként tekintettek rájuk, mint ami csak az antiszemitizmus és az üldöztetések miatt létezik. A második a bolsevik hatalom imperializmus- és kapitalizmus-ellenessége. Palesztinát brit fennhatósága miatt a bolsevikok egyértelműen e kettő bástyájának tartották, és ezek után a cionizmus megítélése sem lehetett kérdéses. (Levin 1988:88)

A cionizmussal szembeni ellenséges viszony azonban az idők folyamán rendkívül sokat és sokszor változott. A rezsim legkorábbi szakaszában jórészt figyelmen kívül hagyta, mivel sokkal sürgősebb dolgok vártak megoldásra. A cionisták tulajdonképpen szabadon működhettek, azonban óvatosságuk jele volt, hogy az ország belügyeibe deklaráltan nem szóltak bele. (Levin 1988:88)

A Jevszekcija kommunistái, akik többnyire olyan szervezetekből jöttek, amelyek történetük során szemben álltak a cionizmussal, egyre hevesebben foglaltak állást a mozgalommal szemben. 1919-ben már sorozatosak volt a cionista mozgalom tulajdonát érintő rekvirálások, illetve cionista folyóiratok betiltása. A cionizmus kezelése ebben az időben rendkívül kiszámíthatatlan és következetlen volt. Mivel a sorozatos követelések ellenére a Szovjetek Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottsága nem minősítette ellenforradalminak a cionizmust, annak Elnöksége kimondta, hogy a mozgalmat ne akadályozzák. Ez azonban nem jelentette azt, hogy megszűntek volna a cionista szervezetek, vezetői zaklatásai. A mozgalom egyfajta féllegális térbe került. 1920 áprilisában azonban egyértelműen a helyzet rosszabbodását jelezte, amikor az Összoroszági Cionista Kongresszus harmadik napján a küldöttek majd háromnegyedét letartóztatták, mondván a gyűlés nem volt engedélyezve. Legtöbbjüket három hónap börtön után kiengedték, másokat először kényszermunkára ítélték, majd miután megígérték, hogy soha többet nem folytatnak cionista tevékenységet, elengedték őket. A cionisták ezek után az illegalitásba vonulás mellett döntöttek. (Levin 1988:89-91) Látni fogjuk, hogy a cionizmus elleni harc ezzel messze nem ért véget.

Feléledő antiszemitizmus és az antiszemitizmus elleni harc

A forradalmat követő viharos négy évben ismét pogromok zajlottak; lényegesen véresebbek, mint a cári időkben. A pogromok legfőbb színhelye – ahogyan a korábbiaknak is – Ukrajna volt.

Az ukrán nemzetiségi mozgalmat a cári rezsim kegyetlenül elnyomta, azonban most – a német hadsereg kivonulásakor – a mozgalom vezetői úgy gondolták, hogy itt az ideje egy autonóm, ha nem is szuverén, ukrán állam megalapításának. A forradalom kitörésének idején az ukrán lakosság 83 százaléka írástudatlan volt¹⁶⁸. Az országot irányító csoportok tagjai alapvetően a nem ukrán kisebbségek – a lengyelek, oroszok és zsidók – soraiból kerültek ki. Ezek a nemzetiségek adták a földbirtokosok, a gyárosok és a kormánytisztviselők nagy részét, ahogyan a városlakók, beleértve a proletariátust is, legnagyobb részben soraikból kerültek ki. A fenti csoportok közül a zsidóknak volt a legkevesebb okuk arra, hogy ellenszegüljenek az ukrán nacionalizmusnak. 1919 májusában például az ukrán parlament, a zsidóknak minden eddiginél több jogot biztosító törvényt fogadott el. Azonban a polgárháború hamar elsöpörte ezeket az eredményeket. Az ukrán parasztok a zsidókat tartva felelősnek az elnyomásért, hatalmas erővel támadtak rájuk. Ugyanakkor az orosz kisebbség tagjai, különösen a régi káderek újra bevetették a régi trükköt, és mindenért a zsidókat tették meg bűnbaknak.

A polgárháború alatt a különböző vezetők sorra váltották egymást, de a zsidók elleni pogromok állandóak maradtak: mintegy 850 pogrom és 340 kisebb lázadás történt. Közvetlenül a mészárlásokban mintegy 50.000 zsidó vesztette életét és azokat is belevéve, akik a pogromok közvetett következményeibe (sérülésekbe, járványokba és más betegségekbe) haltak meg, az áldozatok száma elérte a 150.000 főt, a teljes zsidó lakosság 10 százalékát. Mindehhez hozzá kell vennünk, hogy mintegy 100.000 nő maradt özvegyen és 200.000 gyerek árvult el. Hatalmas károk keletkeztek a magán- és közösségi tulajdonban is.¹⁶⁹ Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a Vörös Hadsereg mintegy megmentőnek tűnt és bár kezdetben ők is követték el büntetéseket a zsidók ellen, a Főparancsnokságnak sikerült hamar megállítania ezeket az akciókat, és visszaállítania a hadsereg fegyelmét. (Salo 1976:181-187)

Korábban már említettük, hogy az Ideiglenes Kormány közvetlenül megalakulása után kimondta a polgárok törvény előtti egyenlőségét és ezt a forradalom győzelme után újból megerősítették. Az antiszemitizmus hivatalos megszüntetése azonban nem jelentette a zsidók elleni előítéletek eltűnését. A folyamatos háborúk, a demokratikus kormányzat gyengülése, majd bukása, a nehéz gazdasági helyzet mind táptalajt nyújtottak az antiszemitizmus újbóli fellángolásának. Ezzel a jelenséggel most már nemcsak a zsidóknak kellett megbirkóznia, hanem a hivatalos politikának is. Lenin és követői az antiszemitizmust egyrészt a szocialista ideológiával ellentétesnek vélték, de a forradalomra nézve is nagy veszélyt láttak benne,

¹⁶⁸ Ez magasabb volt, mint a teljes cári birodalomra jellemző 76 százalékos arány.

¹⁶⁹ Az ukrán zsidók után a Fehéroroszországban élők szenvedtek a legtöbbet, azonban itt a veszteségek messze elmaradtak a korábban említettektől és a közösségek sokkal hamarabb helyreálltak.

különösen mivel a kezdeti idők aránytalan zsidó részvételét a párt vezetésében a szovjetellenes propagandisták előszeretettel használták fel. 1918 júliusában a Népbiztosok Tanácsa rendeletet hozott, amit az *Izvesztyijában* is közzétett, amelyben az antiszemitizmust a forradalomra károsnak, és a munkások és parasztok érdekei ellen valónak bélyegezte. Lenin 1918-ban egy, kifejezetten az antiszemitizmust ellenző beszédet készített, amelyet a nép körében végzett propaganda céljaira szánt. Az 1918-ban elfogadott büntetőtörvénykönyv az antiszemitizmust büntetnek minősítette. A szovjet küldötteket arra utasították, hogy rendíthetetlen intézkedésekkel gyökerestül irtsák ki az antiszemita mozgalmat és a pogromok szervezőit és résztvevőit helyezték törvényen kívül. A hadsereg soraiban és munkahelyeken antiszemitizmus elleni kampányokat tartottak és sok tudományos és populáris írást publikáltak az antiszemitizmusról. (Levin 1988:260; Pinkus 1989:84-85; Salo 1976:179-180)

A polgárháború befejeztével a kormány aggodalma az antiszemitizmus felett jelentősen tompult. Bár a Szovjetunió volt az egyetlen ország, ahol az antiszemitizmust hivatalosan törvényen kívül helyezték (ezt a Szovjetunió előszeretettel hangsúlyozta is a nyugati demokratikus országoknak szóló propagandájában), az 1922-ben elfogadott büntető törvénykönyvbe explicit módon már nem került be az antiszemitizmus tiltása, illetve a megnyilvánulásainak büntetéséről szóló cikkely. Az 1920-as évek közepén az antiszemita támadások annyira gyakoriak voltak, hogy erről a sajtó is többször írt. Sok zsidó számára a régi ellenséges érzelmek feltámadása úgy tűnt, mint a cionisták jóslatának bizonyítéka, miszerint a zsidóellenes érzelmek a diaszpórában bármely társadalmi rend körülményei között fennmaradnak. Szokásos módon, ezek a nyílt antiszemita megnyilvánulások a zsidó közösség belső kohézióját erősítették, és így akaratlanul mérsékeltek a zsidó kisebbségen lévő asszimilációs nyomást. (Levin 1988:260; Pinkus 1989:85; Salo 1976:180-181)

Demográfiai és társadalmi-gazdasági változások

A szovjet rezsim első huszonkét évében a zsidó népesség hatalmas változásokon ment keresztül, nem annyira számában, mint inkább az országon belüli elhelyezkedésében. A következőkben összehasonlított adatok alapvetően az 1897-es, az 1926-os és az 1939-es népszámlálásokból származnak.¹⁷⁰ (Pinkus 1989:89; Salo 1976:205-206)

Fontos kiemelni, hogy ezek a népszámlálások kezdettől fogva viszonylag pontatlanok voltak, azonban más – akár ennyire is megbízható – források nem állnak rendelkezésre. A pontatlanságnak több forrása is volt. Egyrészt bár minden népszámlálás rákérdezett a nemzetiségre, azonban a válasz kizárólag önbevalláson alapult. Tudjuk, hogy sok asszimilált

¹⁷⁰ 1917 és 1939 között a Szovjetunióban összesen öt népszámlálást tartottak: 1920-ban, 1923-ban, 1936-ban, 1937-ben és 1939-ben. Az első kettőt csak részben hajtották végre. Az 1937-es cenzust pedig érvénytelenítették és azokat, akik végrehajtották letartóztatták, bíróság elé állították és kémként, valamint szabotőrként elítélték. (Pinkus 1989:89)

zsidó önmagát az orosz nemzethez tartozónak vallotta vagy jobbnak látta zsidó eredetének eltitkolását. Másrészt az 1897-es adatokat a későbbi Szovjetunió területére újraszámolták, amelyet szintén sokszor nagyon pontatlanul hajtottak végre. Az 1939-es népszámlálás esetében pontatlansághoz vezethet az is, hogy bár az eredmények kiértékelését az 1941. júniusi német megszállás előtt befejezték, azonban az adatfelvételt a II. világháború kitörése kettészakította.

Demográfiai folyamatok

Az 1897-es népszámlálás adatai szerint – ahogyan azt már korábban írtuk – Oroszországban 5,2 millió zsidó volt. 1917-ben körülbelül hatmillió zsidó élt Oroszország 1914-es határain belül. 1923-ban, az új határok meghúzása (Lengyelország, a balti államok és Besszaráiba elvesztése) után a Szovjetunióknak 2,4 millió, 1926-ban pedig 2,7 millió zsidó lakosa volt. Különböző becslések szerint ebben az időben mintegy 300.000 zsidó titkolta el származását, így létszámuk összességében körülbelül 3 millióra tehető. 1939-ben 3 millióan vallották magukat zsidónak, azonban demográfusok szerint a zsidó származásukat eltitkolókkal együtt számuk körülbelül 3,3 millióra tehető. A Szovjetunió teljes lakosságával összehasonlítva a zsidóság aránya számottevően csökkent: 1897-ben 2,4; 1926-ban 1,82 és 1939-ben 1,78 százalék volt. A Szovjetunió zsidóságának 95,3 százaléka három köztársaságban élt: az Ukrán, az Orosz és a Fehérorosz Köztársaságban.

Az Ukrajnában élő zsidóság 1897-ben az orosz zsidóság 67 százalékát adta, 1926-ban a Szovjetunió zsidóságának 59 százalékát és 1939-ben már csak 51 százalékát. Ez a csökkenés abszolút számokban nem jelentett ilyen nagy fogyást: 1897 és 1926 között 100.000 főt, valamint a további tizenhárom évben még 41.000 főt. Ezen közben az Orosz Köztársaságban a létszám közel megnégyszereződött (209.000 főről 969.000 főre) és 1939-ben ez a szovjet zsidóság 32,1 százalékát jelentette. Ez jóval meghaladta a fehér-oroszországi arányt, amely a vizsgált időszakban 18,8 százalékról 12,4 százalékra csökkent.

A Kaukázusban és Ázsiában élő zsidók aránya 1926 és 1939 között 3,5 százalékról 4,7 százalékra növekedett, ami egyrészt a bevándorlásnak, másrészt a nem askenázi zsidóság az askenázinál¹⁷¹ nagyobb szaporodási rátáinak, harmadrészt pedig a körükben ritkább vegyes

¹⁷¹ A közép- és kelet-európai zsidók többsége mind kulturálisan, mind demográfiaiilag a frankogermán zsidóság leszármazottja, rájuk egyetemlegesen használják az askenázi zsidó megnevezést. A csoport a mai zsidóság mintegy 80 százalékát alkotja. Az askenázi zsidóság nyelve a héber és a német keverékéből létrejött jiddis. A nem-askenázi zsidók közül a legnagyobb csoport a szefárdoké, a Spanyolországból és Portugáliából származó zsidóké, akik legnagyobb részben Észak-Afrikában, a Török Birodalomban, Dél-Amerika egyes területein, Itáliában és Hollandiában telepedtek le különösen a XV. században, az Ibériai-félszigetről történő kiűzetésük után. A szefárdok nyelve a héber és spanyol keverékéből létrejött ladino. A két csoport nemcsak nyelvén, hanem kultúrájában, szokásaiban, sőt vallási előírásaikban is különbözik egymástól.

A Szovjetunióban a szefárdokon kívül más nem-askenázi csoportok is éltek. Ezek közül a három legjelentősebből szeretnénk most szólni: a hegyi vagy kelet-kaukázusi zsidókról, a buharai zsidókról és a krími zsidókról. A hegyi zsidók hagyományosan mezőgazdasággal, kézművességgel és kereskedelemmel foglalkoznak. Vallásgyakorlatukra erős hatással voltak a környező népek. Nyelvük az indoeurópai nyelvcsalád iráni ágába tartozó bik nyelv és az Iránban beszélt tat nyelv egy változata, amit szokás judeotatnak nevezni. Alapvetően iráni nyelv, azonban rendkívül erős héber és török hatás tükröződik rajta. Írásjeleik a héber ábécéből valók.

házasságoknak volt köszönhető. A korszakban tehát számottevő migrációs folyamatoknak lehetünk tanúi: a zsidók különösen az ukrán és fehérorosz területekről vándoroltak az oroszok felé. Ha 1926 és 1939 között figyelembe vesszük az ukrainai és fehéroroszországi természetes fogyást, akkor azt találjuk, hogy közel 300.000 zsidó hagyta el ezeket a köztársaságokat, hogy az Orosz Köztársaságban telepedjen le. (Pinkus 1989:89-90; Salo 1976:206)

Az orosz zsidók természetes szaporodási rátái a XIX. század végén kezdtek csökkeni; ez a folyamat a XX. század elején nemcsak folytatódott, hanem fel is gyorsult.¹⁷² A népességszökkenésnek több oka is volt. Egyrésről fontos hatással bírtak az I. világháború előtti nagy emigrációs hullámok, amelyekben lényegesen több zsidó, mint nem-zsidó hagyta el az országot. Az I. világháború során a zsidók, akik leginkább a fronthoz közel éltek, sokkal nagyobb veszteségeket szenvedtek el, mint Oroszország népessége általában. Ez különösen igaz volt a polgárháború 1918 és 1921 közötti időszakára, amikor – ahogyan arról már beszéltünk – a pogromok rengeteg zsidó életet követeltek. Az 1926 és 1939 közötti csökkenést magyarázzák a zsidóknak, a teljes népességnél alacsonyabb és nagyobb arányban csökkenő születési rátái. Bár a zsidók halálozási rátái is alacsonyabbak voltak, azonban náluk a születések többlete a halálozásokkal szemben még mindig jóval a nem zsidóknál tapasztalható alatt maradt.¹⁷³ Fontos tényezők voltak még a felgyorsult modernizációs folyamat és a vegyes házasságok számának növekedése is. (Pinkus 1989:89-90; Salo 1976:206)

A zsidóság nemek szerinti megoszlása számottevő női többletet mutatott.¹⁷⁴ Ennek oka alapvetően az, hogy mind a háborúk, mind a pogromok a férfiak közül több áldozatot szedtek. A másik ok, hogy a férfiak egyrésről sokkal mobilabbak voltak és így könnyebben mozogtak Oroszország belső, illetve a Szovjetunió ázsiai területei felé és itt többen már nem zsidóként regisztráltatták magukat. Illetve ez a mobilizációs készség a nagyobb migrációs hajlandóságban

Számuk 1926-ban 26.000, 1939-ben 30.000, 1959-ben szintén 30.000, 1970-ben 44.000, 1982-ben 40.000 körül mozgott.

A másik jelentős nem-askenázi csoport a buharai zsidóké, akik Közép-Ázsiában élnek és a perzsa nyelv egy dialektusát, a buhorit beszélik. Hagyományosan Izrael „elveszett törzseitől” származtatják magukat. Bár ez a zsidó népcsoport közel 2.000 évig nem volt kapcsolatban más zsidó csoportokkal, mégis sikerült megőriznie zsidó kultúráját, identitását, hagyományait. Számuk 1926-ban 19.000, 1959-ben 28.000, 1970-ben 35.000, 1982-ben 26.000 körül volt.

A legkisebb nem askenázi csoportot a krími zsidók vagy más néven krimcsakok alkotják. Nyelvük a krími török nyelv egy változata, amelyben nagyon jellemzőek a héber és arámi jövevényszavak. Számuk 1926-ban 6.400 fő körül mozgott. A náci a csoport 75 százalékát megölték, így a háború után számuk jelentősen lecsökkent. Bár 1959-re számuk ismét a korábbi szintre került, az 1979-es népszámlálásban már nem jelentek meg.

A Szovjetunióban 1926-ban a zsidók 2,5 százaléka volt nem askenázi, míg 1939-ben arányukat körülbelül 3 százalék körülire tehetjük. A nem askenázi zsidóság zsidóságon belüli aránya a későbbiekben tovább nőtt: 1959-ben 4,9, 1970-ben 6,5 százalékot tettek ki. (Pinkus 1989:91; 265)

¹⁷² A XX. század elején a zsidók esetében az átlagos évi népességnövekedés 1,6 százalék volt, 1926 és 1939 között csak 1 százalék.

¹⁷³ 1926-ban a zsidók esetében 1.000 főre számolva a többlet 9,1. A nem-zsidóknál 23,3 volt.

¹⁷⁴ A zsidók körében 1.000 férfira 1926-ban 1.115; 1939-ben pedig 1.102 nő jutott. A teljes népességben ezek a számok rendre 1.069 és 1.087 voltak.

is testet öltött és így a férfiak a nőknél lényegesen nagyobb arányban hagyták el az országot a különböző emigrációs hullámok során. A kormegoszlás tekintetében kiemelhetjük, hogy az 50 évesnél idősebb korosztály aránya a zsidók között magasabb volt, ami előrevetítette a zsidó népesség e korszakban tapasztalt elöregedési folyamatát. (Pinkus 1989:90; Salo 1976:208-209)

A népesség településtípusok szerinti megoszlását viszonylag nehéz összehasonlítani, mert az 1897-es népszámlálásnál használt településkategóriák mások, mint amiket a későbbiekben használtak, és a kategóriák átmetszik a korábbiakat. Most éppen ezért csak a városlakó zsidók arányára koncentrálunk. A zsidó népesség városiasodásának folyamata már a forradalom előtt elkezdődött és az 1920-as évek végére, az erőteljes iparosítás következtében rendkívüli mértékben felgyorsult. Az 1897-es népszámlálás szerint a teljes zsidó lakosság 49 százaléka élt városokban, míg ez az arány 1926-ra 82 százalékra emelkedett. A városiasodás folyamata a következő tizenhárom évben is folytatódott és a zsidó városlakók aránya 1939-re elérte a 87 százalékot. Mindeközben a népesség általános városiasodásának következtében a városlakók között a zsidók aránya csökkent: míg 1926-ban az összes városlakó 8,2 százalékát adták, addig 1939-ben már csak 4,7 százalékot. Fontos kiemelnünk, hogy a Letelepdedési Övezet megszűnésével jelentősen nőtt a belső Oroszország városaiban élő zsidók száma.¹⁷⁵ (Pinkus 1989:91; Salo 1976:207)

Társadalmi-gazdasági folyamatok

A zsidók gazdasági helyzete a korábbiaknál még rosszabbra fordult a háború, a forradalom, valamint a polgárháború idején. A frontvonalak leginkább a zsidók által sűrűn lakott területeken húzódtak. Az 1918 júliusa és 1921 márciusa között érvényben lévő hadikommunizmus, amely a magánvállalatok¹⁷⁶ államosításán, a szigorú kormányzati irányításon, a rekviráláson és elkobzáson alapult, különösen negatívan érintette a zsidó lakosságot.

Ennek okait a következőkben foglalhatjuk össze: (1) A kereskedelemben vállalt rendkívül fontos szerepük miatt, a zsidókat különösen súlyosan érintette a magánkereskedelem lerombolása. (2) Társadalmi struktúrájukból adódóan a zsidók közül nagyon sokakat minősítettek „burzsoának” és őket nagymértékben érintették az elkobzások. (3) Az orosz és ukrán városi lakosság nagy részének közvetlen kapcsolataik voltak a vidékkel, így a hiány időszakában könnyebben tudtak élelmiszerhez jutni. (4) A *stetlek*¹⁷⁷ lakóinak 70-80 százaléka nem rendelkezett biztos

¹⁷⁵ 1939-ben becslések szerint a zsidók 40 százaléka hat nagyvárosban élt. Ezek a következők voltak: Moszkva, Leningrád, Odessza, Kijev, Harkov, Dnyepropetrovsk.

¹⁷⁶ Minden öt vagy annál több munkást foglalkoztató üzem „vállalatnak” minősült.

¹⁷⁷ A *stetl* a jiddis *stot* (város) szó kicsinyítőképzős alakja, a német *Städtchen*, városka szó jiddis megfelelője. Ez a településtípus leginkább a XIX. századi Letelepdedési Övezetben, a kongresszusi Lengyelország, valamint Románia területén volt jellemző. Ezen települések lakóinak nagy része zsidó volt, akik egymással jiddisül beszéltek. A *stetl* kultúra kifejezést a XIX. századi kelet-európai zsidó élet metaforájaként használják. Anatevka, Solem Alechem *Tóbiás*, a *tejesember* című művének – majd az ebből készült *Hegedűs a házátetlön* című musicalnek a – helyszíne egy tipikus *stetl*.

megélhetéssel és csak nagyon kis részük talált munkát az új szovjet rendszerben. Sokan ezért illegális kereskedelemmel voltak kénytelenek foglalkozni, amelynek büntetési tételei rendkívül magasak voltak. (Pinkus 1989:92)

A polgári jogaiktól megfosztottak

A zsidó közösségnek a korábbi megpróbáltatások, háborúk és pogromok után még azzal a feladattal is meg kellett birkóznia, hogy tagjait a hatalom által improduktívnak tartott foglalkozásokból a produktívakba, a hasznosakba átirányítsa. A zsidók számára különös nehézségeket jelentett az úgynevezett *lisenci* (jogfosztott, deklasszált) kategória bevezetése. Ezeket az embereket jogfosztottaknak, „a nép ellenségeinek”¹⁷⁸ bélyegezték. Az 1918. évi alkotmány¹⁷⁹ szerint a következők tartoztak a polgári jogaiktól megfosztottak közé: (1) akik profitjuk növelése érdekében más munkáját használták; (2) akik bevételre tettek szert anélkül, hogy dolgoztak volna érte (például tőkejáradék, kamat, tulajdonból származó bevételek); (3) magánkereskedők, üzleti és kereskedelmi ügynökök; (4) bármely vallási felekezet papjai és szerzetesei; (5) a régi rendszer rendőrei; (6) szellemi fogyatékosok, gyámság alatt állók. Fontos még, hogy, akik olyan családban éltek, amelynek családfője jogfosztott volt, szintén automatikusan ennek számítottak.

Elsőként a kereskedői osztályt nyilvánították jogfosztottnak. Az 1897-es népszámlálás adatai szerint az orosz zsidók 39 százaléka dolgozott a kereskedelemben. Ez nem csupán a zsidók számára volt nehéz, hanem az Ukrán és Fehérorosz Köztársaságnak is, ahol a zsidók ezen osztály 73 százalékát tették ki. Az arány némileg csökkent a háborúk és pogromok alatt, azonban még így is jelentős maradt. A kisiparos és kézműves osztály – amely igen szoros kapcsolatban állt a kiskereskedőkkel – szintén hasonló sorsra jutott. Az 1897-es népszámlálás adatai szerint az orosz zsidók 18 százaléka tartozott ehhez a foglalkozási csoporthoz. A kommunista definíciónak megfelelően legtöbbjük „kizsákmányolónak” számított, mert inast, iparoslegényt alkalmaztak és így a korabeli meghatározás szerint „mások munkájából éltek”. Az általános trend az volt, hogy az iparosokat szövetkezetekbe kényszerítették. A minőség egyébként ugyancsak kárát látta ennek a rendezetlen helyzetnek. A háborúk és pogromok időszaka alatt kimerültek a rendelkezésre álló munkaerőforrások, és ez megnyitotta az utat a gyenge minőségű termelés előtt. A kisiparos szakma megbélyegzése a képzésre is negatív hatással volt. A munka kizsákmányolása elleni propaganda a jogfosztott személyek közé való lecsúszástól való félelemmel együtt azzal a következménnyel járt, hogy a zsidó iparosok nem próbálkoztak segédek és inasok felvételével. Érthető módon, így az inasok képzése minden mesterség esetében jelentősen romlott és ezekbe a munkakörökbe sok autodidakta vagy alulképzett személy is bekerült. A kisiparos osztály egy ideig a közösségek önsegélyező tevékenysége segítette fenntartani, azonban idővel egyik intézményt zárták be a másik után, és

¹⁷⁸ A Szovjetunióban előszeretettel használták a nép ellensége megbélyegző, kirekesztő jelzőt. Hasonlóak voltak a munkások ellensége, a proletariátus ellensége és az osztályellenség kifejezések is.

¹⁷⁹ Az 1918. évi alkotmány volt az első az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság történetében. Az alkotmány a proletárdiktatúra alapján állva a munkásosztályt tette meg Oroszország vezető osztályának, és deklarálta a munkásosztály és a parasztság szövetségét, valamint részletesen rendelkezett a hatalmi struktúráról is. A legfelsőbb hatalmat az Oroszország valamennyi helyi szovjetjének küldötteiből álló Szovjetek Összoroszági Kongresszusa gyakorolta, amelyet évente kétszer kellett összehívni. A kongresszusok közötti időben pedig a Központi Végrehajtó Bizottság gyakorolta a hatalmat. A Kongresszus választotta a Népbiztosok Tanácsát (*Sovmarkom*), amely a kormányzati funkciókat látta el.

sok iparossággal foglalkozó személy engedélyét vagy visszavonták, vagy nem hosszabbították meg. Nemsokára ezen osztály legtöbb tagját már az ipari proletariátus tagjai között találjuk. (Pinkus 1989:94; Salo 1976:209-213)

A polgárháború végéig a Joint felmérése szerint mintegy 830.000 zsidót minősítettek jogfosztottnak. Az intézkedést a Szovjetunió 1924. évi alkotmánya¹⁸⁰ is megerősítette, amikor kimondta, hogy csak munkások és parasztok rendelkezhetnek teljes választójoggal, tehát csak olyan személyek, akik a társadalom számára – másokat nem foglalkoztatva – hasznos munkát végeznek. A jogfosztott személyek alkották a polgárok legalacsonyabb osztályát, akik nemcsak morális és társadalmi megbélyegzéstől szenvedtek, hanem komoly politikai és gazdasági hátrányokkal is számolniuk kellett.

A választójogtól való megfosztás azt is jelentette, hogy a zsidók – akik között igen magas volt az ilyen személyek aránya – tényleges arányuknál sokkal kisebb mértékben voltak hatással a választások eredményeire. A jogfosztottak nem regisztrálhattak a munkaközvetítő irodákba, munkásszervezetekbe, magasabb adókat, víz- és áramdíjat és lakbéreket kellett fizetniük. Számos foglalkoztatással, lakhatással, nyugdíjjal kapcsolatos jogtól és támogatástól meg voltak fosztva, nem lehettek kolhozok és szövetkezetek tagjai, nem tölthettek be semmilyen kormányzati funkciót, nem tanulhattak egyetemeken és szakképző intézményekben és ezen felül is számos más megalázó intézkedést kellett elszenvedniük¹⁸¹, amelyek mind jelentősen nehezítették megélhetésüket.

1926-27-ben a régi Övezet sok közösségében a jogfosztott zsidók aránya elérte a 45 százalékot. 1927-től a szabályokon – alapvetően az ország gazdasági helyzetéhez alkalmazkodva – többször enyhítettek. Ennek ellenére 1930 elején még továbbra is mintegy 300.000 zsidó tartozott közéjük.

A rendkívül szigorú megszorításokon 1927 januárjában rendeletben enyhítettek némiképp. A választójogot a helyi választóbizottságok visszaállíthatták, ha bizonyítható volt, hogy a személy produktív munkát végez és lojális a szovjethatalomhoz. Ekkor sok kisiparos, otthoni bedolgozó és munkanélküli jutott választójoghoz. Ezen kívül a nagykorúságukat 1924 után elérő, saját munkájukból élők, a polgárháborúban harcolók, a pogromokban meghaltak árvái, valamint azok, akik hajlandóak voltak mezőgazdasági munkavégzésre, a létrehozott kolóniákban vagy Birobidzsánban, szintén választhattak. Ez utóbbi rendelkezést azzal indokolták, hogy ezeket a rétegeket a cári birodalom diszkriminatív politikája fosztotta meg a produktív munkavégzés

¹⁸⁰ Ez az alkotmány volt a Szovjetunió első alkotmánya, amely legitimizálta az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság, az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság, a Fehérorosz Szovjet Szocialista Köztársaság és a Kaukázusontúli Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság unióját, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Unióját. A tagköztársaságok elvileg szerződéssel egyesültek a közös szövetségbe, amelyben gyakorlatilag minden fontosabb jogot, területet a föderációra ruháztak. Az alkotmány alapján a törvényhozó hatalmat a Szovjetek Kongresszusa gyakorolta, amelyet évente egyszer kellett összehívni. Az ülések közötti időben hatalmát a kétkamarás Központi Végrehajtó Bizottság gyakorolta. Az egyik ház a Szövetségi tanács volt, amely az uniót alkotó köztársaságok képviselőiből állt. A másik ház pedig a Nemzetiségek Tanácsa, amely részben a köztársaságok, részben az autonóm területek képviselőiből állt. A Központi Végrehajtó Bizottság ülésszakai között egy általa választott 21 tagú testület (elnökség, prezidium) gyakorolta hatalmát. A végrehajtó hatalom a Népbiztosok Tanácsa, a tulajdonképpeni kormány kezében volt.

¹⁸¹ Például kórházba csak akkor kerülhettek, ha a katonák, munkások és parasztok után még maradt hely számukra, és gyerekeik is csak mindenki más után kaphattak kollégiumi ellátást.

lehetőségétől és a szovjet vezetők ezzel úgy érezték, hogy részben helyrehozzák a történelmi igazságtalanságokat, amelyeket a cári rezsim a zsidók ellen generációkon keresztül elkövetett. Az engedményeket a hatalom egyre növekvő sok és képzett munkaerő iránti igénye is indokolta, amely különösen 1928-ban, az első ötéves terv kezdete után vált nyilvánvalóvá. 1930. februári rendeletében a kormány két további kategóriára terjesztette ki a választójogot: azokra a családokra, akik szenvedtek a pogromok alatt és azokra, akiknek családfője harcolt a Vörös Hadseregben.

Az 1936-os alkotmány bevezette az általános választójogot, így a *lisenci* kategória hivatalosan megszűnt, de még ezután is hosszú ideig, ha egy szovjet polgár bárhol el akart helyezkedni, nyilatkozatot kellett tennie, hogy a családjában volt-e jogfosztott személy, így az intézmény ezen a módon még sokáig továbbélt. (Levin 1988:152-153, 245-246; Pinkus 1989:93-94; Salo 1976:190-191)

Az Új Gazdaságpolitika (NEP)

1921-re a Szovjetunió viszonylag stabillá vált. Nyugati határai a II. világháborúig változatlanok maradtak: elszakadt tőle Lengyelország, a balti államok és Finnország, azonban hozzácsatolták Ukrajnát. A stabilizált helyzetű szovjet rezsimnek az ország tönkre tett gazdaságának újjáépítésén kellett dolgoznia, amelyet az 1921 márciusában bevezetett Új Gazdaságpolitika, az úgynevezett NEP kihirdetésével gondolt végrehajtani. (Salo 1976:187) Lenin 1921 márciusában, a X. pártkongresszuson hirdette meg az Új Gazdaságpolitikát, orosz rövidítéssel a NEP-et, amely az 1918 óta fenntartott és gazdasági terrorral, kötelező beszolgáltatásokkal, jelentős inflációval, hatalmas élelmiszerhiánnyal jellemezhető hadikommunizmust váltotta. A NEP egyfajta vegyes, a tőkés és a szocialista elemeket egyaránt magába foglaló, gazdaság megteremtését jelentette.

A NEP részben visszatérés volt a kapitalizmushoz: engedélyezték a magánvállalkozásokat és a belkereskedelmet, de a nagyipar állami kézben maradt. Bár ebben az időben még a magánszektor jelentős teret nyert, sőt a mezőgazdaságban uralkodóvá is vált, azonban látni fogjuk, hogy ebben a korszakban alakították ki a későbbi tervgazdálkodás intézményi rendszerét. A beszolgáltatási kötelezettséget adók váltották fel. A bevezetett új fizetőeszköz (rubel), valamint az államháztartás stabilizálására hozott intézkedéseknek köszönhetően 1923-24-re egyensúlyba került a költségvetés. A Szovjetunió ipari és mezőgazdasági termelése a NEP korszak végére gyakorlatilag elérte a háború előtti szintet.

A NEP számos intézkedése jelentősen javított a zsidók helyzetén, és sokak számára ez tette lehetővé, hogy megkeressék a megélhetésre valót. Ilyen intézkedések voltak a kisajátítások megszűnése, a magánkezdeményezések támogatása, a magánkereskedelem legalizálása, a munkások felvételének lehetősége, a magángazdaságokban való földművelés engedélyezése. A NEP részben újra megnyitotta a korábban teljesen tiltott és ellehetetlenített foglalkozásokat.

A hivatalos adatok szerint 1926-ban a zsidó kenyérkeresők 9 százaléka foglalkozott kereskedelemmel, azonban legalább további 10 százalék volt azok aránya, akik nem hivatalosan tették ezt. A feketekereskedelem, illetve a külföldi áruk kereskedelme különösen virágzott a hatalmas hiány és devalválódás időszakában. Természetesen a tiltott kereskedelemért lebukás esetén igen súlyos büntetés járt. Az ilyen perek gyakorisága növelte a népesség zsidók iránti ellenérzését.

A kisiparosok, kézművesek aránya 1926-ban körülbelül 23 százalék volt. A részleges engedélyezés ellenére azonban a nyomás, amely különösen a kisiparosokra és a kiskereskedőkre nehezedett, teljes mértékben érvényben maradt. A rájuk kivetett adók is általában nagyon magasak voltak. Bár a kisebb magánvállalkozások engedélyezetté váltak, de a kollektívák és szövetkezetek preferálása továbbra is nehézséget jelentett az önállóan dolgozó zsidó kisiparosok tömegeinek. Ha a kereskedő engedett a társadalmi nyomásnak, és egy állami vállalat vagy szövetkezet kereskedő ügynöke lett, ha zsidó volt, az elégedetlen népesség sérelmeinek középpontjában maradt. A zsidók gyakran váltak a korszak szimbólumává, úgynevezett „NEP-man”-ként, azaz spekulánsként tekintettek rájuk, akiket gyakran ért az a vád, hogy saját maguk vagy rokonaik, barátaiak hasznára cselekszenek. Ezek az emberek gyakorlatilag olyan ügynökök voltak, akik a meginduló szabadkereskedelem ügyleteit bonyolították. (Pinkus 1989:92-94; Salo 1976:209-210)

1926 és 1928 között elkezdődött a visszahátrálás a Lenin által meghirdetett NEP-től: újra korlátozták a magánkereskedelmet, nőtt a szövetkezeteken lévő adminisztratív nyomás, megszorító intézkedéseket vezettek be a magánszektorban nyújtott hitelekkel kapcsolatban. 1929-re a zsidó kereskedők aránya 2,3 százalékra csökkent, majd az 1930-as évek elején a magánkereskedelem teljes mértékben eltűnt. 1939-ben a nem beszervezett kisiparosok aránya 4 százalék volt, míg a szövetkezetekbe beszervezetteké 16 százalék. Fontos azonban látni, hogy a szovjet társadalomban átlagosan csak 2 százalék volt a kisiparosok aránya. (Pinkus 1989:93-94)

1929 és 1939 között a Szovjetunió hatalmas átalakuláson ment keresztül, amelynek hatása nem maradt el az 1917-es két forradalmétól. Egyfajta „harmadik forradalom” zajlott, amely megrázta az új állam alapjait. Erre az időszakra tehető az ötéves tervek szerinti tervgazdaság kialakulása, az erőltetett iparosítás és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, amelyek mind nagy hatással voltak a zsidóság társadalmi és gazdasági helyzetére.

A zsidóság társadalmi-gazdasági restratifikációja

A szovjet zsidóság nagy erővel látott neki, hogy megélhetésének lerombolt gazdasági alapjait újjáépítse. Ennek egyik leghatásosabb formája az iparban való munkavállalás volt. 1897-ben az ipari munkásság aránya 18 százalék volt és 1926-ra 15 százalékra csökkent. Ennek oka egyrészt a rossz gazdasági helyzet volt, de fontos hatása volt annak is, hogy a zsidók számára új foglalkozási kategóriák nyíltak meg. Az 1920-as évek végének erőltetett iparosítási programja, valamint a zsidók a kistelepülésekről a nagyobb városok felé való migrációja következtében, a zsidó ipari munkások aránya jelentősen emelkedett. 1930-ban 16 százalék

volt és 1939-ben elérte a 30 százalékot, ami csak három százalékponttal volt kevesebb a teljes népességen belüli aránynál.¹⁸² 1926, vagyis az iparosítás kezdete a zsidó munkások számára is új lehetőségeket nyitott: a bérből és fizetésből élők száma hatalmas iramban emelkedett. Míg 1926-ban körülbelül 394.000 zsidó személyt jelentett, addig 1935-re számuk 1.100.000-re nőtt. 1939-re az összes fizetett munkát végző zsidó 71 százaléka tartozott a bérből és fizetésből élők kategóriájába. Erre az időre a zsidókat felszívták a helyeselt gazdasági ágazatok, és a korábban „haszontalan” személyek zsidók közötti magas aránya már a múlté volt. (Pinkus 1989: 94-95; Salo 1976:213-215)

A XIX. század végén csak nagyon kevés zsidó végzett irodai és hivatalnoki munkát. Az új államberendezkedés viszonyai között ezek a foglalkozások a zsidók számára is nyitottá váltak. 1897-ben körülbelül a zsidók 10 százaléka végzett irodai munkát, jórészt a kereskedelemben és az iparban, illetve a vallási intézményekben. 1926-ban már az összes tisztviselő 25 százalékát tették ki. A forradalmat megelőző időben rengeteg zsidó került a főiskolákra és egyetemekre mind bel-, mind külföldön, és így a zsidó szakemberek száma jelentősen nőtt, a forradalom után berendezkedő államhatalomnak pedig rendkívül megnőtt az igénye a különféle közhivatalnokokra. A régi orosz értelmiség többsége emigrált, és a németek nagy része – akik a cári időben betöltötték ezeket a posztokat – olyan területeken éltek, amelyek már nem tartoztak a Szovjetunióhoz. Egy szocialista tervgazdaságban tulajdonképpen minden közhivatalnok a kormányzati apparátus részét képezte, és ez felgyorsította a zsidó népesség szovjetizációját. A gyorsított ütemű iparosítás és a növekvő hatalmi koncentráció egyre több irodai munkahelyet teremtett, és így az államosítás folyamatának előrehaladtával mind több és több foglalkozás esett a kormányszolgálat kategóriájába. Ezt a lehetőséget a zsidók teljes mértékben kihasználták. 1939-ben a zsidó kenyérkeresők között a hivatalnokok aránya 40 százaléka volt, ami a teljes népességen belül nem érte el a 20 százalékot (17%). (Pinkus 1989:96; Salo 1976:215-218)

Érdekes megfigyelnünk a szabadfoglalkozásuk és az értelmiségiek számának alakulását is. 1897-ben a zsidók 5 százaléka volt szabadfoglalkozású, a teljes népesség 2 százalékos arányával szemben. Az 1920-as évek első felében a szabadfoglalkozású zsidók aránya – az emigráció és a rossz gazdasági helyzet következtében – visszaesett; 1926-ban arányuk 2 százalék körül mozgott, azonban a máshová soroltakkal együtt becslések szerinti arányuk

¹⁸² Érdekes a zsidók ipari ágazatok szerinti megoszlásának változása is. A fém munkások aránya 1926-ban 7, 1931-ben 11 százalék volt. A bányászoké 1926-ban 0,5%, 1931-ben 1,4%. A vegyiparban az arányuk 14 százalékról 11 százalékra csökkent. A klasszikus zsidó foglalkozásokon belül is némi csökkenést tapasztalhatunk: a textiliparban foglalkoztatottak aránya 1926 és 1931 között 73-ról 61 százalékra, az élelmiszeriparban 29-ről 25 százalékra, a nyomdaiparban 36-ról 34 százalékra csökkent, a bőriparban az arányok pedig gyakorlatilag változatlanok maradtak (1926: 49%; 1931:48%). (Pinkus 1989:95)

1928-ra elérte a 10 százalékot. Az értelmiségiek arányát 1939-ben körülbelül 7 százalékra tehetjük. (Pinkus 1989:97)

A zsidó népesség felgyorsult modernizációja az 1920-as évek második felében kezdődött, amit a zsidó fiatalok nagyarányú egyetemi részvétele és tudományos intézményekben betöltött szerepe is mutatott. 1935-ben az egyetemi hallgatók 13 százaléka volt zsidó, az egyetemi posztokra aspirálóknak pedig 18 százaléka. Ezek az arányok még magasabbnak számítanak, ha figyelembe vesszük, hogy a zsidók egy része nem nyerhetett felvételt a felsőoktatásba, mivel a jogfosztottak csoportjához tartozott.

A szovjet zsidóságnak mintegy fele tartozott a közhivatalnoki, szabadfoglalkozású és értelmiségi kategóriákba. A zsidók ezeken a területeken való alkalmazhatóságát az is segítette, hogy körükben rendkívül magas volt az írástudás szintje.¹⁸³ Érdemes megjegyezni, hogy a fenti folyamatok mellett igen lényeges volt a zsidó nők rendkívül magas munkavállalási arányai. Többen közülük a magasabb irányítói és befolyásos szintekre is elértek. Rendszerint a zsidó nők előrelépése sokkal gyorsabb volt, mint nem-zsidó társaiké. (Levin 1989:47; Salo 1976:218)

A kolonizációs program

A szovjet zsidó élet egy másik forradalmi mozzanata a zsidó mezőgazdasági lakosság növekedése volt. 1897-ben az orosz zsidók mintegy 3,5 százaléka élt a mezőgazdaságból, és arányuk 1914-re még ennél is alacsonyabbra süllyedt. A polgárháború időszakában arányuk körülbelül 2 százalék volt. Az I. világháború, de különösen a polgárháború és a pogromok azonban hatalmas károkat okoztak és számos zsidó gazdaságot leromboltak, sok zsidó ennek hatására a városokba költözött. Ezután egy ideig a zsidók visszatérése a mezőgazdaságba mindenféle előzetes terv nélkül haladt előre és nem is korlátozódott a – fent már részletesen tárgyalt – korábbi zsidó kolonizáció területeire. (Pinkus 1989:95; Salo 1976:218-219)

A családok számára teljesen természetes volt, hogy lakóhelyük közelében a hatóságoktól egy kisebb parcellát igényeljenek. Mivel az egyéni kérelmezők rendszerint sokkal kisebb földet kaptak, mint a kollektívák, ezért nagyon gyakran a zsidó családok is kollektívákba tömörültek. A zsidókat, az őket korábban sújtó diszkrimináció miatt, kedvező elbírálásban részesítették. A szabályok szerint csak tényleges földművesek kaphattak földet, de e feltétel alól őket felmentették. Ez a privilégium számos ukrán és fehérorosz parasztban neheztelést váltott ki, mivel az elfoglalt területek nem voltak elegendők a hatalmas földéhség kielégítésére.

Láttuk, hogy az általános gazdasági folyamatok és különösen a zsidóság speciális foglalkozási szerkezete miatt, a zsidók a hadikommunizmus időszakában különösen elkeserítő gazdasági helyzetbe kerültek. Becslések szerint 1918 és 1921 között a zsidók 70-80 százalékának nem

¹⁸³ 1920-ban az arány 70 százalék körül mozgott, amely minden nagy nemzeti csoport arányait jóval meghaladta és a teljes szovjet lakosság átlagos írástudási arányánál kétszer nagyobb volt. 1926-ban az arány 72 százalék volt és 1939-re még tovább nőtt.

volt rendszeres keresete. Az 1920-as évek elején alapvetően külföldi zsidó szervezetek nyújtottak segítséget

Az American Relief Administration (ARA), a Jewish Colonization Association (ICA), valamint az American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) szerepét kell kiemelnünk. A JDC együttműködött a Jevkossal is és így lehetősége nyílt arra, hogy ortodox és nem bolsevik csoportok által fenntartott intézményeket is támogasson. Korábban már beszéltünk a Pogromok Áldozatait Segítő Bizottságról (Jidgezkom), amely szintén ebben az időszakban alakult, ugyancsak a Joint segítségével. (Levin 1988:120-121)

A Jevszekcija olyan megoldást keresett, ami egyrészt „produktivizálja” a zsidóságot, másrészt pedig a zsidók számára „nemzeti megoldást” jelenthet azáltal, hogy egyfajta területiséget biztosít számukra. Megoldásnak a zsidók tömeges mezőgazdaságba irányítása látszott. Az 1920-as évek elején mindez önszegélyezés segítségével, kevés közvetlen kormányzati segítséggel indult meg. Sokáig egyedül az 1880-ban alakult zsidó szociális segélyező szervezet, az ORT (Szervezet a Rehabilitációért és a Képzésért) nyújtott pénzügyi és szakmai segítséget, amely forrásainak legnagyobb részét külföldről kapta. E viszonylag sikeres népi kezdeményezés hatására a szovjet vezetők is egyre inkább gondolták úgy, hogy ez egyrészt alkalmas lehet a jogfosztott zsidók sokrétű problémájának megoldására, miközben ezáltal a növekedéshez olyan nagyon szükséges valuta is beáramlik az országba. Hivatalos lépéseket azonban egészen 1924-ig nem tettek. A zsidók is egyre nagyobb számban vélekedtek úgy, hogy a kolonizáció számos problémára megoldást jelenthet: átalakíthatja az „egészségtelen” zsidó foglalkozási struktúrát, enyhítheti az éhínséget, az iparba való beáramlásnál sikeresebben segítheti a zsidóság identitásának megőrzését, hozzájárulhat egy újfajta zsidó kultúra kialakulásához. (Levin 1988:122-126; Salo 1976:219)

1924 augusztusában a zsidó kolonizáció koordinálására létrehozták a Zsidó Földműves Telepítési Bizottságot (KOMZET¹⁸⁴), amelynek munkáját 1925 januárjától egy ugyanebből a célból létrehozott társaság, a Zsidó Földműves Telepítési Társaság (OZET¹⁸⁵) segítette. Ez utóbbinak leginkább a propaganda és az adománygyűjtés volt a feladata. A létfontosságú külföldi segély a kormány és a JDC formális megállapodása alapján érkezett az országba, amelyet 1924 novemberében írtak alá. A megállapodás életre hívta a Joint mezőgazdasági együttműködésre szakosodott „leányszervezetét”, az Agro-Jointot. A KOMZET kiterjedt vizsgálata és az elhúzódo egyeztetések után, a bizottság Ukrajnában és a Krím-félszigeten választott ki bizonyos területeket a koncentrált zsidó kolonizáció számára. (Levin 1988:131; Salo 1976:219)

Az Ukrajnában kiválasztott három közigazgatási régióban a zsidók abszolút többségben voltak, arányuk 70 és 86 százalék között mozgott, azonban nagyszámú nem-zsidó szomszéddal voltak körülvéve. Nyilvánvaló, hogy a KOMZET ezen a módon akarta megakadályozni, hogy ezek a régiók kizárólag zsidóvá váljanak, mivel féltek attól, hogy ez a kolonizációban részt vevő zsidókban felszítja az önálló nemzeti törekvéseket. A Krím-félsziget még Ukrajnánál is sokkal ígéretesebbnek tűnt, mivel bővelkedett természetes erőforrásokban és igen gyéren lakott volt. A

¹⁸⁴ A jiddis rövidítés: KOMERD.

¹⁸⁵ A jiddis rövidítés: GEZERD.

telepeseknek sokféle nehézséggel kellett megküzdeniük: általában nem voltak hozzászokva az ilyen típusú fizikai munkához, ezen kívül alkalmazkodniuk kellett a természet szeszélyeihez, az infrastruktúra hiányosságaihoz. A kormány szabad földet biztosított, némi eszközt és vetőmagot. Ezen kívül a telepesek alacsonyabb szállítási díjakat fizettek, valamit három évre mentesültek az adófizetés és a katonai szolgálat alól. A házak építésére, az állatállomány, a szükséges gépek és az alapvető szükségletek kielégítésére szolgáló forrásokat az Agro-Joint biztosította. Ezen kívül az Agro-Joint szakemberei a mindennapi problémák megoldásában is segítettek, tanácsokat is adtak. (Levin 1988: 131-134; Salo 1976:219)

1929-ig 22,5 millió rubelt fordítottak a zsidók mezőgazdasági letelepítésére, amelynek 75 százalékát a külföldi zsidó szervezetek állták. A beérkező segélyek 1927-28-ban érték el a csúcspontot, utána csökkenni kezdtek, miután az adományozók és a szakértők egyre inkább kezdték a szovjet mezőgazdaság jövőbeli kollektivizálásának jeleit látni. (Levin 1988:140)

A zsidó élet ilyen mérvű átalakítása tisztán előrevetítette a zsidó gazdasági struktúra forradalmi változásait, ami a nyugati baloldali körökben csodálatot keltett. A zsidó kolonizáció jó néhány szovjet és zsidó vezető lelkes támogatását is bírta. Mindazonáltal a projekt bizonyos zsidó kommunisták körében vitát váltott ki a szovjet zsidóság gazdasági és társadalmi modernizációjával kapcsolatban. Az egyik nézőpont a szovjet zsidóság modernizációját egy fokozatos folyamatként látta, amely a mezőgazdasági kolonizációval kezdődik. A második megközelítés a nagymérvű iparosítást hangsúlyozta és a nagyon gyors industrializációt, urbanizációt és asszimilációt szorgalmazta. A Jevszekcija vezetősége a két szélsőséges álláspont között szeretett volna maradni, de valójában mindkettőt támogatta, mivel úgy gondolta, hogy ugyanazt a végcél szolgálják, nevezetesen a proletárdiktatúra megerősítését.

A Jevszekcija a zsidók letelepítését egyrészt a gazdasági modernizáció és a nemzeti konszolidáció legfőbb eszközének tekintette. Másrészt pedig úgy gondolta, hogy egy ilyen program alkalmas lesz a zsidókat eltéríteni a cionisták palesztinai csábításától. A szovjet földön való területiális alappal lehetőség nyílt az objektív feltételek megteremtésére, amely – ahogyan akkor gondolták – kikényszeríti a zsidóság redefinícióját. (Levin 1988:142-144)

A zsidó kolonizáció a kezdeti években tehát hatalmas léptekkel haladt előre: az 1926-os népszámlálás adatai szerint a Szovjetunióban a zsidó kenyérkeresők 8 százaléka foglalkozott mezőgazdasággal, majd 1930-ra ez az arány elérte a 11 százalékos szintet. Az előre kitűzött célt, amely félmillió zsidó letelepítéséről szólt, azonban így sem érték el. Ha a zsidó kolonizáció a megkezdett ütemben az 1930-as évek után is folytatódott volna, akkor ez minden bizonnyal forradalmasította volna a zsidó társadalom gazdasági szerkezetét, és mindenképpen együtt járt volna az általános történelmi trend, a zsidóság faluból városba áramlásának, megfordulásával. Azonban ez végül a Szovjetunióban sem következett be, mert a folyamat az 1930-as évek elején megtorpant, majd ugyanennek az évtizednek a második felében az ellenkezőjére fordult.

Bár formálisan egyik tervet sem függesztették fel, azonban hagyták, hogy fokozatosan elsohadjon. Ennek legfontosabb oka nem volt más, minthogy az ekkor, az első két ötéves tervvel beinduló extenzív iparosítás rengeteg embert irányított a mezőgazdaságból az iparba. További okként említhetjük, hogy a szovjet mezőgazdasági szerkezet erőszakos, óriási méretű kollektivizálása hatalmas akadályokat gördített az Agro-Joint tevékenysége elé. Ezen kívül a

szervezetek demokratikus elkötelezettségű hivatalnokai gyanakodva nézték a kulákok lemészárlását vagy munkatáborokba hurcolását, amely a kollektivizálás folyamatát kísérte. Az Agro-Joint szovjet tisztségviselői sem kerülhették el Sztálin 1936-38-as tisztogatásait, így mindezek eredményeként 1939-re a mezőgazdaságban foglalkoztatott zsidók aránya az 1926-os szint alá süllyedt (6%), és nagy részük kolhozokban dolgozott. (Pinkus 1989:96; Salo 1976:219-223)

Birobidzsán

Az az elképzelés, hogy a mezőgazdasági letelepítésen keresztül megvalósulhat a zsidók nemzeti újjáéledése alapvetően Mihail Kalinyintól származott. Kalinyin a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságának elnöke volt, vagyis formálisan államelnök. 1926 novemberében az OZET kongresszusán beszédet tartott, amiben többek között elmondta, hogy a zsidóság előtt álló egyik legnagyobb feladat nemzetiségi identitásának megtartása. A zsidó kolonizáció az önmegtartás egy formája, reakció, amit a zsidóság az asszimilációra, a nemzeti erózióra ad. A zsidó nemzetiség megtartása érdekében a zsidóság viszonylag nagy részének – legalább néhány százezer embernek – mezőgazdasági népességgé kell alakulnia. (Abramsky 1978:69)

Láttuk, hogy Ukrajnában és a Krím-félszigeten sikeres kolonizáció zajlott. Azonban egyrészt 1928-ban megkezdődött az első öt éves terv megvalósítása, ami nagyon sok zsidót ösztönzött arra, hogy az iparban vállaljon munkát, másrészt pedig ezeken a területeken az általános földéhség miatt a zsidók betelepülése mindig az ott élők ellenállásába ütközött. (Abramsky 1978:70; Levin 1988:283)

Az OZET és a Jevszekcija vezetői hamar megértették, hogy valahogyan megoldást kell találni a zsidóságon belüli tömeges szegénységre. Azt javasolták a szovjet hatóságoknak, hogy keressenek egy új területet, amely szabad, ritkán lakott és így az oda érkezőknek nem kell számolniuk a helyi lakosság ellenállásával. A Birobidzsán projekt nem zsidó kezdeményezésű program volt, hanem a Mezőgazdasági Népbiztosságtól származott. Valójában az OZET néhány tagja hevesen ellenezte azt, mert úgy gondolták – látni fogjuk, nem is alaptalanul –, hogy a kiválasztott terület, különösen a Szovjetunió európai területeitől való távolsága, illetve szélsőséges klímája miatt alkalmatlan a kolonizációra. (Abramsky 1978:70)

Birobidzsán a Távol-Keleten, az orosz-kínai határon található a Bira és a Bidzsán folyók összefolyásánál. A területet, amelynek nagysága körülbelül 30.000 négyzetkilométer, Oroszország 1858-ban foglalta el és a húszas évek közepén csak körülbelül 30.000 ember lakta. A terület nagy része sűrű őserdővel borított hegyvidék, más részén mocsár található. Klímája rendkívül szélsőséges: a tél nagyon hosszú és hideg, a rövid nyáron pedig elviselhetetlenül párázós hőség tombol. A főváros, Birobidzsán a traszszibériai vasútvonal egyik állomása. (Levin 1988:283)

Birobidzsán kiválasztásának – a gyér lakosságon kívül – több oka volt. A határ menti területen több katonai veszély is fenyegetett. Egyrészt a Szovjetunió tartott attól, hogy Kína – saját területén nem bírván eltartani az erősen túlnépesedett lakosságot – menekülteket telepít a szomszédos, gyéren lakott területekre. Ezen kívül, hamarosan világossá vált, hogy Birobidzsán sikeres zsidó kolonizációja csökkentheti egy Japán által indított távol-keleti terjeszkedés veszélyét. Harmadrészt Japán 1931-es mandzsúriai invázióját látva, az oroszok úgy gondolták, hogy egy fegyveres konfliktus esetén a terület betelepítése megoldása lehet az esetleges japán-orosz háború egyik legnagyobb problémájának, nevezetesen a távol-keleti területek ellátásának.¹⁸⁶ (Salo 1976:194-195) Az ország védelmi szempontjain kívül fontos volt a távol-keleti területek fejlesztése, az ott lévő természetes erőforrások kiaknázása, amit az első öt éves terv is előirányozott. A kormányzat úgy gondolta, hogy egy zsidó autonóm terület megteremtésének ígérete a külföld, különösen Amerika¹⁸⁷ morális és pénzügyi támogatását eredményezheti. Végül, de nem utolsósorban úgy gondolták, hogy a Távol-Keleten létrehozandó másik zsidó anyaország javaslata alááshatja a még mindig erős cionista érzelmeket mind a szovjet, mint a külföldi zsidók körében. Miközben a cionizmust a brit imperializmus eszközének bélyegezték, ezt az új törekvést úgy mutatták be, mint ami egyrészt segítheti a zsidók rendkívül szükséges gazdasági újrastratifikálását, valamint a zsidókat is saját területtel rendelkező – a sztálini értelemben vett – „valódi” nemzetiséggé teheti. A Birobidzsánról szóló propagandát mindig a cionizmus elleni agitációra használták, miközben sokszor éppen cionista szlogeneket fogalmaztak újra. (Abramsky 1978:70-71; Levin 1988:284-285; Lustiger 2003:60; Salo 1976:194)

1927-ben expedíciót küldtek Birobidzsánba a terület felmérésére. Az erről készült jelentés rengeteg hiányosságra, nehézségre figyelmeztetett: úthálózat és infrastruktúra hiánya, áradó folyók, hatalmas esőzések. Felhívták a figyelmet, hogy a kolonizáció itt csak jól előkészített tervezés és előkészítés után történhet. Előrejelzésük szerint az első betelepülők 1929-ben érkezhetnek majd. A jelentést, amely több kötetnyire rúgott, sohasem vitatták meg, és csak a Birobidzsán terv elfogadása után említették hivatalosan. 1928 márciusában a területet átadták a KOMZET-nek a szabad területek dolgozó zsidókkal történő betelepítésének céljából. Azokat, akik elleneztek a tervezetet vagy baloldali elhajlóknak vagy nacionalistának bélyegezték: a projekt ellenzői hamarosan teljesen eltűntek. Már ekkor sem zárták ki annak lehetőségét, hogy a későbbiekben a területen autonóm zsidó nemzeti, adminisztratív területet

¹⁸⁶ Fontos megemlíteni, hogy a távol-keleti háborúban való ilyen közvetlen részvétel volt éppen az, ami sok orosz zsidót eltántorított attól, hogy a területre költözzön, illetve sok külföldi zsidót attól, hogy anyagilag támogassa a programot.

¹⁸⁷ Fontos, hogy az Amerikai Egyesült Államok ekkor még nem ismerte el a Szovjetuniót. Erre csak 1933-ban került sor.

hoznak létre. Ekkor még a nem zsidók letelepedését megtiltották. (Abramsky 1978:72; Levin 1988:284-285)

Az elképzelés, hogy a területtel nem rendelkező nemzetiségek számára a jövőben önálló területet kell létrehozni, nem mástól, mint Lenintől származik. Lenin 1913 végén írta meg *Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan* című cikkét, amiben többek között azt írja, hogy a nemzeti elnyomás minden kétségen felül úgy számolható fel, ha autonóm területeket hoznak létre, amely felé az adott nemzetiség tagjai, akár a világ más országaiból is „gravitálhatnak”.

Birobidzsánt külföldön is előszeretettel reklámozták, különösen – ahogyan korábban írtuk – az amerikai zsidóság körében. Jó néhány pénzszerző társaság alakult, találkozókat tartottak, különböző kiadványokat adtak ki. A támogatás alapvetően a nem-cionista csoportoktól, illetve a zsidó territorializmus híveitől érkezett. Az 1930-as évek közepén a Németországban erősödő zsidóüldözés áttételesen szintén hozzájárult Birobidzsán támogatásához. A támogatásban a legaktívabb szervezetek az IKOR (Amerikai Társaság a Zsidók Kolonizációjáért a Szovjetunióban) és az Ambidjan (Amerikai Bizottság Külföldi Zsidók Birobidzsáni Letelepítéséért) voltak. (Levin 1988:291-292)

A korábbi jelentés által elengedhetetlennek minősített pontos, tervezett előkészítés elmaradt. Ugyan 1928-ban az OZET képviselői a területre érkeztek, hogy azt a betelepítésre felkészítsék, azonban alapvető dolgok – lakónegyedek, megművelhető földterület, az építkezéshez szükséges faanyag – nem álltak az első telepesek rendelkezésére. A korábbi figyelmeztetések ellenére már 1928 folyamán több száz zsidó érkezett Birobidzsánba annak ellenére, hogy a körülmények tarthatatlanok voltak. A tervek minden évben tízezres nagyságrendű elvárt zsidó bevándorlásról beszéltek, amelynek csak egy töredéke valósult meg. 1930-ig mintegy 2.000 zsidó érkezett a területre, amelynek körülbelül egynegyede nagyon gyorsan el is ment. 1930-ban körülbelül 1.500 zsidó élt itt, ami a mintegy 37.000 fős teljes lakossághoz képest 4 százalékos arányt jelentett. A nem-zsidók bevándorlása már 1932-ben elkezdődött, azonban 1934-től jelentősen felgyorsult és sokszor számban felülmúlta az ideérkező zsidókat. 1935-ig összesen mintegy 36.000 zsidó érkezett ide, azonban csak 14.000-en maradtak. Ebben az évben volt a legnagyobb a teljes népességben belül a zsidók aránya: 23 százalék. 1936-ban és 1937-ben még viszonylag nagyszámú zsidó telepes érkezett Birobidzsánba, azonban 1938-tól a bevándorlás drasztikusan visszaesett, a KOMZET-et és az OZET-et bezárták. A Jevszekcija és az OZET korábbi vezetői közül sokan a tisztogatások áldozatai lettek. (Abramsky 1978:73-74; Levin 1988:302)

Annak érdekében, hogy a Birobidzsán projektet a zsidók számára vonzóbbá tegyék, 1934 májusában a Szovjet Kormány a területet zsidó autonóm területté nyilvánította. A Szovjetunió elnöke fontos beszédet tartott az alkalomból, ahol 1926-ban elmondott – korábban említett – beszédéhez néhány rendkívül fontos részletet hozzátett. Ebben a beszédben a következőképpen indokolta a zsidó autonóm terület létrehozását. Az országban mintegy hárommillió zsidó él, akiknek nincsen saját államuk és ezzel a tulajdonságukkal az egyedüliek a Szovjetunióban. Egy ilyen régió megteremtése e nemzetiség normális fejlődésének egyetlen eszköze. Ezen kívül kijelentette, hogy a szovjet vezetők Birobidzsánra már most a zsidó nemzeti államként tekintenek, és amikor már legalább 100.000 zsidó telepedett le a területen, a szovjet kormány meg fogja fontolni egy Szovjet Zsidó Állam megteremtését. Kiemelte a szovjet Távol-Kelet védelmének a fontosságát. Természetesen támadta a cionizmust, miközben elismerte a Joint nélkülözhetetlen segítségét. (Abramsky 1978:74-74)

Két és fél évvel később azonban maga Sztálin, a nemzetiségi ügyek elismert szakértője tette nyilvánvalóvá, hogy a Kalinyin által leírt szép jövő soha nem jön el. Sztálin 1936-ban a Szovjetek Rendkívüli VIII. Össz-szövetségi Kongresszusán beszédet mondott a készülő alkotmány tervezetéről. Anélkül, hogy a zsidókat vagy Birobidzsánt említette volna, kinyilvánította, hogy ahhoz, hogy egy autonóm terület szovjet köztársasággá válhasson három feltétel egyidejű teljesülésére van szükség. Először is az adott területnek határterületnek kell lennie, vagyis nem veheti körül minden oldalról a Szovjetunió. Másodszor a köztársaság nevét adó nemzetiségnek az adott terület lakosságának többségét kell alkotnia. Harmadszor pedig a lakosság számának el kell érnie az egymilliót. Arra sem volt igazán remény, hogy Birobidzsán a második feltételnek valaha is megfelelhessen, de tulajdonképpen kizárt volt, hogy a harmadiknak valaha is meg fog. A zsidóság újra csak kívül esett Sztálin meghatározásán, ördögi körbe került: nem volt esélye arra, hogy saját területe legyen, és így a sztálini nemzetiség kategóriájának sem felelhetett meg. (Abramsky 1978:74-75)

A háború után a moszkvai Zsidó Antifasiszta Bizottság még egyszer kísérletet tett a birobidzsáni bevándorlás fellendítésére. 1946-1948 között körülbelül 6.300 zsidó érkezett ide, azonban amikor 1948 novemberében a zsidó intézményeket bezárták a bevándorlás gyakorlatilag megszűnt. Az 1959-es népszámlálás 14.269 zsidót számlált a 162.856 fős teljes népességből, ami 9 százalékos részesedést jelent. Az itt élő zsidóknak csak 39 százaléka vallotta, hogy jiddis anyanyelvű. (Abramsky 1978:75-76)

A vallás helyzete a Szovjetunió első évtizedeiben

Köztudomású, hogy a kommunista ideológia a vallást a népek ópiumának tartotta. Lenin is leírta 1905 decemberében, *Szocializmus és vallás* című esszéjében, hogy a kommunista propagandának természetesen része az ateizmus. Nem kétséges, hogy a hosszú távú szovjet cél tehát egy teljesen ateista társadalom megteremtése volt. Ebből a nézőpontból a templom és a zsinagóga a közönyös és visszamaradt tömegek maradi igényeiről gondoskodott, és eltérítette őket a társadalmilag hasznos tevékenységektől, míg a papság parazita elem, amelyet azért fizetnek, hogy e nemkívánatos káros szenvedélyt kiszolgálja. A bolsevikok azonban a vallás felszámolásában sokszor alkalmazkodtak a pillanatnyi helyzethez és a rövid távú politikai nyereség érdekében átmenetileg hajlandóak voltak feláldozni az ideológiai szigort. (Levin 1988:68)

A zsidóság esetében a vallás elleni harc mindazonáltal különösen kíméletlen és mindent átható volt. A zsidók vallási szokásai ugyanis az élet minden területét, magát a mindennapi életet szabályozták. Ezen kívül esetükben a vallás azokkal a nemzeti érzésekkel is összekapcsolódott, amit a bolsevikok minden igyekezetükkel próbáltak felszámolni. (Levin 1988:70)

Az első hivatalos aktus, amely érintette a vallást az 1917. november 2-án kiadott jognyilatkozat volt, amely mindenfajta nemzeti-vallási privilégiumot és korlátozást eltörölt. 1917 decemberében minden vallási szervezetet arra utasítottak, hogy iskoláikat, szemináriumaikat és intézményeiket adják át az Oktatási Népbiztosságnak. 1918 januárjában a vallás és az állam, valamint az oktatás és a vallás elkülönítésére törvényt hoztak, ami azután a későbbi törvénykezésnek is alapja lett.

Az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság első, 1918-as alkotmányának 13. cikkelyében az erre vonatkozó rész a következőképpen hangzott: „Abból a célból, hogy a dolgozók tényleges lelkiismereti szabadsága biztosíttassék, az egyház elválasztatik az államtól és az iskola az egyháztól, és a vallási és vallásellenes propaganda szabadsága minden állampolgár jogául ismertetik el.”¹⁸⁸

1919 februárjában egy körlevelet adtak ki, amely arról szólt, hogy a templomok, zsinagógák, imatermek milyen körülmények fennállása esetén zárhatók be. Ilyenek voltak többek között a lakáshiány, kórház, egészségügyi intézmények, kulturális, oktatási intézmények létesítésére, vagy „a tömegek követelésének engedve”. 1919 júliusában a Központi Zsidó Népbiztosság kiadta a hitközségek megszüntetéséről szóló rendeletét, amelynek végrehajtása azonban nem

¹⁸⁸

Az

Alkotmány

teljes

szövege:

http://www.sulinet.hu/tovabbtan/felveteli/2001/26het/tortenelem/szovjet_alkotmany.html

volt egységes: általában azokon a helyeken, ahol nem volt helyi Jevszekcija, illetve Jevkom, ott a kehila szabadon működhetett tovább. (Levin 1988:69-70, 74-74, 81; Pinkus 1989:98)

A vallással kapcsolatos törvényhozás következő fontos állomása az az 1929. áprilisi törvény volt, amely mindennemű vallási tevékenységet erősen korlátozott, és amely egészen 1975-ig érvényben maradt. Ebben az évben ezen kívül még két – az 1980-as évek végéig érvényben lévő – törvényt fogadtak el, amelyek tovább pontosították a szovjet polgárok vallással kapcsolatos jogait és kötelességeit, valamint a vallási felekezetek státusát.

A vallási közösségek számára a másik problémát az összejövetelek helyszínének megtalálása, illetve az erre való engedélyek megszerzése jelentette. A zsidó imatermek alapvetően három típusba voltak sorolhatók: (1) zsinagógák, amelyeket kifejezetten erre a célra építettek; (2) kis imatermek, amelyeket sokszor magánlakásokban rendeztek be; valamint (3) átmeneti imaközösségek, amelyek magánlakásokban találkoztak. A nehézségekhez az is hozzájárult, hogy még az engedélyezett vallási összejövetelek esetében is fennállt, hogy azokat a hatóság bármikor berekeszthette. A bérleti szerződések indoklás nélkül felmondhatók voltak. 1929-ben bevezették a folyamatos munkahetet, amit szintén a vallás elleni sikeres harc eszközének tartottak. 1932-ben a vallási ünnepnapok megtartását még nehezebbé tették azáltal, hogy az ezzel megvádoltakat megfosztották az élelmiszerjegyeiktől és a lakásuktól. Bármely vallásos társaság által folytatott vallásos propaganda illegális volt. (Levin 1988:84; Pinkus 1989:99; 288)

A vallással kapcsolatos törvénykezésnek mindvégig rendkívül fontos eleme volt az állam és a vallás szétválasztásának modern elve, azonban az intézkedéseket végignézve egyértelműen látszik, hogy ennél sokkal többről volt szó: a szovjet hatalom kifejezetten ellenséges volt a vallásokkal szemben.

A vallással kapcsolatos szovjet jogalkotás főbb intézkedései a következők voltak: (1) Az egyházaknak nem lehetett tulajdonuk, ezért ezeket az államtól kellett bérelniük. A bérbeadás akkor történhetett meg, ha húsz személy (*dvacatka*) felelősséget vállalt érte a fenntartási, esetleges javítási költségeket is beleértve. (2) Egyházak nem szedhettek adókat és nem gyűjthettek pénzt, kivéve az istentiszteletek alkalmával önként felajánlott adományokat. (3) Vallási szervezetek többé nem bírtak jogi személyiséggel. (4) Minden egyházak által fenntartott egészségügyi és oktatási intézményt bezártak. (5) A polgárok magán úton szabadon tanulhattak a vallásról és taníthatták azt, de a vallási oktatást minden állami és magán oktatási intézményben megtiltották, kivéve a speciális teológiai szemináriumokat. (6) Mindenféle térítő tevékenységet megtiltottak. (7) Részletesen szabályozták az egyházak jogait arra, hogy különböző vallási tevékenységet folytassanak. (8) A templomokat, zsinagógákat, istentiszteleti helyeket a kormányzati szervek bezárhatták. (9) A papság valamennyi tagját megfosztották polgári jogaiktól. (Levin 1988:70; Pinkus 1989:99)

A vallás elleni harc intenzitását sokszor a pillanatnyi helyzet befolyásolta és ez időszakonként viszonylag sokat változott. 1920-ig a vallások elleni tényleges támadások mérsékeltek voltak, bár láttuk, hogy vallásellenes törvényeket már ekkor is hoztak. 1918 elején az állam és az egyház elválasztását kimondó januári rendelet alapján a zsinagógák lefoglalását tervezték, azonban ezek 1921-22-ig viszonylag ritkák voltak. A hatalom el volt foglalva hatalmának kiterjesztésével és megszilárdításával, valamint az ellenséges politikai erőkkel szembeni küzdelemmel. Ezen kívül a belső ellenállás is igen nagy volt. A kormány a régebbi zsidó politikai mozgalmak letörésén munkálkodott. A Jevszekcija és a Jevkom 1920-ig nem szervezett kampányt a zsidó vallási-jogi rendszer és vallási tisztviselők ellen. (Pinkus 1989:100)

1921 – a polgárháború befejezése – után a vallás maradt a teljes kommunista befolyás utolsó akadályja. A szovjet kormány, a pártaktivisták, a központi apparátus és a nemzetiségi szekciók támadást hirdettek a különböző vallások ellen. Ahogyan korábban írtuk a Jevszekcija része volt a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztályának, amelyet a Központi Bizottság 1921. júliusi határozatának megfelelő vallásellenes kampány kivitelezésével bíztak meg. A kommunista párt azt akarta, hogy a zsidó hit ellen maguk a zsidók lépjenek fel, mert el akarták kerülni az antiszemitizmus vádját.

A vallásellenes propaganda a zsidóság esetében ebben az időben a következő formákban öltött testet: (1) Hatalmas méretű propagandát indítottak valamennyi tömegkommunikációs csatornán.¹⁸⁹ A zsidó hit ellen cikkek jelentek meg a jiddis újságokban, speciális előadásokat, konferenciákat, találkozót tartottak a párton kívüli zsidó munkások számára. (2) A vallási oktatás tilalmát felhasználva harcot indítottak az ultraortodoxok és a jesivák ellen. (3) Kampányt kezdtek a vallásos elemi iskolák, a héderek ellen. (4) A „tömegek követelésének engedve” kisajátították és bezárták a zsinagógákat, és „kulturális központokká” alakították azokat. A Jevszekcija tagjai általában erőszakot is alkalmaztak a közösség ellenállásának megtörésére. Végül sikerült bezárniuk a központi zsinagógákat, azonban néhány kisebb továbbra is működött. (5) Ádáz harcot kezdtek a vallásos ünnepek ellen elsősorban azzal, hogy a vasárnap lett az általános munkaszüneti nap. Bárkit, aki szombaton megtagadta a munkát klerikálisnak, reakciónak és szovjetellenesnek bélyegeztek, ami letartóztatást és bírósági tárgyalást vonhatott maga után. Az állatok kóser módon való rituális vágását megtiltották. A körülméletét úgyszintén. (6) Megindult a rabbik és más vallási tisztségviselők zaklatása, sőt letartóztatása, ami az 1920-as évek vége felé egyre intenzívebbé vált.

1924 és 1928 között a vallás elleni kampány némileg lelassult, aminek külső és belső okai egyaránt voltak. Korábban már említettük, hogy a szovjet nemzetiségi politika az 1920-as években megváltozott: ez volt az úgynevezett *korenizácija* („meggyökereztetés”) időszaka, amelynek lényege a bolsevizmus „beoltása, meggyökereztetése” volt a nem orosz kisebbségek körében. Ezt különböző párt és kormányzati intézmények segítségével gondolták végrehajtani, amelyek a különböző nemzetiségekhez tartozókat a saját nyelvükön oktatták, és amelyek tehát

¹⁸⁹ A könyvek számáról pontos adatokkal rendelkezünk. 1921-1923 között tizenhárom orosz és hét jiddis nyelvű könyv jelent meg, ami a zsidó vallás ellen agitált.

– Sztálin 1925-ös jelmondatához híven – formájukban nemzetiek voltak, de tartalmukban bolsevikok. Ez a zsidók számára számos jiddis iskola, napilap, hetilap és színház létrehozását jelentette. Soha a történelemben nem volt példa arra, hogy egy állam ennyit investált volna jiddis intézményekbe és ennyire támogatta volna a jiddis kultúrát. A zsidók egészében véve azonban inkább elutasították ezt, mivel úgy látták, hogy az állam felülről próbálja megváltoztatni az autentikus, gyökerekkel rendelkező judaizmust; egy olyan állam, amely a zsidó értékeket és hagyományokat erodálni és nem megőrizni akarja. Azok pedig, akiket nem érdekelt a hagyományos zsidó kultúra, ki akarták használni az újonnan megnyíló oktatási és szakmai lehetőségeket, ahol az orosz nyelvnek sokkal nagyobb hasznát vették, mint a jiddisnek. A szovjetek *jiddisizáció* politikája tehát elbukott. (Gitelman 1998:6-7) A nemzetiségi politika fent jellemzett változásai azonban a vallással szembeni bánásmódnak kedveztek. Az enyhülés második oka az volt, hogy a Szovjetunió szélesíteni akarta gazdasági és diplomáciai kapcsolatait a világ többi részével. Harmadik okként pedig azt említhetjük, hogy ez a korszak volt a NEP időszaka, amelyik éppen annak a falusi népességnek a helyzetén kívánt javítani, amit erős vallásosság jellemzett. A zsidósággal kapcsolatban pedig egy negyedik ok is szerepet játszott: a Jevszekcija éppen ebben az időben gyorsította fel zsidó kolonizációs tevékenységét, ami nagy részben olyanokat érintett, akik a hagyományos zsidó életformát követték, és így a Jevszekcija ezen a ponton nem akart egyszerre a zsidó vallás ellen is harcolni. Az enyhébb bánásmódnak köszönhetően számos regisztrált és kisebb, nem regisztrált vallási közösség is működött. Bár 1924-ben még voltak zsinagóga foglалások, ezek az 1925-1927 közötti időszakban szüneteltek. (Levin 1988:82-83; Pinkus 1989:102)

A vallásellenes kampány felgyorsulásának első jelei 1927-ben mutatkoztak és 1928-ban igen erőteljessé váltak. A változások egyrészt a nemzetiségi politika megváltozásának, másrészt a NEP-ből való kihátrálásnak tudhatók be. A helyzet 1929-től azután gyökeresen megváltozott, amikor megkezdődött a sztálini erőszakos kollektivizálás és szigorú gazdaságpolitika. (Levin 1988:83; Pinkus 1989:103)

Az 1929 és 1939 közötti tíz év alatt kíméletlen harc folyt a vallások ellen. A vallásellenes kampány 1929 őszén kezdődött az Orosz Ortodox Egyház elleni terrorhullámmal, ami azután a többi felekezetre is kiterjedt. A cél a vallás teljes kiirtása volt. A vallás betartását a kollektivizálás elleni támadásnak értékelték. (Levin 1988:234; Pinkus 1989:103)

A Szovjetunióban a vallásellenes harc társadalmi bázisának összefogására 1925-ben létrehozták az Ateisták Szövetségét, ami azután a Harcos Ateisták Szövetsége nevet viselte. Tagsága folyamatosan és ugrásszerűen emelkedett. 1926-ban mintegy 87.000, 1927-ben már több mint 183.000 tagot számlált, azonban 5,5 millió taggal 1932-ben érte el csúcspontját. 1933 és 1936 között a tagok száma csökkent és bár 1938-ra ismét némi emelkedés volt tapasztalható, azonban a tagok száma ekkor már nem érte el a 2 milliót. (Pinkus 1989:103)

1929-től a zsidó vallás elleni publikációk száma megnőtt és stílusuk, mondanivalójuk egyre szélsőségesebbé vált. Míg a korábbi éveket inkább a nem-vallásos oktatás jellemezte, ekkor kifejezetten vallásellenes oktatás zajlott. A Jevszekcija, működésének utolsó évében, 1930-ban komoly keresztűzbe került és a párttal szembeni lojalitását egy kiterjedt propaganda-kampánnyal kívánta demonstrálni. 1929-1930-ban számos rabbit, vallástanárt, *saktert*¹⁹⁰, *móhélt*¹⁹¹ letartóztattak, száműztek, sőt arra is akadt példa, hogy kivégeztek. Az ellenük felhozott egyik gyakori vád az volt, hogy a külföldnek kémkednek és az imperializmust, a reakciót szolgálják. 1930 és 1933 között a titkosrendőrség is erőteljes vallásellenes tevékenységbe kezdett. A zsinagógákat és templomokat szisztematikus módon bezárták, és a hivatalnokokat tömegesen tartóztatták le. A vallásos kiadványok publikálását megtiltották. 1934 és 1937 között a vallásellenes kampány újult erővel folytatódott és a helyzet 1938 után még rosszabbá vált. (Levin 1988:84; Pinkus 1989:103)

Idővel a durva adminisztratív intézkedések és az állandó vallásellenes propaganda hatására az ünnepek megtartása csökkent. Ez legnagyobb mértékben a fiatal zsidókra volt jellemző, akik oktatási lehetőségeiket és jövőbeli állásaikat féltették. (Levin 1988:234)

Zsidó oktatás

A zsidó oktatás a XIX. és XX. század fordulóján három pilléren nyugodott: a héberen, az oroszra és a jiddisen¹⁹². Először a héber nyelvvel, és így a héber nyelvű oktatással való leszámolás volt soron.

Kezdetben a szovjet rezsim nem mutatott igazi érdeklődést a héber nyelv elleni harc iránt. A korábbi anticionisták azonban, akiknek nagy része most a Jevszekcija tagja volt, többször sürgették a szovjet hatóságokat, hogy indítsanak támadást ellene. Azt közvetítették, hogy míg a jiddis a nép nyelve, a héber a burzsoá-kapitalistáké, a cionistáké és a rabbiké, vagyis osztályellenségeké, akik ellen harcolni kell. 1918 végétől egyértelműen kezdetét vette a héber nyelv elleni kampány, amely változó intenzitással folyt. A harc legfontosabb célpontjai a héber nyelvű oktatás, könyv- és újságkiadás, valamint tudományok kutatás voltak. (Levin 1988:98-113)

1918 augusztusában a Nemzetiségi Ügyek Népbiztossága rendeletben mondta ki, hogy az oktatás nyelvének az anyanyelvnek (vagyis a jiddisnek) kell lennie. 1920 decemberében megszüntették a hédereket.

A szovjet oktatási rendszert 1918-ban hozták létre. Kétféle oktatási intézmény létezett: a 8-13 éves gyerekek számára az elemi iskola (5 osztály) és a 13-17 éves gyerekek számára a

¹⁹⁰ Képzett metsző, aki az étkezési törvények előírásainak megfelelően végzi a vágást, hogy a hús kóser legyen.

¹⁹¹ Képzett, szertartásos körülmetélő, aki a zsidó fiúcsecsemő előbőrét eltávolítja általában a születés utáni nyolcadik napon.

¹⁹² A jiddis nyelvű iskolákat 1914-ben törvényesítették.

középfokú oktatási intézmények (4 osztály). 1930-ban az elemi iskolát kötelezővé tették és az oktatást háromszintűvé alakították: 1-4. osztály – elemi; 5-7 osztály – részleges középfokú; 8-10. osztály – teljes középfokú.

1918 és 1923 között a jiddis iskolahálózat létrehozása számos akadályba ütközött. Ezek a következők voltak: (1) a helyi hatóságok ellenállása a zsidó nacionalizmus iránti ellenállás miatt; (2) a zsidó lakosság nem akarta gyerekeit a Jevszekcija felügyelete alatt működő jiddis iskolákba küldeni; (3) tankönyvhiány uralkodott; (4) kezdetben a jiddis nyelvű iskolák meglehetősen alacsony színvonala. A jiddis iskolák száma a *keorenizácija* időszak kezdetén indult növekedésnek, és 1931-1933 között érte el csúcspontját.¹⁹³ Az oktatás iránti viszonylag liberális attitűd 1930 és 1939 között fokozatosan megváltozott. Ez már a „nacionalista elhajlások” elleni hadjárat, és kiváltképp a ruszifikáció időszaka volt. Ez a jiddisül tanulók számának drasztikus csökkenéséhez vezetett. Erről a sztálini rendszer megszilárdulásáról írottak között még szólunk majd.

Kollektivizálás, erőltetett iparosítás és az első ötéves terv

Lenin még halála előtt megpróbálta figyelmeztetni a párt vezetőit és javaslatot tett Sztálin elmozdítására a pártfőtitkári székből, azonban ekkor – Lenin sorozatos agyvérzéseinek közepette – már késő volt. Lenin 1924-ben meghalt és ezután hatalmi harc kezdődött a pártvezetőségben belül. Alapvetően három csoport küzdött egymással: a „baloldaliak platformja”, Trockij és társai; a „közép”, az úgynevezett trojka, Sztálin, Zinovjev és Kamenyev és a „jobbosok”, Buharin, Róvkov és Tomszkij. Az erőviszonyok, csoportosulások állandóan változtak, amire most nem térünk ki, de történelmi tény, hogy a harcból végül Sztálin került ki győztesen. Az 1920-as évek végén a kollektivizálás, az első ötéves tervben meghirdetett erőltetett iparosítás hatalmas változásokat hozott az egész szovjet társadalom, így a szovjet zsidóság életében is. Erre az időre tehetjük Sztálin abszolút hatalmának megszilárdulását.

Sztálin az 1920-as évek végén a Pjatakov és Preobrazsenszkij közgazdászok által kidolgozott „eredeti szocialista tőkefelhalmozás” megvalósításába kezdett, amit egyébként néhány évvel korábban, mint a Trockij-féle vonal elképzelését, még ellenzett és sokáig kitarított a NEP folytatása mellett.

Sztálin – Trockijjal ellentétben, aki a permanens forradalom elvét vallotta – hitt abban, hogy a szocializmus felépíthető egyetlen országban; önmagától, a nyugati országok segítsége nélkül. Nyilvánvaló volt, hogy az iparosítás programját a Szovjetunió saját tőkéből kellett végrehajtania. Külföldi segítségre nem számíthatott, az országba gyakorlatilag nem áramlott be jelentős külföldi tőke. Ezen kívül gyarmatbirodalommal nem rendelkezett. A fent említett

¹⁹³ Erre az évre nem rendelkezünk adatokkal. 1928-ban a zsidó tanulók 29 százaléka tanult zsidó iskolákban. Ez az arány területenként igen nagy szórást mutatott. Ukrajnában 32, Fehéroroszországban 49, míg Oroszországban csak 8 százalék volt.

gazdaságpolitika lényege az volt, hogy feszített ütemű iparosításhoz a tőkét a mezőgazdaságból kell kivonni, aminek leggyorsabb és leghatékonyabb módja a szövetkezetesítés.

1927-ben a XV. pártkongresszuson meghirdették a nagyobb iparosítás és a részleges kollektivizálás programját, de a küldöttek ekkor még semmiképpen sem a végül végrehajtott hatalmas méretű és sebességű változásokra gondoltak. 1927 végén élelmiszer-válság kezdődött, hatalmas volt a gabonahiány. A kisebb gazdaságok csak annyit termeltek, ami saját ellátásukra elég volt, a kulákok pedig megtagadták, hogy az állam által megállapított rendkívül alacsony áron szolgáltatassák be a terményeket. Az eltervezett kollektivizálási és iparosítási programmal Sztálin még inkább megerősíthette hatalmát a szovjet állam felett. A mezőgazdaság gyors kollektivizálásával, az állam gazdasági és politikai hatalmat szerzett a parasztság felett, míg az erőltetett ütemű iparosítás jó eszköz volt a termelés, a munkaerő és az embertömegek mozgásának ellenőrzésére. (Levin 1988:225)

A parasztság elleni támadás 1927 decemberében indult meg: földjeiket kifosztották, terményeiket elkobozták. Sztálin 1928 júliusában jelentette be, hogy az iparosítás árát, mivel a Szovjetunió nem rendelkezik gyarmatokkal, sem az iparosításhoz szükséges forgótőkével, a parasztságnak kell megfizetnie. 1930 elején Sztálin nyomására a Központi Végrehajtó Bizottság és a Népbiztosok Tanácsa a teljes kollektivizálás és a kulákság mint társadalmi osztály felszámolása mellett döntött. A bejelentést a kulákság elleni kegyetlen harc követte. Ennek végrehajtásához pártügynökök, rendőri és katonai alakulatok százait rendelték vidékre. A parasztság ellenállására adott hivatalos válasz brutális volt: a kulákok tulajdonának elkobzása, deportáció, halálos ítéletek az állam vagyonának „ellopásáért”. A kulákság felszámolása és a kollektivizálás során ezeket tartóztattak le és öltek meg, milliókat deportáltak. Az ukrán parasztságot Sztálin milliók életét követelő mesterséges éhínséggel kényszerítette önálló gazdaságaik feladására (*holodomor*). (Levin 1988:226)

1930 őszén minden parasztot arra köteleztek, hogy a közvetlen család szükségletein felüli teljes gabonatermést szolgáltatassa be. Azokat a gazdaságokat, amelyeket már kollektivizáltak, könnyű volt ellenőrizni. Az egyéni gazdák esetében még keményebb beszolgáltatási kötelezettséget érvényesítettek, így egy idő után ők is úgy gondolták, hogy jobban járnak a kolhozokba való belépéssel. A hivatalos politika természetesen nem beszélt az erőszakos kollektivizálásról. Sőt Sztálin 1930 márciusában cikket írt a Pravdába *Akiknek a siker a fejükbe szállt* címmel, amelyben álságos módon bírálta a folyamat erőszakosságát és a felelősséget teljes egészében az apparátus alsó szintjeire hárította. (Levin 1988:231; 235)

A folyamat elején a Jevszekcija még úgy gondolta, hogy a zsidó kolóniák mentesülnek az erőszakos kollektivizálás alól, és esetükben csak bizonyos megszorításokra kerül majd sor, ami az államnak való fix áron történő kötelező beszolgáltatást jelenti majd. 1929-től azonban egyre több hír szólt arról, hogy a zsidó kolóniák sem kerülhetik el a kollektivizálást. A legfőbb kényszerítő erő az volt, hogy a kolóniákon élőknek szükségük volt az állam segítségére is, amelyhez egy idő után már csak úgy juthattak hozzá, ha kollektívákba tömörültek. 1930-ra sokan elhagyták ezeket a területeket, a többiek pedig kolhozokba kényszerítették. A kollektivizálás előrehaladtával, a szovjet mezőgazdasági programba érkező külföldi tőke

menyisége csökkent és az Agro-Joint tevékenységének csökkentésére, sőt beszüntetésére irányuló hivatalos nyomás nőtt. Egy felmérés szerint az Agro-Joint 1924 és 1934 között mintegy 250.000 zsidót segített letelepíteni, és erre körülbelül 20 millió rubelt költött. A hivatalos álláspont egyre inkább az volt, hogy mivel nincsen több szegény zsidó, aki földműveléssel szeretne foglalkozni és le szeretne telepedni, valamint az iparnak egyre több munkaerőre van szüksége, az OZET és a KOMZET feleslegessé váltak. Ezen szervezetek aktív tagjai közül sokan a tisztogatások áldozatai lettek. Végül az irodákat 1938-ban végleg bezárták. (Levin 1988:229-231; 236-237)

Korábban írtuk, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó zsidók aránya 1930-ban elérte a 11 százalékot, azonban 1935-re 7, 1939-re 6 százalékra csökkent. 1939-ben becslések szerint mindössze 25.000 zsidó család, körülbelül 125.000 zsidó gazdálkodott még mindig a földeken; valamennyien kolhozokban. Az erőszakos kollektivizálással és iparosítással teljesen szertefoszlott a remény egy biztos alapokon álló és tartós zsidó parasztság fennmaradására, amely hosszú távon akár alkalmas lehetett volna a zsidó autonómiához szükséges területi alap megteremtésére is.

Az erőszakos kollektivizálással egy időben hirdették meg 1928-ban az első ötéves tervet, vagyis a Szovjetunió erőltetett iparosításának programját. A NEP 1925-ben érte el csúcspontját, de hanyatlásának időpontját nehéz pontosan meghatározni. Minden hivatalos tagadás ellenére már az 1920-as évek közepétől mutattak jelek erre.

Sztálin még 1929-ben is felháborodva tagadta, hogy a NEP-et be fogják fejezni és még 1931-ben is lehetett olyan kijelentéseket hallani, hogy a rendszer még mindig működik. Azonban a valóságban 1930-tól a magánkereskedelem bűncselekménnyé vált és a magán nyereség érdekében alkalmazott munkaerő törvényellenesnek számított. Már 1926-ban magas adók, pótdíjak és a magántulajdon lefoglalása jelezte, hogy a Szovjetunióban a magánszektor támadás alatt van.

Az árképzés és a beszerzés súlyos torzulásai, a szabad piac működésével ellenkező állami irányítás szabályai bizonyos iparágakban áruhiányt eredményeztek. Úgy gondolták, hogy a még centralizáltabb tervutasítás és gazdaságirányítás az egyetlen módja a Szovjetunió gazdasági átalakításának annak érdekében, hogy az országból erős ipari és katonai hatalom váljék. Sztálin 176 százalékos ipari termelésnövekedést és 70,5 százalékos reálbér növekedést írt elő. A célok irreálisak voltak, a kivitelezés kegyetlen. A lakosságra elviselhetetlen nyomás nehezedett. Mivel a magánkereskedelmet teljes egészében betiltották és a megtermelt javakat külföldre szállították, hatalmas áruhiány és éhínség pusztított. A nagyipar létrehozását alapvetően a parasztoktól elkobzott vagyonból fedezték; a fogyasztást a fennmaradáshoz szükséges minimumra vagy az alá csökkentették. Ennek következtében a munkások életszínvonala az

első öt éves terv időszaka alatt hatalmasat zuhant. Természetesen ezeket hivatalosan soha nem említették (Levin 1988:239-240, 249)

Korábban sokat írtunk arról, hogy a forradalom után megkezdődött a zsidó gazdasági és foglalkozási struktúra átalakítása, azonban az első öt éves tervig a zsidók nem mozdultak tömegesen a „proletár” foglalkozások irányába. 1926-ban körülbelül a zsidók fele végzett úgynevezett hasznos munkát, többségük fehérgalléros munkakörben. A másik fele máról holnapra élt alkalmi munkákból vagy munkanélküliként. Az első öt éves terv kezdetekor a zsidóságon belüli proletarizáció messze elmaradt a népesség többi részénél tapasztalhatótól. Az iparosítás volt az a folyamat, ami végül felszívta az orosz zsidók tömegeit és a szovjet gazdasági főáramába irányította. Azonban ez a folyamat végleg lerombolta a zsidó nemzeti-kulturális újjáalakulás lehetőségét is. 1939-re a zsidók proletarizációja elérte természetes határait és a „non-produktív” népesség nagy részét felszívta az ipar, a közlekedés, az állami kereskedelem és a közszféra. (Levin 1988:241)

Az első öt éves terv következtében hatalmas lett a munkaerő-szükséglet Oroszország nagy ipari központjaiban, és Ukrajna, valamint Fehéroroszország most iparosodó nagyobb városaiban. Végképp szükségszerűvé vált a nem produktív munkát végzők kategóriájának végleges eltüntetése, valamint a zsidóságon belül a migráció előmozdítása a régi Övezeten kívüli területekre, ahol hasznos munkát végezhetnek. Már 1926-ban történtek kísérletek a zsidók – különösen a fiatalok és szegények – iparba csábítására, azonban a szisztematikusan szervezett akciók 1928-29 környékén kezdődtek. Az 1920-as években az iparban munkát vállaló zsidókra alapvetően az volt a jellemző, hogy a hagyományos zsidó, könnyűipari ágazatokban vállaltak munkát. 1926 és 1931 között azonban a zsidó proletariátus száma megkétszereződött és ezen belül a fizikai munkát végzők száma is közel kétszeresére nőtt. Ez a folyamat természetesen együtt járt a zsidók városba áramlásával. Most már a volt Övezeten kívül is sokan telepedtek le. A szovjet bürokrácia folyamatosan növekedett, így minden nemzetiségen belül nőtt a kormányalkalmazottak száma, azonban a zsidóságon belül ez különösen szembetűnő volt. A fenti folyamatok ellenére 1931-ben az összes bérből és fizetésből élő zsidó mintegy fele a fehérgalléros kategóriába tartozott. (Levin 1988:242, 250-253)

Azok a zsidók, akik az 1930-as években valamely, gombamód szaporodó ipari központba költöztek, sokkal jobban boldogultak, mint a *stetlek*ben maradó társaik. Sikerük legfőbb oka a teljes népességnél magasabb iskolázottsági szintjük volt, amit már korábban is említettünk. Ehhez a felsőfokú oktatás iránti páratlan érdeklődés párosult, aminek következtében a felsőoktatási intézményekben szinte minden szakon országos arányukat jóval meghaladó szinten tanultak. 1923-tól azonban bevezették a társadalmi származás szerinti szelekciót és így a „burzsoá” származásúnak minősülőek már nem juthattak be az egyetemekre. Ennek következtében arányuk az évtized vége felé számottevően csökkent. A NEP időszak alatt a szovjet vezetőket egyre jobban érdekelt, hogy a felsőoktatásban és a bürokráciában viszonylag kevés proletár származású személy volt, ezért egyre szigorúbb származási kvótákat

vezettek be. Az ilyen helyekre pályázóknak részletes kérdőíveket kellett kitölteniük származásukról, a forradalomban és a polgárháborúban való részvételükről, a pártban való szerepükről, valamint politikai orientációjukról. A „burzsoá” származásúnak minősülő zsidó fiataloknak tehát elengedhetetlen volt, hogy a proletariátus teljes jogú tagjaivá válhassanak. Azoknak a zsidó fiataloknak, akiket származásuk miatt fosztottak meg a továbbtanulás lehetőségétől, hatalmas erőfeszítéseket kellett tenniük, hogy a munkás kategóriába kerülhessenek. Ennek útja az úgynevezett munkásfakultásokon (*rabocsnij fakultet: rabfak*) keresztül vezetett. Ez egy speciális képzési forma volt, ami a munkás és paraszt származású fiatalokat készítette fel a felsőoktatási tanulmányokra. Ha valaki három évig egy gyárban dolgozott, akkor bekerülhetett ezekbe az intézményekbe akkor is, ha egyébként „burzsoá” származású volt. Ezen intézmények végzettjei a többiekénél könnyebben nyerhettek felvételt a felsőoktatási intézményekbe. (Levin 1988:246-248)

A fenti folyamatoknak természetesen nagyon fontos és mélyreható társadalmi következményei is voltak. Az új szovjet ember¹⁹⁴ megteremtését tűzték ki célul. Az emberi tudat szintjén elvárt változás összhangban volt a marxizmus egyik alaptételével, miszerint a társadalmi lét határozza meg a társadalmi tudatot. A szovjet ember az elképzelések szerint önzetlen, tanult, egészséges és lelkesen terjeszti a szocializmus eszméjét. Ez a nemzeti kultúrák bármiféle elismerésének végét jelentette, hiszen egy egységes embertípust idealizált. Egyre több zsidó számára vált nyilvánvalóvá, hogy az előrejutás eszköze az orosz nyelv és nem a jiddis, és ez biztosíthatja az új társadalomba való beolvadást is, ami – ahogyan látni fogjuk – nem volt ennyire egyszerű. A zsidó iskolába járó gyerekek száma drasztikusan csökkent, miközben a vegyes házasságok száma folyamatosan nőtt. A nemzetiségekkel kapcsolatos politika megváltozását jól jelezte a Jevszekciják 1930-as felszámolása is, és látni fogjuk, hogy az 1930-as évek végére a váltás már teljesen nyilvánvalóvá vált. (Levin 1988:257-258)

Egy új korszak kezdete: újfajta ellenőrzés, elnyomás és antiszemítizmus

A zsidók beáramlása a korábban előlük földrajzilag vagy társadalmilag elzárt területekre ismét felszította a zsidóellenes indulatokat. Az 1920-as évek végén – ahogyan láttuk – a jogfosztott vagy „burzsoá” származású zsidó tömegek számára a társadalmi mobilitás eszköze a gyár és a párt volt. A zsidók, akik most kerültek a gyárakba a sokszor írástudatlan parasztok konkurenciái lettek, és bár mechanikai képességeik általában elmaradtak az övéiktől, de intellektuálisan mindenképpen előttük jártak. Olyanok közé kerültek, akiknek a zsidókról

¹⁹⁴ A rendszer kritikusai erre használták pejoratív értelemben a *Homo Sovieticus* kifejezést. Ez az embertípus sok tekintetben éppen az ellenkezője annak, amit a hivatalos politika látni kívánt volna. Szerintük a ténylegesen „létrejött” szovjet ember nem törődik munkájának eredményével, teljesen közönyös a köztulajdonnal szemben, a külvilágtól teljesen elszigetelt és a kormányzat által elírtak elfogadása, a felsőbb hatalomnak való behódolás, az egyéni felelősségvállalás hiánya jellemzi.

leginkább az uzsora, a NEP-man, a Krisztus-gyilkos jutott az eszükbe. A parasztság körében a kolonizáció idején elterjedt, hogy a zsidók kapják a legjobb földeket. Megítélésüknek az sem kedvezett, hogy sokan úgy tekintettek rájuk, mint akik ugródeszkának használják a gyárat az értelmiség felé vezető úton, ahová ők soha nem juthattak el. Egyre inkább úgy tűnt, hogy az antiszemitizmus az ipari munkásság soraiban is felütötte a fejét, ahol korábban szinte egyáltalán nem volt jellemző. Egyre többször fordult elő, hogy Komszomol¹⁹⁵ tagok követelték a cári időkből ismert *numerus clausus* bevezetését. Az antiszemitizmust szította az is, hogy a zsidók közül sokan kaptak segítséget Amerikában élő rokonaiktól. Általában pénzt utaltak át a számukra, amiből az úgynevezett *torgszin*¹⁹⁶ boltokban vásároltak, ahol csak kemény valutáért, aranyért és ezüstért lehetett árut kapni. A zsidók körében így sokkal többen jutottak jobb minőségű élelmiszerhez és áruhoz. 1936-ban ennek is vége szakadt: a külfölddel való mindenféle kommunikációt megtiltottak és a bolthálózatot megszüntették. (Levin 1988:259-264)

Az 1920-as évek végén az antiszemita atrocitások annyira kegyetlenekké váltak, hogy megfélemezésükre a pártnak rendkívüli intézkedéseket kellett hoznia. Az iskolákban, gyárakban, mezőgazdasági üzemekben és kormányzati hivatalokban dolgozókat utasítottak a bűnösök megbüntetésére, azonban a zsidóellenes érzelmek ettől természetesen nem múltak el. 1931-ben maga Sztálin mondott beszédet az „antiszemita bestialitás” ellen. Az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején több „opportunistá” csoportot számoltak föl, többek között a trockistákat. Mivel sok zsidó párttag komolyan támogatta Trockijt, a zsidóellenes érzelmek és az ideológiai ellenséges érzelmek egybeestek. Az 1930-as évek végén a hatalom felhagyott a korábbi antiszemitizmus elleni kampánnyal. (Levin 1988:260-261, 265)

Az 1930-as években új, a korábbiaknál sokkal szigorúbb ellenőrzési formákat vezettek be. A munkások nem hagyhatták el munkahelyüket vezetőik engedélye nélkül, azonban a hatóság akaratából bármikor áthelyezhetőek voltak. 1931 februárjában bevezették a munkakönyvet, amelyben szerepelt a munkás társadalmi származása, iskolai végzettsége, a betöltött munkakör, esetleges büntetések vagy korábbi elbocsátások indokai. (Levin 1988:265-266)

Ahogy korábban említettük a kollektivizálás hatalmas embertömegeket ösztönzött a faluból városba költözésre. Az 1932-től 1934-ig tartó éhínség további milliókat „indított útnak”. A hatalom ellenőrizni kívánta az egyre zsúfoltabb városokba érkező tömegeket, ki szeretne volna szűrni az „osztályellenségeket”, ezen kívül a városokban fellépő lakáshiányon is

¹⁹⁵ A Szovjetunió Kommunista Pártjának ifjúsági szárnya, amelyet 1918 októberében hoztak létre.

¹⁹⁶ A *torgszin* név „kereskedelem külföldiekkel” (*torgovlja sz inosztrancami*) orosz kifejezésből képzett betűszó. Az állam által létrehozott üzlethálózat 1931 és 1936 között létezett, és az élelmiszer- és áruhiány időszakában alkalmas volt arra, hogy a lakosság körében felhalmozott kemény valutát és nemesfémet begyűjtse.

úrrá kívánt lenni. Ezen problémák megoldása céljából 1932 decemberében törvényt hoztak, amelyben bevezették a belső-útlevélet, ami személyazonosító okmányként több helyen a mai napig forgalomban van. Ebben az okmányban tulajdonosának több személyes adata között nemzetiségét is rögzítették.

1933-ban minden tizenhat éven felüli városi lakos számára az állandó lakhelye szerint illetékes hatóság kiállította az okmányt. Az útlevélben szerepelt tulajdonosának fényképe, neve, születési ideje, nemzetisége, állandó lakhelye és munkahelye. A regisztráláskor, a kérelmezőnek iratokat kellett bemutatnia szülei nemzetiségéről. Amennyiben mindkét szülője azonos nemzetiségű, akkor őt is automatikusan e nemzetiség tagjaként regisztrálták. Ha vegyes házasságból származott, akkor választhatott a két nemzetiség közül.

Az emberek mozgáskorlátozásának másik eszköze a kötelező bejelentkezési kötelezettség volt. A lakóhelyi regisztráció okmánya az úgynevezett *propiszka* volt. Látjuk tehát, hogy bár a hivatalos politika szintjén a nemzetiségi különállás felszámolása, az egységes szovjet társadalom megteremtése volt a cél, a hatalom mégis fenntartotta a nemzetiségek szerinti megkülönböztetést. A nemzetiség regisztrációját többször úgy interpretálták, hogy az a Szovjetunió valamennyi nemzetisége számára ez a nemzeti büszkeség elismerése, azonban az egyre fokozódó asszimilációs nyomást és szovjetizációt látva, az indoklás felettébb gyanúsnak tetszett. A belső-útlevél bemutatására az élet minden területén szükség volt. Mindenki sejtheti, hogy ebben a zsidóellenes légkörben a zsidók számára sokszor hátrányt jelentett nemzetiségük ilyenén regisztrációja. (Levin 1988:266-267)

A fenti fizikai ellenőrzésen túl Sztálin extrém kulturális és társadalmi irányítást vezetett be az 1930-as évek elején. Valamennyi művészeti ágban a szocialista realizmus, vagy ahogyan általában hívták a szocreál lett az elvárt stílus. Minden művészeti alkotás politikai célokat is szolgált egyben. 1932-ben minden korábbi művészeti szövetséget feloszlattak, és helyettük újakat hoztak létre. A párt valamennyi művészeti ágat közvetlen ellenőrzése alá vont (Levin 1988:269-271)

Az 1930-as évek kezdetén a szovjet iskolákat is gyökeresen átalakították, új tanmeneteket fogadtak el. A zsidó iskolák tanmeneteiből minden a zsidóságra, zsidó kultúrára, vallásra való utalást száműzték. 1933-34-től egyre több zsidó gyerek kezdett orosz iskolába járni és innentől kezdve a jiddis iskolákban tanulók száma hirtelen nagyon nagy mértékben visszaesett. „Veszélyes elhajlásnak” minősült, ha valaki arra agitált valakit, hogy gyermekeit jiddis iskolába küldje. A zsidósággal kapcsolatos tanulmányok szintén igen nagymértékben visszaszorultak. (Levin 1988:273-274)

Sztálin tehát eltörölte a különbséget állam és társadalom között, és minden intézmény, szolgáltatás, művészeti tevékenység átpolitizálttá vált. A templomok és zsinagógák még megmaradt fél-autonóm funkcióinak felszámolása volt a következő lépés. Az 1929 áprilisában

bevezetett – korábban már említett – törvény kimondta, hogy a templomok és zsinagógák kizárólag imádkozásra és „vallási szükségletek” kielégítésére használhatóak, de semmiféle más társadalmi, oktatási, szociális funkciót nem tölthetnek be. A következő hónapban minden imateremnek használt – templomokon és zsinagógákon kívüli – közösségi épületet bezárattak vagy olyan magas fenntartási költséget állapítottak meg, hogy azok „önként” feladták működésüket. Ebben az évben több száz zsinagógát zártak be. (Levin 1988:275-277)

Az 1920-as évek végét és az 1930-as évek elejét általánosságban a párton belüli és általános ideológiai csatározások jellemezték, amelyek mindegyike hatással volt a szovjet nemzetiségi politika alakulására és a zsidó nemzeti kisebbséggel szembeni attitűdökre. Az úgynevezett jobboldali elhajlók elleni harcban bármilyen nemzetiségi igényt nacionalistaként, a Szovjetunió biztonságát veszélyeztető tényezőként értékelték. A Szovjetunió elleni lehetséges háború szolgált a hatalmas méretű centralizáció és nemzetiségi elnyomás egyik indoklásaként. A nemzetiségi szekciók felszámolása egyértelműen jelezte, hogy a hatalomnak nincs többé szüksége azokra a kompromisszumokra, amelyeket a hatalom megszerzése, majd megtartása érdekében megtett. A centralizált döntéshozatal és a tervgazdálkodás bevezetésével a nemzetiségeknek tett engedmények feleslegessé váltak. Az új sztálinista világrendben nem volt többé helye pluralisztikus állampolgári kötelezettségeknek és látszólag egymással versengő nemzetiségi hovatartozásnak. A Jevszekcija a nemzetiségi politikával kapcsolatos alapvető bolsevik álláspont átmeneti módosításának terméke volt; legjobb esetben pusztán technikai apparátus, amelynek célja az volt, hogy a bolsevizmust közelebb hozza a jiddisül beszélő zsidó tömegekhez. A párt nyilvánvalóan soha sem gondolta, hogy ennél több lenne, azonban a zsidók számára indított különböző programok óhatatlanul nagy reményeket keltettek a szovjet zsidók körében. (Levin 1988:277-279)

A nagy tisztogatások időszaka (1936-1938)

Többször említettük már, hogy Sztálin új nemzetiségi politikájának kezdetét jelezte a Jevszekcija, vagyis a Kommunista Párton belüli zsidó szekció 1930-as megszüntetése. Bár a zsidók közül sokan nem tekintették képviselőjüknek a Jevszekciját, ennek léte mégis életben tartotta egy látszólagos zsidó egység létezésének eszméjét. A szekció megszüntetése után a zsidókra sajátos szovjet nemzetiségként tekintettek. Sztálin kétfrontos támadást indított a zsidóság ellen: egyrésztől azok váltak célpontjaivá, akik asszimilálódni akartak, másrésztől azok, akik meg kívánták őrizni zsidó identitásukat. Az előbbieket egy állandó stigmával bélyegezte meg, hiszen az 1932-ben bevezetett belső-útlevélbe minden zsidónak regisztrálták a nemzetiségét (*Jevrej*), az utóbbit – nevezetesen a zsidó identitás megőrzését pedig, ahogyan látni fogjuk – teljességgel lehetetlenné tette. (Lustiger 2003:63)

A nagy tisztogatás (*bolsaja csisztka*) 1936 és 1938 közötti időszaka teremtette meg Sztálin egyeduralmát, az őt körülvevő személyi kultuszt és a Szovjetuniót egy végletekig terrorizált, totalitárius állammá tette. Láttuk, hogy Sztálin már az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején leszámolt közvetlen politikai ellenfeivel, megnyerve ezzel a Lenin halála után kezdődött utódlási harcot. Ebben az időszakban az ezekhez a politikai irányzatokhoz tartozókat tömegesen zárták ki a pártból. Már ekkor is voltak különböző kirakat- és koncepciósperek¹⁹⁷, ahol a vádlottakat általában hosszú időre börtönbe zárták vagy száműzetésbe küldték. Az 1936 és 1938 közötti időszakot azonban teljesen más módszerek, más nagyságrend jellemezte: Sztálin minden vélt és valós ellenfelét eltüntette; több millió embert végeztetett ki, gyilkoltatott meg, záratott börtönbe és munkatáborokba. (Levin 1988:312-314)

A tisztogatások ideológiai alapját Sztálinnak a marxizmus-leninizmust „továbbfejlesztő” tanai adták: az osztályharc fokozódásának, éleződésének elve. Eszerint a szocializmus erősödésével nem csökkennek – ahogyan Lenin gondolta –, hanem nőnek az osztályellentétek, mivel a volt kapitalisták egyre agresszívebben lépnek fel a kapitalizmus visszaállítása érdekében. Azonban ezek az erők most már nem az antikomunista szervezetekben fejtik ki tevékenységüket, hanem a kommunista párton belül, ami állandó éberséget kíván. Természetesen az események ilyen alakulásához vagy inkább alakításához szükség volt Sztálin rendkívül paranoid személyiségére is.

A tisztogatások felé vezető úton az első visszafordíthatatlan változásokat hozó fordulópontot az 1934 elején megtartott XVII. pártkongresszus¹⁹⁸ jelentette, amelyet gyakran a „győztesek kongresszusa” névvel szoktak illetni. Ezen a kongresszuson kísérletet tettek, hogy Sztálint elmozdítsák a főtítkári székből és helyette többen Szergej Kirovot jelölték főtítkárnak. A szavazatszedő bizottság, Sztálin parancsára meghamisította a szavazatokat. A későbbi tisztogatások során a küldöttek 90 százaléka két éven belül „meghalt”. Ezután a párton belül is elkezdődött a terror időszaka. (Levin 1988:315)

1934 decemberében – máig tisztázatlan körülmények között, de egyértelműen Sztálin parancsára – meggyilkolták Kirovot. Sztálin a Kirov-gyilkossággal a külföldi hatalmakat és a jobboldali ellenzéket, Trockijt és Zinovjevét vádolta meg. Tömeges letartóztatások, kikényszerített vallomások, deportálások és kivégzések következtek. Kirov megöletése után Sztálin „mesterien” teremtette meg a hisztéria, a harc és a közelgő ellenség atmoszféráját, amely alapot biztosított számára a leszámolásra. (Levin 1988: 315-316)

A nagy tisztogatás időszakát négy részre oszthatjuk. 1936 októbere és 1937 februárja között zajlott a biztonsági szolgálatok átalakítása és a tervek kidolgozása a pártelit „megtisztítására”. 1937 márciusa és 1937 júniusa között történt a pártelit „megtisztítása”, valamint a „potenciális agresszorok” társadalmi bázisa elnyomásának megtervezése. Ezen kívül ezen időszakban kezdődött az „ellenzék megtisztítása”. 1937 júliusa és 1938 októbere között támadás indult a kulákok, a veszélyesnek nyilvánított etnikai kisebbségek, az ellenzéki tagok családtagjai, a katonai hivatalnokok és szabotőrök ellen. Majd az utolsó az 1938 novembere és 1939 közötti

¹⁹⁷ Például 1928-ban a sahti bányáüzem pere, majd ugyanebben az évben negyvenöt ukrán prominens pere. 1930-ban az iparpárt pere. 1931-ben volt mensevikek pere, ahol azzal vádolták őket, hogy külföldi hatalmakkal konspirálnak. 1933-ben brit mérnökök pere.

¹⁹⁸ A párt növekvő centralizáltságát jól jelzi az a tény is, hogy 1927-ig minden évben tartottak kongresszust, utána azonban már nem. A párt előző, XVI. kongresszusa például 1930-ban volt.

időszak volt, amire a tömeges akciók vége és a rendkívüli intézkedések végrehajtására létrehozott több szerv megszüntetése volt a jellemző.

A nagy tisztogatás csúcspontjai az ebben az időszakban tartott kirakat- és koncepciós perek¹⁹⁹ voltak, amelyek Visinszkij főügyész irányításával zajlottak. 1936-1938 között három, úgynevezett moszkvai kirakatpert tartottak, amelyek mind Sztálin vélt és valós ellenfeleit voltak hivatottak „eltakarítani”. Az alapvető taktika az volt, hogy a vádlottakat a Szovjetunió büntetőtörvénykönyve 58. cikkelyének²⁰⁰ valamely szakaszába ütköző bűntettel vádolták meg.

Az első moszkvai per – az úgynevezett Tizenhatok Pere – 1936 augusztusában zajlott, amelyben tizenhat régi bolsevikot, többek között Zinovjevot és Kamenyevet állították a vádlottak padjára. A vád az állítólagosan Sztálin és más kormánytagok megölésére szervezett „trockista-zinovjevista terrorista központ” megszervezése, illetve az abban való részvétel volt. Valamennyi vádlottat halálra ítélték. A második moszkvai koncepciós pert – a Tizenhetek Perét – 1937 januárjában tartották, ahol a vád a Szovjetunió felosztása érdekében a náci Németországgal és Japánnal való összejárás volt. Tizenhárom vádlottat halálra ítélték, négyet hosszú időre bebörtönöztek, azonban ezek az emberek sem tértek vissza soha. A harmadik moszkvai perre 1938 márciusában került sor és ez a Huszonegyek Pere néven vált ismertté. A per a jobboldali ellenzék ellen irányult, akik közül a legismertebbek Buharin és Rikov voltak. Érdekes azonban, hogy a vádlottak között volt az NKVD korábbi vezetője Jagoda is. Valamennyi vádlottat bűnösnek találtak szabotázs, kémkedés, a Szovjetunió felosztásának kísérlete, a szovjet vezetők megölésére való összeesküvés vádjában, és hármat kivéve – akik hosszú börtönbüntetést kaptak – valamennyiüket kivégezték. Mindezen közben több egyéb koncepciós per is zajlott. 1937-ben az úgynevezett Tuhacsevszkij-ügy perét a legnagyobb titoktartás mellett folytatták le. Három marsallt, tizenkét tábornokot és két tisztet ítélték halálra, ezen kívül többeket munkatáborba hurcoltak. A Lenin-éra Politikai Bizottságának – Sztálinon és Trockijon kívül – valamennyi tagját bíróság elé állították és ugyanez történt a forradalom bolsevik vezetőivel is. Korábban említettük, hogy a XVII. pártkongresszus küldötteinek túlnyomó többségére is ez a sors várt.

Természetesen a tisztogatások nemcsak a politikai vezetést érintették, hanem „hétköznapi” emberek tömegeit is, közöttük rengeteg zsidót. (Levin 1988:315-319)

1936 végén hirdették ki a Szovjetunió új alkotmányát, az úgynevezett sztálini alkotmányt, ami egészen 1977-ig érvényben maradt. Az alkotmány bevezette az egyenlő, általános és titkos választójogot²⁰¹, garantálta az alapvető jogokat, a szólásszabadságot, a

¹⁹⁹ A kirakat- és a koncepciós per kifejezések nem egymás szinonimái. A koncepciós perek köztudottan olyan perek, amelyeket előre megtervezett koncepció, forgatókönyv alapján folytatnak le. Nem biztos azonban, hogy ezek a perek a nyilvánosság előtt zajlanak. A kirakatperekre azonban éppen az a jellemző, hogy jelentős, tervezetten irányított nyilvánosság előtt zajlanak. Itt a cél a társadalom bizonyos rétegeinek, vagy a társadalom egészének elrettentése, megfélemlítése.

²⁰⁰ A Szovjetunió büntetőkönyvének 58. cikkelye 1927 februárjában lépett életbe és célja az ellenforradalmi tevékenységet folytatók elleni küzdelem volt. A későbbiekben többször kiegészítették. A cikkely 1. bekezdésében definiálták az ellenforradalmi tevékenység fogalmát. A cikkely 2. bekezdése törvényerőre emelte a korábban is használt „munkások ellensége” fogalmát. A fogalom rendkívül képlékenyen volt használható mindenkire, akit osztályellenségnek minősítettek. A cikkely bekezdéseiben az ellenforradalmi tevékenység típusait sorolták fel. Természetesen nemcsak ezek végrehajtása, hanem az elkövetésükre tett kísérlet is bűncselekménynek számított.

²⁰¹ Korábban említettük, hogy ez elvileg a *lisenci* kategória megszűnését jelentette.

sajtószabadságot, a gyülekezés szabadságát és a vallásszabadságot, valamint a munkához és számos szociális juttatáshoz való jogot. Mondani sem kell, hogy ezek a jogok csak az Alkotmányban léteztek, a valóságban nem gyakorolhatta senki.

A Szovjetunióban az 1930-as évek elejéig nem volt jellemző az állami antiszemitizmus. Ennek oka leginkább a képzett munkaerő- és szakemberhiány volt. 1936-37-ben azonban, amikor már érezkelni lehetett a Hitlerrel való megegyezés első jeleit, igen intenzív zsidóellenes kampány kezdődött. Ennek egyik „mellékhatása” volt az a törekvés, hogy a zsidókat az állami apparátusból, a diplomáciai szolgálatból, a párt központi bizottságából és Sztálin személyes titkárságáról eltávolítsák. A fent leírt pereknek is számos zsidó vádlottja volt, és ilyen számú zsidó bolsevik az ügy „árulóiként” való hirtelen eltávolítása a teljes zsidóság megbízhatóságát kérdőjelezte meg. Íme a régi előítélet újra készen állt a bevetésre. A zsidók különösen könnyen válhattak a tisztogatások áldozataivá, amelyek sokszor azon aktív kommunista generáció ellen irányultak, akik a párt internacionalista hagyományát képviselték. Ezt a hagyományt most árulónak, kémkedőnek, a külföldi katonai hírszerzéssel paktálónak minősítették.

Sztálin nemzetiségi politikája gyökeres fordulatot vett. Az orosz nacionalizmus – amelyet korábban nagyhatalmi sovinizmusnak címkéztek és elítéltek – most elfogadott ideológiává vált. Az eszme nemcsak a pártban terjedt, de a tantervek, tankönyvek, irodalmi alkotások, filmek is egyre inkább úgy ábrázolták a szovjet hatalmat, mint az orosz történelem megkoronázását. Az újságokban az orosz népre, mint a Szovjetuniót alkotó egyenlő nemzetek között az elsőre kezdtek hivatkozni. Jól mutatja ezt a szovjet himnusz eredeti – 1944-ben írt – szövegének első két sora is: „Szabaddá tett népek örök szövetsége, A nagy Oroszország nagy műve e frigy”. Erőteljes oroszosítási politika vette kezdetét, amelynek számos megnyilvánulását említhetjük. Jellemzővé vált, hogy nacionalista elhajlás vádjával hirdettek ítéleteket. 1938-ban minden iskolában kötelező lett az orosz nyelvoktatás. 1939-ben jó néhány latin betűt használó kisebbségi nyelvnél újfajta, a cirill betűket alkalmazó, írásmódot írtak elő. Ebbe az újfajta politikai irányvonalba tökéletesen beleillett a zsidó ügyekkel foglalkozó zsidó kommunisták egy teljes generációjának likvidálása, beleértve a párt zsidó szekciójának, a Jevszekcijának szinte minden vezetőjét. 1938-ra gyakorlatilag a zsidó ügy valamennyi központi alakja meghalt: meggyilkolták vagy a börtönben vesztette életét. A Zsidó Autonóm Terület (Birobidzsán) minden vezetőjét megölték. Valamennyi zsidó napilap, folyóirat, gyerekújság szerkesztőségét megszüntették. A zsidó munkásmozgalomról jiddisül írt műveket elkobozták és törölték a könyvtárak állományából. A zsidó tanulmányokkal foglalkozó intézményeket egytől egyig bezáratták, vezetőit hirtelen letartóztatták. Ahogyan már korábban írtuk a KOMZET, OZET, Agro-Joint és ORT működését illegálisnak minősítették, irodáikat bezárták. Mindezen

katasztrofális folyamatok és események a kulturális és etnikai kisebbségként elismert szovjet zsidóság szervezett életének végét jelentették. Bár minden kisebbség esetében tapasztalni lehetett a fentiekhez hasonlókat, de a hatóságok részéről egyik esetben sem volt ilyen mérvű az ellenségesség és a gyanakvás. A zsidó csoportkohézió – vezetők, szervezetek, kulturális intézmények, újságok, könyvek híján – teljességgel lehetetlenné vált; az egyéni zsidó identitás megőrzése pedig igen kockázatos és rendkívül veszélyes volt. Erre a rendkívül törekény zsidó-tudatra mért újabb hatalmas csapást az 1939 augusztusában Moszkvában aláírt német-szovjet meg nem támadási egyezmény, közismert elnevezéssel a Molotov-Ribbentrop paktum. (Levin 1988:323-329; Lustiger 2003:74; Salo 1976:204)

A sztálini destrukció időszaka (1939-1953)

A Molotov-Ribbentrop paktum aláírásától (1939. augusztus) Sztálin haláláig (1953. március) tartó időszak volt a legborzalmasabb időszak a szovjet zsidóság életében. Nem véletlen, hogy erre az időszakra a „fekete évek” kifejezéssel szoktak utalni. A korszakot három kisebb időszakra oszthatjuk: 1939-1941 a német-szovjet „barátság” időszaka, 1941-1945 a háborús évek és 1945-1953 a háború utáni időszak. Az első, viszonylag rövid, időszakban a Szovjetunió zsidó népességének társadalmi-gazdasági összetétele messze ható változásokon ment keresztül: létszáma is jelentősen emelkedett és elérte az ötmillió főt. A következő időszakban, a háborús években – a holokauszt árnyékában, annak ellenére, hogy a zsidók hősieen küzdöttek a hadseregben, a partizán mozgalomban – a Szovjetunió zsidókkal kapcsolatos politikája rendkívül kétértelmű volt. Egyrészt a Zsidó Antifasiszta Bizottság, valamint a kulturális, sőt vallási aktivitás újjáéledésében öltött testet, másrészt azonban a holokausztról, a zsidóellenes diszkriminációról való teljes csend és az antiszemitizmus elleni fellépés teljes hiánya volt jellemző. A háború utáni harmadik időszakban Sztálin antiszemita zsidópolitikája egyre inkább nyilvánvalóvá vált és az 1948-tól a Sztálin haláláig tartó időszakban érte el csúcspontját. Ezt az időszakot a zsidó nacionalizmus, a „kozmpolitizmus” és a cionizmus ellen indított kíméletlen harc jellemezte. (Pinkus 1989:138-139)

A Molotov-Ribbentrop paktum

Az 1930-as évektől Sztálinnak nyilvánosan is foglalkoznia kellett az egyre erősödő náci Németország problémájával.

A Szovjetunió 1934-ben csatlakozott a Népszövetséghez²⁰². A szovjet külpolitika láthatóan elkötelezett volt a – Népszövetség által is megtestesített – kollektív biztonság elve mellett. 1939 nyarán az európai hatalmak részéről versenyfutás kezdődött Sztálin kegyeiért. A nyugati nagyhatalmak 1939 augusztusában Moszkvában tárgyaltak a szovjetekkel kötendő esetleges szövetségről. A tárgyalásokat komolyan nehezítette az a tény, hogy a Szovjetunió az általa a német támadás esetén garantált biztonságú országokban (Finnország, a balti államok, Románia, Törökország, Görögország) belpolitikai változásokat kívánt. Az angol-francia tárgyalófelek nem tudták elfogadni az adott országok belügyeibe való ilyen arányú beavatkozást. A tárgyalódelegáció próbálta meggyőzni Sztálint, de a hónap közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió Németországgal köt majd szövetségi szerződést.

Egyértelmű, hogy Sztálin már a szovjet-német megnemtámadási szerződés megkötése előtt elkezdte előkészíteni a terepet. A tisztogatások és a paktum előkészítése közötti összefüggés egyértelműen látható. Németország 1936 márciusában megszállta a demilitarizált Rajna-vidéket. Néhány nappal később Sztálin parancsba adta az első moszkvai-per előkészületeinek megkezdését. Gyakorlatilag az összes régi bolsevik, aki a tisztogatások áldozata lett, meggyőződéses antifasiszta volt és Sztálin bizonyos lehetett benne, hogy egy esetleges megegyezés esetén komoly kritikát gyakoroltak volna. A tisztogatások ezen kívül több ezer zsidót érintettek. Természetesen nem volt véletlen az sem, hogy 1939 májusában leváltották posztjáról Maxim Litvinovot, a Szovjetunió zsidó származású külügyi népbiztosát (külügyminisztert), és helyére a nem-zsidó Vjacseszlav Mihajlovics Molotov került. (Levin 1988:317-318)

1939. augusztus 23-án aláírták a náci-szovjet megnemtámadási egyezményt. A megegyezés nyilvános része rögzítette, hogy a két hatalom kölcsönösen tiszteletben tartja egymást, nem támadja meg egymást és amennyiben valamelyik fél harmadik féllel háborúba lép, a másik fél semleges marad. A szerződésnek volt azonban egy titkos záradéka, amely rögzítette Európa északkeleti és déli részének a német és a szovjet érdekszférák szerinti felosztását.²⁰³ (Levin 1988:330-331; Salo 1976:249)

²⁰² A Népszövetség az ENSZ elődje. Létrehozását az I. világháborút lezáró párizsi békekonferencia írta elő 1919-ben, alapvetően Woodrow Wilson amerikai elnök javaslatára. Az alapító okirat szerint a nemzetek azért szerződnek, hogy előmozdítsák a békét és biztonságot. Ezen kívül a tagállamok kötelezettséget vállaltak a háború elkerülésére és magukra nézve kötelező érvényűnek ismerték el a nemzetközi jog szabályait. A legnagyobb taglétszámú 1934 szeptembere és 1935 februárja között volt a szervezet: ekkor 58 tagja volt. A Népszövetségnek két főbb szerve a Közgyűlés és a Tanács. A Tanácsnak először négy állandó tagja volt (Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Japán), majd 1926-ban Németország, 1934-ben pedig a Szovjetunió lettek Tanács-tagok. Németország 1933-ban, Japán 1935-ben, Olaszország 1939-ben lépett ki a Népszövetségből. A Szovjetuniót 1939-ben kizárták.

²⁰³ Eszerint Lengyelországot a Narew, a Visztula és San folyók mentén osztották fel, így Kelet-Lengyelország a Szovjetunió fennhatósága alá került. A német fél nem tartott igényt Besszarábiára. A balti államokat (Litvánia kivételével) és Finnországot szovjet érdekszféraként rögzítették. Az aláírás helyszínét horogkeresztek és vörös zászlók díszítették. A megegyezés lehetőséget biztosított Hitlernek, hogy a szovjet ellentámadás lehetőségét kizárva, támadja meg Lengyelországot, amelyet az aláírás után egy héttel meg is tett. A szovjetek hatalmas mennyiségű nyersanyaggal és élelmiszerral támogatták a német háborús gépezet működését.

A szovjet propagandagépezetnek mindent be kellett vetnie, hogy megmagyarázza a hirtelen jött fordulatot. A szovjet zsidók számára teljesen felfoghatatlan volt a paktum aláírása. Hogyan lett a tegnapi ellenségéből, aki Európa – a világ – zsidóságának megsemmisítését tűzte ki egyik fő céljául, gyakorlatilag szövetséges. A szovjet zsidók hamar megértették, hogy a paktum az egyre erősödő zaklatások, és elkülönítés alapjául szolgálhat majd, valamint a zsidóságot a „leggyanúsabb” kisebbséggé teszi. A megegyezés után a polcokról eltűntek az addig megszokott nácizmusellenes, antifasiszta könyvek, az újságokban nem jelenhettek meg a náci Németországot vagy a nácizmust bíráló írások. Természetesen a nácizmus antiszemitizmusáról sem eshetett szó, ami egyrésztől csökkentette, sok esetben meg is szüntette a szovjet zsidóság félelmét a rájuk leselkedő veszélytől, amelynek a történésekre adott adekvát, gyors reakció szempontjából később nagy jelentősége lett. Ez is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a német megszálláskor aránylag olyan kevesen menekültek Oroszország belseje felé. Másrészt az események utat nyitottak az antiszemitizmus térnyerésének a Szovjetunióban. (Levin 1988:331-332; Salo 1976:249-250)

Élet a szovjetek által megszállt területeken (1939. szeptember – 1941. június)

A németek Lengyelország 1939. szeptember 1-jei lerohanása után kérték Sztálint, hogy a Molotov-Ribbentrop paktumnak megfelelően a Szovjetunió támadja meg Lengyelországot. A szovjet vezetés a kérés előtt folyamatosan kitért, mivel Sztálin nem akarta, hogy a világ a szovjet hadműveleteket a náci agresszióval azonosítsa. A Szovjetunió tehát a megfelelő ürügyre várt, ami nem volt más, minthogy segítenie kell a Németország által fenyegetett ukrán és fehérorosz kisebbségnek. (Természetesen ennek az indoklásnak a német kormány nemigen örült.) Szeptember közepén a Szovjetunió bevonult Lengyelország keleti területeire. A Vörös Hadsereg közel 200.000 négyzetkilométert foglalt el és mintegy 13 millió embert szállt meg, akik többsége valóban ukrán és fehérorosz volt, azonban 3 millió lengyel is. A megszállt lakosság közül körülbelül 1,3 millióan zsidók voltak. A szovjet fennhatóság alatt élő zsidók száma 1939-ben 3 millióról 5 millió fölé emelkedett. (Levin 1988:335-336; Lustiger 2003:79-80)

A lengyel hadjárat végén, szeptember végén aláírták a német-szovjet határmegállapodási és barátsági szerződést, amelynek értelmében Litvánia a szovjetek érdekszférájába került cserébe az új német-szovjet határ valamennyivel a korábbiakban megállapodottnál keletebbre tolódott. A megállapodás titkos záradéka szerint a szovjetek által megszállt területekről kitelepítik a németeket, a német megszállási övezetből pedig az ukránokat és a fehéroroszokat, valamint kölcsönösen elfojtják a „lengyel agitációt”.

A szovjet megszállás után a hatóságok hamar hozzáálltak, hogy az elfoglalt területeket a Szovjetunióban az 1930-as években kikristályosodott adminisztratív, gazdasági, társadalmi és politikai keretekbe integrálják. Az életet minden szempontból szovjetizálták és a korábbi rezsim nyomait teljes mértékben eltüntették; a korábbi lengyel kormány tagjai gyakorlatilag nyom nélkül eltűntek. A megszállt területek zsidósága az elmúlt évtizedekben sokat szenvedett az adott területek nacionalista csoportjaitól, diszkriminatív intézkedésektől és az antiszemitizmustól. A megszállás első időszakában a zsidók többsége úgy érezte a szovjet megszállással valami igazán borzalmastól menekült meg. A szovjet megszálló hatalom történelmi okok miatt a zsidóktól nagyobb fokú lojalitást várt, ezért egyrészt támogatta a zsidó önvédelmi szervezetek létrehozását, másrészt zsidók komoly szerepet kaphattak a megalakuló Forradalmi Tanácsokban, valamint a szovjet fennhatóság alá kerülő állami intézményekben, államhivatalokban. Sok zsidó előtt új oktatási lehetőségek nyíltak meg. Sokak szemében a zsidók voltak az új rezsim legnagyobb haszonélvezői. Kezdetben a zsidók is bizonyos mértékig privilegizáltak érezték magukat, azonban ez az állapot hamar véget ért. (Levin 1988:337; Lustiger 2003:80)

A területen hamarosan megjelentek az NKVD alakulatai és elkezdtek az „osztályidegen elemek” letartóztatását és deportálását.

A Szovjetunió fennállása alatt számos titkosrendőrség létezett. Az első ilyen szervezet az úgynevezett Cseka (VéCseKa: Összoroszági Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és a Szabotázs Elleni Harcra) volt, amelyet Lenin 1917. decemberi rendelete alapján hoztak létre. Megalakulásától kezdve a Cseka fontos katonai és biztonsági funkciókat töltött be. 1922-ben a Cseka-t GPU (Állami Politikai Hatóság) néven szervezték újjá. Ez a szervezet Szovjet-Oroszország területén a Belügyi Népbiztosság (NKVD) egyik osztályaként működött. Majd 1923-tól független szervként az egész Szovjetunió titkosszolgálataként működött tovább OGPU (Egyesített Állami Politikai Hatóság) néven. 1934-ben az Oroszági Szovjet Szocialista Köztársaság Belügyi Népbiztosságát (NKVD) megszüntették, és a Szovjetunió Belügyi Népbiztosságává alakították át. Az OGPU-t ennek egyik igazgatósága lett Állambiztonsági Főigazgatóság (GUGB) néven. Később a GUGB-ból lett a KGB (Állambiztonsági Hivatal). Az NKVD a sztálini időszakban a politikai elnyomás és terror legfőbb és legfélelmetesebb szerve volt.

Megjelentek a pártaktivisták is, akik előkészítették, hogy a lakosság „szabadon” a Szovjetunióhoz való csatlakozás mellett döntsön. A zsidó középosztály gyorsan elszegényedett; sokan közülük tulajdonuk eladására kényszerültek, illetve mások segítségére szorultak. A zsidó értelmiség legnagyobb részét a parasztság és a munkásság soraiba kényszerítették. A szovjetizáció természetesen magában foglalta a vallásellenes kampányt is: zsinagógákat zártak be, rabbikat tartóztattak le, megtiltották a vallásos tárgyak és imakönyvek árusítását. A zsidókat arra kényszerítették, hogy szombaton és ünnepnapokon is dolgozzanak. Különösen kegyetlenül bántak a haszidokkal. Fellétek a zsidó szervezetek ellen is, a zsidó

intézményeket bezárták, a bundista, zsidó szocialista, cionista és egyéb „burzsoá elemeket” letartóztatták. A jiddis újságokat, amelyek a megszállt területeken a háború előtt nagy példányszámban jelentek meg, szovjet-típusú kiadványok váltották fel. (Levin 1988:344-345; Lustiger 2003:80)

A szovjet életformához való alkalmazkodás különösen nehéz volt azon zsidó menekültek számára, akik a német megszállás elől a Nyugat-Lengyelországból keletre menekültek a szovjet zóna viszonylagos biztonságában bízva. A szovjet hatóságok kezdetben jóindulatúan viszonyultak a menekültekhez, azonban hamarosan már csak politikai, adminisztratív és gazdasági problémát láttak bennük, ami a velük szembeni bánásmód gyökeres megváltozásában is testet öltött. A menekültek általában átmenetinek tartották helyzetüket, míg a szovjet hatóságok szovjet polgárokat akartak faragni belőlük. Kezdetben az ország belsejébe való irányításukkal, megélhetési lehetőségeik beszűkítésével próbáltak hatni rájuk. 1939 végén azonban választás elé állították őket: a menekülteknek választaniuk kellett a szovjet állampolgárság és a korábbi lakóhelyükre való visszatérés között. Az előbbi az útlevelelbe bekerülő bizonyos lakóhelyi és utazási megszorításokkal is együtt járt. Többen ekkor a nácik által megszállt területekre való visszatérést választották. Ott megpróbálták regisztráltatni magukat a német hatóságokkal, de azok ezt származásukra hivatkozva megtagadták. A visszaút igen korlátozott volt, hiszen ekkor már csak speciális engedélyekkel engedték, hogy átlépjék a szovjet zóna határát és idővel a határok szinte teljesen bezárultak. (Levin 1988:338-341; 344, 346-347)

A szovjetek által megszállt területeken élő kelet-lengyel zsidók egyik legfájóbb tapasztalata az volt, hogy a szovjetek mélyen hallgattak az ellenük elkövetett náci zsidóellenes atrocitásokról és igen szívélyes viszonyt ápoltak a németekkel. A náci-ellenes publikációk – ahogyan azt a Szovjetunióban is láttuk – eltűntek. A lengyel zsidó kommunistákat például trockistáknak bélyegezték és hamar rá kellett jönniük, hogy eszméik jelentéktelenné, nácizmus-ellenességük teljességgel elfogadhatatlanná, sőt veszélyessé vált. Nagy számban tartóztatták le őket. (Levin 1988:342-343)

A szovjet megszállók 1940 elején tömeges deportációkba kezdtek, amit három hullámban hajtottak végre. 1940. február és április között volt lengyel hivatalnokokat, korábbi kormányzati tisztviselőket, „burzsoá” származásúakat, értelmiségieket és külföldre menekültek családtagjait deportáltak. Áprilisban – a második hullámban – sok zsidót deportáltak; olyanokat, akiknek közül volt a Bundhoz, cionista szervezetekhez, részt vettek a vallási életben vagy „burzsoá” foglalkozást űztek. A harmadik hullámban, 1941 júniusa és júliusa között, sok Nyugat- és Közép-Lengyelországból származó menekültet deportáltak. A

deportáltakat egyrészt kényszermunkára ítélték, és szibériai vagy távol-keleti munkatáborokba szállították, ahol közvetlen és folyamatos NKVD ellenőrzés alatt álltak. Másrészt elhagyott, elszigetelt vidéki településekre vagy kollektív gazdaságokba szállították őket, ahol az NKVD időszakos ellenőrzése alatt éltek. Ezek az intézkedések a zsidók esetében paradox módon rengeteg életet mentettek meg, mivel a német invázió idején már nem voltak a nácik által elfoglalt területeken. Becslések szerint a deportálásokban körülbelül 30.000 zsidó vesztette életét, azonban körülbelül 100.000 éppen ezáltal menekült meg a haláltól. (Levin 1988:347-348; Lustiger 2003:82-83)

1940 júniusában – miközben a németek Nyugat-Európa elfoglalásával, a szovjetek pedig a lengyel menekültek deportálásával voltak elfoglalva – a balti államok is szovjet fennhatóság alá kerültek, körülbelül 350.000 zsidóval együtt. 1939 októberétől 1940 júniusáig Litvánia, Lettország és Észtország még látszólag független államok voltak, bár a szovjet csapatok már ekkor is állomásoztak itt. 1940 augusztusában azonban mindhárom állam hivatalosan Szovjet Szocialista Köztársasággá vált. Ugyanekkor Románia Besszarábia az újonnan alakult Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaság, valamint Észak-Bukovina az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság része lett. Ezen a két területen körülbelül 300.000 zsidó élt. Az annektálás után gyakorlatilag mindenhol ugyanaz történt: erőteljes és gyors szovjetizáció az élet minden területén a korábban már többször leírt módon és módszerekkel. (Levin 1988:349-359; 354-355)

A Zsidó Antifasiszta Bizottság

Henryk Erlich és Viktor Alter a lengyel zsidó élet kiemelkedő alakjai voltak, vezető bundisták. Miután a Szovjetunió elfoglalta Kelet-Lengyelországot, letartóztatták őket. Nyugati munkásszervezetek próbáltak nyomást gyakorolni a kiszabadításuk érdekében, mindhiába: mindkettőjüket megkínózta az NKVD, szovjet-ellenes felforgató tevékenységgel vádolták őket és halálra ítélték, amit végül tíz év munkatáborra mérsékeltek. 1941 szeptemberében azután hirtelen elengedték őket. A Szovjetunió német megszállása 1941 júniusában, a szovjet külpolitika radikális fordulatát kívánta Lengyelországgal szemben.²⁰⁴ Erlich és Alter tárgyalásokat kezdtek Lavrentyij Berija belügyi népbiztossal, a szovjet titkosszolgálat vezetőjével egy világméretű zsidó propaganda ügynökség, a Zsidó Anti-Hitler Bizottság megalakításáról. A terv kedvező fogadtatásra talált. A szovjetek célja az amerikai katonai

²⁰⁴ Ennek a radikális fordulatnak legmeghatározóbb mozzanata az volt, hogy angol közvetítéssel 1941. július 30-án Sztálin nevében Maisky, a Szovjetunió Egyesült Királyságba akkreditált nagykövete szerződést kötött a Londonban székelő, Władysław Sikorski vezette lengyel emigráns kormánnyal. Ez a megállapodás amnesztiát biztosított a deportált lengyelek számára, felújította a diplomáciai kapcsolatokat és ígéretet tartalmazott a lengyel hadsereg felállítására Anders főparancsnok vezetésével. A lengyel-szovjet diplomáciai kapcsolatok akkor szakadtak meg újra, amikor a lengyel emigráns kormány a Nemzetközi Vöröskereszthez fordult a katyni mészárlás kivizsgálása ügyében.

támogatás elnyerése volt, míg a lengyelek a leendő lengyel állam ügyének lehetséges előmozdítóját látták a szervezetben. Egy rövid időre úgy tűnt, hogy az érdekek egybeestek. Azonban a Bizottság, ebben a formában sohasem jött létre. Erlich és Alter levele a tervezett zsidó szervezetről természetesen Sztálinhoz is eljutott, aki állítólag megjegyzésként összesen két szót írt rá: „mindkettőt megölni”. 1941 decemberében mindkettőjüket letartóztatták és titokban kivégezték. (Levin 1988:363-364; Salo 1976:261)

A Szovjetunió német megszállása után erőteljes propaganda kezdődött a különböző etnikai csoportok körében, beleértve a zsidókat is, annak érdekében, hogy ösztönözzék körükben a Szovjetuniót támogató tevékenységet. Számos szervezet alakult, azonban a zsidóság volt az egyetlen nemzetiség, amely külön társaságot hozott létre, a Zsidó Antifasiszta Bizottságot (ZsAB). A szervezet létrehozásának ötlete, ahogyan láttuk, Henryk Erlichtől és Viktor Altertől származott. A ZsAB létrehozásának célja a szovjet vezetők szemében alapvetően nem belpolitikai vagy zsidó természetű volt, lényege sokkal inkább az volt, hogy a szovjet külügyi és katonai célokat szolgálja. Ezt mutatja az is, hogy a bizottság a Szovjet Információs Hivatalon (SzovInformBüro) belül működött Szolomon Lozovszkij irányítása alatt, aki nemcsak a hivatal vezetője, hanem külügyi népbiztos-helyettes (külügyminiszter-helyettes) is volt. A Szovjetunióon belül a Jevszekcija 1930-as megszüntetése óta a zsidók újra egy központilag szervezett keretrendszer részei lettek.

Fontos szempont volt a világ zsidó közvéleményének befolyásolása is, mivel a szovjet hatóságok úgy gondolták, hogy ennek óriási szerepe van a nyugati közvélemény alakításában. A Szovjetunióonak hatalmas háborús veszteségei miatt égető szüksége volt külső segítségre a szovjet háborús gépezet működtetéséhez. Sztálin a cél érdekében ismét változtatott korábbi politikáján: a kormányzat beszüntette az imaházak és a zsinagógák elleni támadásokat, a zsidó nagyünnepeket nem kísérte vallásellenes kampány, sőt a Harcos Ateisták Szövetségének lapját felfüggesztették. Ebben az időszakban egyetlen jiddis nyelvű vallásellenes könyv sem látott napvilágot. Látszott, hogy Sztálin az egész társadalmat mobilizálni akarta a háború megnyerése érdekében. (Levin 1988:379-382; 385)

A ZsAB működésének pontos kezdetét nem lehet megállapítani, de az bizonyos, hogy tevékenysége valamikor 1942 első felében kezdődött. Első ülését 1942 májusában tartotta. A testület vezetője Szolomon Mihoelsz, a moszkvai Zsidó Jiddis Színház igazgatója, hírneves színész, elnök-helyettese Itzik Feffer, jiddis író, titkára pedig Szahno Epstein, a korábbi bundista mozgalmár és újságíró lett. A forradalom óta először most a szovjet és a külföldi zsidók összefogtak. A Bizottság összetétele is az összefogást mutatta: a szovjet zsidó értelmiség minden szegmense képviseltette magát, jiddisül és oroszul beszélők, művészek,

tudósok, katonák; sokan közülük már generációk óta nemigen foglalkoztak a zsidósággal. A Bizottság a propaganda feladatokon kívül speciálisan zsidó tevékenységgel is foglalkozott, és egy időre a szovjet zsidó ügyek képviselője lett. (Levin 1988:383-384)

A ZsAB 1942. májusi találkozója valamennyi zsidóhoz felhívást intézett: ragadjon fegyvert és harcoljon a közös ellenség ellen. A zsidó katonákat és tiszteket arra bíztatták, hogy önként vállaljanak feladatokat a fegyveres erőknél. A ZsAB hivatalos, jiddis nyelvű újságja az *Ejnikajt* (Egység) címet kapta, és 1942 júniusától jelent meg.²⁰⁵ Főszerkesztője a ZsAB titkára, Epstein lett. (Levin 1988:384)

A ZsAB a háború alatt hatalmas mennyiségű anyagot gyűjtött és küldött külföldre újságoknak, ügynökségeknek, különösen az Egyesült Államokba. Jiddis, orosz és angol nyelvű adásokat készített, amelyet külföldre is sugároztak. A Bizottság az újonnan megélénkült szovjet zsidó kultúra központjává is vált, és jelentősen hozzájárult a jiddis nyelv és a jiddis nyelvű publikációk újjáéledéséhez. Ezen kívül nagyon jelentős anyagi támogatást is szereztek. (Levin 1988:384-385; Pinkus 1989:138)

A ZsAB működésének egyik leghihetlenebb fejezete vezetőinek amerikai utazása volt 1943 nyarán. A látogatást Albert Einstein szorgalmazta a Szovjetunió amerikai nagyköveténél, Litvinovnál²⁰⁶, akit ugyan 1943 márciusában leváltottak a nagykövetségi posztról, de a meghívást közvetítette a Bizottság vezetőinek. Miután a Szovjetunió megszakította kapcsolatait a lengyel emigráns kormánnyal mivel az – mint később kiderült, teljesen jogosan – megvádolta a katyni tömegmészárlással, külpolitikailag elszigetelődött. Ezen kívül mindenképpen külső segítségre volt szüksége a háború folytatásához. A szovjet zsidókat az események hatalmas lelkesedéssel töltötték el és reményt keltett, hogy annyi év hallgatás után talán eljöhét az újjászületés. Sztálinnak ezzel szemben, aki engedélyezte a küldetést, csak egyetlen politikai célja volt: az amerikai zsidóság és ezáltal az amerikai közvélemény érdeklődésének felkeltésével amerikai támogatást nyerni a szovjet háborús erőfeszítésekhez. A látogatást a legmagasabb szinteken tervezték meg, azonban végül a hattagú delegáció helyett csak Mihoelsz és Feffer mentek, akiket indulásuk előtt maga az államelnök, Kalinyin fogadott. Az amerikai szervezők rendkívüli programot állítottak össze: a ZsAB küldöttsége számos zsidó és nem-zsidó prominens személlyel találkozott. Ezek között voltak többek között: Albert Einstein, Chaim Weizmann, a Cionista Világszervezet elnöke, Izrael leendő első elnöke, Sólem Aleichem családja, nagy amerikai városok polgármesterei, Thomas Mann, Lion Freuchtwanger, Charlie Chaplin. Ezek jöttek el a New Yorkban, Bostonban, Chicagóban, Detroitban, San Franciscóban, Los Angelesben és még további tíz amerikai nagyvárosban tartott találkozókra. Egy New York-i sportstadionban például 50.000 ember gyűlt össze a vendégek tiszteletére. Mihoelsz és Feffer számtalan interjút adtak. A hét hónapig tartó utazás alatt Mihoelsz és Feffer ellátogattak Mexikóba, Kanadába és Angliába is. Összesen körülbelül félmillió ember vett része a negyvenhat városban megtartott tömegdemonstrációkon. Utazásuk során mintegy 2-3 millió dollárt gyűjtöttek. A két utazót nagyon mélyen megérintette az a szeretet és lelkesedés, amivel fogadták őket. Beszédeikben rendszeresen hangot adtak azon reményüknek, hogy a szovjet és a világ zsidóságának

²⁰⁵ A lap egészen 1948-ig megjelent. Kezdetben tíznaponta, majd hetente adták ki. Az újság a ZsAB és a szovjet zsidóság közötti kommunikációs csatorna lett. Mivel a szovjet sajtó nem adott hírt a zsidók háborús tapasztalatairól, az *Ejnikajt* segítette betölteni ezt a szerepet. Ezen kívül az újság általános szovjet témákkal is foglalkozott.

²⁰⁶ Ő ugyanaz a Litvinov, akit a Molotov-Ribbentrop paktum aláírása előtt néhány hónappal leváltottak a külügyi népbiztosi pozícióból.

kapcsolatai megújulnak és a náciizmus elpusztítása után is megmaradnak majd. Beszéltek a judaizmushoz való visszatérés reményéről is. Nem is sejtették, hogy a háború után nemcsak egész szovjet zsidóság sorsa pecsételődik meg, hanem saját személyes végzetük is. (Levin 1988:386-388; Lustiger 2003:125-127)

A ZsAB rendkívül heterogén összetétele hosszú távon ellentétekhez vezetett. Ennek egyik témája a Bizottság mandátumának kérdése volt. Voltak, akik azt gondolták, hogy feladata csak a fasizmus elleni küzdelem, mások azt, hogy konkrétabb zsidó-ügyekre kellene koncentrálnia, mint menekültek segélyezése, zsidó kolóniák rehabilitációja a Krím-félszigeten és Ukrajnában. Voltak, akik a Bizottságnak hosszú távú, a háború utánra nyúló élénkítő, vezető szerepet szántak, mások pedig úgy vélték, hogy a szervezet működése csak ideiglenes. Ezen kívül voltak személyes és hatalmi harcok is. (Levin 1988:386)

A háború elfedte a múlt kellemetlen és borzalmas tényeit. Sokan – zsidók és nem-zsidók egyaránt – hajlamosak voltak szemet hunyni mindazon tények felett, amelyek a múlt szovjet történelmét jellemezték. Sok zsidó számára – ezt Mihoelsz és Feffer beszédeiből is látni lehetett – ez a „feledékenység” azt a pillanatnyi látszatot keltette, hogy a szovjet és zsidó érdekek egybeesnek. A szovjeteknek pedig pillanatnyilag nem állt érdekükben ennek összetörése. A szovjet zsidó-politika ebben az időben igencsak Janus-arcú volt: egyrészt bátorította ezeket a zsidó illúziókat, másrésztől azonban nem-zsidó polgárai felé a zsidó ügyekről továbbra is hallgatott. (Levin 1988:389)

Holokausz a Szovjetunió megszállt területein

Németország 1941. június elején megtámadta a Szovjetuniót, ami annak ellenére váratlanul érte Sztálint, hogy a Molotov-Ribbentrop paktumnak köszönhetően nyert két év „haladékot”, hogy az ország felkészülhessen a támadásra. (Levin 1988:398; Salo 1976:252-253)

A szovjet vezetők nem értékelték reálisan a hitleri agresszióról szóló bizonyítékokat, azt a tényt, hogy a németek Lengyelországban és a Balkánon állásokat létesítettek, és figyelmen kívül hagyták a britek és amerikaiak figyelmeztetéseit is. A támadást szovjet részről teljes káosz és szervezatlenség követte, amelynek következtében a német csapatok hatalmas ütemben nyomultak előre, elfoglalva nemcsak a lengyel és balti területeket, de mélyen benyomulva Fehéroroszország, Ukrajna, sőt Oroszország területére is. 1941 októberére, csupán négy hónappal az invázió megindítása után, a náci csapatok mintegy 10 kilométerre megközelítették Moszkvát.

A szovjet zsidók kiirtása szerves része volt a Barbarossa tervnek²⁰⁷. 1941 márciusában a tervhez három külön parancsot csatoltak, amelyek a megszállandó területeken érvényes törvénykezésről rendelkeztek, valamint azokról a csoportokról, amelyeket azonnal likvidálni kell, legyenek akár polgári személyek, akár katonák. Ebbe a körbe a kommunistákon,

²⁰⁷ Ez volt a fedőneve a Szovjetunió megtámadását tartalmazó német tervnek.

partizánokon, szabotőrökön kívül, a zsidók is beletartoztak. Az ekkor kelt utasítások alapján az SS szabad kezet kapott a Wehrmacht által megszállt területeken. 1941 júliusának elején Göring megbízta Reinhard Heydrichet azzal, hogy kidolgozza a szovjet zsidók kiirtásának tervét. A németek négy úgynevezett *Einsatzgruppe*-t²⁰⁸ szerveztek, amelyek összesen mintegy 3.000 emberből álltak. 1941. július végén Heydrich összehívta ezeket az embereket és kihirdette, hogy feladatuk nem lesz más, minthogy az előrenyomuló hadsereg mögött vonulva „megtisztítsák” az elfoglalt területeket a nácik által nemkívánatosnak minősített elemektől. (Arad 2002; Krausz 2004)

Jichak Arad periodizációja szerint a megszállt területen élő zsidóság kiirtása három időszakra bontható. Az 1941. június 22-től 1941-42 teléig tartó időszakban áldozatul esett Lettország, Litvánia, Észtország, Moldávia (Besszarábia és Észak-Bukovina) zsidóságának jelentős része, valamint Kelet-Beloruszlia, Kelet-Ukrajna, valamint az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság elfoglalt területein élő zsidóság egésze. A második periódusban 1942 tavasza és 1942 vége között kiirtották Ukrajna, Beloruszlia nyugati és az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság 1942 nyarán elfoglalt területein élő zsidóságot. A harmadik periódus 1943-tól egészen a németek visszavonulásáig tartott. Ekkor a még megmaradt zsidóság esett áldozatul.

Az elfoglalt szovjet területeken lezajlott holokaust sajátossága, hogy ezek végrehajtásában a Wehrmacht nagy részt vállalt. Az elfoglalt települések mindegyikén új katonai közigazgatást vezettek be. A zsidóknak regisztrálniuk kellett magukat, sárga csillagot kellett viselniük. Zsidó tanácsokat hoztak létre, amelyek irányították az életet a gettóban, valamint közvetítőkként szolgáltak a megszállók és a zsidó közösség között.

A kivégzésekbe több helyen bekapcsolódtak a helyi antiszemita által felállított félkatonai alakulatok, a helyi rendőrség, illetve a lakosság is. Ez különösen Litvániában, Lettországbán, Észtországbán, Moldáviában és Ukrajnában volt jellemző. Szerepük számukat messze felülmúlta: aktív segítségük nélkül a németek nem tudtak volna végrehajtani ilyen méretű népirtást.

Az áldozatokat ezeken a területeken a helyszínen irtották ki. A kegyetlenség nem ismert határokat. A népirtás általában úgy zajlott, hogy a zsidókat kivezényelték otthonaikból, sokszor azzal az ürüggyel, hogy áttelepítik őket. A város közelében már elkészített gödörhöz vezették őket, és mindenkit belelőttek, majd a gödröt betemették. Volt ahol az emberekkel ásatták meg saját sírjukat. Ezen kívül még használtak úgynevezett „lélekfojtókat”: ezek olyan teherautók voltak, amelyek zárt platójára visszavezették a kipufogógázt. A kisebb településeken egyetlen akcióval végeztek mindenkivel. A nagyobb városokban először gettóba gyűjtötték az embereket, hogy ott akár hónapokig várjanak sorsukra.

²⁰⁸ Az *Einsatzgruppe*-k (magyarul bevetési csoport) félkatonai csoportok – gyakorlatilag kivégző osztagok – voltak, amelyek közvetlenül az SS irányítása alá tartoztak és rendkívül lényeges szerepük volt a meghódított területeken Hitler faji politikájának végrehajtásában. Az *Einsatzgruppe A* a balti államokban, az *Einsatzgruppe B* Fehéroroszországban, az *Einsatzgruppe C* Ukrajnában, míg az *Einsatzgruppe D* a Krím-félszigeten és a Kaukázusban tevékenykedett.

A zsidók teljes kiirtását késleltette, hogy 1941 végére a német hadi vezetés számára nyilvánvalóvá vált, hogy hosszú háborúra kell berendezkedni. Ez azonban jelentős munkaerő-szükségletet gerjesztett, így azok a zsidók, akik a katonai hadműveletek szempontjából fontos létesítményekben dolgoztak, egy időre megmenekültek. 1942 elején valamelyest csökkent a zsidók megsemmisítésének üteme.²⁰⁹ 1942 tavaszától nagy erővel újraindultak a tömeggyilkosságok. A sztálingrádi vereség (1943. február) után megkezdődött a német csapatok visszavonulása. A visszavonuló csapatok a még életben maradt zsidók kiirtását tűzték ki célul. 1943 júniusában Himmler parancsot adott az összes megmaradt gettó felszámolására.

A Szovjetunió külföldre szánt propaganda anyagai a német megszállás után alapvetően két témáról szóltak: az antiszemitizmus létezésének hiányáról a Szovjetunióban, valamint a zsidók evakuálásáról és a zsidóknak nyújtott rendkívüli segítségéről, hogy elhagyhassák a nácik által megszállt területeket. A híradásokkal ellentétben azonban a zsidók többsége az előretörő német front mögé szorult. Alapvetően egyéni akciókon múlt, hogy ki tudott elmenekülni. (Levin 1988:389; Salo 1976:253-255)

Nem volt igaz, hogy a szovjet hatóságok teljes zsidó közösségeket evakuáltak. Az orosz vasúthálózat kezdetektől alkalmatlan volt arra, hogy katonák millióit és a hozzájuk tartozó fegyverzetet szállítsa a frontra és vissza. Senki sem gondolhatja, hogy rendelkezésre álltak erőforrások a civil lakosság bármely szegmensének tömeges evakuálására. Alapvetően olyan kisebb zsidó és nem-zsidó csoportokat evakuáltak, akiket a háborús termelés szempontjából értékesek gondoltak.

„Amennyire ismert, Sztálin és a szovjet kormány a háború alatt egyetlen egyszer sem vitatta meg a megszállt területeken élő zsidók tragikus sorsát. Amikor Molotov a külföldi kormányoknak adott jegyzékében a zsidók megsemmisítéséről és a nem-zsidó lakosság elleni német terrorról beszélt a náci megszállás ideje alatt, csak propagandacéllal tette.” (Arad 2002) A szovjetek már ekkor úgy próbálták beállítani, hogy a zsidóság csak egyike volt, a Szovjetunióban meggyilkolt nemzetiségeknek.

A gettóban a szó szoros értelmében élet-halál harc zajlott. Számos gettóban létrehoztak olyan csoportokat, amelyek a kiút lehetőségeit szervezték, voltak olyan helyek ahol a zsidó tanácsok is a földalatti mozgalom részei voltak. Fegyveres akciókra, tömeges szökésekre általában közvetlenül a megsemmisítés előtt került sor, amikor már nem volt veszítenivalójuk. A gettóból való szökés sikere nagyban függött a helyi lakosság hozzáállásától. Sok, gettóból szökött zsidó csatlakozott a partizán mozgalomhoz. A zsidó partizánok száma 15 és 30 ezer között mozgott, és jobbra a szökött rabokból és menekülő zsidó lakosságból állt. A szovjet

²⁰⁹ Ehhez a fentiekén kívül az is hozzájárult, hogy a kemény tél miatt nehéz volt kiánsni a gödröket.

partizánmozgalom vezetősége ellenezte az önálló zsidó partizánegységeket, mert nem nemzetiségi-etnikai, hanem területi-köztársasági alapon szervezték a partizánmozgalmat. (Arad 2002; Krausz 2004)

A Szovjetunió háborús veszteségei elképesztő méreteket öltöttek. A megszállt területeken az 1941. június 22-i állapotoknak megfelelően 88 millió ember élt a háború előtt. A háború befejezésekor 55 millióan maradtak, a többit megölték, deportálták, behívták a Vörös Hadseregbe vagy keletre evakuálták. A megszállt területek zsidóságát mintegy 2.750.000-2.900.000 főre tehetjük²¹⁰, akik közül szinte mindenkit megölték. „Azok menekültek meg, akik a helyi lakosoknál menedéket találtak, akiknek sikerült árjáknak kiadniuk magukat, az erdőkben harcoló partizánok egy részének, és azoknak, akik valamely szerencsés körülmény folytán túléltek a lágereket. [...] Zsidó közösségek és városkák százait törölték el a föld színéről, ahol a zsidók évszázadokon átéltek, őrizvén hagyományaikat, nyelvüket, vallásukat és kultúrájukat. A zsidók milliói számára a náci Németország feletti győzelem túl későn jött. A győzelem napját nem érhették meg.” (Arad 2002) „A szovjet területeken a holokauszt legalapvetőbb sajátossága tehát *teljességében* rejlik. Mind céljaiban, mind eszközeiben, mind eredményeiben a “totális népiirtás” képe bontakozik ki előttünk, amely közvetlen tükörképe annak a totális háborúnak, amelyet Hitler megindított a Szovjetunió ellen.” (Krausz 2004)

Antiszemizmus „újrátöltve”

A második világháború soha addig nem ismert méretű antiszemizmust szabadított el, ami a németek által megszállt területekről indult, és sok esetben elérte a partizánok és a Vörös Hadsereg sorait is. A zsidókat ezekben a szervezetekben sokszor gyanakvással figyelték. Több helyen előfordult, hogy a fegyverek kiosztásánál hátrányt szenvedtek, a legkisebb ürüggyel kivégezték őket vagy visszaküldték a németekhez, ahonnan elszöktek. A Vörös Hadsereg magas rangú tisztjei közül többen nyíltan kifejezték zsidóellenes nézeteiket. Jellemző volt az is, hogy bár a sajtóban rengeteg pozitív hír jelent meg a különböző fegyveres csoportok hőstetteiről, a zsidók részvételéről említést sem tettek. (Levin 1988:427; 439; Weinryb 1978:317-318)

A holokauszt a Szovjetunióban – ahogyan Magyarországon – nem járt az antiszemizmus csökkenésével. A háború befejezése után a Szovjetunió nyugati területein az antiszemizmus a korábbinál lényegesen erősebb lett. Korábban többször említettük, hogy ezeken a területeken az antiszemizmus rendkívül elterjedt volt a társadalomban. Írtunk arról, hogy amikor 1939 szeptemberében a Szovjetunió megszállta ezeket a területeket, sokan úgy érezték, hogy az itt élő zsidók a szovjet elnyomók kegyeltjei. Az antiszemizmust az átéltekről

²¹⁰ Közülük körülbelül 1 millióan 1939. szeptember 1-je előtt is a Szovjetunió területén éltek.

és a náci propaganda tovább erősítette. A háború befejeződése után a zsidóellenes érzelmeket csak fokozta a nációkkal sok helyen kollaboráló lakosság félelme a visszatérő zsidóktól. (Levin 1988:440-441; Pinkus 1989:139-140; 142; Weinryb 1978:316; 318)

A háború utáni zsidókkal kapcsolatos politika a következő elveken nyugodott: (1) Az antiszemitizmus extrém megnyilvánulásaival szemben visszafogottan, de azért felléptek. (2) A zsidóknak engedélyezték ugyan, hogy visszatérjenek a felszabadított területekre, de erőteljes propagandát folytattak annak érdekében, hogy inkább az ország belsejében maradjanak. (3) A zsidóknak bizonyos megszorítások mellett engedélyezték a gazdasági, oktatási és művészeti intézményekbe való felvételét. (4) A párt és a kormány politikai és biztonsági posztjaitól eltávolították őket. (5) Korlátozott lehetőségeket biztosítottak a zsidó kulturális élet helyreállítására. (6) Nem ejtettek szót a zsidó részvételről a nagy honvédő háborúban. (7) Elhallgatták a holokauszt zsidó vonatkozásait. (Pinkus 1989:140-141; Weinryb 1978:319-320)

A háború utáni antiszemitizmushoz jelentősen hozzájárult a két utóbbi tényező, vagyis, hogy a szovjet rezsim nem volt hajlandó „tudomást venni” a zsidók részvételéről a nagy honvédő háborúban, illetve a zsidó népirtásról. A háború után megjelenő, a náci háborús bűneiről szóló publikációk a zsidókat a legritkább esetben említették. E hivatalos politika jele volt, hogy az úgynevezett *Fekete könyv*, ami a náci által szovjet földön zsidók ellen elkövetett bűnöket dokumentálta orosz nyelven nem jelenhetett meg. Hasonló sorsra jutott a *Vörös könyv* is, ami a zsidók háborús részvételét mutatta volna be. Ezeknek a publikációknak a célja nemcsak a történeket bemutatása volt, hanem az, hogy csökkentsék az antiszemitizmust. (Pinkus 1989:187-188)

A könyv eredetileg Albert Einstein ötlete volt, létrehozása „nemzetközi kezdeményezésre történt [...], amelynek nyomán mintegy negyven szovjet zsidó értelmiségi a Szovjetunió legkülönbözőbb pontjain összegyűjtötte a túlélők vallomásait. A sokféle válogatás rostáján túljutott 118 emlékezés egyharmad részét Ilja Ehrenburg szerkesztette meg, óriási munkával. [...] A hatalom [...] nem járult hozzá, hogy a *Fekete könyv* az angol nyelven és bizonyos részletek jiddis nyelvű publikálásán kívül oroszul is megjelenjék. Ezzel a Szovjetunió lakosságát, beleértve a jiddisül már nem tudó zsidókat is, elzárták a holokausztról szóló információtól (ne feledjük, hogy a televízió kora előtti, zárt szovjet társadalomban elszigetelten élő lakosság minderről alig tudott valamit, hiszen a sajtóban is csak a szovjet emberek – s nem a zsidók – szenvedéseiről eshetett szó). 1944 őszén a Zsidó Antifasiszta Bizottság végül a kapott utasításnak megfelelően összegyűjtött anyagot – immár az orosz nyelvű kiadás reménye nélkül – eljuttatta az Egyesült Államokba.” (Gereben 2000b)

A holokauszttal kapcsolatos hivatalos álláspontot és annak fennmaradását jól mutatja, hogy amikor 1965-ben a Jad Vasem²¹¹ dokumentumokat kért a Szovjet Kormányzati Archívumból a szovjet zsidókról, a válasz az volt, hogy a német fasizmus második világháborús bűneivel kapcsolatos iratokat nem az áldozatok nemzetisége szerint rendezték. (Levin 1988:424-425)

²¹¹ A Holokauszt Áldozatainak és Hőseinek Emlékházának, amely Jeruzsálemben működik.

Már közvetlenül a háború után bizonyos jelek mutattak arra, hogy Sztálin egy sokkal szélsőségesebb zsidóellenes politika mellett döntött. Először is rengeteg zsidót mozdítottak el a kormányzati apparátusból, illetve a korábban elküldötteket nem helyezték vissza. Ez különösen a külügyi, külkereskedelmi, biztonsági és hadügyi területekre volt érvényes. Az új irányvonal kifejeződött a ZsAB tevékenységének korlátozására tett lépésekben is. Látni fogjuk, hogy a burzsoá nacionalizmus és a kozmopolitizmus elleni kampányok is egyre inkább zsidóellenes színezetűvé váltak. A sajtóban és más tömegkommunikációs eszközökben egyre több zsidóellenes cikket lehetett találni. Utalásokat tettek arra, hogy a zsidók kettős elkötelezettségű, idegen elemek, akik képesek arra, hogy elárulják a szocialista hazát és az ellenséghez pártoljanak. A végzetes fordulatot azonban egyértelműen Mihoelsznek, a ZsAB elnökének 1948. januári meggyilkolása jelezte. A zsidóellenes politika legdurvább időszaka kezdődött 1948 novemberében, amikor a ZsAB-ot feloszlatták és szinte valamennyi tagjának letartóztatták. A végkifejlet – a szovjet zsidók száműzése – csak Sztálin halála miatt „maradt el”.²¹² (Pinkus 1989:140-141)

A „burzsoá nacionalizmus” és a „kozmpolitizmus” elleni kampány

Ebben a fejezetben a „burzsoá nacionalizmus” és a „kozmpolitizmus” elleni kampányról szólnunk. Látni fogjuk, hogy e két jelző nemcsak gumikategóriaként működött, hanem arra is alkalmas volt, hogy segítségükkel bárkit megbélyegezzenek. A burzsoá nacionalizmus esetében a legsúlyosabb vád a hazafiasság, a nemzeti érzet kifejezése volt, a kozmpolitizmus elleni kampány esetében pedig éppen a nemzeti érzet hiánya vagy lekicsinylése. A hivatalos szervek céljai is eltértek a két kampány esetében. Az előbbinél a cél a háború alatt újra megjelenő és erősödő nemzeti érzések csökkentése vagy felszámolása volt, míg az utóbbinál a – szintén a háború következtében erősödő – külföldi befolyás felszámolása, valamint a Szovjetunió és kelet-európai csatlósainak a „kapitalista Nyugattól” való elválasztása. (Pinkus 1989:150-151; 158)

Sztálin hamar felismerte, hogy a Szovjetunió népeinek mind össze kell fogniuk a német agresszor ellen, így a háború alatt a nacionalista „elhajlások” elleni harc átmenetileg jelentősen enyhült. Azonban a háború befejezéséhez közeledve ismét ugyanaz történt, mint már annyiszor: Sztálin számára feleslegessé vált a politikájában meghozott „kompromisszum”, és egyre nyilvánvalóbb lett a visszatérés a régi kerékvágásba.

²¹² Ezen időszak „szellemét” jól jelzik azok az antiszemita sajtótermékek, amelyek ekkor jelentek meg. Ezek olyan sztereotípiákat közvetítettek, amelyek az antiszemitizmus további erősödését eredményezték. Ezek a cikkek a zsidókat általában korruptnak ábrázolták; olyannak, aki elkerüli a katonai szolgálatot, ha vállalja, akkor azonban valamilyen csoda folytán mindig eléri, hogy hátul maradjon; nem kötődik semmilyen helyhez, örök vándor; nem tud vagy nem akar dolgozni, sokkal inkább könnyen akar boldogulni, természetéből adódóan parazita; ha mégis elhelyezkedik valahol, akkor az első dolga, hogy a családtagjait, barátait odavigye (nepotizmus), munkahelyi előmenetele egyszerűen csaláson alapul. (Pinkus 1989:141-142)

Számos beszéd, központi bizottsági határozat jelezte az új irányvonalat. Zsdanov 1946. augusztusi beszéde nyomán a Központi Bizottság határozatokat hozott az új irányvonal szellemében. A határozatok a szovjet rezsimet dicsőítették, hangsúlyozták az oroszok felsőbbrendűségét és kifejezték a „hanyatló nyugat” megvetését. (Levin 1988:465)

Sztálin 1946 februárjában mondott beszédében figyelmeztette a szovjet polgárokat, hogy amíg a kapitalizmus létezik, addig háborúk is lesznek és a Szovjetunióknak fel kell készülnie a harcra. Szavainak jelentése egyértelmű volt: a feszültségek enyhülésének korszaka véget ért és ismét két ellenséges tábor néz szembe egymással.²¹³ Zsdanov, a párt fő ideológusa 1946-ban több beszédet tartott, amelyekben fokozott éberségre intett, és kiadta a jelszót a kozmopolitizmus, „a nyugat előtti hajbókolás”, az apolitizmus, az individualizmus és a pesszimizmus elleni harcra az irodalomban és a művészetekben.²¹⁴ Zsdanov 1947-ben megszervezte a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodáját, a Kominformot²¹⁵. Az Kominform alakuló ülésén tartott beszédében kategorikusan kijelentette, hogy a világ két ellensége táborra szakadt: az antiimperialista és demokratikus, illetve az imperialista és antidemokratikus erők táborára. Harcot hirdetett az Egyesült Államok „világuralomra törő” politikája ellen. (Levin 1988:461-462;464-465; Pinkus 1989:145-147; 151-153)

Számos fontos zsidó író, költő és drámaíró vádoltak azzal, hogy apolitikus, eszméktől mentes és nacionalista karakterű. Voltak olyanok, akik ellen a vád az volt, hogy túlságosan el vannak foglalva a zsidó történelemmel, hogy romantizálják a régi zsidó életformát. 1946 decemberében felszólították az írókat és a kritikusokat, hogy Zsdanov beszédének szellemében írjanak. Az írók, művészek és a jiddis kultúra funkcionáriusai elleni perek kísértetiesen hasonlítottak azokra, amelyek során az 1930-as évek végén az írókat és a Jevszekcija hivatalnokait ítélték el. Azonban míg azok akkor a nagy tisztogatási hullám részei voltak, amelynek más nemzetiségek is áldozatul estek, most az 1940-es évek végén a cél

²¹³ Általában Churchill 1946. márciusi Fultoni beszédére szoktak úgy hivatkozni, mint a hidegháború nyitányára, ahol Churchill többek között a következőket mondta: „A Balti-tenger melletti Stettintől az Adriai-tenger melletti Triesztig egy vasfüggöny húzódik végig a kontinensen. E vonal mögött van Közép- és Kelet-Európa államainak valamennyi fővárosa. E hatalmas kommunista birodalom és oligarchia ambíciói messze túlszárnyalják a cári idők álmait.” Azonban Sztálin beszédét ugyanennyire lehet a hidegháború meghirdetésének tekinteni.

²¹⁴ A Zsdanov által kidolgozott dogmarendszer zsdanovizmusnak, az e dogmarendszer fémjelezte, 1953-ig tartó időszakot zsdanovcsinának szokták nevezni. Az 1946 augusztusi beszéd összhangban volt Zsdanovnak a Szovjet Írószövetség első kongresszusán 1934-ben elmondott beszédével, amelyet a szocialista realizmus kultúrpolitikai megalapozásának tekinthetünk. Itt többek között a következőket mondta: „A mi országunkban az irodalmi mű főhősei az új élet aktív építői – munkások és munkásnők, tévész-dolgozó férfiak és nők, párttagok, üzletvezetők, mérnökök, az Ifjúkommunista Szövetség tagjai, úttörők. [...] A művészi ábrázolás igazságosságát és történelmi konkrétságát a dolgozó nép ideológiai újraolvasztásával és oktatásával kell ötvözní a szocializmus szellemében. [...] A mi szovjet irodalmunk nem fél a tendenciózusság vádjától. Igen, a szovjet irodalom tendenciózus, mert az osztályharc korszakában nincs és nem lehet irodalom, amely nem osztályirodalom, nem tendenciózus, állítólagosan nem politikus.” http://hu.wikipedia.org/wiki/Andrej_Zsdanov

²¹⁵ A Kominform Moszkvából irányított kommunista szervezet volt, ami 1947 és 1956 között működött. A szervezetet az 1943-ban Kommunista Internacionálé (Komintern) helyett hozták létre, azonban jellege különbözött elődjétől. A Komintern elsősorban annak eszköze volt, hogy a Szovjetunió ellenőrzése alatt tarthassa a nem-kommunista országokban működő kommunista mozgalmakat. A Kominform létrejöttének idejére azonban megszálló csapatain és a megszállt országokban fokozatosan egyeduralkodóvá váló helyi kommunista pártokon keresztül a Szovjetunió megtalálta az ellenőrzés egyéb, jóval hatékonyabb módszereit.

kétségkívül a zsidó nemzeti kultúra teljes likvidálása. A zsidó nacionalizmus elleni kampány keretében 1948 végére, 1949 elejére minden vezető zsidó író, kritikust, színházi dolgozót letartóztattak. Ezen kívül elfogták a Zsidó Antifasiszta Bizottság szinte valamennyi vezetőjét. 1950 elején pedig a korábban letartóztatottak családtagjain volt a sor. (Pinkus 1989:149; 174)

A kozmopolitizmus elleni kampány 1948 elején kezdődött, azonban teljes erővel az év júniusában indult meg. Ekkor jelent meg először a sajtóban a „gyökértelen kozmopolita” kifejezés is. A kozmopolitizmus elleni harc minden területen nagy erővel folyt, és idővel a megvádoltak között egyre több zsidó volt. A Szovjetunió nyugati kapcsolatainak megromlásával és Jugoszlávia Kominternből való kizárásával egyértelműen erősödött az ideológiai harc. (Pinkus 1989:154)

A nyíltan zsidóellenes kampány 1949 elején indult. Ekkor a kampány már nem személyek, hanem egy szervezett csoport ellen folyt, amelynek létre újságcikkek sorozata figyelmeztetett. Ezek a folyamatosan megjelenő cikkek az állandó készenlét és a kölcsönös gyanakvás atmoszféráját keltették a Szovjetunió értelmisége körében. A támadás a színházi- és irodalomkritikusokkal indult, majd a művészet és tudomány egészére kiterjedt. A „leleplezettek” között voltak a Szovjetunió legnagyobb írói, művészei és tudósai. (Pinkus 1989:155-158)

A kampány zsidóellenességét azon kívül, hogy a megvádoltak többsége zsidó volt, több tényezővel is alátámaszthatjuk. A megjelent írások fogalomkészlete kísértetiesen emlékeztetett a klasszikus antiszemitizmus arzenáljában meglévőkre. A kozmopolitákat gyökértelen, identitás nélküli emberekként írták le. Többször előfordult, hogy ha egy zsidó származású vádlott neve nem hangzott elég zsidóságnak, akkor vagy az apja nevéből képzett zsidó hangzású nevet (is) használtak, vagy az eredeti születési nevet. Ezen kívül a kozmopoliták „leleplezésére” összehívott gyűlések egyértelműen antiszemita hangulatúak voltak. (Pinkus 1989:158-159)

A kampány kimondott zsidóellenes karakterének alapvetően az volt az oka, hogy Sztálin és a szovjet vezetés egy jelentős része nem bízott a zsidók szocialista haza iránti lojalitásában, különösen akkor nem, ha ezt a lojalitást az Egyesült Államokkal szembeni háború próbájának tették volna ki. A zsidó nacionalizmus és a kozmopolitizmus elleni harc ismét csak lehetővé tette, hogy az identitásukat megőrzők és az asszimiláltak ellen is felvegyék a harcot. (Pinkus 1989:161)

A nacionalizmus és a kozmopolitizmus elleni harc nemcsak a zsidókat érintette, hanem a Szovjetunió más nemzetiségeit is, azonban voltak fontos különbségek. Más nemzetiségeknek nem kellett tartózkodniuk a saját nemzetnevük használatától. A zsidókat arra kényszerítették, hogy teljes mértékben határolódjanak el történelmi és kulturális múltjuktól. Ebbe beleértették a náciizmus idején átélt szenvedések említését is, amiért a zsidókat szigorúan büntették. A legnagyobb különbség azonban a kampányok eredményében volt: ez ugyanis a zsidók esetében a nemzeti kultúra totális felszámolásához vezetett. (Pinkus 1989:148-149)

Izraelhez és a cionizmushoz fűződő viszony alakulása 1941-1953 között

A szovjet vezetés 1941 júniusáig, vagyis a Szovjetunió német megtámadásáig következetesen fenntartotta anticionista politikáját. Azonban ekkor annyi év teljes elszigeteltsége után a bizonytalan kapcsolatok kezdődtek a Szovjetunió hivatalos képviselői, a cionista mozgalom vezetői és a *jisuv*, vagyis a Palesztinában élő zsidó közösség között. Az első találkozókat a cionisták kezdeményezték, de 1943 után már a szovjetek maguk is felvették a kapcsolatot a cionisták és a *jisuv* vezetőivel. A Szovjetunió képviselői leginkább arra voltak kíváncsiak, hogy a cionisták és a *jisuv* milyen mértékű befolyással bírnak nyugati politikai körökre. Sejtették tehát, hogy most sem a vélemények gyökeres megváltozásáról, hanem egy történelmi szükségszerűségről volt szó: a Szovjetuniónak minden lehetőséget ki kellett használnia, hogy a nyugat támogatását elnyerje és összes kapcsolatát mobilizálnia kellett a németek elleni háborúra. (Pinkus 1989:162)

A cionista mozgalom és a *jisuv* képviselői a következő témákat vetették fel a tárgyalások során:

(1) A cionista mozgalom tagjainak kiengedése a szovjet börtönökből és kényszermunkatáborokból. (2) A Palesztinába való kivándorlás engedélyezése a Szovjetunió által annektált területekről származóknak és azoknak, akik a náci által elfoglalt területekről oda menekülnek. (3) A zsidó szervezetek által a menekülteknek nyújtandó segély nagysága. (4) A héber nyelv és kultúra elleni diszkrimináció problémája a Szovjetunióban. (5) Valamiféle szovjet képviselet létesítése Palesztinában. (6) A *jisuv* és a zsidó szervezetek segélye a szovjet háborús erőfeszítésekért. (7) Annak lehetősége, hogy a Vörös Hadsereg minél előbb bombázza a náci haláltáborokba vezető vasútvonalakat Lengyelországban.

A szovjet képviselők válasza alapvetően kitérő, illetve elutasító volt. A Szovjetunióban soha senkit sem tartóztattak le nemzetisége vagy cionizmusa miatt, hanem csakis azért, mert ellenséges külföldi politikai szervezetekkel tartott fenn kapcsolatot. A Szovjetunió által annektált területek minden lakója szovjet állampolgárságot kapott, és ezzel az érintettek teljes mértékben elégedettek. Ezért ezekkel a polgárokkal kapcsolatban nem kell aggódni, mert a Szovjetunió már gondoskodott róluk. A héber kultúrával kapcsolatban kifejtették, hogy a jiddis kultúra létezik a Szovjetunióban és ebből minden zsidó részesülhetett. A szovjet kormány természetesen készül arra, hogy képviselje magát Palesztinában, de a helyzetnek először tisztázódnia kell. A koncentrációs táborokkal kapcsolatban elmondták, hogy a szovjet diplomáciai testületeknek nincs joguk arra, hogy a Vörös Hadsereg vezetőinek stratégiai tanácsokat adjanak. (Pinkus 1989:162-163)

A Szovjetunió Palesztinával kapcsolatos pozitívabb attitűdje javulásának egyértelműen jelezte, hogy 1945 februárjában Sztálin egyetért Roosevelttel és Churchill-lel abban, hogy Palesztinát átadják a zsidóknak, hogy ott létrehozzák hazájukat és azzal, hogy engedélyezzék a zsidók korlátlan Palesztinába való bevándorlását. Másrészt azonban a hivatalos szovjet politika cionizmus-ellenessége a sajtóban és más médiumokban még ekkor is kifejeződésre jutott. A Szovjetunió 1947-ben minden szinten támogatta, hogy Palesztinában egy szövetségi és demokratikus alapokon álló független arab-izraeli állam jöjjön létre. Ha azonban kiderülne,

hogy ez a megoldás nem kivitelezhető, akkor Palesztinát két független államra, egy arabra és egy zsidóra, kell felosztani. (Levin 1988:473-474; Pinkus 1989:164-167)

Azok a tényezők, amelyek a szovjeteket ezen álláspont elfoglalására készítették, a következők voltak: (1) A szovjet vezetés az 1930-as évek végén csatlósított az arab nacionalista mozgalmakban, mert azok kezdetben támogatták a fasiszta rezsimeket, másrészt pedig az imperialista Nagy-Britanniát. Ez utóbbi miatt a szovjet vezetés meg volt győződve arról, hogy a zsidók lehetnek azok, akik képesek a britek Palesztinából való eltávolítására. (2) A Szovjetunió egyre nyugtalanabban figyelte az Egyesült Államokat, ahogyan az megpróbálja növelni közel-keleti befolyását. (3) Fontos szempont volt a lehetőség, hogy egy palesztinai menedék felajánlásával sokszázezer menekült problémájától megszabaduljon. (4) És ismét fontos volt, hogy a Szovjetunió megszerezze a világ zsidóságának támogatását.

A Szovjetunió Izrael állam létrehozása után is folyamatosan támogatta annak nemzetközi pozícióját és ennek számos jelét adta. Két jelentőset említünk most: négy nappal Izrael állam létrejötte után jogilag elismerte, valamint 1949 májusában megszavazta Izrael felvételét az ENSZ-be, másodszor engedélyezte csehszlovák fegyverek eladását az izraeli zsidóknak, amelyek fontos szerepet játszottak a harctereken, valamint támogatta az *aliját* Európa országaiból (kivéve természetesen a Szovjetuniót)²¹⁶. Ebben az időben a cionizmus elleni harc szünetelt, úgy tettek mintha ez a szellemi irányzat nem létezne. Láttuk azonban, hogy a zsidóellenes politika nagyban zajlott. (Levin 1988:475; Pinkus 1989:167-168)

A Szovjetunió folyamatosan közel-keleti befolyási övezetének kiterjesztésére törekedett. 1949 második felétől egyre inkább úgy gondolták, hogy Izrael nem teljesítette kötelezettségét egy demokratikus és független állam megteremtésére, hanem elfogadták a nyugati tőkét, kiárúsították szuverenitásukat. A zsdanovcsina kellős közepén ez nem jelenthetett mást, mint az Izraelhez fűződő kapcsolatok revideálását. Mindezzel az is egybeesett, hogy az arab államokban megérették a feltételek a nemzeti felszabadulási harc újakezdésére.

Az Izraelhez való viszony megváltozása egyértelműen tükröződött a cionizmus kezelésében is. Újakezdődtek a sorozatos letartóztatások, amelyek egészen Sztálin haláláig zajlottak. A leggyakoribb vád az Izrael alapítása iránt kifejezett lelkesedés, öröm, az izraeli diplomatakkal való kapcsolattartás voltak. A hatóságok adminisztratív intézkedéseket is foganatosítottak azok ellen, akiket cionizmussal vádoltak: elbocsátották állásukból, kiutasították lakóhelyükről és száműzték őket. (Pinkus 1989:173)

A politika megváltozását egyértelműen jelezték a szocialista blokk országaiban lefolytatott anticionista vagy anticionista színezetű perek is.²¹⁷ 1951-ben már nemcsak a cionizmust, hanem magát Izraelt bíráló cikkek jelentek meg. Több cikkben azt ecsetelték, hogy

²¹⁶ Cikkük szóltak arról, hogy a szovjet zsidók sohase cserélnék fel Izraelre szovjet hazájukat.

²¹⁷ A nyitány a Rajk-per volt, a csúcspont pedig az 1952. novemberi Slánský-per.

a cionizmus egy egyrészt világot átfogó szervezet. Ez rímelt a Cion bölcseinek jegyzőkönyvéből ismert világösszeesküvés teóriára. Hangsúlyozták a cionizmus kezdetektől fogva reakciós jellegét, valamint azt, hogy egyik célja a szocializmus aláásása, ahogyan ez a sorozatos perekből „kiderült”. „Bizonyították”, hogy a cionizmus különböző, szociálisnak álcázott szervezeteket hozott létre (például a Jointot), amelyek azonban pusztán kémkedésre, felforgató tevékenység folytatására használtak. (Pinkus 1989:170-172)

Zsidók elleni perek

Az 1948-1949-ben letartóztatott írók, művészek egy részét rendkívül sokáig tartották fogva; kirakatperre készítették elő őket. Végül azonban erre nem került sor, mivel Sztálin külpolitikai kérdésekben – egyre erősödő zsidógyűlölete ellenére is – rendkívül óvatos volt, és tartott attól a hatástól, amit egy nyilvános „zsidóper” jelenthet. A perre ezért 1952 nyarán titokban került sor és a vádlottak felett a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Katonai Kollégiuma ítélt. A vád kémkedés, burzsoá nacionalista tevékenység és szovjet-ellenes propaganda, a krími terület elszakításának kísérlete voltak. A vádlottak többségét halálra ítélték. (Levin 1988:527; Pinkus 1989:176)

1948 és 1953 között számos zsidót állítottak bíróság elé különböző gazdasági bűncselekmények miatt is. A legnagyobb gazdasági per, amelynek során nagyon sok zsidót tartóztattak le és állítottak bíróság elé, 1952 novemberében Ukrajnában volt. A vádlottakat itt is katonai bíróság ítélte el. A vád a kereskedelem és ellátás területén elkövetett ellenforradalmi szabotázs volt. (Pinkus 1989:177-178)

A Kommunista Párt Központi Bizottságának lapjában, a *Kommunist*-ban 1953 legelején cikk jelent meg, ami fokozott éberségre hívott fel. A cikk az ellenségek elleni újabb nyilvános kampány nyitányának tekinthető és belőle ennek zsidóellenes jellege is egyértelműen látszott. Azonban Sztálin igazi terveit a szovjet távirati iroda, a TASZ 1953 januárjában kiadott kommunikéje tette világossá, ami beszámolt az orvosok összeesküvésének leleplezéséről. A vád két prominens kommunista vezető, Zsdanov és Cserbakov meggyilkolása volt, valamint az előkészület a Vörös Hadsereg parancsnokainak orvosi eszközökkel történő megölésére. A letartóztatott kilenc orvos közül hat zsidó volt, akik annak idején állítólag a Jointnak dolgoztak. (Levin 1988:546-547; Pinkus 1989:179)

Sztálin fő célja a párt- és államgépezet körében végrehajtott kiterjedt tisztogatás volt. Ez már a párt XIX. Kongresszusán²¹⁸ is látszott, amit tizenhárom év szünet után 1952 októberében tartottak. Megváltoztatták a Politbüro struktúráját és tagjainak számát jelentősen – huszonöt

²¹⁸ Többek között ezen a kongresszuson változtatták meg a párt nevét, elhagyva belőle a bolsevik jelzőt. Ahogyan Sztálin mondta a kongresszuson: „Nincsenek többé mensevikek. Miért kellene magunkat bolseviknek neveznünk? Nem pusztán a többség vagyunk, hanem az egész párt.” A párt új neve Szovjetunió Kommunista Pártja lett. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Bolshevik>)

főre – emelték. A tisztogatások kiszemelt áldozatai a Kommunista Párt veterán, még élő vezetői voltak. Egy titkos per során Sztálinnak nem lett volna nehéz elítélni őket, azonban egy nyilvános kirakatper során ez még Sztálin esetében is nehézségekbe ütközött, ezért úgy döntött, hogy előbb egy sor kirakatpert tartanak. Ezek a perek alkalmasak voltak arra, hogy a szovjet népet szembesítsék azzal a „hatalmas veszéllyel”, ami szovjet hazát fenyegeti. (Pinkus 1989:179-180)

Két oka volt annak, hogy az összeesküvés és a per középpontjába zsidó orvosokat állítottak. Egyrésztől sürgősen szükség volt egy minél homogénebb csoportra, amelyet könnyen meg lehetett vádolni a legkülönbözőbb tettekkel, szabotázzsal, kémkedéssel és morális korrupcióval. Sztálin a perben lehetőséget látott arra is, hogy a zsidók a Szovjetunió központi területeiről való száműzését előkészítse. A propaganda kampány rögtön az orvos-összeesküvés feltárásának bejelentése után, 1953 januárjában elkezdődött és február során egyre fenyegetőbb és kiterjedtebb lett. Sztálin 1953 márciusában meghalt. Az ügyet március végén felfüggesztették, majd április elején Kommunista Párt Központi Bizottságának Elnöksége hivatalosan tisztázta a letartóztatottakat a vádak alól. (Levin 1988:541-544; Pinkus 1989:180-181)

A poszt-sztálini korszak (1953-1985)

A desztalinizáció időszakát a Szovjetunióban 1953-1964 közöttre tehetjük. Sztálin halála után hatalmi harc kezdődött, amiből végül Hruscsov került ki győztesen.

A Sztálin után következő időszak két csomópont körül koncentrált: hatalom és desztalinizáció. A hatalomért folyó harcban gyakorlatilag hatan vesznek részt: Berija, Hruscsov, Kaganovics, Malenkov, Molotov és Mikojan. A hatalmat végül Hruscsov szerezte meg.²¹⁹ A desztalinizáció első időszakában a sztálini személyi kultuszt a kollektív vezetés váltotta fel. Újra fontosság vált Lenin szerepének hangsúlyozása, míg Sztálin erőteljesen háttérbe szorult. Az időszak csúcspontját Hruscsov 1956 februárjában, a párt XX. kongresszusán elmondott beszéde jelentette. A Szovjetunióon belül hatalmasak voltak a várakozások, azonban idővel egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy csak nagyon korlátozott, rövid távú enyhülésre van kilátás. 1961 októberében a XXII. pártkongresszuson Hruscsov meghirdette a desztalinizáció következő fázisát: Sztálin emlékének eltüntetését. (Glatz 2006:45-46; Levin 1988:312-313; 574-575)

²¹⁹ Beriját 1953 júniusában letartóztatták és még abban az évben kivégezték. Kaganovicsot, aki mindvégig meggyőződéses sztálinista maradt 1957-ben kizárták a Központi Bizottságból, majd 1961-ben a pártból. Malenkov egy rövid ideig, 1953 márciusa és szeptembere között a Szovjetunió vezetője volt, majd 1953 és 1955 között a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. Hruscsov hatalomra jutása után elveszítette beosztásait és 1961-ben kizárták a pártból. Molotov Sztálin halála után külügyminiszter lett. Miután Hruscsov a XX. pártkongresszuson egyértelműen szembeszállt a sztálinizmussal, egyértelmű volt, hogy ez előbb-utóbb elvezet Molotov bukásához, aki akkor már a sztálini garnitúra egyetlen hatalomban lévő tagja volt. 1956 júniusában leváltották a külügyminiszteri posztról, kiszavazták a pártelnökségből, a Központi Bizottságból. Ezután még némi enyhülés is mutatkozott Molotov irányába, de 1961-ben minden posztjától megfosztották és kizárták a pártból. Mikojan Sztálin halála után Malenkov miniszterelnöksége idején kereskedelmi miniszter volt. A hatalmi harcban Hruscsovot támogatta, ezért annak hatalomra kerülése után a Szovjetunió első miniszter-elnök helyettese lett.

A szovjet nemzetiségi politika változásai és a zsidó autonómia

A hruscsovi vezetés a nemzetiségi politika esetében is – legalább részben – vissza kívánt térni a lenini útra. A változások az első desztalinizációs időszakban, 1953 és 1955 között mérsékeltek voltak, hiszen a nacionalista „elhajlás” és a kozmopolitizmus elleni kampány folytatódott, ha nem is annyira vehemensen. A nemzetiségek problémája kiemelkedő fontosságú lett és minél előbbi megoldást kívánt; azonban csak a Szovjetunió föderális berendezkedése szempontjából. A XX. pártkongresszus a nemzetiségi kérdés kezelésében is fordulópontot jelentett, amelyen egy viszonylag liberális nemzetiségi politika került elfogadásra, azonban ez nem érintette a zsidóságot, ugyanis a nemzet sztálini kritériuma nem változott. (Pinkus 1989:210)

1964 októbere, vagyis Hruscsov elmozdítása után a brezsnyevi időszakra (1964-1982), sőt a rövid andropovira is (1982-1984) a nemzetiségi politika szempontjából a sztálini úthoz való részleges visszatérés volt a jellemző. Ebben az időben a hivatalos politika a nemzetiségek teljes asszimilációját hangsúlyozta.

A hivatalos szovjet attitűd a zsidók nemzeti létét is tagadta, ami a nemzeti csoportok osztályozási rendszerben is jól megmutatkozott. Ennek négy szintje volt: a nemzeti tudatosság legmagasabb szintjén a *nacija* (nemzet) található; a *narod* (nép) kifejezés a különböző etnikai csoportok megnevezésére használt általános terminus volt; a *narodnoszty* (kis nép) kifejezést a Szibériában és az Észak-Kaukázusban élő körülbelül 85.000 emberre használták. A zsidókra általában a *nacionalnoszty* (körülbelül nemzetiség) kifejezéssel utaltak, amit alapvetően csak az ő esetükben használtak.

A zsidókra használt *nacionalnoszty* (körülbelül nemzetiség) azt is kifejezte, hogy a hatóságok a zsidókra mint egyénekre tekintettek, és kétségbe vonták a zsidó nemzeti tudat létezését. A zsidó nemzet létezésének tagadása kettős haszonnal járt: egyrésztől kétségbe vonta a cionizmus létjogosultságát, másrésztől azt is jelentette, hogy a különböző országokban, például a Szovjetunióban és Izraelben élő zsidók nem alkotnak egy csoportot. (Pinkus 1989:210-215)

Sztálin uralmának utolsó éveiben Birobidzsánról semmilyen híradás nem beszélt. Sztálin halála után megtört a csend: híradások, riportok jelentek meg. A területre nyugati újságírók és diplomaták is eljutottak, akik számára egyértelművé vált, hogy a terület nem lett és nem lesz a zsidóság központja. (Pinkus 1989:241-242; Weinberg 1998:85)

1959-ben a zsidók a lakosságnak nem egészen 9 százalékát tették ki, és a szovjet zsidóságnak kevesebb mint 1 százaléka élt itt. Ebben az időben a Zsidó Autonóm területen már vajmi kevés emlékeztetett a jiddis kultúrára, és a korábban elkezdődött ruszifikációs folyamatok egyértelműen előrehaladtak. Az igazgatás és az ügyintézés nyelve az orosz volt. A helyi újság, a *Birobidzsaner Stern* gyakorlatilag a helyi orosz lap fordítása volt és szinte teljes mértékben hiányoztak belőle a zsidó témák. A helyi múzeumban nem esett szó a zsidó kultúráról, a jiddis nyelvről vagy a zsidók hozzájárulásáról Birobidzsán megalapításához.

Bár Hruscsov egy külföldi újságírónak adott interjújában, elismerte a Birobidzsán projekt kudarcát, a belső híradásokban el akarták fedni ezt. Mindezek ellenére a Kreml fenn kívánta tartani a terület speciális státusát, mivel ezzel mindig bizonyíthatta, hogy elismeri a zsidók nemzeti és kulturális jogait. A külföldnek szóló propaganda érdekében 1960-as évek közepétől a Kreml óvatosan, de engedélyezte a zsidó kulturális tevékenységek újraéledését a területen. Zsidó színházi társulat kezdte meg működését, az újságban nőtt a zsidó témájú cikkek száma. Korlátozottan ugyan, de jiddis nyelvű oktatás kezdődött, a zsidó színházat nagyobb állami támogatásban részesítették, jiddis nyelvű rádióadások kezdődtek, a helyi zsidó újság terjedelme és megjelenési gyakorisága is növekedett. Mindeközben a zsidók – korábban rendkívül alacsony – képviselője a helyi kormányzati hivatalokban, valamint a régió országos testületekbe delegált küldöttei között szintén nőtt. (Pinkus 1989:243-244; Weinberg 1998:85)

Antiszemítizmus

Az 1953 és 1955 közötti időszakban a zsidóságot pozitívan érintő intézkedések általánosságban azt jelentették, hogy a Sztálin által elhatározott és előkészített a zsidóság elleni ördögi tervet végül nem hajtották végre.

Hruscsov zsidókhoz való viszonya rendkívül kétarcú volt. Több történet bizonyítja, hogy Hruscsov egyértelműen antiszemita volt, azonban ezt nyíltan általában csak válogatott személyek előtt vállalta. Nyilvános beszédeiben bár nem tett antiszemita megjegyzéseket, de bizonyos elvárható helyzetekben említést sem tett a zsidókról. Beszért a holokausztról, Sztálin bűneiről, az orvosperről anélkül, hogy a zsidókról egyetlen szót ejtett volna. Az antiszemítizmus vádjá ellen Hruscsov is a szokásos védekezést választotta: elmondta, hogy mennyi rokona, barátja, közeli munkatársa zsidó. (Pinkus 1989:219-222)

A posztsztálini időszak többi vezetője – Koszigin, Brezsnyev és Andropov – nem sokat beszért a zsidókkal kapcsolatos ügyekről. Mindannyiszor hangsúlyozták, hogy szemben állnak az antiszemítizmussal, de feltételezhetjük, hogy viszonyuk a zsidókhoz hasonló volt Hruscsovéhoz. Érdekes megjegyezni, hogy Brezsnyev a párt XXVI. kongresszusán, 1981-ben párhuzamot vont az antiszemítizmus és a cionizmus között, mindkettőt nacionalista elhajlásnak minősítve. Erre az időszakra ugyan nem voltak jellemzőek a szélsőséges intézkedések, azonban az antiszemítizmus mindvégig jelen volt. (Pinkus 1989:222-223)

Köztudott, hogy a Szovjetunióban minden kommunikációs eszköz cezúra alatt működött. Éppen ezért az itt megjelenő antiszemítizmust úgy tekinthetjük, mint amit a hatalom engedélyezett és így áttételesen elfogadhatónak tartott. A vizsgált korszakban számos szépirodalmi alkotás jelent meg, amelyek egyértelműek antiszemiták voltak, lényegesnek tartották a zsidó szereplők esetében, hogy felfedjék származásukat és ezeket olyan

tulajdonságokkal ruházták fel, amelyek mind-mind szerepeltek a zsidókról alkotott – korábban már részletesen leírt – sztereotíp képben. Jellemzőek voltak az időkorszakban a lapokban megjelenő antiszemita karikatúrák, amelyeket általában úgy állítottak be, hogy az csak a vallás és a cionizmus elleni harc része. A hatalom antiszemitizmust elleplező szándékának része volt, hogy ebben az időben olyan könyvek is napvilágot láttak, amelyek az antiszemitizmust támadták. (Pinkus 1989:223-227)

A poszt-sztálini időkorszakban jellemző volt, hogy ha a politikai helyzet úgy kívánta, akkor a különböző büntetőjogi pereket felhasználták zsidóellenes propaganda céljaira, a zsidó emigráció, a zsidó vallás vagy a cionizmus ellen. Ilyen esetekben nemcsak utaltak a vádlottak zsidó származására, hanem hangsúlyozták azt. A diszkrimináció a kormányzati posztokon, oktatási intézményekben és a munkavállalásnál továbbra is éreztette hatását. Sztálin uralmának háború utáni időkorszakában a zsidók aránya a pártapparátusban, illetve a Szovjetunió vezető testületeiben drasztikusan csökkent. A szovjet kormányzatban a külügyi, külkereskedelmi, védelmi és titkosszolgálati területekről eltávolították őket. Sztálin halála után időszakos kisebb ingadozásoktól eltekintve a zsidók aránya a kormányzati szervekben nem változott. A Szovjetunió nemzetiségei közül a zsidóságon belül volt a legnagyobb a párttagok aránya, azonban a kormányhivatalokban való részesedésük ezt nem követte. A korábban Sztálin által „zsidótlantított” intézményekbe továbbra sem nyerhettek bebecsátást. A zsidókat érzékelhetően diszkriminálták a tudományos és a gazdasági posztok esetében is. Sokan érezték azt, hogy előrejutásukat zsidó származásuk akadályozza. Egyre elterjedtebbé vált, hogy egy adott munkahelyre felvételiző személynek szülei származását is igazolnia kellett, így azok a személyek sem tudták eltitkolni zsidóságukat, akik vegyes házasságból származtak. 1940-től már Sztálin alatt is létezett a diszkrimináció a felsőoktatásban, de ezt sokszor felülírta, hogy az országnak nagy szüksége volt szakemberekre, különösen a természettudományok területén. Az 1950-es években más nemzetiségek tagjai is növekvő mértékben szerettek volna bejutni a felsőoktatásba. A szovjet vezetők ezzel indokolták, hogy a zsidóság arányának csökkennie kell, amelyet bizonyos területeken egyenesen kvóták bevezetésével kívántak elérni. Mondanunk sem kell, hogy a hivatalos antiszemitizmus – a sztálininál mérsékeltebb formában való – fenntartása mellett, a lakosság antiszemitizmusa nem csökkent, és ez több esetben zsidók elleni cselekményekben is megnyilvánult. (Pinkus 1989:228-232)

A cionizmus és Izrael elleni harc

A hrucsovi desztalinizáció egyik fontos eleme volt a birodalom nyitása a világ felé, ami 1953 és 1955 között a szovjet-izraeli viszonyban is megmutatkozott. A Szovjetunió 1953 júliusában több hónapos tárgyalás után felvette a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel²²⁰, növelték az Izraellel folytatott kereskedelem volumenét, valamint 1954 és 1956 között mintegy 600 zsidónak engedélyezték az *aliját*. (Pinkus 1989:245)

A Szovjetunió kezdetben közvetítő szerepet akart betölteni Izrael és az arab országok között, azonban amikor a vezetők látták, hogy erőfeszítéseik hiábavalóak, egyértelműen az arabok mellé álltak és ennek egyre egyértelműbb jelét adták. A Szovjetunió többször is a vétó eszközéhez nyúlt az ENSZ-ben, hogy az arab országok iránti szolidaritását kifejezze. 1955 szeptemberében Csehszlovákia – a Szovjetunió segítségével – fegyvereladási megállapodást kötött Egyiptommal. Hruscsov 1955-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa előtt tartott beszédében már teljesen egyértelműen fogalmazott, amikor többek között azt mondta, hogy a Szovjetuniónak teljességgel megérti az arab népeket, akik fel kívánnak szabadulni az idegen uralom alól. Ezért a Szovjetunió el kell ítélni Izraelt, amely létezésének első pillanatától fogva fenyegetést jelent arab szomszédai számára. Izrael léte az imperialista hatalmak érdekeit szolgálja, akik Izraelt eszközül használva próbálják kiaknázni a régió természeti kincseit. (Pinkus 1989:245-246)

A helyzet eme kettősége, az Izraellel való kapcsolatok javulása az egyik, míg az arab országok egyértelmű támogatása a másik oldalon, a cionizmus kezelésében is megmutatkozott. A média különböző csatornáin megjelenő anticionista propaganda nem szűnt meg, de mennyisége, hevessége mérséklődött. Eközben azonban a KGB továbbra is kíméletlen harcot folytatott a cionizmus ellen. Ennek részeként 1955 júliusában huszonegy embert tartóztattak le, majd egy titkos tárgyaláson kettőtől tíz évig terjedő börtönbüntetésre ítélték őket. Az ellenük felhozott vád az egyik legsúlyosabb volt: szovjet-ellenes tevékenység, mivel izraeli újságokat és könyveket kaptak és terjesztettek, izraeli ünnepeket ünnepeltek (mint például a Függetlenség Napja) és cionista propagandát terjesztettek. 1956 augusztusában a per következményeként az izraeli diplomáciai szolgálat három tagját kiutasították a Szovjetunióból. (Pinkus 1989:246-247)

Miután Egyiptom nem kapott amerikai segítséget az asszuáni duzzasztógát megépítéséhez Nasszer egyiptomi elnök, a brit katonai erők kivonulása után, 1956 júliusában bejelentette Szuezi-csatorna államosítását. Egyiptom a csatorna bevételeiből kívánta fedezni, a szovjet közreműködéssel épülő duzzasztógátat. Nagy-Britannia – félve a konfliktus eskalálódásától – nem üzent hadat Egyiptomnak, hanem október végén titkos megállapodás kötött Franciaországgal és Izraellel, amely a csatorna feletti ellenőrzés visszaszerzésére indítandó titkos had- és diplomáciai műveleteket rögzítette. Izrael október utolsó napjaiban megtámadta Egyiptomot és elfoglalta a Gázai övezetet és a Sínai-félszigetet, majd november elején a francia és brit erők is partraszálltak Egyiptomban. A következő napokban az Egyesült Államok és az ENSZ nyomásának engedve Nagy-Britannia és Franciaország kénytelen volt azonnali

²²⁰ Az orvosper elleni tiltakozásul 1953 februárjában bombát dobtak a Szovjetunió izraeli nagykövetségére, aminek következtében a szovjetek megszakították a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel.

fegyverszünetet kötni. Izrael az ENSZ és különösen az Egyesült Államok nyomásának engedelmeskedve szintén beszüntette a harcot és bizonyos nemzetközi garanciák után kivonult a Sínai-félszigetről.

A szuezi válság Nagy-Britannia és Franciaország közel-keleti befolyásának elvesztéséhez vezetett és a térségben keletkezett vákuumot nagy részben a Szovjetunió kívánta betölteni. November elején Bulganyin, a Minisztertanács elnöke feljegyzést küldött Ben-Gurion izraeli miniszterelnöknek, amelyben nyíltan megfenyegette Izraelt. Ezen felül a Szovjetunió egyoldalúan felmondta a korábbi kereskedelmi megállapodásokat és kilátásba helyezte a hadba szállást Egyiptom oldalán, ha a katonai akciók nem fejeződnek be. A szovjet sajtó elítélte az angol-francia-izraeli akciót, és az izraeli agressziót elítélő kampányt indított. Ennek leglényegesebb üzenete az volt, hogy a reakciós cionizmus vezette Izraelt ehhez a katasztrófához. Bár a szovjet nagykövet 1957 áprilisában visszatért Izraelbe, azonban a két ország közötti kapcsolatok nem javultak. 1957 júliusában hatalmas Izrael-ellenes kampány kezdődött. Miután 1957 augusztusában a moszkvai Világifjúsági Találkozóra érkező izraeli küldöttséget a szovjet zsidók hatalmas lelkesedéssel fogadták, a kampány még erőteljesebbé vált. A nyugati sajtóban megjelent híreket, miszerint sok zsidó Izraelbe szeretne emigrálni, azonnal cáfolták és a szovjet és arab országok közötti barátság aláásására folytatott konspirációnak minősítették. 1959 és 1963 között a legsötétebb időköt idéző Izrael-, cionista- és zsidó-ellenes kampány folyt. A fő vád nem változott: a cionizmus egy burzsoá, reakciós, nacionalista mozgalom, ami a kommunizmus ellen irányul. (Pinkus 1989:247-250)

Hruscsov eltávolítása, 1964 októberében, és a Brezsnyev-Koszigin-Podgornij kollektív vezetés uralomra kerülése nem változtatott a Szovjetunió Izraellel és cionizmussal szembeni politikájának irányvonalán, de a harc enyhülésének jelei egyértelműek voltak, és ezek a változások pozitív hatással voltak a szovjet zsidóságra és a szovjet-izraeli kapcsolatokra. A viszony mérsékelt javulásának azonban hamar vége szakadt, mivel a szovjetek továbbra sem voltak hajlandók változtatni a zsidó nemzeti kisebbséggel szembeni hagyományos attitűdjükön.

A kapcsolatok minimális javulásának első jele az Izrael- és cionizmus-ellenes propaganda-anyagok mennyiségének csökkenése, valamint stílusuk enyhülése volt. A követség alkalmazottai elleni támadások folytatódtak, de lényegesen kevésbé voltak agresszívek. A javulás jele volt a kulturális kapcsolatok intenzívebbé válása, valamint a Szovjetunióba érkező izraeli turisták számának növekedése is. Növekedett az emigrációs engedélyek száma is: 1967 első feléig – amikor a hatnapos háború miatt leállították a kivándorlást – mintegy 1.400-an vándoroltak ki Izraelbe. Koszigin, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke formálisan deklarálta, és ez a szovjet sajtóban is megjelent, hogy minden állampolgárnak megadják a kivándorlási engedélyt, aki családjával szeretne egyesülni. (Pinkus 1989:252-253)

A hatnapos háború²²¹ jelentős hatással volt a szovjet-izraeli kapcsolatokra. A legfontosabb az volt, hogy a Szovjetunió és a szovjet-blokk országai (Románia kivételével) megszakították diplomáciai kapcsolataikat Izraellel és megtiltották az *aliját*. A háború arra is alkalmas volt, hogy a kelet-európai régió országában újra erőre kapjon a – különböző intenzitású – Izrael-, cionizmus- és zsidó-ellenes kampány. (Pinkus 1989:253-254)

Az arab-izraeli konfliktusok lehetőséget biztosítottak a szovjeteknek, hogy az arab országokat egyre inkább függővé tegyék a szovjet segínytől, megszüntessék az amerikai befolyást és hozzájáruljanak az arab országok radikalizálódásához. A Szovjetunió 1971-ben a nyugattal való kapcsolatainak fejlődése eredményeképpen megpróbálkozott az Izraellel való viszony javításával is. Bár a folyamat elkezdődött, de a hazai sajtó cionizmus-ellenessége mit sem változott. Az 1973-as jom kippur-i háború²²² lehetőséget biztosított a szovjeteknek, hogy visszatérjenek a Közel-Keletre, elképzelésük szerint a korábbiaknál lényegesebb fontosabb szerepet vállalva a politikai arénában. A Szovjetunió többször próbált a közel-keleti térség közvetítőjeként fellépni, azonban tevékenységét nem koronázta siker. A szovjet politikai irányvonal Izrael irányában az 1980-as években is változatlan maradt. (Pinkus 1989:254-255)

A Szovjetunió úgy gondolta, hogy az 1973 decemberében Genfben tartott közel-keleti békekonferencia után felújítja kapcsolatait Izraellel. Eerre azonban nem került sor, miután Gromiko szovjet külügyminiszter kijelentette, hogy erre csak akkor van lehetőség, ha lényeges fejlődés következik be Izrael, az arab országok és a Palesztinai Felszabadítási Szervezet (PFSZ) kapcsolatában. 1976 októberében a Szovjetunió egy újabb békekonferencia összehívását javasolta a közel-keleti helyzet rendezésére, ami végül nem jött létre, mert Izrael ragaszkodott hozzá, hogy azt a PFSZ nélkül kell megtartani. Anvar Szadat, egyiptomi elnök 1976-ban felbontotta a szovjet-egyiptomi barátsági szerződést, 1977 novemberében pedig Izraelbe utazott, ahol tárgyalásokat folytatott és beszédet mondott a Kneszetben. Egyiptom – az arab országok közül elsőként – elismerte Izraelt. A tárgyalások eredményeként 1978 szeptemberében Carter amerikai elnök védnöksége alatt megszületett a Camp David-i egyezmény. A szovjetek természetesen bírálták a békekötést.

²²¹ A Nasszer egyiptomi elnök által összekovácsolt négyes szövetség, Egyiptom, Jordánia, Szíria és Irak elkötelezte magát egy Izrael-elleni nagy háborúra, amely Izrael elpusztítását tűzte ki céljául. 1967 júniusában a nagy részben szovjet segítséggel felfegyverkezett arab országok készen álltak a háborúra és támadást indítottak Izrael ellen. Izrael hat nap alatt megnyerte a háborút és a területfoglalásoknak köszönhetően jelentős változások következtek be a Közel-Keleten. Izrael elfoglalta a Sínai-félszigetet, a gázai övezetet, Jeruzsálem eddig arab ellenőrzés alatt lévő felét, a Golán-fennsíkot, valamint Ciszjordániát. Az elfoglalt területek Izrael háború előtti területének háromszorosát tették ki, amivel több mint egymillió palesztin arab került Izrael ellenőrzése alá.

²²² Egyiptom a hatnapos háború elvesztése után folyamatosan ambicionálta az arab világ egyesítését saját irányítása alatt. Ennek természetesen együtt kellett (volna) járnia Izrael megsemmisítésével. Egyiptom szövetségeseivel, Szíriával Jom Kippur előestéjén indította meg Izrael ellen a támadást. Az arab országok csapatainak gyors előrenyomulása következtében Izrael közel állt a teljes vereséghez, azonban az arabok hadvezetési hibáját kihasználva ezt sikerült elkerülni. Az arab országokat a Szovjetunió, míg Izraelt az Egyesült Államok jelentős hadiszállományokkal támogatta. A háborút végül 20 nap után Izrael győzelmével zárult.

Korábban is jól látható volt, hogy a cionizmus-ellenesség mindig jellemző volt a Szovjetunióban, ennek intenzitása a körülmények függvényeként folyamatosan változott. A hatnapos háború utáni időszakot változó intenzitású, de mindenképpen erősnek mondható cionizmus ellenes kampány jellemezte. Számos könyv, sajtótermék, propaganda-anyag jelent meg. A cionizmus elleni vádak alapvetően nem változtak, azonban a hangsúlyok eltolódtak. Különösen előtérbe kerültek azok a vélemények, amelyek a cionizmus reakciós mozgalomként jellemezték; sokan egyenesen odáig is elmentek, hogy a nácizmussal vetették össze. Uralkodóvá vált az a nézet, amely a cionista mozgalmat az Egyesült Államok által megbízott kémkedéssel és szabotázzsal vádolta. (Pinkus 1989:255-257)

Már korábban is jellemző volt, hogy zsidó prominenseket is bevontak a cionizmus elleni harcba, azonban egy új korszak kezdetét jelezte, amikor 1983-ban megalakították a Cionizmus-ellenes Bizottságot. 1967 után a cionisták elleni zaklatások, letartóztatások és perek is megsokasodtak. Számos cionista aktivistát eltávolítottak a munkahelyéről. Őket magukat és egész családjukat folyamatos megfigyelés alatt tartották, lehallgatták. Számos perre is sor került: 1969 és 1983 között 60 perben 88 személyt állítottak bíróság elé a legkülönbözőbb vádakkal²²³. (Pinkus 1989:257-258)

Zsidó emigráció a Szovjetunióból

A szovjet vezetés ellenezte zsidók vagy más nemzetiségek emigrációját. A zsidók esetében a következőket állították: (1) Izrael az imperialista táborhoz tartozik és eszköz az amerikai reakció kezében; (2) mivel nem létezik egyetlen zsidó nép, a szovjet zsidók és az Izraelben élő zsidók között semmilyen kapcsolat sincsen; (3) szovjet állampolgárok nem kívánnak emigrálni, ha mégis, akkor keserűen csalódnak és vissza akarnak majd térni a Szovjetunióba. Mindezek ellenére a kormány kész engedni családok újraegyesülését. 1954 és 1964 között nem egészen 1.500 ember vándorolt ki a Szovjetunióból Izraelbe. (Pinkus 1989:250-251)

A fentiekben utaltunk a Szovjetunió 1948 és 1967 közötti emigrációs politikájára, ami a hatnapos háború után szintén hatalmas fordulatot vett. A szovjet vezetés már 1964 és 1967 között ráébredt arra, hogy át kell értékelnie emigrációs politikáját, és korlátozott számban bizonyos nemzetiségek tagjainak engedélyeznie kell a Szovjetunió elhagyását. A Szovjetunió több nemzetközi szerződést is aláírt, amelyek elviekben kinyilvánították a jogot arra, hogy valaki elhagyhassa saját országát. Ez önmagában még nem lett volna elég erős ösztönzés, hozzájárult ehhez a nemzetközi politikai helyzet, a nyugati országok folyamatos nyomása,

²²³ Ezek között olyanok szerepeltek, mint árulás, kémkedés, repülőgép-eltérítés, szovjetellenes propaganda, illegális fegyvertartás, katonai szolgálat megtagadása, munkakerülés, államtitok megsértése, huliganizmus, drogterjesztés és különböző gazdasági bűncselekmények

illetve a szovjet zsidók egyre fokozódó követelése is²²⁴. (Buwalda 1997:xvi-xvii; 23-26; Pinkus 1989:259)

Miután a Szovjetunió 1967-ben megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel, a zsidó állam szovjetunióbeli érdekeit, a két fél hozzájárulásával, Hollandia képviselte. A hatnapos háború után a Szovjetunió megtiltotta a kivándorlást. 1968 szeptemberében újra lehetőségessé vált kiutazási engedélyt kapni, de csak időseknek, illetve azoknak, akik ezt már a diplomáciai kapcsolatok megszakítása előtt megszerezték, csak valamilyen okból nem tudták felhasználni. (Buwalda 1997:29)

Az 1960-es évek végén egyre több zsidó kezdte nyíltan követelni a kivándorláshoz való jogát. A nyugati világ híreket kapott a különböző cionistákat és emigrálni kívánókat érintő perekről, valamint a szovjet zsidók által indított kivándorlási mozgalomról. Ez a nyugati nyomás fokozódásához vezetett. Ezek együttesen elvezettek a tényleges fordulathoz, ami végül 1971 márciusában következett be, amikor engedélyezték a Szovjetunióból történő emigrációt. Brezsnyev egyértelműen keresni kezdte a kapcsolatot a nyugattal, a Szovjetuniónak hatalmas szüksége volt a nyugati technológiákra és hitelekre. Ezen kívül úgy gondolták, hogy most meg tudnak szabadulni cionista aktivistáiktól, akiknek azonnali kiutazási engedélyt adtak, azonban a „hétköznapi emberek” emigrációját megnehezítették²²⁵. Ezzel együtt hatalmas mértékű kivándorlás kezdődött. 1971 és 1979 között mintegy 225.000-en vándoroltak ki a Szovjetunióból, de csak körülbelül 150.000-en mentek Izraelbe.²²⁶ (Buwalda 1997:29-33; 44; 221)

Különösen külpolitikai okoknak²²⁷ köszönhetően 1980 után a kiadott izraeli kiutazási engedélyek száma drasztikusan csökkent. 1980-ban már csak körülbelül 20.000-et²²⁸, míg 1981 és 1985 között összesen körülbelül 15.000-et adtak ki. (Buwalda 1997: 221; Levin 1988:749)

Demográfiai és társadalmi folyamatok

A háború után 1959-ben tartott első népszámlálás szerint a Szovjetunióban 2.268.000 zsidó élt, ami a teljes lakosság 1,1 százalékát tette ki.²²⁹ Becslések szerint azokat is hozzávéve, akik

²²⁴ Többen egyenesen lemondtak szovjet állampolgárságukról tiltakozásul a fokozódó Izrael-ellenes kampány ellen.

²²⁵ Erre utalva a vízum megszerzésének folyamatát „a pokol tíz köre”-nek is nevezték. Az eljárásról részletesen lásd: Buwalda 1997:47-56

²²⁶ Az izraeli hatóságok többször elhatározták, hogy utasítják a holland követséget, hogy olyanoknak, akik nem Izraelbe kívánnak emigrálni, ne adjanak izraeli vízumokat. Azonban a végén úgy döntöttek, hogy minden zsidónak segítenek és az utasítást soha nem adták ki. Míg 1974-ig ezeknek a vízumoknak szinte mindegyikével Izraelbe történt a kivándorlás, addig 1975 és 1979 között egyre növekvő mértékben más országokba, zömmel Amerikai bevándorlásra használták fel. Ezekben az években ennek aránya 49 és 66 százalék között mozgott. (Buwalda 1997:61; 223-224)

²²⁷ Ezen okok között szerepelt, hogy a Szovjetunió 1979-ben háborút kezdett Afganisztánban, ezen kívül az Egyesült Államok gazdasági embargója, a SALT-2 ratifikálásának kudarca, valamint a moszkvai olimpia amerikai bojkottja.

²²⁸ 1979-ben több mint 50.000 kiutazási engedélyt adtak ki.

eltitkolták származásukat, a zsidók száma 2.600.000 és 2.650.000 fő közé tehető. A további népszámlálások 1970-ben 2.151.000, 1979-es pedig 1.810.000 zsidót mutattak, tehát ekkor a származásukat eltitkolókkal együtt számuk körülbelül 2.000.000 volt. (Pinkus 1989:261-262)

Látható tehát, hogy ebben az időszakban a zsidók száma jelentősen csökkent. Ennek a fent részletesen leírt kivándorláson kívül más okai is voltak: a zsidók körében tapasztalható alacsony fertilitás és az erősen öregedő zsidó népesség, a felgyorsuló asszimilációs folyamat, valamint az, hogy a zsidó- és cionizmus-ellenes propaganda miatt egyre többen titkolták el származásukat (Pinkus 1989:300)

Korábban – a világháború előtti demográfiai folyamatokról szólva – már említettük, hogy a zsidóság nemek szerinti megoszlása számottevő női többletet mutatott. Ez a háború után is jellemző volt, azonban ekkor a teljes népesség arányai is – alapvetően a férfiakat nagyobb arányban érintő háborús veszteségek miatt – követték ezt a mintázatot. A zsidóság esetében megmaradt a nemek szerinti egyensúlyhiány még az 1970-es években is. Kormegoszlás tekintetében a zsidó népességről a teljes országra vetített adatokkal nem rendelkezünk, azonban annyi biztosan állítható, hogy a teljes népességhez képest a zsidóságot sokkal jelentősebb előregedés jellemezte. (Pinkus 1989:263-264)

A korábban említett városiasodás a második világháború végére még inkább felgyorsult: 1959-ben a zsidó népességnek már 95, 1970-ben 98, 1979-ben pedig 99 százaléka élt városokban. Ezen belül is igen erős volt a zsidóság koncentrációja a nagyvárosokban: Moszkvában; Leningrádban, Kijevben, Odesszában, Harkovban, Dnyepropetrovszkban, Taskentben. Annak ellenére, hogy ezekben a városokban a zsidók aránya messze meghaladta teljes népességen belüli részesedésüket, egyik helyen sem alakultak ki valódi zsidó oktatási és kulturális központok. (Pinkus 1989:264)

Az 1950-es évek második felétől kezdve a hivatalos szovjet statisztika ismét kitért a különböző nemzetiségekhez tartozók iskolázottságára. A zsidóságra – ahogyan arra többször is utaltunk – a Szovjetunióban is rendkívül jellemző volt a felüliskolázottság. A háború után, különösen az 1970-es évektől a zsidóság oktatásbeli előnye bár megmaradt, de az iskolázottsági szint általános emelkedése következtében jelentősen csökkent. Ennek oka volt egyrészt a zsidó népesség korábban említett előregedése, másrészt az, hogy a tömeges emigrációs hullámok nagyban érintették a tanulókorú népességet, harmadrészt pedig a zsidókat érintő diszkriminációs politika is. Ez utóbbit a hatalom természetesen a különböző nemzetiségeknek és társadalmi csoportoknak nyújtott egyenlő esélyek köntösébe bújatta. (Pinkus 1989:265-268)

²²⁹ 1939-ben ez az arány 1,8, 1940-ben 2,5 százalék volt.

1939-ben a megfelelő korú²³⁰ népességet figyelembe véve a zsidók esetében 1.000 főből 330 legalább középfokú végzettséggel²³¹ rendelkezett, míg a Szovjetunió egészében ez a szám 83, a városi népesség körében pedig 181 volt. 1959-re számuk a zsidóság esetében 1,7-szeresére nőtt, miközben a teljes népesség körében továbbra is messze elmaradt ettől. Azokat a köztársaságokat tekintve, ahol a szovjet zsidóság 88 százaléka élt, elmondható, hogy a zsidóság 46 százaléka középfokú vagy annál magasabb végzettséggel rendelkezett. A teljes városi népességgel összehasonlítva a zsidók körében 4,4-szer magasabb volt a felsőfokú és 2-szer magasabb a középfokú végzettségűek aránya.

Zsidó oktatás és kultúra

Ahogy korábban írtuk, a zsidó oktatás és kultúra az 1940-es évek végére gyakorlatilag teljesen megszűnt létezni. Sztálin halála után nagyon lassan indult meg a jiddis sajtó és irodalom újjáéledése. Ennek első jele az volt, amikor Sztálin idejében kivégzett jiddis írók közül jó néhányat rehabilitáltak és többeket, akik attól fogva munkatáborokban sínylődtek, szabadon engedtek. Az 1950-es évek végétől – rendkívül korlátozott számban – jiddis nyelvű könyvek is megjelentek. Az első jiddis nyelvű irodalmi folyóiratra, a *Sovjetische Heimland*-ra 1961-ig kellett várni, ami ekkor 25.000 példányban látott napvilágot, azonban példányszámát 1979-re 7.000-re csökkentették. A jiddis kultúra hanyatlását okozta a jiddis nyelvű oktatás hiánya, az erőteljes asszimilációs folyamatok és így a közönség erőteljes megcsappanása, valamint az, hogy a zsidók a Jevszekcija megszüntetése után – a ZsAB „intermezzo”-jától eltekintve – központi képviselő nélkül maradtak. A jiddis kultúra ilyen szűkre szabott engedélyezése alapvetően csak a nyugatnak szólt. (Pinkus 1989:269-276)

A héber nyelv helyzete most is, ahogyan korábban is, teljesen eltért ettől; ez ellen a cionizmus- és vallás-ellenes küzdelem jegyében továbbra is kíméletlen harc folyt. Bár a nyelvet számos egyetemen tanították, azok a zsidók, akik más úton akartak megismerkedni vele, ezt nem tehették meg. A tiltás ellenére számos titkos kör alakult, ahol a tagok hébert tanultak. Sok esetben a rendőrség vagy a KGB betört az összejövetelek feltételezett helyszíneire, amelyek magánlakások voltak. Házkutatásokat tartottak, embereket állítottak elő. A vád szovjetellenes kiadványok birtoklása volt, ami azonban nem jelentett mást, mint egy-egy héber-orsz szótárt és más tanulási segédanyagokat. (Pinkus 1989:272-273)

A zsidó vallás kezelése

A hatalom valláshoz való viszonya a Sztálin halálát követő néhány évben rendkívül ellentmondásos volt: a mélyen gyökeret vert, az ideológiának megfelelő vallásellenesség és a nyugatnak való megfelelni vágyás között feszült. Az előbbi jelezte az 1954-ben kezdődő vallásellenes kampány, amelynek keretében szemináriumokat tartottak, vallásellenes

²³⁰ Tehát azok esetében, akiknél koruknál fogva már lehetséges ezen szint elérése.

²³¹ Ide számítjuk az általános képzést és a szakképzést biztosító intézményeket is.

kiadványokat adtak ki; az utóbbit pedig, hogy a rabbiknak lehetőségük nyílt a világ zsidóságával való kapcsolatfelvételre, imakönyveket adtak ki és 1957-ben megnyitották a moszkvai zsinagógához tartozó Kol Jakov jesivát. Felélesztették azonban azt a gyakorlatot is, amit Sztálin utolsó éveiben szívesen alkalmazott. A rabbikat bevonták a politikai és közéletbe. Időről időre felszólították őket, hogy olyan politikai nyilatkozatokat írjanak alá, amelyekkel nem feltétlenül értettek egyet. (Pinkus 1989:283-286)

A vallások az 1950-es évek második felében új életre keltek és egyre nagyobb hatással voltak a szovjet emberekre. A hatalom ezért rendkívül erőteljes vallásellenes kampányba fogott, amely minden vallást érintett, de a zsidót különösen. A média a zsidó vallást reakcióként jellemezte, amely követőit arra tanítja, hogy másokból éljenek, etikátlan praktikákat alkalmazzanak, mivel – ahogyan ők állították – a parancsolatok csak a zsidó ellen elkövetett bűnöket ismerik el bűnnek. A zsinagógák száma a szovjet periódus alatt jelentősen megfogyatkozott. Míg 1926 még mintegy 1.100 zsinagóga működött, addig 1945-ben már csak 500 és 1954-ben nem egészen száz. Az 1960-as évek első felében további zsinagógákat zártak be. A vallásellenes kampány része volt az is, hogy a zsidó vallási előírások betartását megnehezítették, sok esetben egyenesen lehetetlenné tették. Sok zsidó temetőt romboltak le.

Egy-egy zsinagóga bezárása általában mindig ugyanazt a forgatókönyvet követte. Az első fázisban a helyi sajtóban és a munkahelyeken tartott előadásokban egyre többet beszéltek a zsinagóga személyzete által elkövetett bűntettekről, úgymint feketézés, cionista propaganda terjesztése. A második fázisban az újságokban „olvasói leveleket” tettek közzé, amelyek ezen „korrupciós fészkek” megszüntetését és a közösség megtisztítását követelték. Végül a hatóságok reagáltak a közvélemény nyomására és bezárták az imatermet. Az előkészítő periódus alatt a hívók valamelyikét vagy a zsinagóga vezetőjét általában le is tartóztatták.

Hruscsov leváltása után, bár a zsidó- és vallásellenes politika alapjai változatlanok maradtak, az eszközökben némi enyhülést lehetett felfedezni. Bizonyos vallási előírások betartása könnyebbé vált, de a legtöbb továbbra is legálisan lehetetlen maradt. A hatóságok részéről számos ígéret hangzott el, amelyek azonban később nem teljesültek. (Pinkus 1989:292-293)

Az 1960-as évek végétől ismét jellemzővé vált a korábbi kettősség: a zsidó vallás helyzete sok tekintetben tovább romlott, folyamatos támadásoknak volt kitéve, másrésről azonban jellemzőek voltak a külvilágnak mutatott „jóakarató” gesztusok is. A zsinagógák száma az időszakban tovább csökkent: becslések szerint 1965-ben 67, 1980-ban 60, 1983 pedig már csak 50 zsinagóga működött. Különösen nagy gondot jelentett a rabbik utánpótlása is. A Kol Jakov jesiva rendkívül kevés hallgatót képezhetett, sőt 1967-től 1971-ig átmenetileg be is zárták. A rabbi utánpótlást részben rabbinövendékek külföldre – például Budapestre – küldésével is próbálták megoldani. A vallás belső ügyeibe való beavatkozás mind országos, mind helyi szinten nagyon erőteljes volt és a korszak alatt folyamatosan nőtt. Ez nemcsak a

különböző vallást érintő kis és nagy ügyek folyamatos engedélyeztetési kötelezettségét jelentette, hanem olyan ügyeket is érintett, amit elvileg a törvények is kizárólag a hívők belső ügyének tekintettek, például a közösségek vallási és világi vezetőinek kinevezése. (Pinkus 1989:293-299)

Peresztrojka és glasznoszty: a gorbacsovi reformok útján

1982 végén meghalt Brezsnyev és őt gyors egymásutánban követte a Szovjetunió élén Andoropov és Csernyenko. Az utóbbi halála után, 1985 márciusában Mihail Gorbacsovot választották a Kommunista Párt főtitkárának, aki – ahogyan az jól ismert – óriási változásokat indított el a Szovjetunióban. Hatalmasak voltak a várakozások mind bel-, mind külföldön, hogy az új, rendkívül fiatal főtitkár hogyan fog megbirkózni a Szovjetunió előtt álló hatalmas problémákkal.

Gorbacsov nagyon hamar átfogó személyzeti változtatásokat hajtott végre. 1986-ban a XXVII. pártkongresszuson meghirdette új társadalmi-gazdasági reformcsomagját, amelyet peresztrojka („átalakítás”) néven ismert meg a világ. Ennek része volt az úgynevezett glasznoszty („nyitottság”), amely egy egészen új, korábban talán soha nem tapasztalt szabadság ígérét hordozta.

Gorbacsov hamar rájött, hogy az általa meghirdetett reformok végrehajtásához szüksége van az értelmiség és a nyugat támogatására. Az ennek érdekében meghirdetett glasznoszty lehetővé tette a média világának kinyílását. Korábban tabunak tekintett témák kerültek felszínre. A civil társadalom is soha nem látott virágzásnak indult: társaságok, klubok, szervezetek alakultak. A külpolitika terén folytatott újfajta gondolkodás lehetővé tette a nyugat felé való nyitást. Kezdetben a szovjet vezetés úgy gondolta, hogy a Szovjetunió annak régi keretei között megreformálható, azonban az idő előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az elindított reformok a Szovjetunió felbomlásával végződnek majd.

A zsidóságot az ekkor elindult folyamatok minden szinten érintették: egyénekként és egy nemzetiség tagjaként egyaránt. Ezen kívül a Szovjetunió több mint száz nemzetisége közül mindnél nagyobb hatással volt sorsára a nemzetközi kapcsolatok alakulása is. (AJYB 1990:378)

Antiszemizmus

Már korábban is írtuk, hogy az antiszemizmus – nem azon a módon és mértékben, de – Sztálin halála után is fennmaradt. Antiszemita cikkek, könyvek jelenhettek meg és természetesen a cionizmus, Izrael és a zsidó vallás elleni harc is növelte a zsidóellenességet. A

cionisták elleni fellépés sokszor éppen az antiszemitizmus elfedésére szolgált.²³² Megmaradtak az oktatási kvóták is, amelyet különösen a felsőoktatásban alkalmaztak. A zsidók a vezető állami intézményekben arányuknál jóval szerényebb mértékben képviseltethették magukat. A szovjet vezetők azonban minden nemzetközi fórumot kihasználtak, hogy tagadják a Szovjetunióban jelenlévő antiszemitizmust. A zsidók a mindennapi életben érzékelték az antiszemitizmus létét²³³, de hivatalosan mindez tulajdonképpen láthatatlan maradt. Az antiszemitizmus létének folyamatos tagadása különösen bántó volt a szovjet zsidók számára.

A társadalom nyitottabbá válása együtt járt a nyílt antiszemitizmus felszínre kerülésével is. Ez most nem a hatalom zsidóellenességét jelentette²³⁴, hanem a tömegek mélyen gyökerező antiszemitizmusa vált láthatóvá. Ennek egyik oka a sajtó- és véleménynyilvánítás szabadságának, a különböző civil szervezeteknek²³⁵ még soha nem látott térnyerése (glasznoszty) volt, azonban ezen kívül a gazdasági átalakítás (peresztrojka) olyan vállalkozói attitűdöket tett kívánatossá, amelyeket a szovjet polgárok bizalmatlanul szemléltek, és amelyeket a zsidókhoz kötöttek. Az új szovjet rezsim értékei nagy részben egybeestek azokkal, amelyeket a szovjet polgárok a zsidókhoz kötöttek. A zsidókat általában európai irányultságúaknak, kozmopolitának, liberálisoknak, műveltnek, városinak, vállalatnak tartották. (Gitelman 1991:141; 148)

A „lentől jövő”, szemtől szembe támadó antiszemitizmus sokkal fenyegetőbbnek hatott, mint a hatalom korábbi „csendes”, anonim antiszemitizmusa²³⁶. Ezen érzelmek felszínre kerülése a szovjet zsidóságban hatalmas félelmet indukált. Ezt fokozta, hogy a szovjet területen működő különböző kormányokat alkalmatlannak érezték arra, hogy megfékezzék az antiszemitizmus tombolását, még akkor is, ha egyébként ez lenne a szándékuk. Az orosz kereszténység fennállásának ezeréves évfordulója kapcsán, 1988-ban egyenesen készülődő pogromokról szóló híresztelések keltek szárnyra, amelyek a következő években csak tovább

²³² Ahogyan a magyar zsidóság társadalomtörténetéről szóló fejezetben írtuk: „Zsidónak lenni már nem volt büntetendő, azonban cionistának lenni igen, és ez a bélyeg mindig készen állt a használatra.”

²³³ Erre egyértelműen utal az is, hogy a Szovjetunióból emigrált zsidók körében végzett vizsgálatokban a kivándorlás okaként szinte mindig szerepelt az antiszemitizmus (is). Például egy 1980-1981-ben végzett vizsgálat keretében 1.161 szovjet emigránst kérdeztek. Az oroszországiak 33, az ukránaiak 38 százaléka számolt be arról, hogy személyesen gyakran találkozott antiszemita megnyilvánulásokkal. Az illet valamivel ritkábban észlelők aránya rendre 40 és 32 százalék volt. Az antiszemitizmussal való találkozás a zsidó neveltetés, a vallásosság mértékétől nem függött, azonban a magasabb végzettségűek átlagosan nagyobb arányban számoltak be ilyen esetekről. (Gitelman 1991:144)

²³⁴ Gorbacsovot inkább a zsidókérdéstől való távolságtartás jellemezte. Követte például a régi hagyományokat abban, hogy vezető állami tisztségekre nem jelölt zsidókat.

²³⁵ Az újonnan létrehozott szervezetek között voltak kifejezetten antiszemita irányultságúak. Ezek közül is kiemelkedett a *Pamyaty* („Emlékezet”), amely feltámasztotta a forradalom előtti jobboldali orosz kultúrát a zsidó-szabadkőműves világösszeesküvés elmélettel együtt.

²³⁶ Természetesen itt nem a sztálini időkre gondolunk.

terjedtek.²³⁷ Nemcsak az antiszemitizmussal való találkozás gyakorisága nőtt, hanem ennél sokkal drámaibb módon azok aránya, akik a közeljövőben elképzelhetőnek tartották antiszemita megmozdulások, felkelések kirobbanását. (Gitelman 1991:141; 145-147; 157-158)

Az ekkor megjelenő újfajta antiszemitizmus négy téma, vád köré volt csoportosítható. Látni fogjuk, hogy ezek mindegyike a múltban gyökerezik. Az első vád szerint a zsidók hűtlenek a Szovjetunióhoz, és különösen Oroszországhoz. A második a zsidók elit pozíciókban betöltött uralkodó szerepére vonatkozott. A harmadik a zsidók privilegizált helyzetét támadta, amely az emigrációra vonatkozó különleges jogokban öltött testet. Ez utóbbi – mármint az, hogy a zsidók ilyen nagy arányban hagyják el az országot – szintén hűtlenségük és hálátlanságuk jele. S végül voltak olyanok is, akik minden társadalmi bajért a zsidókat tették felelőssé. (Gitelman 1991:147)

A szovjet-izraeli viszony és az emigráció

Gorbacsov hatalomra kerülése új reményekre adott okot a szovjet-izraeli viszonyt illetően. Az új szovjet vezető sajtónyilatkozatokban fejtette ki, hogy amint a közel-keleti helyzet rendeződik, a Szovjetunió megfontolja a diplomáciai kapcsolatok felújítását Izraellel. A Szovjetunió kilátásba helyezte a további tömeges emigráció engedélyezését, cserébe Izrael pedig azt, hogy a szovjetek részt vehetnek a közel-keleti békekonferencián. Az Amerikai Egyesült Államok a rendkívül szigorú gazdasági korlátozások enyhítését ígérte. Bár a szovjetek továbbra is hangsúlyozták, hogy a diplomáciai kapcsolatok teljeskörű felvételének a közel-keleti rendezés a feltétele, 1988-ban diplomáciai értelemben a lehető legalacsonyabb szinten kölcsönösen képviseltették magukat a másik országban. 1990-ben a két ország kereskedelmi egyezményt kötött, valamint megállapodott a tudományos és technológiai információk cseréjéről, kutatók csereprogramjairól, közös kutatások végrehajtásáról, valamint tudományos eszközök megosztásáról. Ugyanezen év szeptemberében a Szovjetunió és Izrael bejelentette a konzuli kapcsolatok teljeskörű felvételét. Majd 1991-ben a konzulátusok valódi nagykövetségekké alakultak. (AJYB 1987:265-266; 1993:303)

Annak ellenére, hogy a gorbacsovi nyitás elvileg lehetővé tette az emigrációs, emberi jogi kérdésekről való nyíltabb párbeszédet, 1985-1986-ben az Izraelbe kivándoroltak száma továbbra is rendkívül alacsony maradt, annak ellenére, hogy több százezren vártak kiutazásra. Az emigrációért küzdő aktivistákat²³⁸ továbbra is szigorúan üldözték. 1987-től egyértelmű jelek mutattak a szovjet-izraeli viszony javulására: magas szintű politikai találkozók, kulturális csereprogramok és együttműködések formájában. (Buwalda 1997:147-150; 153)

²³⁷ Ez is hozzájárult az 1990-es évek hatalmas mértékű zsidó kivándorlásához: 1990-1995 között mintegy 811.000 zsidó hagyta el a volt Szovjetunió területét, akik közül mintegy 582.000-en Izraelbe vándoroltak ki.

²³⁸ Mozgalmukat *refuzenyik*nek nevezték.

1987. január elsején új kivándorlási törvény lépett életbe a Szovjetunióban, ami sok kérdésben végre világosan lefektette a hivatalos elveket, azonban ez bizonyos esetekben szigorúbb volt, mint az addig létező gyakorlat. A törvény szerint azok hagyhatták el a Szovjetuniót, akiknek elsőfokú rokonai éltek egy másik országban. Az emigráció kérdésében való lassú előrehaladás alapvetően nem Gorbacsov elképzeléseit követte, sokkal inkább azt jelezte, hogy a reformok híveinek mozgásterét nagyban korlátozta a Központi Bizottság, a Politbüro és az államban államként működő, antiszemizmussal igencsak áthatott KGB.

1987 elején Gorbacsov végül döntő lépésre szánta el magát: a politikai foglyok elengedését és a zsidók kivándorlásának engedélyezését határozta el. Az új kivándorlási törvény szigorító szabályait csak az új kérelmezők esetében érvényesítették, vagyis azokra, akik régebben kérték a kiutazást, nem alkalmazták. A döntések értelmében megindult a második emigrációs hullám. Már ebben az évben több mint 8.000 kiutazási engedélyt adtak ki. A kivándorlást ellenzők tevékenységének köszönhetően azonban a jól ismert *refužnyik*²³⁹-ok ekkor még nem hagyhatták el a Szovjetuniót. A kiadott izraeli vízumok száma a következő két évben jelentősen emelkedett: 1988-ban 26.183; míg 1989-ben 83.666 volt. Azonban ez nem jelentette az Izraelbe érkező szovjet zsidók számának emelkedését, mert ezekben az években 85-90 százalékuk már a Bécsbe²⁴⁰ való megérkezés után az Amerikai Egyesült Államokba való kivándorlás mellett döntött. Ekkor Izrael egyrésztől megszigorította az engedélyek kiadásának módját, valamint más adminisztratív és diplomáciai eszközökkel próbálta elérni, hogy az izraeli vízumokat valóban az *alijára* használják fel. Az intézkedések 1990-re el is érték céljukat, hiszen ekkor az izraeli vízummal rendelkezők, közel 185.000 zsidó szinte mindegyike valóban Izraelbe emigrált. (Buwalda 1997:154; 156; 160-161; 223-224)

A zsidó közösség, kultúra, vallás újjáéledése

Már az 1980-as évek közepétől utaltak jelek a zsidó kulturális élet újjáéledésére. Jelentős zsidó témájú tudományos munka kezdődött. Több kutatóintézetben folytattak zsidókkal foglalkozó kutatásokat. Az 1961-ben útjára indított *Sovjetische Heimland* is egyre több és egy szélesebb tematikájú tudományos tanulmánynak adott helyt. A folyóirat fennállásának 25. évfordulóját 1986-ban egyhetes eseménysorozattal ünnepelték meg. Különböző tudományos konferenciákon, találkozókön korábban nemigen érintett témák is szóba kerültek. (AJYB 1987:268-270; 1988:346-348)

A zsidó közösség újjászervezésére tett első igazán látható kezdeményezés az volt, amikor 1988-ban rendkívül ünnepélyes keretek között megnyitották a Szolomon Mihoelsz Kulturális Központot. Bár a létesítmény 1989 végére gyakorlatilag megszűnt, mégis valami újnak a kezdetét jelentette. Az 1980-as évek végén számos zsidó csoport alakult, amelyek

²³⁹ A kiutazásért küzdő személy, akit a hatóságok visszautasítottak.

²⁴⁰ A Szovjetunióból a vízummal rendelkezők először Bécsbe mentek és innen utaztak tovább.

általában kulturális egyesületeknek nevezték magukat. Ezek a szervezetek zsidó témájú előadásokat szerveztek, héber és jiddis nyelvtanfolyamokat indítottak, zsidó újságok kiadásába fogtak, közösen ünnepelték meg a zsidó ünnepeket. (Gitelman 2001:224-225)

1989 tavaszán 27 város, 48 kulturális szervezetének 185 képviselője tartott megbeszélést, ahol elhatározták egy zsidó ernyőszervezet létrehozását. 1989 decemberében 250 szervezet 750 delegáltja gyűlt össze Moszkvában, és megalapították a *Va'ad*-ot²⁴¹ (Bizottság). A szervezet céljai a következők voltak: a Szovjetunió területén működő zsidó szervezetek összefogása, a zsidó kulturális és vallási élet előmozdítása, a szovjet zsidóság képviselője a világ zsidósága és a szovjet kormány előtt, a kivándorlás segítése, védelem az antiszemitizmus ellen. A résztvevők között több kérdésben vita folyt. A *Va'ad* inkább az *alija* előmozdítására vagy a Szovjetunióan belül zsidó élet helyreállítására koncentráljon? A szervezetnek koordináló vagy irányító szerepet kell-e betöltenie? A különböző irányultságú – vallásos-nem vallásos; cionista-nem cionista – képviselők között is voltak ellentétel. Úgy tűnt, visszatért a XIX. századi orosz zsidóság megosztottsága. (AJYB 1991:342-343; Gitelman 2001:225-226)

A szervezet fogadtatása igen eltérő volt. A szovjet hatóságok megtagadták a bejegyzését és a szovjet média egyáltalán nem tudósított a konferenciáról. A szélsőséges antiszemita csoportok mindvégig a gyűlés helyszíne előtt tüntettek. Számos nemzetközi zsidó szervezet örömmel fogadta a *Va'ad* létrejöttét, míg a jelenlévő izraeli hivatalnokok óvatosan fogalmaztak, bár üdvözölték, hogy a szervezet segíteni fogja az *aliját*. A szervezet második kongresszusát 1991 januárjában tartották. 1991 decemberében a Szovjetunió felbomlásával a *Va'ad* is jelentősen meggyengült.

Az 1991-ben alakult Zsidó Információs Ügynökség jelentése szerint a Szovjetunió területén ekkor körülbelül 42.000 ember vett részt a különböző zsidó szervezetek tevékenységében. A nagyobb városokban általában több zsidó szervezet, zsidó újság is működött. 47 városban voltak szervezett héber tanfolyamok, ahol körülbelül 22.000 ember tanult, nagy többségük az Izraelbe való kivándorlás előkészítéseként. (AJYB 1993:306)

1985-ben a Szovjetunió területén mintegy 50-60 zsinagóga és 10-12 rabbi volt. Látható jelei voltak a zsidó fiatalok körében a valláshoz való visszatérésnek (*baál tšuva*). Ez különösen Moszkvában és Leningrádban volt jellemző. A vallás elleni fellépés jelentősen csökkent; a meglévő zsidó közösségek az 1980-as évek végétől szinte háborítatlanul működhettek. 1989 februárjában Moszkvában megnyílt egy izraeli rabbik által felügyelt, „független” jesiva. 35 hallgatóval kezdte meg működését, akiket 150 jelentkező közül választottak ki. Az országban megkezdte működését a Hineni reform zsidó mozgalom is. A zsinagógák – különösen ott,

²⁴¹ A név utalás a Lengyel-Litván Unió területén működő legfőbb zsidó képviselői szervezet a *Va'ad Arba' Aratzot* (Négy Ország Tanácsa) nevére.

ahol ebben az időben ezek voltak az egyedüli zsidó „intézmények” – egyre aktívabbá váltak. 1990 szeptemberében a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa törvényt fogadott el a szabad vallásgyakorlásról. A törvény kimondta, hogy a vallásos személyek minden tekintetben egyenrangúak a nem vallásosakkal, valamint hogy a vallási közösségek rendelkezhetnek tulajdonnal, foglalkoztathatnak munkaerőt és végezhetnek jótékonyági tevékenységet. A törvény ezen kívül engedélyezte a vallásos oktatást. (AJYB 1989:360; 1992:390)

Zsidóság a Szovjetunió felbomlása után²⁴²

Az 1980-as évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió reformja végül megszűnésével végződik majd. 1991 decemberében a Szovjetunió felbomlott és 11 volt tagköztársaság, immáron független országgént megalakította a Független Államok Közösségét (FÁK). Hamar kiderült, hogy a piacgazdaságba, a demokráciába való átmenet nem megy úgy és olyan gyorsan, mint azt sokan várták. Állandó volt a radikális és mérsékelt reformerek, valamint az antireformerek közötti összeütközés. A Jelcin-időszakot erősen jellemezte a végrehajtói és törvényhozói hatalom közötti harc, ami instabil kormányzatot eredményezett, valamint a reformok folyamatos elmaradásával járt. 1999. december 31-én Jelcin váratlanul lemondott és utódának Vlagyimir Putyint jelölte meg. Putyin így Oroszország megbízott elnöke lett és számottevő előnyre tett szert a 2000 márciusában esedékes elnökválasztás előtt, amit aztán meg is nyert. Putyinra egészen más politikai irányvonal volt jellemző, mint elődjére. Politikájában nagy szerephez jutott az erős állam, Oroszország nagyhatalmi pozíciójának visszaállítása, a tekintélyuralom és a hatalom központosítása. Jó talajt biztosított ennek megvalósításához az 1990-es évek végétől jelentkező olajkonjunktúra, amely Oroszországot a világ második legnagyobb olajexportőrévé tette és aminek következtében lehetővé vált az orosz gazdaság gyors stabilizálása.

Putyin erőteljes Amerika-bírálata, KGB-s múltja és a fentiek sokakban felkeltették a félelmet, hogy vele az állami antiszemitizmus is visszatér, azonban nem így történt. Az államelnök²⁴³ nemhogy nem játszotta ki a „zsidó-kártyát”, hanem egyenesen a zsidó ügyek támogatójaként lépett fel. Számos, a zsidókat egyértelműen pozitív színben feltüntető megnyilatkozást tett, többször elítélte az idegengyűlöletet, előítéletességet és ezen belül külön az antiszemitizmust, amelynek létezését – bármely korábbi vezetővel ellentétben – elismerte. Ez az érem egyik oldala. A másikon a putyini politika által keltett antiszemitizmus áll, amelyet a továbbiakban részletesen bemutatunk majd.

²⁴² Fontos megjegyezni, hogy a Szovjetunió felbomlása után több utódállamban szóródott szét. Ebben a fejezetben alapvetően az oroszországi zsidóságra koncentrálunk.

²⁴³ Vlagyimir Putyin 2008 májusától hivatalosan Oroszország kormányfője.

Változások a nemzetiségi politikában

A Szovjetunió széthullásával olyan mítoszok omlottak le, amelyek korábban a nemzetiségi politika alapját képezték. Kiderült, hogy a nemzeti öntudat nem tűnt el, az egyes nemzetiségek nem oldódnak fel és nem válnak egységes szovjet nemzetté, valamint hogy a Szovjetunió nem „szövetségbe forrt szabad köztársaságok”²⁴⁴ közössége, amelyet a népek barátsága tart össze.

A hivatalos politika szintjén a legnagyobb változás az volt, hogy 1996-ban elnöki rendelet mondta ki, hogy senki nem kötelezhető nemzetisége megnevezésére semmilyen hivatalos dokumentumban. 1997. október 1-jétől pedig új belső útlevelet vezettek be, amelyben a nemzetiség rovat már nem is szerepelt. Érdekes, de a rendelkezés fogadtatása nem volt egyértelmű. Voltak olyanok, például sok zsidó, akik kifejezetten örültek az új szabályozásnak, mert úgy érezték, hogy így a különböző helyeken kevesebb esélye marad a nemzetiség-alapú diszkriminációnak. Mások – és voltak közöttük zsidók is – úgy érveltek, hogy így a hivatalos statisztikákban mesterségesen csökkenthetik a nemzetiségek arányát. Volt olyan zsidó vezető, aki szerint a nemzetiség az egyén és az állam közötti kapcsolatok egy fontos paramétere, ami arra is lehetőséget ad, hogy ezek a csoportok az államtól támogatást igényeljenek. Sokan úgy vélték, hogy a rendelkezés a ruszifikációs politika előretörését hozza majd.

A fenti rendelkezéshez kapcsolódott, hogy 1997 novemberében eltörölték azt a kötelezettséget, hogy az újszülött gyermek nemzetiségét regisztrálni kell. Erre most már csak a szülők kifejezett kérése esetén kerül sor.

Demográfiai folyamatok

Az 1989-ben tartott népszámlálás adatai szerint a szovjet zsidóság száma²⁴⁵ körülbelül 1.480.000-re volt tehető, vagyis 1979 óta 20 százalékkal csökkent. Becslések szerint 1999-ben a volt Szovjetunió területén már csak 544.000 zsidó élt. E drámai csökkenést több tényező együttes fennállása okozta. Természetesen hatalmas mértékű volt a (volt) szovjet zsidóság emigrációja, azonban más fontos demográfiai folyamatok is végbementek. Egyrészt nagymértékben megnőtt a vegyes házasságok aránya. Az 1988-ban házasságot kötött zsidó férfiak 58, a zsidó nők 48 százaléka választott nem-zsidó házastársat.²⁴⁶ Másrészt a születési ráták is drasztikusan visszaestek és a természetes fogyás üteme jelentősen felgyorsult. (Tolts 2003:173-175; 184; 188)

²⁴⁴ A Szovjetunió himnuszának egy sora.

²⁴⁵ Mivel népszámlálási adatról van szó, ez a szám azokat tartalmazza, akik magukat zsidónak vallották. Ezt nevezi Sergio Della Pergola „zsidó mag”-nak (*core Jews*).

²⁴⁶ A vegyes házasságok magas aránya nemcsak az asszimiláció következménye, hanem a „házassági piac” jellemzőit is tükrözi. Bár a teljes zsidó népességre általában a nők túlsúlya volt jellemző, a házasságban alapvetően érintett fiatalabb korosztályoknál ez éppen fordítva volt, vagyis itt több zsidó férfi, mint nő volt.

A Szovjetunió széthullása után 2002-ben tartottak először népszámlálást Oroszországban. A nemzetiségre vonatkozó kérdés – ahogyan a szovjet idők népszámlálásainál – itt is szerepelt.²⁴⁷ Az önmagát zsidónak vallók száma eszerint 234.000 volt. 1989 óta Oroszországban a zsidók száma tehát 54 százalékkal csökkent. (Tolts 2004:40; 45)

A zsidók számának meghatározása azonban nem ennyire egyszerű. Körülbelül 367.000-en lehetnek azok, akik vegyes házasságból származnak, illetve azok a zsidók, akik általában – a népszámlálásokkor különösen – nem vallják magukat zsidóknak. Ezen kívül még körülbelül 280.000 olyan személy van, aki maga nem zsidó, de olyan háztartásban él, ahol legalább egy személy az. (Chlenov 2002)

Az oroszországi zsidó közösség körülbelül 90 százaléka askenázi zsidókból áll. A zsidók túlnyomó többsége városokban él, ezek közül is kiemelkedik Moszkva és Leningrád. Foglalkozásukat tekintve elsöprő arányban tartoznak az értelmiség soraiba. Ahogyan korábban láttuk, a vegyes házasságok aránya rendkívül magas. Nagyon sok, halachikusan nem zsidó²⁴⁸ rendkívül aktívan részt vesz a zsidó közösségi életben. A zsidók döntő többsége az oroszot nevezi meg anyanyelvének. (Chlenov 2002)

Új szabadság: közösség, oktatás, kultúra, vallás

A Szovjetunió fennállása alatt a zsidóság óriási változásokon ment keresztül. Hatalmas mértékű volt az akkulturáció és az asszimiláció, amely leginkább a jiddis mint anyanyelv visszaszorulásában, a vegyes házasságok mértékében öltött testet. A zsidók nagy része eltávolodott a vallástól is. Újfajta identitás alakult ki, olyan, amely egyértelműen nemzetiségi és szekuláris alapokon nyugodott.

A Szovjetunió felbomlása után létrejövő új világ új lehetőségeket kínált. Nem volt többé egy, mindent meghatározó felsőbb szerv. Eljött az alulról jövő kezdeményezések ideje. A zsidóság életét sokkal inkább saját kezdeményezései, szervezetei határozták meg, mintsem a hatalom. A megnyíló szabad teret a zsidó szervezetek rendkívül dinamikusán töltötték be és – mondhatjuk, hogy már 1989-től – megindult valamiféle új zsidó közösség kiépítése.

Korábban beszéltünk a zsidó szervezeteket összefogó *Va'ad* 1989-es megalakulásáról. A Szovjetunió felbomlásával ez a szervezet jelentősen meggyengült, mégis hatalmas szerepet töltött be, hiszen segítségével indult meg a különböző zsidó szervezetek közötti párbeszéd, együttműködés. (Horowitz 2003:121)

²⁴⁷ Fontos tényező, hogy közben 1997-től a belső-útlevélben nem kellett feltüntetni a nemzetiséget.

²⁴⁸ Akinek az édesanyja nem zsidó.

1996 elején gazdag zsidó üzletemberek létrehozták az Orosz Zsidó Kongresszust (OZsK). Ennek egyik célja a külföldi szervezetektől való függés lazítása volt. Az OZsK általánosságban az oroszországi zsidóság újjáélesztését tűzte ki célul. Mintegy 40 helyi képviseletet nyitottak. Ezidáig hatalmas összegeket költöttek különböző segélyprogramokra, oktatási intézmények létrehozására és fejlesztésére, a vallási, közösségi és kulturális élet újjáélesztésére, valamint a felsőoktatásra. Az utóbbi időben a szervezet jelentősen visszaszorult. Ennek legfontosabb tényezője az, hogy 2000-ben vezetőjét, Vlagyimir Guszinszkij orosz oligarchát letartóztatták és emigrációba kényszerítették. Ezen kívül – és erről a későbbiekben részletesen szólnunk – a szervezet elveszítette monopóliumát az orosz zsidók kizárólagos képviseletére.

2002-ben új zsidó szervezet jött létre, az Eurázsiai Zsidó Kongresszus, amelynek a FÁK, az ázsiai és a csendes-óceáni országok zsidó közösségei között koordináló politikai szervezet volt, és amely az Orosz *Va'ad*hoz kötődik.

1996-ban a Duma törvényt fogadott el a területtel nem rendelkező nemzeti kisebbségek nemzeti-kulturális autonómiájáról. A törvény értelmében ezek a kisebbségek speciális közösségeket hozhatnak létre, amelyek célja a nemzeti identitás, kultúra, nyelv megőrzésének segítése. Ezek a szervezetek a hatóságokkal együttműködve dolgoznak és bizonyos költségvetési támogatásra jogosultak. 2002-ben 29 ilyen zsidó szervezet (autonómia) működött, amelyeket az 1999-ben alakult Szövetségi Zsidó Nemzeti-Kulturális Autonómia nevű szervezet fog össze.

A helyi szervezeteken kívül a volt szovjet zsidóság életére ható legfontosabb külső tényezők azok a külföldi szervezetek voltak, amelyek nagy része már a gorbacsovi időszakban megkezdte működését. A legfontosabbak a B'nai B'rith, az Agudat Izrael, a Lubavicsi és a Karlin-Stolin haszidok, a reform zsidó mozgalom, a Szochnut (Zsidó Ügynökség) és a Joint voltak. A szekuláris szervezetek közül a két utóbbi különösen hatalmas munkát végezett. (Horowitz 2003:121)

A Szochnut 1996-1997-ben 16 állomást tartott fenn az *alijázni* szándékozóknek, 200 *ulpárnt*²⁴⁹ tartottak, nyári és téli táborokat szerveztek. A Joint az 1990-es évek végén a volt Szovjetunió területén 15 irodát tartott fent, ahol 24 külföldről érkezett küldött, 400 helyi munkavállaló és mintegy 5.000 önkéntes dolgozott. Számos jóléti szolgáltatást nyújtottak, oktatási intézményeket, könyvtárakat hoztak létre vagy támogattak. Segítettek a zsidó közösség államosított javainak visszaszerzésében. (Gitelman 2001:231-232)

Az 1990-es évek közepétől kezdve egyre több nemzetközi zsidó rendezvénynek, konferenciának adott otthont a volt Szovjetunió valamely városa.

²⁴⁹ Intenzív héber kurzus.

Számos zsidó sajtótermék indult útjára. Az 1990-es évek közepén a volt Szovjetunió területén mintegy 60 ilyen jelent meg, a legtöbb orosz nyelven. (AJYB 1997:390) Az oktatás az „új orosz zsidó” megteremtésének egyik leglényegesebb csatornája lett. Ezen terület fontosságát a zsidóság szereplői is realizálták. Látható ez abból, hogy egy évtizeddel a Szovjetunió felbomlása után harmincöt zsidó előkészítő iskola, negyvenöt általános iskola működött, ahol mintegy 10.000 diák tanult. A körülbelül 200 vasárnapi iskolai oktatásban szintén 10.000 fiatal vett részt. Ezen kívül 8 jesiva, négy zsidó „egyetem” működött, valamint a YIVO (Jiddis Tudományos Kutató) Intézet által támogatott négyéves Judaica program állt az érdeklődők rendelkezésére. (Gitelman 2001:234-235)

A szovjet időkben megmaradt zsinagógák általában ortodoxok voltak. A vallás rehabilitációjára 1988-ban, az Orosz Ortodox Egyház fennállásának ezeréves évfordulóján került sor és korábban említettük, hogy ezt az 1990-ben, a Legfelsőbb Tanács által kiadott törvény szentesítette. Már 1988-ban megindult a különböző zsidó vallási szervezetek filiáléinak beáramlása az országba.

1996-ban – az Ortodox Egyház erőteljes lobbitevékenysége folytán és támogatása mellett – olyan törvényt hoztak, amelynek értelmében Oroszországban csak négy vallás (ortodox kereszténység, iszlám, judaizmus és buddhizmus) működhetett „hagyományos” vallásként, és csak ezek rendelkeztek teljeskörű jogokkal. Bármely más vallási közösségnek egy hagyományos vallás legfőbb szervének támogatását kell bírnia ahhoz, hogy bejegyezzék. (Chlenov 2002)

1993-ban Moszkvában alakították meg a zsidó vallás első vezető szervét, az Oroszországi Zsidó Vallási Szervezetek és Közösségek Kongresszusát (KEROOR²⁵⁰). A szervezet Oroszország főrabbiává Rabbi Abraham Sajevis-et²⁵¹ választotta, aki a szovjet időkben utolsóként töltötte be a moszkvai főzsinagóga főrabbi posztját. Így a szervezetnek nem haszid ortodox vezetője lett. Ebben az időszakban rendkívül aktív lett a lubavicsi, haszid ortodox mozgalom, amely kezdetben szintén a KEROOR tagja lett, azonban az 1990-es évek végén megalakították saját ernyőszervezetüket, Oroszország Zsidó Közösségeinek Szövetsége (FEOR) néven. A haszidok kiválásának egyik oka az volt, hogy az 1990-es években megjelent vallási irányzat, a reform-zsidóság is a KEROOR-hoz tartozik. 1995-ben ők is megalakították saját szervezetüket, Oroszországi Modern Zsidó Vallási Közösségek Uniója (OROSIR) néven, azonban a KEROOR-ból nem léptek ki. (Chlenov 2002)

²⁵⁰ Az orosz megnevezés rövidítése. A többi szervezetről is ezeket a rövidítéseket alkalmazzuk.

²⁵¹ Csak érdekességgént jegyezzük meg, hogy Sajevis a budapesti Rabbiképző Intézet növendéke is volt. Felesége magyar és ő maga is jól beszél magyarul.

Az évek során a különböző irányzatok és szervezetek egyre inkább szembekerültek egymással, viszonyuk egyre éleződött. 2000 nyarán a FEOR saját vezető rabbiját Berl Lazart választotta Oroszország főrabbiává. Ez a tény önmagában nem lett volna elég, azonban a szervezet és a főrabbi is bírta az államelnök, Putyin támogatását.²⁵² Az állam egyértelműen letette a voksot és ezzel jelentősen befolyásolta és továbbra is befolyásolja a zsidóság belső szervezetét. (Chlenov 2002)

A zsidó vallási élet újjáéledése sokkal lassúbb ütemben zajlik, mint az egyéb közösségi, kulturális életé. Kevesen, körülbelül 5-6 százaléknyan tartják magukat vallásosnak és szociológiai kutatások is rámutattak, hogy a zsidó identitás kevésbé fontos elemének tartják a judaizmust.

Az Orosz Igazságügy-minisztérium 2002-es állapotokra vonatkozó jelentése szerint Oroszországban 270 bejegyzett zsidó vallási közösség működik. A minisztérium 197-et ortodoxnak és 73-at modernnek osztályozott. Az Orosz Zsidó Kongresszussal szoros kapcsolatban álló KEROR az égisze alatt működő 58 reform és 74 ortodox gyülekezettről számolt be. A lubavicsiekhez tartozó FEOR pedig 173 működő közösséget jelentett, amelyek némelyike a KEROR-al is kapcsolatot tart. (AJYB 2004:459)

Szembenézés a múlttal

A nyitottabb légkör a holokauszt kezelésének módjában is látszott. Egyre nyíltabban lehetett beszélni a népiirtás zsidó áldozatairól. Az idő előrehaladtával egyre több holokauszt megemlékezést tartottak. 1990-ben Kijevben Babi Yar²⁵³ hetet rendeztek, ahol filmekkel, koncertekkel, vallási szertartásokkal emlékeztek az áldozatokra, amit 1991-ben a tragédia 50. évfordulóján megismételtek.

1992-ben Moszkvában megalakították az Orosz Holokauszt Kutatási és Oktatási Központot. Ez volt az első szervezet a volt Szovjetunió területén, amelynek célja a holokauszt-áldozatok emlékének megőrzése. Ezt az alapítók múzeum és dokumentum-kiállítás létrehozásával, oktatási intézmények számára készített tanmenetek kidolgozásával, megemlékezések szervezésével, adatgyűjtéssel kívánják megvalósítani. A Központban könyvtár és archívum található, állandó és időszakos kiállításokat rendeznek, rendszeresen tartanak előadásokat.

²⁵² Ennek alapvetően az az oka, hogy a többi zsidó szervezet mögött olyan személyek álltak, akiket Putyin politikai ellenfeleinek és kritikusainak lehet tekinteni.

²⁵³ A Babi Yar egy kijevi vízmosás, ahol 1941 szeptember 29-én a németek, helyi kollaboránsaikkal közöl 35.000 zsidót mészároltak le.

2001 júniusában az oroszországi Alap a Kölcsönös Megértésért és a Megbékélésért megkezdte azok kárpótlását, akik a náci uralom idején kényszermunkát végeztek, illetve akiket a koncentrációs táborokba hurcoltak. (AJYB 2002:485)

Antiszemitizmus

A Szovjetunióval ellentétben a poszt-szovjet országok kormányai közül egyik sem folytatott kifejezett antiszemita politikát.²⁵⁴ Korábban is láttuk már azonban, hogy a 1980-as évek közepétől elindult változások az „alulról jövő” antiszemitizmus megjelenését hozták. Az antiszemitizmus legfőbb forrása makroszinten a nagyhatalmi pozíció elvesztése felett érzett keserűség volt. Az egyének szintjén pedig a rossz jövedelmi helyzet, a munkanélküliség és a társadalmi státus szintjének óriási zuhanása. A bűnbak-keresés mechanizmusa újra beindult és a zsidók megint „kéznél voltak”. Intézményi szinten az antiszemitizmust leginkább az idők során egyre nagyobb befolyásra szert tevő Orosz Ortodox Egyház²⁵⁵, valamint a nacionalista és kommunista pártok szították. (AJYB 1998:367-368)

Szeretnénk néhány példát említeni az egyház és a szélsőséges pártok antiszemitizmusára.

Ioann szentpétervári metropolita²⁵⁶ több, kifejezetten antiszemita újságcikket jelentetett meg. Ezen között voltak olyanok, amelyekben a Cion bölcseinek jegyzőkönyvéből idézett és kifejtette, hogy a „művet” újra kell gondolni, mert a történelem igencsak egybevágott az ott leírtakkal. Más cikkeiben pedig az újra visszatérő zsidó térítés veszélyétől óvott. (AJYB 1995:342) Juvenalij metropolita a néhai II. Miklós cár és családja földi maradványairól szóló vitában azt állította, hogy kétség nem férhet hozzá, hogy a cár rituális gyilkosság áldozata lett. (AJYB 1998:368-369) 2002-ben az Ortodox Egyház oktatási célra kiadott egy könyvet, *Az ortodox kultúra alapjai* címmel, amely számos kifejezetten antiszemita részt tartalmazott. (AJYB 2004:454)

A pártpalettáról három antiszemita szereplőt emelünk ki: Vlagyimir Zsirinovszkijt, az orosz Liberális Demokrata Párt vezetőjét, Gennagyij Zjuganovot, az Orosz Föderáció Kommunista Pártjának elnökét és Albert Makasov nyugalmazott tábornokot kommunista parlamenti képviselőt. A teljesség igénye nélkül néhányat közlünk megnyilvánulásaik közül: szükség van a zsidó kvóták bevezetésére, a zsidók vérszívók, a zsidók minden baj okozói, minden vezető pozícióban a zsidók ülnek, az orosz nemzetiségűek a saját hazájukban hátrányban vannak, Oroszország az oroszoké, a cionizmus olyan, mint a hitlerizmus, csak az utóbbi legalább a maga nevében, nyíltan cselekedett, míg az utóbbi másokat használ fel céljai elérésére.

A „rendszerátalakítás” Oroszországban is együtt járt a nyíltan antiszemita kiadványok megjelenésével. 1997-ben az Orosz Zsidó Kongresszus szerint körülbelül 50 szélsőséges szervezet volt, és 300-400 legalább részben antiszemita tartalmú folyóirat (AJYB 1998:370)

²⁵⁴ Ez nem jelenti azonban az, hogy bizonyos elvárható antiszemitizmus ellenes lépéseket mind megtettek volna.

²⁵⁵ Fontos megjegyezni, hogy a katolikus egyházzal ellentétben az ortodoxok nem vizsgálták felül zsidókkal kapcsolatos nézeteiket.

²⁵⁶ Az Orosz Ortodox Egyház második legmagasabb tisztségviselője.

A folyóiratok közül most hármat szeretnénk megemlíteni.

Az Orosz Feltámadás (*Ruszkije Voszkresznije*) az orosz nemzeti-liberális mozgalom orgánusaként határozta meg önmagát és az 1990-es években körülbelül 40.000 példányban jelent meg. A lap az antiszemitizmust a zsidó²⁵⁷ elnyomás és szolgaság elleni nemzeti felszabadítási harcként definiálta. A zsidókat nem nemzetként, hanem bűnös foglalkozásként definiálta. Sőt továbbment és azt állította, hogy minden orosznak szükségképpen antiszemitának kell lennie. Ha nem az, akkor vagy bolond, vagy gazember. (AJYB 1994:339-340)

A körülbelül 10.000-es példányszámú *Moszkovszkije Vedomosztyi*²⁵⁸ (Orosz Hírmondó) az Orosz Párt lapja volt. A párt a 1917-es hatalomátvételért, a szovjet terrorért, a polgárháborúért, az orosz emberek ellen elkövetett népiértésért mind a cionizmust tette felelőssé. A lap szerint „a cionizmust nyilvánosan bíróság elé kell állítani és a ki kell űzni Oroszországból” (AJYB 1994:339-340)

1997 augusztusában a *Zavtra* (Holnap) című radikális lapban *Oroszország összeomlása és a zsidók* címmel jelent meg cikk. Ebben azt állították, hogy Jelcin felesége és lánya zsidók (pedig oroszok), valamint, hogy a zsidó közösség tagjai teljes mértékben irányításuk alatt tartják a pénzügyi szférát és a médiát, vagyis a zsidók kormányozzák Oroszországot. (AJYB 1998:369)

Oroszországban, illetve a volt Szovjetunió területén a Szovjetunió felbomlása óta rendkívül sokszor fordult elő, hogy sírokat gyaláztak meg, zsinagógákat rongáltak meg, gyújtottak fel. Volt olyan is, hogy bombát dobtak rájuk. Rendszeresen előfordultak antiszemita, fasiszta feliratok, jelképek. 2004-ben a világon regisztrált 282 antiszemita eset közül 55 történt Oroszországban, ami a legtöbb volt a világon.²⁵⁹

Egy 2004-es felmérés szerint az oroszok 42 százaléka értett egyet azzal, hogy a zsidók befolyását a politikában, kormányzati szervezetben, az igazságszolgáltatás területén, az üzleti életben és az oktatásban korlátozni kell. További 23 százalék a kérdésre nem tudott egyértelmű választ adni. A válaszadók 28 százaléka támogatná a zsidók letelepedésének korlátozását Oroszországon belül. Nemzetközi szervezetek Oroszországot a harmadik antiszemitizmussal leginkább fertőzött országnak rangsorolták a világon.²⁶⁰ (AJYB 2005:503-504)

Több száz év legfontosabb történelmi eseményeit tekintettük át, különös tekintettel a zsidókat érintő társadalomtörténeti folyamatokra. A teljes jogfosztottság állapotában sínylődő, még a szabad költözés jogával sem rendelkező zsidóság súlyos vérveszteségek után szabaddá lett, és az ország többi állampolgárával valóban azonos jogokkal rendelkezik. Az út azonban nem volt lineáris. A legteljesebb kiszolgáltatottságból gyakran kerültek a viszonylagos elfogadottság állapotába, de ez mindig a hatalom jóakarátán múlt, és abban a pillanatban, ahogy a

²⁵⁷ Ilyen esetekben nem a *jevrej*, hanem a rendkívül pejoratív *zsid* szót használják.

²⁵⁸ Emlékezzünk rá, hogy ez volt az a lap, amelynek a XIX. század második felében Katkov volt a főszerkesztője.

²⁵⁹ A második helyen Ukrajna állt 44 esettel.

²⁶⁰ A negyedik helyen Ukrajna áll.

gazdasági és politikai érdekek úgy kívánták, a zsidókat megint kitaszították a társadalom peremére. A zsidók mostani egyenjogúsága visszavonhatatlannak látszik. Most már magukon a zsidókon múlik, hogy az újra megélhető zsidó identitást meg tudják-e tölteni valódi tartalommal.

MAGYAR ÉS OROSZ ZSIDÓK MA

Tanulmányunk ezen részében mind a magyar, mind az orosz zsidóság esetében rendelkezésre álló adatokat elemezzük, és a két csoport leíró és összehasonlító jellemzését szeretnénk adni. Elsődleges célunk, hogy bemutassuk a közöttük lévő hasonlóságokat és különbségeket. Számos, zsidókkal kapcsolatos kutatás bizonyította azonban, hogy az ilyen vizsgálatoknál az életkornak mint magyarázó változónak hatalmas szerepe van. Ez a változó két hatást ötvözt: a személyes életút és a történelmi idő hatását.²⁶¹ Ezért elemzésünkben az egyes korosztályok közötti különbségek bemutatására is kísérletet teszünk.

Az életkori csoportok kialakításánál nemcsak a különböző életkorban lévő, hanem a különböző történelmi korokban született és élt megkérdezetteket is szeretnénk volna elkülöníteni egymástól. Olyan korszakolást kerestünk, amely mindkét ország esetében várhatóan homogén, de egymástól jól elkülönülő csoportokat eredményez, azonban természetesen az elemszámok okozta korlátokra is figyelemmel kellett lennünk. Ez alapján a következő négy csoportot alakítottuk ki: 1930 előtt születettek, 1930-1945 között születettek, 1946-1956 között születettek és 1956 után születettek. Az első csoportnál mindkét minta esetében jó lett volna elkülöníteni egy, az I. világháború született csoportot, amely Oroszországban a cári világ, Magyarországon pedig a boldog békeidő időszaka volt. A második csoportban születettek életük elején a Szovjetunióban a Sztálin korszak megszilárdulásának és a nagy tisztogatásoknak voltak tanúi, míg a magyar zsidók egy fasiszálódó ország polgáraiként éltek. A harmadik korszakot a két ország történelmének bizonyos fokú összeérése jellemezte. Ennek felső határát jobb lett volna Sztálin halálának időpontjában, vagyis 1953-ban meghatározni, azonban itt az elemszám szólt közbe. Az 1956-os választóvonal azonban szintén védhető, hiszen a Szovjetunióban erre az időszakra tehetjük a Hruscsov fémjelezte desztalinizáció megindulását, Magyarországon pedig a forradalom leverésével szintén egy új korszak kezdetét.

Az életkor használatánál azt a kellemetlen tényt is kezelniünk kellett, hogy a két adatfelvétel nem egy időben zajlott és ezen időpontok között jelentős társadalmi-politikai változások zajlottak. A történelmi korszakok használata miatt az azonos címkével ellátott csoportokba a magyar és az orosz minta esetében nem ugyanolyan korú kérdezettek tartoznak. Az adatfelvételek között eltelt idő miatt a történelmi időt és az életúthatást egyszerre nem tudtuk figyelembe venni. Úgy gondoltuk, hogy a téma szempontjából fontosabb az előbbi hatása és a korszakok használatával emellé tettük le a voksot. Be kell azonban vallanunk, hogy az adatfelvétel időbeli eltéréseiből adódó különbségek a legfiatalabb korosztálynál még így is megjelenhetnek. Erre az elemzések során igyekeztünk tekintettel lenni.

Származási háttér

Először a származási háttér vizsgálatával foglalkozunk. Annak érdekében, hogy a magyar és orosz adatok összehasonlíthatóak legyenek az önbevalláson alapuló származás szerint értelmezett zsidóságot vesszük alapul, és csupán a szülők generációjáig tudunk visszamenni.²⁶²

²⁶¹ Ezzel még részletesen foglalkozunk a *Mérés és modellezés: strukturális egyenletek modellezése (SEM)* című fejezetben.

²⁶² A magyar adatok alapján lehetőség lett volna a nagyszülők generációjában is vizsgálni a zsidóságot; valamint ezt nemcsak származási, hanem vallási értelemben is megtenni.

Az 1. táblázat adataiból kitűnik, hogy a szülők generációjában az orosz mintát nagyobb fokú származási homogámia jellemzi: a magyar mintában a szülők házasságainak négyötöde (80%) tartozik ide, addig az oroszoknál minden tíz házasságból majd minden kilencedik (88%).

1. táblázat: A homogén és heterogén házasságok aránya a szülők generációjában minták és korcsoportok szerint

MAGYAR MINTA	1956 után		1946-1956		1930-1945		1930 előtt		teljes minta	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
homogén	57	312	82	347	89	384	92	527	79	1 570
heterogén	43	235	18	78	11	48	8	45	21	406
összesen	100	547	100	425	100	432	100	572	100	1 976

OROSZ MINTA	1956 után		1946-1956		1930-1945		1930 előtt		teljes minta	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
homogén	72	155	88	170	89	343	95	403	88	1 071
heterogén	28	59	12	24	11	41	5	20	12	144
összesen	100	214	100	194	100	384	100	423	100	1 215

Az idő dimenzió bevezetésével mindkét minta esetében ugyanarra az alapösszefüggésre bukkanunk: az idősebb generációktól a fiatalabbak felé haladva a heterogén házasságok aránya nő. A „megtett út” volumene és üteme azonban eltérő. A teljes időintervallumot figyelembe véve a magyar csoport esetében az eltelt idő nagyobb változásokat hozott.²⁶³ A szülők esetében – a házasságkötés idejét körülbelül a kérdezett születési idejére téve és korszakról korszakra vizsgálódva – azt láthatjuk, hogy Magyarországon még a II. világháború után is rendkívül alacsony volt a heterogén házasságok aránya. Az 1945-ben kezdődő, majd az 1940-es évek végén felgyorsuló társadalmi-politikai változások azonban jól látható nyomot hagytak: az 1956 után születettek 43 százaléka heterogén házasságban élő szülők leszármazottja.

Az nem annyira meglepő, hogy az orosz zsidó mintában az idő múlása kisebb változásokat hozott, hiszen a kérdezettek által felölelt történelmi idő is kisebb változásokkal járt. A kérdezettek túlnyomó többsége az 1917. évi forradalom után látta meg a napvilágot és bár természetesen a sztálini, hrucsevi, brezsnyevi időszakot számos tekintetben nem vehetjük „egy kalap alá”, azonban hasonlóságaik szintén nem szorulnak magyarázatra, különösen pedig a cári időszaktól való különbözőségeik. Az adatokból is jól látható azonban, hogy az etnikai

Az orosz adatok pedig lehetőséget nyújtottak volna arra, hogy a zsidó származást a belső útlevélben rögzítettek szerint állapítsuk meg. Korábban az orosz-szovjet zsidók társadalomtörténetével foglalkozó részben már írtuk, hogy az úgynevezett belső útlevelet 1932-ben vezették be a Szovjetunióban. Ebben több más adaton kívül tulajdonosának nemzetisége is szerepelt. Amennyiben mindkét szülő azonos nemzetiségű, akkor az illetőt is automatikusan e nemzetiség tagjaként regisztrálták. Ha vegyes házasságból származott, akkor választhatott a két nemzetiség közül. A belső útlevelek nemzetiségi adatai – az önbevalláson alapuló népszámlálási adatokkal ellentétben – nem nyilvánosak. Sajnos a sokszor kikényszerített, útlevélbeli identitás jelen adatbázisban sem összehasonlítható, hiszen itt ez is önbevalláson alapul. Csak érdekességgé jegyezzük meg, hogy az orosz mintában 134 fő (a minta 4,1 százaléka) volt olyan, aki az útlevele szerint nem számít zsidónak, de önmagát zsidónak vallotta; míg 19-en (a minta 0,6 százaléka) a belső útlevelük szerint minősültek zsidónak, azonban önmagukat nem zsidóként definiálták.

²⁶³ A magyar minta esetében erősebb az összefüggés a változók között.

származás²⁶⁴ a Szovjetunióban sokkal kevésbé vesztette el szerepét, hiszen itt az 1946-1956 között születettek esetében csak 12, míg az 1956 születetteknél is csak 28 százalék volt a heterogén házasságok aránya. Az etnikai származás fennmaradása az ismert körülmények között teljesen érthető, hiszen a rendszer még azoknak sem engedélyezte, hogy ettől „megszabaduljanak”, akik egyébként megtették volna. Láttuk, hogy a belső útlevélbe bejegyzett nemzetiséggel a szovjet állam szentesítette állampolgárainak eszerint való megkülönböztetését és ez a zsidók esetében egészen az 1990-es évek elejéig – bár történelmileg változó mértékben – ez valódi diszkrimináció alapja volt.

A változásokat tovább követhetjük, ha a megkérdezettek házasságait vizsgáljuk meg ebből a szempontból (2. táblázat).²⁶⁵ Az itt is elmondható, hogy a heterogén házasságok aránya valamennyi korszakban lényegesen magasabb a magyar minta esetében. Az oroszoknál a korszakot ebből a szempontból egy folyamatos, csekély mértékű növekedés jellemzi. A magyaroknál a változás nem lineáris tendenciájú.

2. táblázat: A homogén és heterogén házasságok aránya a kérdezett generációjában minták és korcsoportok szerint

MAGYAR MINTA	1956 után		1946-1956		1930-1945		1930 előtt		teljes minta	
	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n
homogén	43	93	51	132	46	125	53	126	48	476
heterogén	57	122	49	126	54	147	47	114	52	509
összesen	100	215	100	258	100	272	100	240	100	985

OROSZ MINTA	1956 után		1946-1956		1930-1945		1930 előtt		teljes minta	
	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n
homogén	67	65	74	112	76	206	80	165	75	548
heterogén	33	32	26	40	24	64	20	42	25	178
összesen	100	97	100	152	100	270	100	207	100	726

Az egymás után következő generációk dinamikájára is kíváncsiak voltunk, ezért a szülők és a kérdezett házassága alapján négy csoportot hoztunk létre.²⁶⁶ Az első csoportba azok tartoznak, akiknek szülei és ők maguk is homogén zsidó házasságban élnek (*stabil zsidó*). A második csoportnak a *beolvadó* nevet adtuk: itt a szülők még homogén zsidó, azonban a kérdezett heterogén házasságban él. A *stabil asszimilált* csoport tagjainak szülei és maguk is származásilag heterogén házasságban élnek. Végül a negyedik csoportba (*viszátérő*) azokat soroltuk, akiknek szülei heterogén házasságban élnek, azonban ők maguk zsidó párt választottak.

²⁶⁴ A Szovjetunió esetében most direkt használjuk ezt a kifejezést.

²⁶⁵ Ez a folyamatosság jól látszik abból, hogy az 1956 után születettek szüleinek körében a heterogén házasságok aránya mindkét minta esetében körülbelül megegyezik az 1930 előtt született megkérdezettek heterogén házasságainak arányaival.

²⁶⁶ A Kovács András által létrehozott tipológiához hasonló csoportosítást alkalmaztunk, azonban mi nem a nagyszülők és szülők, hanem a szülők és a kérdezett generációját vettük figyelembe. (Kovács 2002:21-22)

A 3. táblázatból látszik, hogy az orosz minta esetében lényegesen magasabb a stabil zsidó és valamivel magasabb a visszatérő csoport aránya. A magyar mintánál mind a stabil asszimiláltak (magyar minta: 10%; orosz minta: 5%), mind a beolvadók aránya magasabb. A különbség a beolvadó csoportban különösen markáns. Itt is látható, hogy a magyar zsidóság körében sokkal erőteljesebb volt a zsidóság körében az etnikai/felekezeti hovatartozás elvesztése, míg a Szovjetunió zsidósága körében jellemzőbb volt a zsidóság határkijelölő szerepe.

3. táblázat: Kétgenerációs származási homo-/heterogámia minták szerint

	magyar		orosz	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
stabil zsidó	42	405	67	459
beolvadó	43	417	20	136
stabil asszimilált	10	95	5	31
visszatérő	6	59	9	64
összesen	100	976	100	690

A 4. táblázatban a fenti csoportok korcsoportok szerinti eltéréseit mutatjuk be az egyes mintákon belül. A stabil zsidó csoport arányváltozásainak tendenciája hasonlóan alakul a két almintában: arányuk a fiatalabb generációk felé csökken²⁶⁷. Ez két hatás együttes meglétének köszönhető. Egyrészt a mindkét társadalomban jellemző asszimilációs folyamatok előrehaladásával, és az ezzel együtt járó vegyes házasságok arányának növekedésével egyre csökken azon megkérdezettek aránya, akiknek szülei még homogén házasságban éltek. Másrészt pedig nő azon zsidók aránya, akik maguk nem-zsidó házastársat választanak. Tehát a szülők és a kérdezett generációjában egyaránt jellemző homogén házasságok együttes valószínűsége számottevően csökken.

A visszatérő csoport esetében mindkét mintánál a következőket tapasztaljuk: ezek aránya a legidősebb korosztályon belül igen alacsony, a következő két korcsoportban minimálisan növekszik, azonban a legfiatalabbak körében jelentősen megugrik. Gondoljuk el, hogy a legfiatalabbak legvalószínűbben az 1980-as években vagy még ennél is később²⁶⁸ kötöttek házasságot, amire mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban/Oroszországban a zsidó identitás újra-felfedezése, egyfajta *revival* volt jellemző. Véleményünk szerint ez tükröződik a hirtelen növekedésben.

A másik két csoportnál a két minta esetében némileg másfajta tendenciákat tapasztalunk. A stabil asszimiláltak aránya a magyar mintánál a két legidősebb csoportban hasonlóan alacsony, majd az 1946-1956 születetteknél némileg megemelkedik, végül a legfiatalabbak

²⁶⁷ A magyar almintában a két középső korcsoporton belüli arányuk statisztikailag megegyezik egymással.

²⁶⁸ Ez inkább a magyar mintára lehet jellemző.

között kiugróan magas. Az orosz mintánál a változások tendenciája hasonló, azonban mértéke eltérő. Itt azt tapasztaljuk, hogy az 1945 után született három korcsoporton belül az arányok nagyon hasonlóak. A legfiatalabbaknál itt is tapasztalható emelkedés, de ennek mértéke elmarad a magyar zsidók körében megfigyelttől. Itt véleményünk szerint azt a korábban ismertetett tényt érjük tetten, hogy az orosz zsidók életében a kérdezettek által felölelt történelmi idő kisebb változásokat hozott.

A beolvadók esetében a tendenciák sem egyeznek meg a magyar és az orosz zsidók körében. Kezdjük most az orosz almintával, mert itt az összefüggés igen egyszerűen leírható: a csoport aránya az egyes korcsoportokon belül gyakorlatilag azonosnak tekinthető. Ennek okát abban látjuk, hogy a magyar zsidóknál 1945 után, de különösen az 1950-es évektől elkezdődő rohamos asszimilálódás, az orosz zsidóknál már 1917-ben kezdetét vette. Itt nemcsak a rendszer által valamilyen értelemben kikényszerített, vagy preferált asszimilációról volt szó, hanem arról is, hogy ezektől az időpontoktól kezdve a vegyes házasságok szintjén megjelenő beolvadás törvényileg, vallásilag is sokkal könnyebbé, bizonyos értelemben azt mondhatjuk, lehetővé vált. A magyar zsidóknál említett cezúra láthatóvá válik akkor is, amikor ezen csoport korcsoportok szerinti változásait elemezzük. Azt láthatjuk ugyanis, hogy a beolvadó csoportba tartozók aránya az 1930-1945 között születettek körében szignifikánsan magasabb. A fent leírt folyamatok – különösen a stabilan asszimiláltak és a visszatérők legfiatalabb korosztályokon belüli magas aránya – láttán nem lepődünk meg, hogy a beolvadók aránya ebben a korcsoportban némileg visszaesik.

4. táblázat: Kétgenerációs származási homo-/heterogámia minták és korcsoportok szerint

MAGYAR MINTA	1956 után		1946-1956		1930-1945		1930 előtt		teljes minta	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
stabil zsidó	30	65	44	112	41	111	50	117	41	405
beolvadó	32	70	42	107	50	135	44	105	43	417
stabil asszimilált	25	54	7	18	5	13	4	10	10	95
visszatérő	13	27	7	18	4	10	2	4	6	59
összesen	100	216	100	255	100	269	100	236	100	976

OROSZ MINTA	1956 után		1946-1956		1930-1945		1930 előtt		teljes minta	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
stabil zsidó	44	42	65	91	70	179	74	147	67	459
beolvadó	21	20	23	32	19	48	18	36	20	136
stabil asszimilált	11	10	4	6	4	10	3	5	4	31
visszatérő	24	23	8	11	8	20	5	10	9	64
összesen	100	95	100	140	100	257	100	198	100	690

Vallási és kulturális hagyományok

Ebben a részben először a zsidó hagyományok és ünnepek megtartását, majd a családi légkör zsidóságának megítélését elemezzük. Mindkét változósztet esetében lehetőségünk nyílik arra is, hogy ne csak a jelenlegi, hanem a kérdezett gyerekkorában fennálló állapotokat is görcső alá vegyük. Végül röviden kitérünk a két mintában jellemző zsidó szervezeti tagságra.

Zsidó hagyományok és ünnepek

A kutatásokban arról is érdeklődtek, hogy a megkérdezettek gyerekkori, illetve jelenlegi családjában megtartottak-e/megtartanak-e bizonyos ünnepeket, szokásokat. Voltak olyanok, amelyeket csak Magyarországon vagy csak Oroszországban kérdeztek. Most ezeket is belefoglaltuk az 5. táblázatba, hiszen így az adatok többféle elemzésre is lehetőséget adnak. Egyrészt az egyes mintákon belül összehasonlíthatóak a gyerekkori és a jelenkori családokban tartott vallási tradíciók. Másrészt mind a gyerekkori, mind a jelenkori szokások tekintetében összevethető egymással a magyar és az orosz minta.

Az mindkét minta és minden tradíció esetében elmondható, hogy ezek megtartása a gyerekkori családban inkább jelen volt, mint a kérdezettek jelenlegi családjában. A csökkenés mértéke azonban az egyes szokások esetében nagyon különböző. A magyar mintánál láthatóan azon vallási előírások betartásában tapasztalható a legnagyobb csökkenés, amelyek egyrésztől nehezen voltak összeegyeztethetőek a szekularizált és sok tekintetben vallásellenes közeggel, ilyenek a körülmetélés, a *barmicva*²⁶⁹, a kóserság és a szombat megtartása, valamint a *mezüze*²⁷⁰. A zsidó temetkezés a jelenlegi család gyakorlatában is fontos szerepet játszik. A legkisebb csökkenést a különböző ünnepek – Jom Kippur²⁷¹, Széder²⁷² és Hanuka²⁷³ – esetében tapasztalhatjuk. Az orosz mintánál sokkal nagyobb különbség van a csökkenés mértékében. Érdekes, hogy itt az ünnepek közül a jom kippur-i böjt és a széder visszaszorulása nagyon

²⁶⁹ A fiúk a zsidó vallás szerint tizenhárom évesen válnak nagykorúvá. A tizenhárom éves fiú héber neve: *bar micva* (a parancsolat fia). Ettől kezdve köteles minden, a felnőttekre vonatkozó előírást és parancsolatot betartani, azonban cserébe megilletik a felnőttek jogai és kiváltságai is. Itt a *bar micva* arra a szertartásra utal, amellyel megünneplik e nap eljövételét. Ilyenkor a fiú a közösség előtt tesz bizonyosságot tudásáról. Az ünnepi istentiszteletben játszott szerep közösségenként változik (Tóra olvasás, az istentisztelet egy részének, egészének levezetése, előadás tartása).

²⁷⁰ Héberül ajtófélfát jelent. A *mezüze* kifejezéssel a hivatásos tóramásoló (*szófer*) által készített pergamentekercsre és a hozzá tartozó tokra utalunk. Az előbbire bizonyos szent szövegeket írnak. Ezt meghatározott helyre kell a lakás szinte valamennyi ajtajának jobb ajtófélfájára rögzíteni. Vallásos zsidóknál szokás ki- és belépéskor megcsókolni.

²⁷¹ Az Engesztelés Napja, amikor a vallásos zsidók huszonöt órás böjttel (nem evés és nem ivás) bánják meg bűneiket és gyakorolnak megtérést.

²⁷² Pészách az Egyiptomból való kivonulás ünnepe. Ezen az ünnepen csak a sietséget szimbolizáló kovásztalan ételek fogyaszthatók, ezért a kovásztalan kenyér ünnepének is nevezik. Izraelben az ünnep első, a diaszpórában első két napján szigorú rend (Széder = rend) szerint zajló vacsorát tartanak.

²⁷³ Az ünnep annak a győzelemnek állít emléket, amelyet a Makkabeusok három évig tartó harc után arattak az Izraelt elfoglaló szíriai görögök felett az i.e. 165-ben. A győzelem a Jeruzsálemi Templom visszafoglalását is jelentette.

jelentős. A magyar mintánál kevésbé csökkent a szombatot megtartók aránya. Az ünnepek – Szimchat Tora²⁷⁴, Purim²⁷⁵, Hanuka és Rosh Hasana²⁷⁶ – megtartása esetében pedig viszonylag kis mértékű csökkenést láthatunk.

A magyar és orosz minta adatait összevetve a gyerekkori családban a Széder és a Hanuka kivételével minden tradíció megtartása a magyar zsidóknál volt gyakoribb. A Széder esetében az orosz zsidóknál lényegesen magasabb arányt találunk, a Hanukánál pedig nincsen különbség a két minta között. A jelenkori családnál szintén a magyar minta penetrációs arányai a magasabbak, kivéve a szombat és a Hanuka esetében, ahol gyakorlatilag nincsen különbség az alminták között. Azt várhatnánk, hogy a két alminta közötti különbség a jelenkori családnál kisebb lesz, mint a gyerekkori családnál, azonban ez nincsen így.

5. táblázat: Hagyományok és ünnepek megtartása a gyerekkori és a jelenlegi családban minták szerint (megtartók száma és aránya)

	magyar minta				orosz minta			
	gyerekkor		jelen		gyerekkor		jelen	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
Szombat	31	603	14	263	19	243	13	163
bőjt Jom Kippurkor	54	1 042	34	628	45	534	11	138
Széder	43	824	29	541	62	771	18	233
Hanuka	45	860	32	590	42	508	40	524
kóser	21	394	8	156	16	205	5	70
barmicva	38	715	15	271	29	354	n.a.	n.a.
zsidó temetkezés	66	1 282	44	794	41	506	n.a.	n.a.
mezüze	39	735	21	394	n.a.	n.a.	9	113
körülmetélés	43	818	17	297	n.a.	n.a.		
Rosh Hasana	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	44	528	42	552
Szimchat Tora	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	42	489	35	458
Purim	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	47	564	40	526

A két mintát itt is érdemes generációnként összevetni. A legtöbb szokás, vallási tradíció esetében azt találjuk, hogy a két minta között a különbségek idővel eltűntek. A legnagyobb különbséget általában az 1930 és 1945 között születetteknél tapasztalhatjuk. Ez érthető, hiszen ekkorra a Szovjetunióban már erőteljesen éreztette hatását az 1917-es forradalommal beköszöntő új társadalmi rend, miközben Magyarországon még erősen éltek a hagyományos zsidó életviszonyok. A háború után azután a két ország társadalmi rendje közelített egymáshoz, ami a szokások megtartásában, vagy jobban mondva meg nem tartásában, is megnyilvánult: a legtöbb esetben a két minta közötti különbségek eltűntek. Az egyetlen markáns kivételt a Széder jelenti. Úgy látszik, hogy ennek a rítusnak a szovjet zsidóság

²⁷⁴ Az év legvidámabb ünnepe, a Tóra örömmünnepe. A heti Tóra-olvasás éves ciklusa ezen a napon fejeződik be.

²⁷⁵ Ezen az ünnepen arról emlékeznek, hogy a perzsa uralom alatt élő zsidóság, amelynek kiirtására Ahasvéros király minisztere, Hámán gonosz tervet szőtt, megmenekült. A Purim történetét a Bibliában Eszter könyve örökíti meg.

²⁷⁶ A zsinagógai újév napja (Ros Hasana jelentése az év feje). Ezen a napon a vallásos zsidók a világ teremtésének évfordulójára emlékeznek és megújítják az Istennel kötött szövetségüket.

esetében egyfajta identitás-őrző szerepe volt, hiszen bár megtartásának gyakorisága a Szovjetunió esetében is csökkent, azonban a magyarországinál sokkal kisebb mértékben, amelynek következtében a két minta közötti különbség korszakról korszakra növekedett. A gyerekkori szokások esetében ez az egyetlen, amelynek penetrációja az orosz mintánál lényegesen magasabb a magyarénál. A szokások jelenkori megtartásánál az életvitelt komolyan befolyásoló szokások, mint a szombat megtartása, a kóser étkezés esetében a vallási hagyományokhoz való visszatérés egyik minta és egyik generáció esetében sem jelentős és mértékében nem tér el egymástól. A jom kippur-i böjt, a *mezüze* és a Széder esetében a magyar minta esetében a fiatalabb korosztályok között az oroszokénál nagyobb visszatérést tapasztalhatunk, aminek következtében az utóbbinál a két minta közötti különbség csökkenni látszik.

A szokások, tradíciók gyerekkorban történő megtartása mindkét minta esetében generációról generációra jelentősen csökkent, azonban a magyar mintánál ez a csökkenés összességében véve nagyobb volt. Ahogyan a magyar zsidóság életviszonyai, körülményei az ismert történelmi okok miatt a megkérdezettek által felölelt időszak alatt jelentősebben változtak, úgy a „zsidó életet” szimbolizáló tradíciók is nagyobb átalakuláson mentek át. A jelenlegi családban a fiatalabb generációk esetében – különösen a magyar mintánál – a hagyományokhoz való visszatérés tapasztalható.

Kovács András tipológiája (Kovács 2002b:24-25) alapján mi is létrehoztuk a szülők és a megkérdezett hagyományhoz való viszonyát összegző mutatót. Az említett tipológia egyszerű reprodukálására több ok miatt sem volt lehetőség: egyrészt a két adatbázis eltérései miatt több hagyomány kikerült az identikus adatfile-ból, másrészt itt a két minta eloszlásának különbözőségét is kezelni kellett.

A tipológia létrehozásakor csak azokat az itemeket használtuk fel, amelyekről mindkét időpontra vonatkozóan és mindkét mintánál rendelkezünk adatokkal. Erre azért volt szükség, hogy a tradíciótól való eltávolodást és az oda való visszatérést pontosan definiálhassuk és nyomon követhessük.

Az egyes csoportok kategóriahatárainak kialakításakor egyrészt szerettük volna, ha a különböző rítusok eltérő súllyal esnek latba, másrészt pedig, ha tekintettel tudunk lenni a két minta eltérő eloszlására és egy adott megkérdezett helyét saját mintájában elfoglalt helyéhez tudjuk viszonyítani. Ennek érdekében a gyerekkori és a jelenkori hagyományörzés/vallásosság indexét a két mintára külön létrehozott z-score összeggel mértük. Ennek segítségével tulajdonképpen az adott rítus előfordulásával súlyoztunk. Úgy gondoljuk, hogy a kevesebb megkérdezett által tartott vallási rituálék egy adott zsidó közösségen belül erősebb indikátorai a vallásosságnak és így az összetett mutatón felvett értéket jobban meg kell határozniuk, mint a sokak által követett hagyományoknak, amelyek kisebb súllyal vettek részt. A létrejött relatív mutatókat (z-score összegek) mintánként decilisekre osztottuk, így megvalósult az a kíváncsi is, hogy a megkérdezett a saját környezetéhez mérjük. Az alább bemutatott csoportokat ezen változók alapján hoztuk létre.

A tradíció nélküliek csoportjába azok kerültek, akiknél a gyerekkori és a jelenlegi családban egyetlen vallási hagyomány sem volt jelen. A tradícióőrzők pedig éppen azok lettek, ahol mindkét időpontban magas fokú volt a hagyományok, vallási előírások betartása. A tradíció feladók esetében a megkérdezett a szüleinél lényegesen kisebb mértékű hagyományőrzés jellemzi, míg a visszatérők csoportjába azokat soroltuk, ahol ezzel pont ellentétes folyamat ment végbe. A fennmaradó megkérdezetteket a rítusok betartásának intenzitása szerint soroltuk a gyenge, illetve a mérsékelt tradícióval jellemezhetőek közé.

A magyar mintában több tradíció nélkülit és – a korábbi eredmények tükrében nem meglepő módon – több visszatérőt találunk. Az orosz almintánál a kevés tradícióval jellemezhetőek aránya szignifikánsan magasabb.

6. táblázat: Kétgenerációs hagyományhoz való viszony tipológia minták szerint

	magyar		orosz	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
tradíció nélküliek	24	449	20	257
gyenge tradíció	12	223	17	212
mérsékelt tradíció	6	116	7	95
tradíció feladók	29	530	29	367
visszatérők	14	251	11	141
tradícióőrzők	14	265	16	209
összesen	100	1 834	100	1 281

A magyar almintánál a tradíció nélküliek aránya az egyes korszakokban egyre nőtt²⁷⁷. Ugyanez mondható el a visszatérőkről is²⁷⁸. A kérdezettek gyerekkori és jelenlegi családja közötti különbség az idő előrehaladtával drasztikusan csökkent, hiszen a fiatalabb generációk esetében már a gyerekkori családban is lényegesen kisebb volt ezen rítusok szerepe. Ez mutatkozik meg a tradíciókat feladók drasztikusan csökkenő arányában is²⁷⁹.

Az orosz mintánál – fent már többször említett okok miatt – lényegesen kisebb a generációk közötti eltérés. A tradíció nélküliek aránya bár a legidősebb korosztályon belül még viszonylag alacsony (15%), azonban a másik három korcsoporton belül gyakorlatilag azonos szinten stabilizálódik (22-23%). A tradíciókat feladók aránya itt is csökkenést²⁸⁰, míg a visszatérők aránya növekedést mutat²⁸¹, bár ezek meredeksége a korábban látottnál kisebb.

²⁷⁷ 1930 előtt:8%; 1930-1945:21%; 1946-1956: 34%; 1956 után születettek: 38%

²⁷⁸ 1930 előtt:4%; 1930-1945:9%; 1946-1956: 17%; 1956 után születettek: 26%

²⁷⁹ 1930 előtt:53%; 1930-1945:41%; 1946-1956: 14%; 1956 után születettek: 4%

²⁸⁰ 1930 előtt:42%; 1930-1945:28%; 1946-1956: 18%; 1956 után születettek: 14%

²⁸¹ 1930 előtt:5%; 1930-1945:10%; 1946-1956: 13%; 1956 után születettek: 22%

Családi légkör és vallásosság

A válaszadókat megkérdezték, hogy hogyan jellemeznék gyerekkori és jelenlegi családjuk légkörét. A 7. táblázatból jól látszik, hogy a válaszadók legnagyobb része mindkét időpontban, a zsidó és a többségi társadalom jegyeit is magán viselő, vegyes családi légkörben élt. A gyerekkori családban az orosz mintában jellemzőbb volt a zsidó légkör. Itt minden típusnál szignifikáns különbséget találunk a két csoport között. Érdekes, hogy a jelenlegi család esetében a zsidó légkör mindkét mintában ugyanannyira (illetve ugyanolyan kevéssé) jellemző. A különbség itt a nem zsidó és a vegyes típus között van: az orosz mintára az előbbi, míg a magyar mintára az utóbbi a jellemzőbb.²⁸²

7. táblázat: A kérdezett családjának légköre gyerekkorában és jelenleg minták szerint

	magyar minta				orosz minta			
	gyerekkor		jelen		gyerekkor		jelen	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
nem zsidó légkör	24	475	25	479	19	243	42	524
vegyes légkör	53	1 058	59	1 125	47	590	42	529
zsidó légkör	23	463	16	301	34	428	15	193
összesen	100	1 996	100	1 905	100	1 261	100	1 246

Az életkori csoportok vizsgálata a gyerekkori családi légkör tekintetében semmi újjal sem szolgál: az idősebb korosztályok felé haladva mindkét mintában lényegesen kisebb a nem zsidó légkörű családok aránya és jelentősen több a tisztán zsidóké. A jelenlegi család légköre között az egyes korosztályok között mindkét csoportban minimális különbségeket találunk. A vallás csökkenő jelentőségét érhetjük tetten abban, hogy a gyerekkori család légkörének megítélését mindkét mintában lényegesen jobban meghatározza a vallási hagyományok betartásának mértéke.

A vallásosság mértékét objektív és szubjektív elemekből származtathatjuk. Az előbbit egyrészt a különböző – már tárgyalt – vallási, kulturális tradíciók megtartásával, illetve a zsinagógába járás gyakoriságával mértük. Az utóbbi esetében azt a változót használhatjuk, ami arról érdekelt, hogy a megkérdezett milyen mértékben tartja magát vallásosnak.

A magyar mintára rendszeresebb zsinagógába járás jellemző. Itt 7 százalék a legalább hetente és 45 százalék a zsinagógába soha nem járók aránya. Az orosz mintában ezek az arányok rendre 2 és 57 százalék. Mindkét alcsoportban a legfiatalabb korosztályban az átlagosnál magasabb a nagyobb ünnepek alkalmával, a legalább havonta, illetve a legalább

²⁸² Itt mindenképpen hatása lehet annak, hogy az orosz kérdés 1992-ben, míg a magyar 1999-ben történt.

hetente zsinagógába járók aránya. A legidősebbek között pedig azoké, akik soha nem mennek el.²⁸³

A vallásosság szubjektív megítélésének vizsgálatakor érdekes összefüggésre bukkanunk. A korábbiakban láttuk, hogy a szombat és a Hanuka megtartását kivéve a magyar mintában magasabb az egyes vallási, kulturális tradíciókat tartók aránya, illetve a magyar zsidók az objektív vallásosság másik indikátora (zsinagógába járás) alapján is vallásosabbnak minősültek. Ennek ellenére az orosz mintában lényegesen magasabb azok aránya, akik vallásosnak tartják magukat (orosz minta: 19%; magyar minta: 6%). A magukat nem vallásosnak tartók arányaiban még szembetűnőbb a különbség: a magyarországi zsidók 52, az oroszországi zsidók 25 százaléka nyilatkozott így. A vallásosság szubjektív érzése tehát az oroszországi zsidóságnál sokkal inkább elválik annak objektíválódásától.

Ez jól látszik akkor is, ha az objektív vallásosság és a szubjektív vallásosság alapján csoportokat hozunk létre. A magyar zsidó mintában azok aránya, akik formálisan nem, azonban saját megítélésük szerint vallásosak, 26, míg az orosz zsidó mintában 60 százalék. A magyar alminta estében a legidősebb korosztály körében az inkonzisztensek, az 1930 és 1945 születetteknél az inkonzisztensen, a két legfiatalabb korosztályban pedig a konzisztensen vallásosak felülreprezentáltak. Az orosz alminta esetében az egyes korosztályok közötti különbség sokkal kevésbé jelentős. Itt a legidősebb korosztályra még jellemző a konzisztens vallásosság és az 1946-1956 között születetteknél válik el leginkább egymástól a vallásosság objektív és szubjektív komponense.²⁸⁴

Szervezeti tagság

Ennek mérésére sajnos csak egy változó áll rendelkezésünkre, amely arról tájékoztat, hogy a kérdezett tagja-e valamilyen zsidó szervezetnek. A minták egészét vizsgálva minimális különbséget találunk, azonban korcsoportonként vizsgálódva érdekes összefüggésre bukkanhatunk. Az 1930-1945 között született korosztályig a magyar mintában valamivel magasabb a szervezeti tagság aránya: a magyar mintánál 21 és 23; az orosz mintánál 12-14 százalék között mozog. A legidősebb korosztályban azonban – ha minimális mértékben is, de – megfordul az összefüggés: a magyarországi zsidó válaszadóknak 17, míg az oroszországi zsidók 25 százaléka számolt be szervezeti tagságról.

²⁸³ Ezzel a jelenséggel a SEM modellt bemutató fejezetben is találkozunk majd, és lehetséges magyarázatára ott térünk ki.

²⁸⁴ Nagyon fontos, hogy itt a vallásosságot és a nem-vallásosságot az adott alminta többi tagja által kifejlesztett térben definiáltuk (klaszter-elemzés), vagyis annak mértékét az adott mintához tartozó többi válaszadóhoz képest értjük.

Identitás

Az identitás szubjektív megítélésekor a két csoportnál nem különbözik azok aránya, akik magukat zsidónak vallják. A magyar mintában ugyanakkor magasabb a magukat inkább nem zsidónak (magyar minta: 19%; orosz minta: 8%), míg az orosz mintában a vegyes identitásúnak tartók aránya (magyar minta: 50%; orosz minta: 63%). A vegyes identitásúak orosz mintán belüli magas aránya azért különösen érdekes, mert az orosz nemzetiség felfogás egyik fő jellemzője a kizárólagosság volt, vagyis az, hogy valaki vagy zsidó volt, vagy orosz, de nem lehetett orosz és zsidó.²⁸⁵

Az identitás tartalmi elemei

Mindkét kutatás részletesen érdeklődött arról, hogy a megkérdezett szerint milyen tartalmi elemei vannak a zsidó identitásnak. Sajnos csak három, identikusnak tekinthető item volt közöttük (zsidóságot ért üldöztetések, Izraelhez való közelség érzése, zsidó házastárs választása). Most nemcsak ezeket az itemeket hasonlítjuk össze, hanem a változók tartalmi struktúráját is megpróbáljuk bemutatni.

Az üldöztetések tudata mindkét mintában a legfontosabb identitás-elemek egyikeként jelenik meg, bár a magyar minta esetében a kapott átlagpontszám (háromfokú skálán) valamivel magasabb. A valláshoz kapcsolódó identitáselemek fontossága mindkét mintában alacsonynak mondható²⁸⁶, míg a kulturálisoké²⁸⁷ a fontosabbak közé tartoznak. Az oroszországi zsidóság esetében lényegesen fontosabbnak tartották az Izraelhez való közelség érzését, azonban érdekes, hogy az itteni megkérdezettek nagy többségének véleménye szerint ennek nem kell együtt járnia a cionizmus elveinek elfogadásával. A zsidó házastárs választását egyik minta tagjai sem tartották fontos identitás-meghatározó tényezőnek.

A magyar minta esetében a magukat különböző mértékben zsidónak tartók között az a különbség, hogy minél inkább zsidó identitásúnak tartja magát a megkérdezett, annál fontosabbnak tartja az identitás különböző tartalmi elemeit. A fontosság-sorrend az egyes identitás-csoportok esetében csupán egy item esetében változik: a magukat inkább nem zsidónak definiálók számára relatíve fontosabb a zsidó kultúra iránti érdeklődés, vagyis itt a háború után „kulturzsidóság” programjának hatását érhetjük tetten. Általánosságban az orosz mintánál is hasonló összefüggésre bukkanunk, azonban itt vannak olyan identitás-elemek,

²⁸⁵ A vegyes identitásúak magas aránya akkor is megmarad, ha csak a zsidó szülőktől származókat vizsgáljuk. Ők voltak azok, akiknek a belső útleveiben mindenképpen fel kellett tüntetni zsidó származásukat.

²⁸⁶ Magyar minta esetében: zsidó vallás gyakorlása; felekezeti, hitközségi életben való részvétel. Orosz mintánál: körülmetélés, zsinagógalátogatás, szombat megtartása, kőszerság.

²⁸⁷ Magyar minta esetében: zsidó kultúra iránti érdeklődés. Orosz minta esetében: a zsidó történelem ismerete, a zsidó hagyományok és szokások ismerete, a zsidó nyelv ismerete.

amelyek nem függnék²⁸⁸ a szubjektív identitás mértékétől. A fontosság sorrend azonban itt sokban különbözik az egyes csoportokban. A magukat zsidóknak tartók körében hátrább sorolódik a zsidó történelem, és érthetetlen módon a judaizmus ismeretének fontossága²⁸⁹. A többi csoportnál azonban relatíve fontosabbnak tartják a nemzetre való büszkeség érzését, a zsidó házastárs választását és a fiúk körülmetélését. Több olyan itemet is találunk, amelyek tekintetében a vegyes és zsidó identitású csoport vélekedése tér el lényegesen a magukat inkább nem zsidóknak tartókéétól. Ami igazán érdekes, hogy az utóbbi csoportban az előbbieknél relatíve fontosabb az istenhit és a szombat megtartása, míg az előbbieken egyformán fontosabb az Izraelhez való közelség érzése, valamint a cionizmus eszméinek vállalása.

Izraelhez való viszony

Az Izraelhez való viszony megragadásakor először annak objektív, majd pedig szubjektív elemeire koncentrálnunk.

A magyarországi, illetve a szovjet-országi *alija* a társadalomtörténeti fejezetekben részletesen bemutatott és közismert különbségeit figyelembe véve nem meglepő, hogy az orosz zsidó minta tagjai lényegesen nagyobb arányban számoltak be Izraelben élő rokonokról, barátokról. Közeli rokonokkal 47, távoli rokonokkal 63, míg barátokkal 74 százalékuk rendelkezik, míg a magyar zsidó alminta esetében az arányok rendre 23, 50 és 49 százalék. A szovjet-országi zsidóság lényegesen nagyobb Izraelbe való kivándorlási hajlandóságát mutatja az is, hogy míg körükben 46 százalék azok aránya, akik már fontolgatták az Izraelbe való kivándorlást, addig a magyar zsidó alminta esetében ez az arány csak 16 százalék. Az orosz zsidóság körében mért arány akkor még jelentősebb, ha figyelembe vesszük, hogy sokan közülük már *alijáztak*.

A orosz zsidó alminta tagjai közül azonban csak 10 százalék azok aránya, akik jártak Izraelben, míg a magyar zsidóknál ez az arány 52 százalék. Ebből két dologra lehet következtetni: egyrészt a Szovjetunió és Oroszország esetében is egy sok szempontból sokkal zártabb társadalmat találunk. Másrészt pedig a szovjet-országi zsidóság esetében lényegesen többen voltak azok, akik ha jártak Izraelben, akkor már nem tértek vissza szülőföldjükre.

²⁸⁸ Ezek a következők: a zsidóságot ért üldöztetések tudata, a zsidó történelem ismerete, valamint a zsidó nemzet becsületének védelme.

²⁸⁹ Arra tudunk csak gondolni, hogy ezen válaszadók egy része úgy gondolta, hogy ezt a – számukra – magától értetődőséget nem kell válaszukkal is megerősíteniük.

Az Izraelhez való szubjektív viszony mérésére több item is rendelkezésünkre áll. Amikor a megkérdezettektől arról érdeklődtünk, hogy mennyire pozitívak Izraellel kapcsolatos érzéseik, a két al minta tagjai átlagosan ugyanúgy vélekedtek. Az Izrael jelentőségének különböző aspektusait megragadó itemeknél azonban egy érdekes összefüggést láthatunk. Bár mindkét al minta tagjai átlagosan ugyanannyira gondolják, hogy Izrael a zsidóság igazi hazája és Izrael a zsidóság szellemi központja, azonban a magyar zsidóság körében sokkal fontosabbnak tűnik az a biztonság, amelyet Izrael létrejötté jelent; ők ugyanis az oroszországiaknál inkább gondolják, hogy Izrael biztonságot ad. Az orosz zsidók az Izraelhez való pozitív viszonyt fontosabb identitás-meghatározónak tartják.

Ha a fent külön-külön jellemzett változókból, a megfelelő súlyok²⁹⁰ alkalmazásával indexet készítünk, akkor azt találjuk, hogy a magyar zsidóság Izraelhez való viszonya pozitívabb. A magyar zsidó minta esetében a viszony az idősebb korosztályok felé haladva ez egyre inkább elmondható, a két legidősebb korosztály körében már ugyanolyan mértékű. Az orosz mintánál a két fiatalabb és a két idősebb korosztálynál azonos mértékű, és itt is elmondható, hogy az idősebbek körében a vélekedés pozitívabb.

Nem-zsidókhoz való viszony

Korábban láttuk, hogy az orosz zsidóság körében minden korszakban lényegesen alacsonyabb volt a heterogén házasságok aránya. Megfigyelhettük azt is, hogy a zsidó házastárs identitás-elemként nem játszik fontosabb szerepet ebben a csoportban, azonban a vegyes házasság megítélésében jelentős különbség mutatkozik. Míg az orosz al minta 59 százaléka úgy gondolja, hogy a zsidóknak zsidó párt kellene választaniuk, addig a magyar al mintán belüli arány csak 22 százalék. A magyar zsidók esetében a különböző korosztályhoz tartozó válaszadók ennek megítélésében nem különböznek egymástól. Az orosz zsidóknál elmondható, hogy az idősebb korosztályok jobban ellenzik a vegyes házasságokat. Ez kifejezi a vegyes házasságok arányának trendjét, hiszen az a Szovjetunióban az évtizedek alatt folyamatosan nőtt. Nem meglepő módon, a vegyes házasságot ellenzők mindkét csoportban inkább maguk is homogén házasságban élnek. Az orosz zsidó válaszadók esetében azonban az attitűd és a viselkedés nagyobb összhangban van egymással.

Érdekes megvizsgálnunk, hogy a szülők és a kérdezett házassága alapján létrehozott négy csoport tagjai hogyan vélekednek (8. táblázat). Az összefüggés mintázata mindkét minta esetében hasonló, azonban az orosz zsidóknál itt is elmondható, hogy a szubjektív és az

²⁹⁰ A súlyokat főkomponens-elemzés segítségével állapítottuk meg. A módszer maximalizálja azt az információmennyiséget, amelyet az összetett mutató az eredeti változók által megtestesített információból megőriz.

objektív tényezők között nagyobb az átfedés. A stabil zsidók, vagyis azok között, akik maguk és szüleik is homogén házasságban élnek, felülreprezentáltak a vegyes házasságot nem helyeslők. A másik három csoport tagjai pedig az átlagosnál megengedőbbek. Nem meglepő, hogy ez leginkább a stabil asszimilált csoportra jellemző, vagyis azokra, akiknek szülei és ők maguk is vegyes házasságban élnek. A magyar minta esetében a fennmaradó két csoport²⁹¹ másik két csoport vélekedése nem tér el jelentősen. A orosz mintánál úgy tűnik, hogy a visszatérők a magyar zsidóknál jobban igazolják viselkedésüket azzal is, hogy kisebb arányban fogadják el a nem-zsidó házastárs választását.

8. táblázat: A vegyes házasság megítélése a kétgenerációs származási homo-/heterogenitás szerinti csoportok és minták szerint

MAGYAR MINTA	stabil zsidó		beolvadó		stabil asszimilált		visszatérő		teljes minta	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
nem helyes	32	117	12	43	10	8	13	8	20	175
nem gond	68	246	88	328	91	76	87	76	80	696
összesen	100	363	100	371	100	84	100	84	100	871

OROSZ MINTA	stabil zsidó		beolvadó		stabil asszimilált		visszatérő		teljes minta	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
nem helyes	75	323	32	39	25	7	44	28	62	397
nem gond	25	110	68	82	75	21	56	35	38	248
összesen	100	433	100	121	100	28	100	63	100	645

A válaszadóktól azt is megkérdezték, hogy baráti körüket hogyan jellemeznék. Olyannak, amely szinte csak zsidókból vagy csak nem zsidókból áll, vagy köztesnek, vagyis olyannak, ahol a zsidók nem-zsidók aránya kiegyensúlyozott. A két minta összehasonlításakor kiderül, hogy a magyar mintára lényegesen jellemzőbb a vegyes baráti kör: míg a magyar zsidóknál a minta 70 százaléka vélekedett így, addig az orosz zsidóknál az arány „csak” 50 százalék. A nem zsidó baráti kör esetében nincsen igazán nagy különbség a két csoport között, viszont szinte tisztán zsidó baráti köre inkább az orosz zsidóknak van (magyar minta: 12%; orosz minta: 28%). Az orosz mintánál az idősebb korosztályokra egyre inkább jellemző a homogén zsidó baráti kör, míg egyre kevésbé a homogén nem-zsidó. A magyar zsidó minta esetében nem állapítható meg ilyen tendenciózus összefüggés.

²⁹¹ Beolvadó: a szülők még homogén házasságban éltek, de a kérdezett már nem-zsidó házastársat választott. Visszatérő: a szülők házassága heterogén volt, de a kérdezett homogén házasságban él.

Létrehoztunk egy összetett mutatót, amely a kérdezett nem zsidóktól való távolságát méri.²⁹² Az orosz zsidóságra fokozottabb zártság jellemző, amit a szülőkre és a kérdezettre jellemző homogámia esetében is láttunk, azaz. a nem-zsidóktól nagyobb távolságot definiálnak, mint a magyar zsidók.

Az antiszemitizmus percepciója

A magyar, illetve az orosz zsidóság legújabbkori történetét bemutató részekből azt gondolnánk, hogy az utóbbiak gyakrabban találkoztak az elmúlt időben antiszemita megnyilvánulásokkal. Itt valószínűsíthetően fontos szerepe van annak, hogy a rendszerváltozást cezúrának tekintve az orosz kérdés ehhez az időponthoz lényegesen közelebb zajlott. Az orosz zsidóság társadalomtörténetét tárgyaló részben bemutattuk, hogy a Szovjetunióra fennállása alatt mindvégig jellemző volt az intézményesített erős antiszemitizmus. A Szovjetunió felbomlása után létrejövő Oroszországra ezzel szemben sokkal inkább jellemzővé vált az egyének szintjén megjelenő, a mindennapi interakcionális teret átszövő antiszemitizmus láthatóvá válása²⁹³. Mivel az orosz kérdés 1992-ben zajlott, úgy gondoljuk, hogy ez tükröződhet vissza abban, hogy az orosz mintában nagyobb arányban találunk olyanokat, akik a hatóság részéről tapasztaltak antiszemitizmust (magyar minta: 17%; orosz minta: 25%). A rendszerváltás után Magyarországon fellángoló, felszínre kerülő antiszemitizmust érhetjük tetten abban, hogy a magyar minta esetében magasabb azok aránya, akik az utcán (magyar minta: 75%; orosz minta: 50%) vagy a munkahelyükön (magyar minta: 28%; orosz minta: 20%) tapasztaltak antiszemita megnyilvánulást.

A válaszadóktól azt is megkérdezték, hogy véleményük szerint országukban az utóbbi 5 évben az antiszemitizmus csökkent, nem változott vagy nőtt. Az alábbi táblázatból jól látszik, hogy a magyar válaszadók inkább gondolták úgy, hogy növekedett: míg esetükben az így vélekedők aránya 63, addig ugyanez az arány az oroszoknál 47 százalék volt. Az orosz válaszadók szignifikánsan inkább vélekedtek úgy, hogy az antiszemitizmus az utóbbi 5 évben csökkent.

²⁹² Az összetett mutató elemei: milyen mértékben zsidó a baráti kör, vegyes házasság megítélése, a zsidó házastárs választása mint identitás-elem fontossága.

²⁹³ Szándékosan nem használjuk a megjelenés szót.

9. táblázat: Az antiszemitizmus változásának szubjektív megítélése minták szerint

	magyar		orosz	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
csökkent	6	123	11	125
nem változott	31	608	43	499
nőtt	63	1 259	47	547
összesen	100	1 990	100	1 171

A két zsidóság társadalomtörténetét bemutató részben láttuk, hogy az orosz zsidóság történelme során lényegesen többször találkozott zsidóüldözésekkel, pogromokkal. Ez tükröződik abban, hogy körükben lényegesen magasabb azok aránya, akik úgy gondolják, hogy tíz éven belül elképzelhető egy zsidóüldözés bekövetkezése. Az orosz zsidó válaszadók 7 százaléka vélte úgy, hogy ennek komoly esélye van és további 46 százalékuk, hogy ez bekövetkezhet. A magyar minta esetében ezek az arányok rendre 3 és 18 százalék. A magyar zsidó minta 31 százaléka kizártnak tartja egy zsidóüldözés bekövetkeztét, míg az oroszoknál ez az arány csak 4 százalék.

10. táblázat: Az elkövetkezendő 10 évben bekövetkező zsidóüldözéstől való félelem minták szerint

	magyar		orosz	
	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>
kizárt, hogy megtörténjen	31	610	4	47
kevés esélye van	48	950	43	525
bekövetkezhet	18	351	46	556
komoly esélye van	3	49	7	86
összesen	31	1 960	4	1 214

Úgy látszik, hogy a történelmi tapasztalatnak nem kell saját élménynek lennie, hanem az mélyen beleégett a különböző generációk tudatába, hiszen a kor egyik csoportban sincsen szignifikáns hatással erre a vélekedésre.

Ez a fejezet arra szolgált, hogy megismerkedjünk azokkal a legfontosabb jellemzőkkel, amelyek segítségével képet alkothatunk a magyar és az orosz zsidóság helyzetéről és attitűdjéről. A következőkben bonyolultabb elemzési módszerek segítségével komplexebb képek felrajzolására törekszünk.

MÉRÉS ÉS MODELLEZÉS: STRUKTURÁLIS EGYENLETEK MODELLEZÉSE (SEM)²⁹⁴

A modern viselkedés- és társadalomtudományban egyre nagyobb hangsúlyt kap a mérés pontosságának kérdése. Mivel ezek a tudományok alapvetően közvetlen megfigyeléssel nem mérhető jelenségeket igyekeznek megismerni, ezért különösen fontos a mérés megbízhatósága és érvényessége. A mai statisztikai elemzési technikák nagymértékben segítik a mérési elméletek gyakorlati tesztelését. A hazai tudományban ezidáig különösen a pszichológiai kutatások fektettek erre a kérdésre nagy hangsúlyt. Ebben a fejezetben a méréselméleti megközelítés és a társadalomtudományi modellezés ötvöztetésére teszünk kísérletet a strukturális egyenletek modellezése (*Structural Equation Modelling, SEM*) technika felhasználásával. Egy teljes mérési és strukturális modell pontosan kidolgozott elméletet és annak megfelelő adatbázist kíván. Jelen kutatásunk csak részben felel meg ezeknek a kívánalmaknak. Célunk így inkább a technika elméleti és gyakorlati bemutatása, mintsem egy átfogó modell megalkotása és tesztelése volt. Reméljük, hogy a módszer bemutatása utat nyithat a további alkalmazáshoz.

A strukturális egyenletek modellezése módszer egymással összefüggő többdimenziós módszerek családja. Ezek többek között a faktoranalízis, a regresszió-elemzés és ez utóbbi speciális formája, az útelemzés. A SEM alapvetően megerősítő²⁹⁵ (konfirmatív) technika, ezért mindenképpen szükség van arra, hogy egyrészt a kutató modellekben gondolkodjon. Másrészt pedig a módszer alkalmazását azon elméleti modell felállításának kell megelőznie, amelynek tesztelését azután elvégezheti; vagyis választ kereshet arra a kérdésre, hogy az elméleti feltevéseket a megfigyelt adatok megerősítik-e vagy sem. A módszer különösen alkalmas olyan modellek tesztelésére, amelyekben a megfigyelt változók mellett, közvetlenül nem megfigyelhető, úgynevezett látens változók is szerepelnek. Ez azért különösen fontos, mert a társadalomtudományban általában az érdeklődésünkre igazán számot tartó jelenségeket, attitűdöket közvetlenül nem vagyunk képesek mérni, így erre azok indikátorainak segítségével teszünk kísérletet. (Kline 2005:9-12)

²⁹⁴ Ezúton szeretném megköszönni Lippényi Zoltánnak a fejezet megírásához nyújtott nélkülözhetetlen segítségét.

²⁹⁵ Fontos az *alapvető* szó használata, mert a SEM számos esetben egyszerre feltáró (*exploratív*) és megerősítő (*konfirmatív*) jellegű. Amikor például a kezdeti modellt a megfigyelt adatok nem erősítik meg, akkor a kutatók többsége módosítja a modellt és így az elemzés már feltáró jelleget ölt. Ilyen értelemben a későbbiekben mi is ezen a vegyes módon használjuk a módszert.

Megbízhatóság és érvényesség

A mérést olyan eljárásnak tekinthetjük, „amely magába foglalja a rendelkezésre álló érzékelési adatoknak a kutató gondolataiban meglévő általános fogalmak szerinti rendezésének explicit és szervezett tervét. Ez a meghatározás világossá teszi, hogy a mérés egy olyan eljárás, amely mind elméleti, mind tapasztalati szempontokat figyelembe vesz. Tapasztalati szempontból a megfigyelhető válaszon van a hangsúly [...]. Elméleti szempontból pedig arra az alapvető, nem megfigyelhető (és közvetlenül nem mérhető) fogalomra irányul az érdeklődés, amit a válasz reprezentál.” (Carmines–Zeller 1979:10)

A mérés minőségének, vagyis annak, hogy az adott tapasztalati mutató milyen mértékben képviseli az adott elméleti fogalmat, két legfontosabb jellemzője a mérés megbízhatósága és érvényessége. Megbízhatóság alatt azt értjük, hogy a mérés, annak megismétlésekor mennyire ad azonos eredményt. Más szavakkal – szélsőséges és elméleti esetben – a tökéletes megbízhatóság a véletlen mérési hiba hiánya. Természetesen véletlen hiba mindig jelen van a mérésben, ezért tökéletesen megbízható mérés nem létezik. Egy méréstől azonban azt elvárjuk, hogy ismételt mérés esetén ne adjon teljesen ellenkező eredményt. Vagyis „ugyanazon jelenség megismételt mérése során tapasztalt konzisztens tendenciát nevezik megbízhatóságnak. Mennél inkább konzisztens eredményt ad a megismételt mérés, annál nagyobb a mérési eljárás megbízhatósága [...].” (Carmines–Zeller 1979:12) Érvényesnek akkor nevezünk egy mérést, ha azt méri, amit mérni kívántunk. Más szavakkal a mérés érvényessége a szisztematikus mérési hiba hiánya. (Kline 2005:58-59)

A nagy mérési hibával jellemezhető mérések két kellemetlen következménnyel járnak: (1) a mérési hiba csökkenti az elemzett kapcsolat erejét, amely a szignifikancia próbák statisztikai erejének²⁹⁶ csökkenését jelenti; (2) a legtöbb elemzési módszer azzal az előfeltevéssel él, hogy a magyarázó változókat mérési hiba nélkül mértük. Ha ez a feltétel nem teljesül, akkor ezek a tesztek torzítanak. (Hox 2008:387-388)

Most a véletlen mérési hibáról és a mérés megbízhatóságáról szeretnénk részletesebben szólni. A klasszikus tesztelmélet alapegyenlete a következő: $X = T + e$. Ez azt jelenti, hogy a megfigyelt pontszám két, egymástól független komponens összegeként írható fel: ezek a valódi pontszám (T) és a véletlen hiba (e). A valódi pontszám alatt általában olyan mennyiséget értünk, amely közvetlenül nem mérhető (látens változó). Minden mérés terhelt valamilyen mértékű véletlen hibával, tehát egyetlen mérés sem jelezheti pontosan a valódi pontszámot,

²⁹⁶ A próba erejének annak az eseménynek a valószínűségét nevezzük, hogy nem követjük el a másodfajú hibát (nem fogadjuk el tévesen a nullhipotézist).

azonban végtelen sok mérés átlaga egyenlő lenne vele. A mérés hibájának értelmezése egyértelmű, annak véletlensége pedig azt jelenti, hogy a mért értékek véletlenszerűen szóródnak a valódi értékek körül, vagyis a hibák hosszú távon kiegyenlítik egymást. (Carmines–Zeller 1979:29-30; Hox 2008:388)

A fenti valódi pontszámra és véletlen hibára vonatkozó feltevéseket formalizálhatjuk is: a várható (átlag) hibapontszám nulla [$E(e) = 0$]; a valódi és a hibapontszám közti korreláció nulla [$r(t, e) = 0$]; az adott hiba pontszáma, valamint a következő mérés valódi pontszáma közti korreláció nulla [$r(e_1, t_2) = 0$]; a különböző mérések hibái közti korreláció nulla [$r(e_1, e_2) = 0$]. (Carmines–Zeller 1979:30-32; Hox 2008:388)

A fentiekből – különösen a második feltevésből – következik, hogy a megfigyelt pontszám várható értéke egyenlő a valódi érték várható értékével [Alapvetően $E(X) = E(T) + E(e)$, azonban mivel $E(e) = 0$, ezért $E(X) = E(T)$]. Ez azonban egyetlen személy egyetlen változójának megismételt mérésére vonatkozik, azonban megbízhatóság alatt sokkal inkább különböző személyek körében megismételt mérések konzisztenciáját értjük. Ezért a fentieket úgy írjuk át, hogy azok a fentiek varianciáira vonatkozzanak. Így azt kapjuk, hogy a megfigyelt pontszám varianciája egyenlő a valódi pontszám és a hiba varianciáinak összegével. [$VAR(X) = VAR(T + e) = VAR(T) + 2COV(T, e) + VAR(e)$], azonban mivel a valódi pontszám és a hiba közötti korreláció (kovariancia) nulla, ezért $2COV(T, e) = 0$ és így $VAR(X) = VAR(T) + VAR(e)$]. (Carmines–Zeller 1979:30-32; Hox 2008:388)

A mérés megbízhatóságának mérőszámát a valódi pontszám varianciájának és a mért pontszám varianciájának hányadosaként kapjuk meg [$\rho_x = VAR(T)/VAR(X)$]. Ezzel azonban az a baj, hogy a valódi pontszámot nem ismerjük, hiszen az egy közvetlen módon nem megfigyelhető látens változó. A megbízhatóságot a hibavariancia felhasználásával is kifejezhetjük a következőképpen: $\rho_x = 1 - [VAR(e)/VAR(X)]$. A megbízhatósági együttható 0 és 1 között mozog, ahol az 1-es érték a teljesen megbízható mérést, más szóval a véletlen hiba teljes hiányát jelenti. (Carmines–Zeller 1979:30-32; Kline 2005:58-59)

Még egy fontos kérdés tisztázásra vár: hogyan becsülhető a véletlen hiba. Alapvetően azt mondhatjuk, hogy a társadalomtudományban nincsen lehetőség a mérés azonos körülmények közötti megismétlésére²⁹⁷, főleg nem rendkívül sokszor, ezért a hiba becslésének egy más módját kell választanunk. Ezek pedig az úgynevezett párhuzamos tesztek. Két mérésről akkor mondjuk, hogy párhuzamos, ha ugyanazon személyre a két mérés eredményeként kapott valódi érték, valamint a két teszt varianciája megegyezik. „A párhuzamos méréseket úgy kell felfogni, hogy noha különböznek egymástól, de fontos vonatkozásokban hasonlítanak és összehasonlíthatók.” (Carmines–Zeller 1979:32) A mérés megbízhatóságát a párhuzamos mérések közötti korrelációval becsülhetjük. Minél több párhuzamos mérés áll

²⁹⁷ A természettudományokkal ellentétben a mérések megismétlését az is gátolja, hogy ezek a mérések nem lehetnek függetlenek egymástól. Gondoljunk arra az egyszerű helyzetre, ha egy kérdést egy kérdőív elején és végén is feltennénk.

rendelkezésünkre ugyanarról a jelenségről, annál nagyobb a mérés megbízhatósága. (Carmines–Zeller 1979:32-33)

A párhuzamos mérések [$X = T + e$ és $X' = T' + e'$] közötti korreláció megegyezik a valódi skálaérték varianciájának és a megfigyelt varianciának a hányadosával [$r(x, x') = \text{VAR}(T)/\text{VAR}(X)$]. Ez azért fontos, mert így megfigyelhető komponensek segítségével kifejezhetjük a valódi skálaérték nem megfigyelhető varianciáját, mint a megfigyelt érték varianciájának és a párhuzamos mérések közötti korrelációnak a szorzatát [$\text{VAR}(T) = \text{VAR}(X)r(x, x')$] (Carmines–Zeller 1979:33-34)

Emlékezzünk, hogy a mérés megbízhatóságának mérőszámát a következőképpen számoltuk ki: $\rho_x = \text{VAR}(T)/\text{VAR}(X)$. Ha ebbe behelyettesítjük a fent említett egyenletet, akkor azt kapjuk, hogy a mérés megbízhatósága a párhuzamos mérések közötti korrelációval egyenlő [$\rho_x = r(x, x')$]. (Carmines–Zeller 1979:33-34)

A strukturális egyenletek modellezése módszer legnagyobb hozadéka éppen abban áll, hogy bevonja a modellbe a mérési hibát és tesztelhetővé válik a mérőeszköz megbízhatósága.

A modell tesztelésének elméleti lépései

A strukturális egyenlet modellezés lehetővé teszi egy mérési modell, illetve az ebben tesztelt mérőeszközt felhasználó magyarázó modell együttes futtatását. A módszer egy mintán, illetve több mintán is alkalmazható. Utóbbit több-csoportos strukturális egyenlet modellezésnek (*multiple group SEM comparison*) hívjuk. Ez a modellezési technika alkalmas a mérés megbízhatóságának és érvényességének tesztelésére a különböző mintákban, így a populációs paraméterek statisztikai összehasonlítása – a mérési hiba explicit modellezésével – pontosabbá válik.

A modell két nagy részből áll: mérési modellből és strukturális modellből²⁹⁸. A mérési modell során megerősítő (*konfirmatív*) faktorelemzést²⁹⁹, a strukturális modellben regressziós útelemzést használunk. A mérési modell során – több lépcsőben – a látens változó létrehozását teszteljük, vagyis esetünkben azt, hogy a vallásosságot mérő faktor létrehozható-e a fent leírt itemekből. A mérési modell a következő részekből áll: kiinduló (*baseline*), konfigurális (*configural*) és faktoriális (*factorial*) modell. A kiinduló modell során azt teszteljük, hogy az elméleti modellünk jól illeszkedik-e az adatokra. A mérési modell specifikációját a magyar és az orosz almintán külön-külön végezzük el, így arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy elméleti modellünk mindkét csoportban megfelelően illeszkedik-e. A konfigurális modell

²⁹⁸ Ezt más néven strukturális regressziós modellnek vagy hibrid modellnek is hívják.

²⁹⁹ Itt tehát úgynevezett megerősítő és nem feltáró (*exploratív*) faktorelemzésről van szó. A feltáró faktorelemzést megelőzően nem kell elméleti feltevésekkel rendelkezni a faktorstruktúra különböző jellemzőiről. Ennek célja a megfigyelt adatok mögött rejlő látens struktúra feltárása. Ezzel szemben a konfirmatív faktorelemzésnél egy előre felállított elméleti modellt tesztelünk. A mi esetünkben a megerősítő faktoranalízisnek még egy fontos tulajdonságát használjuk majd, nevezetesen, hogy segítségével lehetőség nyílik annak tesztelésére, hogy a két almintában a faktorstruktúra azonos szerkezetű-e.

során szimultán futással vizsgáljuk a modell illeszkedést. Arra keressük a választ, hogy a modell meghatározása a két csoportban ekvivalensen jó-e.³⁰⁰ A konfigurális azonosság (*configurational invariance*) vagyis az azonos specifikáció az alapfeltétele annak, hogy a későbbiekben a csoportok összehasonlítását elvégezhessük. A faktoriális modellel a faktorstruktúra azonosságát teszteljük a két csoportban.³⁰¹

A strukturális modellben (*structural model*) a mérési modellben meghatározott látens változó más változókkal való kauzális viszonyát vizsgáljuk. A független változókat exogén változóknak (*exogenous variables*), a függő változókat (amelyet más változó/változók magyaráz/magyaráznak) endogén változónak (*endogenous variable*) nevezzük. Az endogén változók lehetnek köztes (*intermediary*) változók is, tehát olyanok, amelyek függő és független változókként egyaránt szerepelnek. A strukturális modellbe bevont új változók csak megfigyeltek lehetnek, látensek nem.

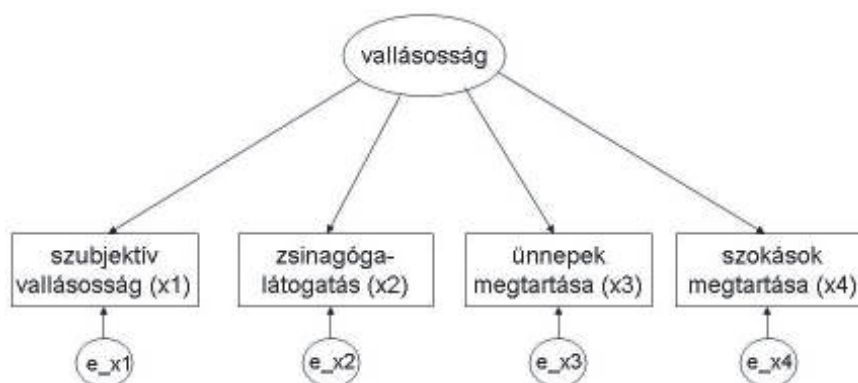
A modell tesztelése a gyakorlatban

A modell teszteléséhez az AMOS programot³⁰² használtuk.

A kiinduló modell

Ennek célja tehát az volt, hogy az elméleti modellt a két csoportban (magyarországi zsidók és oroszországi zsidók) specifikáljuk. A modelleket külön, csoportokra bontott adatfile-on futtattuk. Első modellünkben – elméleti feltevésünknek megfelelően – négy indikátor határozott meg egy látens változót. A látens faktor a vallásosság volt, az indikátorok pedig a vallásosság szubjektív megítélése, a zsinagóga látogatás gyakorisága, a zsidó szokások, valamint a zsidó ünnepek megtartásának mértéke.

1. ábra: Az elméletileg feltételezett mérési modell ábrája

³⁰⁰ Itt az egész modellt teszteljük.

³⁰¹ Itt az egyes modell paramétereket teszteljük.

³⁰² Köszönettel tartozom az SPSS Hungary-nak, hogy a programot a rendelkezésemre bocsátotta.

Modellünkben vannak megfigyelt (*observed*) és a modellből számított (*model implied*) paraméterek. A megfigyelt paraméterek száma $[\nu(\nu + 1)/2]$ -vel egyenlő, ahol ν a megfigyelt változók számával egyenlő. Ez tehát nem függ a mintanagyságtól, kizárólag a változók számától. A modellből számított paramétereket az elméleti modell határozza meg. Ezek azok a paraméterek, amelyeket tesztelni szeretnénk. A mért és a modellből számított paraméterek száma közötti különbséget nevezzük a modell szabadságfokának (df_M). Fontos, hogy a modellből számított paraméterek száma nem haladhatja meg a mért paraméterekét. Ideális esetben a mért paraméterek száma több, mint a modellből számított paraméterek száma. Ez a megkötés tehát hatással van arra, hogy milyen komplexitású modellt építhetünk. (Kline 2005:100-101)

Még egy fogalomról szeretnénk itt szót ejteni, a modell identifikációjáról. Egy modellt akkor nevezünk identifikáltnak, ha elméletileg minden paraméterére egyedi becslés adható. Az elméleti kifejezés arra utal, hogy itt a modell és nem az adatok tulajdonságáról van szó. Bármely strukturális egyenlet modell identifikálásának két alapfeltétele van. (1) $df_M \geq 0$; (2) minden látens változó esetében szükség van egy skálára (metrikum). (Kline 2005:105-106)

Ha a modellből számított paraméterek száma több, mint a megfigyelt paraméterek száma, akkor alulidentifikált (*underidentified*) modellről beszélünk. Ebben az esetben a paramétereket nem lehet becsülni és a modell futtatása lehetetlen. Ha a mért és a megfigyelt paraméterek száma megegyezik egymással, akkor éppen indentifikált (*just identified*) modellről beszélünk. Ebben az esetben a számítás csak egyféle eredményre vezethet. A harmadik esetben – amikor a modellből becsült paraméterek száma kisebb, mint a megfigyeltéké – túlidentifikált (*overidentified*) modellről beszélünk. Az ilyen modellek esetében – statisztikai kritériumok alkalmazásával – lehetőség van az egyedi becslésekre, azonban ezek nem fogják tökéletesen leképezni a megfigyeléseket. Ezzel tesztelhetővé válik az elméleti modell. (Kline 2005:105-106)

Mivel a látens változókat nem mértük, ezért becslésükhöz egy skála megadása szükséges. Skála hozzárendelése kétféle módon történhet. Az egyik esetben az egyik változóhoz tartozó faktorsúlyt egy tetszőleges konstanssal tesszük egyenlővé, általában eggyel. Ez a módszer az egységnyi faktorsúly megkötése (*unit loading identification constraint*). Ekkor az indikátor referenciaváltozóvá válik, és a látens változó skálája ennek megfelelő lesz. Mivel a látens változó indikátorait elméletileg egyformán megbízhatónak feltételezzük, ezért a referenciaváltozó tetszőlegesen megválasztható. A gyakorlatban az indikátorok azonban nem egyformán megbízhatóak, ezért érdemes a legmegbízhatóbb, vagyis a látens változóval leginkább korreláló változót referenciának kijelölni. Az egységnyi faktorsúly megkötése módszer alternatívája az egységnyi variancia megkötése (*unit variance identification constraint*), ami a látens változó varianciáját rögzíti, többnyire 1-nek. Utóbbi módszer azért nem ajánlott, mert a látens változó varianciájának megkötése miatt a strukturális – a látens változót endogén változóként tartalmazó – modell nem futtatható. (Kline 2005:170-171)

A modell illeszkedését két statisztika segítségével vizsgáltuk. Az egyik a CFI (*comparative fit index*), a másik pedig az RMSEA (*Root Mean Square Error of Approximation*). A CFI esetében azt várjuk, hogy az érték 0,90, ideális esetben 0,95 felett legyen; az RMSEA-nél pedig azt, hogy 0,09, ideális esetben 0,05 alatt legyen.

A túlidentifikált modellek – ahogyan fentebb írtuk – (szinte) soha nem fogják tökéletesen leírni a valóságot, ezért szükség van az illeszkedés tesztelésére. A SEM futtatására alkalmas számítógépes programokban számos illeszkedési mutató áll rendelkezésre. Mielőtt néhányukról részletesebben is szólnánk, tekintsük át néhány általános tulajdonságukat. Először is ezek az indexek a teljes modell illeszkedését tesztelik (*overall fit*), ezért egy viszonylag jól illeszkedő modell esetében is elképzelhető, hogy a modell egyes részei gyengén illeszkednek. Az egyes

indexek a modellek illeszkedését általában egy-egy speciális nézőpontból vizsgálják, ezért mindenképpen érdemes több indexet is használni. Az illeszkedési mutatók nem szolgálnak semmilyen információval arról, hogy az eredményeknek elméletileg van-e értelmük. Az illeszkedési mutatók nagy értéke nem jelenti azt, hogy modellünket nagy előrejelző érvényességgel jellemezhetnénk. Mivel több illeszkedési mutató eloszlása ismeretlen, ezért az értelmezési útmutatók sokszor hüvelykujj-szabályokon alapulnak. (Kline 2005:133-135)

A legáltalánosabb mutató az úgynevezett modell χ^2 -négyzet. Itt a túlidentifikált és a tökéletesen illeszkedő, az adatokat pontosan leíró éppen identifikált modell különbségét teszteljük. Tegyük fel, hogy egy túlidentifikált útmodell modell esetében $\chi^2_M > 0$ és $df_M = 5$. Ha a modellhez még öt további utat hozzáadunk, akkor a modell szabadságfoka és a rá jellemző χ^2 -négyzet érték nullára csökkenne és egy éppen identifikált modellhez jutnánk. Természetesen azonban az olyan modellek, amelyek éppen annyira komplexek, mint az adatok, nem különösebben érdekelnek bennünket. A szabadságfokot úgy is értelmezhetjük, mint egy-egy dimenziót, amely mentén lehetőség nyílik a modell elvetésére. Éppen ezért két, ugyanazt a jelenséget magyarázó modell közül azt részesítjük előnyben, amely nagyobb szabadságfokkal jellemezhető. A modellt jellemző χ^2 -négyzet statisztika alkalmazása azonban nem problémamentes. Először is a χ^2 -négyzet statisztika által tesztelt hipotézis – miszerint a modell tökéletesen illeszkedik az adatokra – meglehetősen valószínűtlen. Másodszor a χ^2 -négyzet statisztika a változók többdimenziós normális eloszlását tételezi és ennek megsértésére rendkívül érzékeny. A teszt továbbá érzékeny a változók közötti korrelációk mértékére, illetve a mintanagyságra. Mindkettő általánosságban nagyobb χ^2 -négyzet értékhez vezet, ami növeli az elsőfajú hiba valószínűségét, vagyis azt a helyzetet, hogy elvetünk valamit, ami igaz. A χ^2 -négyzeten alapuló statisztikák nagy elemszám és a többváltozós normalitástól való eltérés esetén felfelé torzítanak. (Kline 2005:135-137) Mivel esetünkben nagy mintáról van szó, illetve nem feltételezhetjük a változók többdimenziós normalitását, elvetettük a modell χ^2 -négyzet alkalmazását.

A CFI (Comparative Fit Index) a kutató modelljét egy olyan függetlenségi modellhez (null modell) hasonlítja, ahol azt feltételezzük, hogy a populációbeli kovarianciák nullával egyenlőek. Ezért számos kritika érte ezt az indexet, hiszen az, hogy egy ilyen teljes függetlenségi modellhez képest a kutató modellje jobb, nem túl meggyőző. A CFI jól kezeli azt a helyzetet, hogy a kutató által feltételezett modell a valóság egy közelítése és nem annak pontos mása. Ez a statisztika tehát nem él azzal az alapfeltevéssel, amit a χ^2 -négyzet statisztika esetében kifogásoltunk. A CFI értéke 0 és 1 között mozoghat, ahol az 1-hez közeli értékek fejezik ki a jó illeszkedést. Hüvelykujj-szabály szerint a 0,9 feletti CFI-vel jellemezhető modellek elfogadhatóan, míg a 0,95 felettiek jól illeszkednek. (Kline 2005:140-141)

Az RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation) index figyelembe veszi a modell komplexitását, vagyis korigálja a modellben található paraméterek számával (*parsimony adjusted index*). Ezáltal kiküszöböli azt a „hamis” hatást, hogy minél több paramétert vonunk be a modellbe, az annál illeszkedőbbnek *látszik*. Két ugyanolyan magyarázóerejű modell közül az RMSEA alapján az egyszerűbb lesz a megfelelőbb. Erre a statisztikára is jellemző, hogy nem él a kutató által felállított modell tökéletességének feltételezésével. Az RMSEA statisztika 0 értéke jelenti a legjobb illeszkedést. A hüvelykujj-szabály szerint a 0,05-nél kisebb érték kitűnő, a 0,05 és 0,09 közötti értékek megfelelő, a 0,1-nél nagyobb értékek gyenge illeszkedést mutatnak. (Kline 2005:137-140)

Az elméletileg feltételezett mérési modell illeszkedését tesztelő CFI és RMSEA statisztikákból látszott, hogy a modell nem megfelelő, mert a CFI 0,933, az RMSEA pedig 0,223 volt. Ilyenkor azt vizsgáljuk meg, hogy milyen változtatással tudnánk egy jól illeszkedő modellhez jutni. Ehhez az úgynevezett modifikációs indexek (*modification indices*) nyújtanak segítséget. Itt

azt láthatjuk, hogy a különböző változtatások esetén milyen nagyságú χ^2 -négyzet csökkenést várhatunk, vagyis mennyivel javulna a modellünk illeszkedése. (Kline 2005:148)

Ebből azt láttuk, hogy a modell illeszkedését leginkább a vallásosság szubjektív megítélését mérő változó hibatagja és a zsinagógába járás változó hibatagja közötti kovariancia bevonása javítaná a leginkább. Ezen változók hibatagja a változók azon részét jelenti, amelyet a látens változó, vagyis a vallásosság nem foglal magában. Modellünkben tehát ennek a kovarianciának a bevonása azt jelenti, hogy a zsinagógába járás és a szubjektív vallásosság a vallásosságon felül is összefügg egymással, tehát valószínűleg egyfajta közösségi identitást testesít meg. A modell építéskor az elméleti kiindulóponthoz legközelebb álló modellt keressük, ezért a lehető legkevesebb és egyben legjobban interpretálható módosítást végezzük el.

Mielőtt a fent leírt változtatást végrehajtottuk volna a modellt az orosz zsidó mintán is lefuttattuk. Fontos volt számunkra, hogy a mérési modellt ugyanúgy módosítsuk és így megmaradjon a konfigurális invariancia.³⁰³ Először itt is a modell illeszkedését vizsgáltuk meg, amely itt sem volt megfelelő. A CFI értéke 0,982, az RMSEA statisztikáé pedig 0,077 volt. A modifikációs indexeket megvizsgálva itt is a fent leírt hibatagok kovarianciájának bevonása kecsegtetett a legnagyobb javulással. A két csoportban futott modifikációs indexekből az is egyértelműen látszott, hogy a magyar zsidók körében a vallásosság szubjektív megítélése és vallásosság viselkedésbeli megnyilvánulásai lényegesen erősebb kapcsolatban vannak egymással.

Ezután került sor a fent leírt kovarianciával bővített kiindulási modellek lefuttatására. A modell illeszkedése mindkét csoport esetében jelentősen javult. A magyar mintán futott modell CFI értéke 0,096, RMSEA értéke pedig 0,076 volt. Az orosz zsidó modellnél pedig 1,000, illetve 0,000 voltak. A CFI statisztika 1 értéke azt jelenti, hogy ennél a mintánál a felírt modell statisztikailag semmiben sem különbözik az adatokat pontosan leképezett telített (*saturated*) modelltől. Láthatóan, a két alcsoportban nem illeszkedik ugyanolyan jól a modell, de az egyszerűség megtartása érdekében, illetve, hogy a modell szabadságfokait megtartsuk, további módosításokra nem került sor. A két kiinduló modellt tehát azonosnak tekintjük.

A konfigurális modell

Ahogy korábban már szó volt róla még ez is a mérési modell része. Itt szimultán futással ellenőrizzük a modell illeszkedését. Ez a modell még nem tartalmaz egyenlőségi megkötéseket, vagyis a paraméterek csoportok közötti azonosságát. Ezt a modellt fogjuk statisztikailag

³⁰³ Komplex modellek esetén a teljes invariancia ritkán fordul elő. A lehető legkevesebb változtatás elve itt is lényeges, hiszen könnyű belátni, hogy minden további változtatással jelentősen csökkenhet a modell azonosságának esélye.

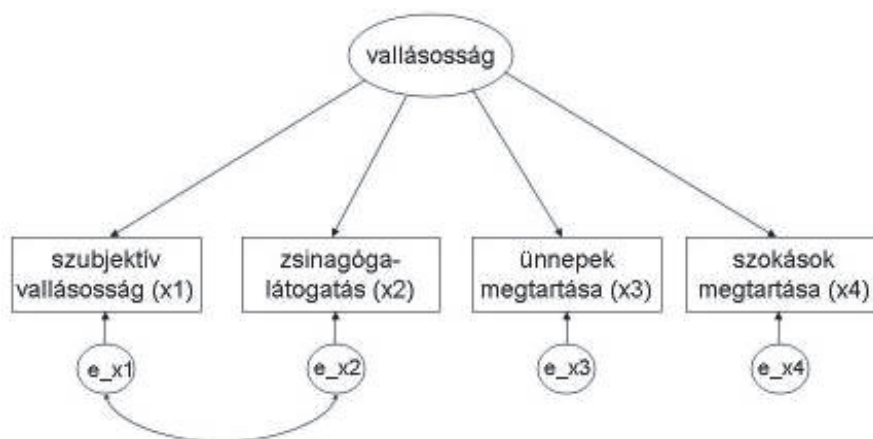
összevetni az egyenlőségi megkötéseket már tartalmazó modellel. Erre a mérési modell faktoriális részében kerül majd sor.

A konfigurális modellt jellemző khi-négyzet értéke az egyes modellekre jellemző khi-négyzet statisztikák összege lesz, a szabadságfok hasonlóképp. A modell illeszkedését itt is a fent használt mutatókkal teszteltük. Azt találtuk, hogy a CFI mutató 0,997, az RMSEA pedig 0,039 volt, tehát a modell illeszkedése megfelelő. Mindezek alapján elfogadjuk a konfigurációs azonosságot, vagyis modellünket a két csoportban azonosnak tekintjük.

A faktoriális modell

További elemzésünkben a faktorstruktúra azonosságát teszteljük a két csoportban. Az indikátorok faktorsúlyát egyenlővé téve (*equality constraint*) és ezt a szabadon számított faktorsúlyokat tartalmazó modellel összehasonlítva tesztelhető a faktorstruktúra azonossága a két alcsoportban. A tesztelést az teszi lehetővé, hogy a két modell (az egyenlőségi és a szabadon számított) egymásba ágyazottak (*hierarchically nested*). A modellek összehasonlítása a CFI index alapján történik. 0,01 századnál kisebb csökkenést a két modell egyezősége jelének veszünk. Esetünkben azt találtuk, hogy a két modell CFI értéke csak 0,001 ezreddel tér el egymástól, így a faktorsúlyokat egyezőnek tekinthetjük. Ahogy a vallásosság és a zsinagógalátogatás hibatagját összekötő nyíl jelzi, a vallásosság látens változója tartalmaz egyfajta közösségi identitás-elemet, amelyet éppen a zsinagógába járás és a szubjektív vallásosságnak a látens változón kívüli összefüggése testesít meg.

2. ábra: Az elfogadott mérési modell ábrája

A strukturális modell

A strukturális modellünk célja, a jelenkori vallásosság, a gyerekkori vallásosság és zsidóüldözéstől való félelem összefüggésének vizsgálata. A jelenkori vallásosság mérését már bemutattuk. A gyerekkori vallásosságot különböző vallási, kulturális szokások, előírások a gyerekkori családban jellemző betartásával mértük.³⁰⁴ A zsidóellenességtől való félelmet pedig egy olyan változóval, ami arról érdeklődött, hogy a megkérdezett mennyire tartja valószínűnek, hogy az elkövetkező tíz évben zsidóüldözésre kerül sor.

Feltételezzük, hogy kulturális-vallási hagyományok átörökítése miatt a gyerekkori és a jelenkori vallásosság között erős pozitív kapcsolat van. Feltételezzük továbbá, hogy az erősebb vallási identitás a többségi társadalomtól való nagyobb mértékű elkülönüléshez vezet, ezért a másik csoportot (*out-group*) fenyegetőbbnek, ellenségesebbnek látja.

A vallásossággal foglalkozó szakirodalomban jól dokumentált a vallásosság és az életút összefüggése. Az életkor előrehaladtával az egyénekben általában megnő a vallásosság iránti fogékonyság, nem utolsósorban azért, mert az idősebbek olyan gyerekkori szocializációs folyamatokon estek át, ami biztosabb alapot jelent a felnőttkori vallásosság számára. Az egyénekre azonban életútjuk során nagymértékben hat a történelem alakulása. Köztudott, és társadalomtörténeti elemzésünkben több aspektusból is bemutattuk, hogy az adatbázisok által felölelt történelmi időszak rendkívül nagy változásokat hozott. Ezek a történelmi tapasztalatok a különböző generációk életére különböző hatással vannak. Mivel vizsgálatunk keresztmetszeti, ezért empirikus modelljeinkben ezt a kétféle hatást – nem elkülöníthető módon – egyetlen változó foglalja magába: az életkor.

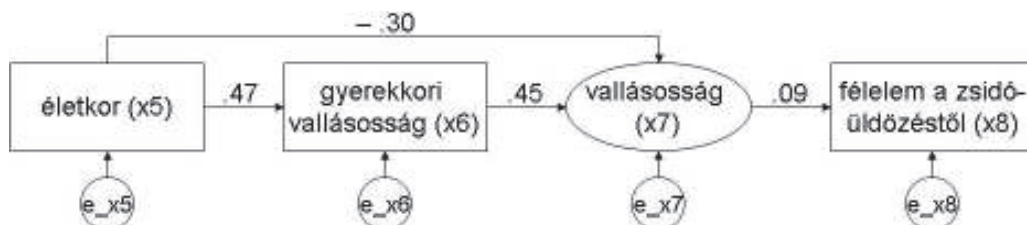
Feltételezzük, hogy a zsidóság idősebb generációira a történelem során őket ért traumák, illetve a vallást üldöző, de legalább is erőteljesen elnyomó politikai rendszerek miatt kevésbé jellemző a vallásosság. A fiatalabb generációk életében a vallásosság újrafelfedezését várjuk, amit a szocialista rendszerek meggyengülése, majd összeomlása tett lehetővé. Azért is hívhatjuk ezt a folyamatot újrafelfedezésnek, mivel feltételezésünk szerint a fiatalabb generációk életében a vallásos gyerekkori szocializáció lényegesen kevésbé volt jelen. Feltételezzük, hogy a holokauszt traumáját átéltek, illetve az ehhez időben közelebb élőkre nagyobb fokú üldöztetéstől való félelem jellemző.

A strukturális elemzés során két kérdésre kerestük a választ. Egyrészt olyan elméleti modellt kívántunk létrehozni, amely mindkét csoportban megfelelően illeszkedik az adatokra (nullmodell). Másrészt kíváncsiak voltunk arra, hogy a modellbeli összefüggések azonos

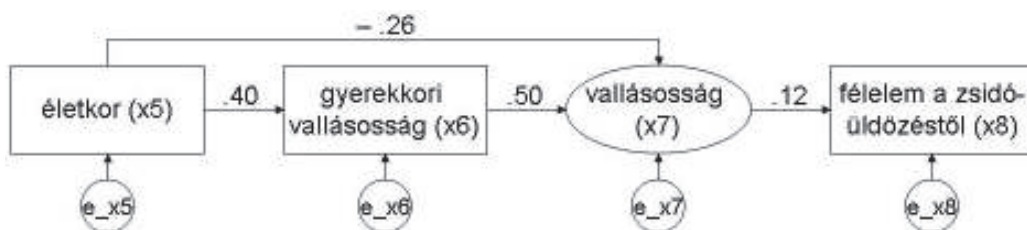
³⁰⁴ Jogos kérdés lenne, hogy az identitást miért nem látens változóként kezeltük, azonban az adatbázis nem adott lehetőséget erre.

erősségűek és irányúak-e a két csoportban. A fent leírt nullmodell illeszkedését megfelelőnek találtuk (CFI = 0,948; RMSEA = 0,065). Utána a modellek strukturális azonosságát (*structural invariance*) a regressziós együtthatók csoportok közötti egyenlőségi megszorításával teszteltük. Mivel a két modellt jellemző CFI értéke nem tért el egymástól, ezért a strukturális azonosságot megerősítettük.³⁰⁵

3. ábra: A strukturális modell a magyar mintán (szignifikáns standardizált regressziós együtthatók)

4. ábra: A strukturális modell az orosz mintán (szignifikáns standardizált regressziós együtthatók)

Modellünkben egyértelműen kirajzolódik, hogy a történelmi tapasztalat felülírja az életút és vallásosság klasszikus összefüggését. Jól látható, hogy az életkor és a vallásosság közvetlen kapcsolata, a gyerekkori vallásosság mértékét kontroll alatt tartva, negatív. Az idősebbek generációjában sokkal jellemzőbb azonban a gyerekkori vallásos nevelés, ami pedig a későbbi vallásos beállítódást valószínűsíti. A vallásosság és az üldöztetéstől való félelem gyenge pozitív kapcsolata megerősíti korábbi hipotézisünket. Hipotézisünkkel ellentétben az életkornak nincsen közvetlen hatása az üldöztetéstől való félelemre, hanem csak közvetetten, a vallásosságon keresztül.

Modellünk tehát azt igazolja, hogy a magyar és az orosz zsidók körében egyaránt kimutatható egyfajta vallási reneszánsz, ami a gyerekkori szocializációtól függetlenül erősödő vallási kötődésre utal a fiatalabbak körében. A fiataloknak ezt zsidósághoz fűződő sajátos viszonyát a zsidó identitásról szóló fejezetben részletesen tárgyaljuk.

³⁰⁵ Ez a strukturális azonosság a modell egészére vonatkozik, ezért a béták különbségeit páronként teszteltük. Itt sem találtunk szignifikáns különbséget.

A ZSIDÓ IDENTITÁS: ÖNKÉP ÉS „VALÓSÁG”

A magyar és orosz zsidóság társadalomtörténetét áttekintve szinte bizonyosak lehetünk abban, hogy az általánosításnak egy nagyon magas szintjén *észlelhetünk* hasonlóságokat. A legjellemzőbb talán az, hogy mindkét országban az ott élő zsidóságnak folyamatosan át kellett esnie a szigorítás, kirekesztés, és rendszerint a hatalom gazdasági és politikai érdeke által motivált „befogadás” váltakozásain. De hasonlóság mutatható ki mikroszinten, a zsidók hétköznapi életében is. Számos zsidó szokásnak, hagyománynak az emlékezés a lényege. Gondoljunk csak az imarojtok (*cicesz*) viselésére, amivel a férfiak Istenre emlékeznek, a Hagadda olvasására a Pászáchkor tartott Széder estén, amikor az Egyiptomból való kivonulást idézik fel és a vacsora szigorúan meghatározott rendjének (*széder*) minden egyes eleme is ezt a célt szolgálja. A Hanuka ünnepén, amikor a hanuka-gyertyák meggyújtásával a Jeruzsálemi Szentély újjáavatásakor bekövetkező csodára emlékeznek vagy a Purim ünnepe, amely a zsidók csodálatos megmeneküléséről szól. És csak hogy még egyet említsünk a sorból, az újév egyik elnevezése nem más, mint Jom Hazikaron³⁰⁶, vagyis az emlékezés napja. Mégis úgy tűnik, hogy a zsidóság az emlékezés parancsát sokáig csak a régmúlt történelmére alkalmazta, hiszen láttuk, hogy a közép- és újkorban egy-egy jobb időszak beköszöntét sokszor „készpénznek” vette, úgy gondolta, hogy a jó bánásmódot szép szavakkal, alkalmazkodással, behódolással meg lehet szolgálni. Ez a magatartásforma az orosz zsidók esetében viszonylag hamar, a magyar zsidóknál azonban a holokausztal változott meg gyökeresen. A holokauszt-megemlékezések egyik legfontosabb üzenete: „Zachor!”, vagyis „Emlékezz!”, és ez a zsidó identitás egyik fontos alkotóelemévé lett. Láttuk ezt a *Magyar és orosz zsidók ma* című fejezetben is, hiszen az üldöztetések tudata mindkét mintában a legfontosabb identitás-elemek egyikeként jelent meg. Az azonban nyilvánvaló, hogy a hasonlóságokat gyakran elhomályosította, néha egyenesen különbségekké transzformálta az a nagyon is különböző történelmi eseménysorozat, amely különböző időszakokban, a legsötétebb elnyomásba, jogfosztottságba taszította a zsidókat, majd néha az emancipáció irányába vezette őket. A különbségek azonban oly nagyok, hogy joggal feltételezzük, hogy a két országban más a tartalma, a jelentése és a magyarázata a zsidó identitásnak.

³⁰⁶ Ez a neve az Izrael Államért elesettek emléknapjának is.

A zsidó identitás változásai Magyarországon

Közvetlenül a holokauszt után Bibó a következőket írta: „A zsidóság túlnyomó többsége ma a magyar társadalommal, a magyar nemzettel s annak tagjaival szemben olyan tapasztalatokat őriz, melyek ehhez a közösséghez való viszonyát alapvetően érintik.” (Bibó 1986:754) Bibó úgy gondolta, hogy a zsidók egy kisebb része képes a „környező nemzeti közösséggel való meg hasonlítás nélkül benne tovább élni”. Azonban „a zsidóság másik, az előbbinél minden jel szerint nagyobb része számára az a magára hagyatottság, melyben az üldözéseket és deportálásokat megélte, s azok a szenvedések és veszteségek, melyeket ezek okoztak, egészen kétségessé vagy üressé tette azt, hogy ez az ország az ő otthonuk, az ő hazájuk volna; s ez az érzés a legsúlyosabb esetekben az országtól és többségtől való teljes elidegenedésig fokozódik”. (Bibó 1986:755) Bibó úgy gondolta azonban, hogy ezek az emberek nem a zsidó öntudat és az asszimiláció közötti közbülső állapotban vannak, hanem „egy olyan válságos állapotban, mely meg hasonlást jelent mind a kettővel szemben.”

A 80-as évek elején kezdődtek kutatások Magyarországon a holokauszt második nemzedékéhez tartozó zsidók körében: a kutatók 1982 és 1989 között mintegy százötven mélyinterjút készítettek. A zsidó identitás kérdése természetesen állandóan felmerült. A legtöbb interjúalany számára a zsidóság alapvetően az üldözött csoporthoz való tartozást jelentette, a zsidó identitás alapját a holokauszt képezte. „A zsidó identitás ebben az értelemben olyan identitás, amelyet a környezet kényszerít ki [...]. A holocaust tehát elsődleges módon konstituálja az identitást, s ez a trauma minden egyéb identitáselemet elnyomni látszott.” (Erős 1992:88) A holokausztot Karády mint elsődleges tudatformáló tényezőt jellemzi, amely „nemcsak a magyar-zsidó nemzeti azonosulás történelmi gyakorlatát kérdőjelezte meg alapjaiban, hanem [...] megszüntette a »teljes beolvadás«, az »elvegyülés« illúzióinak vagy reményének tudatbeli feltételeit.” Kitérőlhetté tette a másság élményét. A kollektív trauma közegében kialakult sőt felerősödött a feltétlen mi-tudat. Új, kényszeres öntudat alakult ki, amely öntudat „nem tévesztendő össze a zsidó identitás öntudatos vállalásával”. (Karády 1992:32) Azonban a fent említett kutatás is felfedezett már egy pozitív identitásformát, amikor „a zsidóság nem csupán szenvedést, megaláztatást vagy lelki terhet, identitás zavart jelent”, de a Kádár-korszakban ez csak belső, érzelmi kérdés lehetett, „nyilvános vállalása számos politikai és társadalmi nehézségbe ütközött”. (Erős 1992:95)

Kovács András az 1980-as évek végén úgy vélte, hogy a zsidóság többsége paradox helyzetben van, mert egyfelől elveszítette a zsidósághoz való kötődését, de a környező többség ennek ellenére továbbra is a másság jegyeit magán hordozó csoportként tartja számon. Sokak

számára így a zsidó identitásnak egyfajta reaktív jellege lett, nevezetesen, sokan úgy érezték, hogy a többség reakciója kényszeríti őket arra, hogy önmagukra zsidóként tekintsenek. Kovács szerint ez a kontextus definiálja azt a helyzetet, amit ő „asszimilációs dilemmának” nevez. „Sokak számára úgy tűnik ugyanis, hogy a negatív definiált [...] identitástudatból kétféle irányban lehet elmozdulni: vagy további erőfeszítéseket kell tenni a környezet által felállított asszimilációs kritériumok teljesítése érdekében, vagy pedig a vallásos és kulturális tradíció feltámasztásával újra ki kell alakítani a pozitív zsidó csoporttudatot.” (Kovács 1988:605) Kovács úgy gondolta, hogy az asszimilációs dilemma megoldhatatlan, mert a zsidóság identitását nem az asszimiláltság állapotától való távolság definiálja, és így az asszimiláció követelményét támasztani ezzel a csoporttal szemben értelmetlen. (Kovács 1988:611) A holokausz után olyan magatartásformák alakultak ki és terjedtek el a zsidóság körében, amelyek már nem a tradícióból táplálkoztak. Ezeket Kovács másodlagos identitásnak nevezi. (Kovács 1988:610)

A holokausz speciális érzéseket, reakciókat váltott ki: a környezet ellen globálisan irányuló *ressentiment*-et, a külvilág ellen állandósuló gyanút, szorongást, kollektív magánytudatot, öngyűlöletet, a zsidó identitás terhétől való megszabadulás vágyát. „A Shoah-ra utaló csoporttudat máig ható érvénnyel alapvető bizalmi válságot idézett elő zsidók és nem zsidó környezetük között. Ez a nem zsidók számára megelőlegezett bizalmatlanságnak tűnő magatartás a mindennapi zsidó-nem zsidó kapcsolatok rendszerében egyfajta alapvető egyensúlyhiány, aránytalanság kialakulásához járult hozzá. A legmelegebb csere-kapcsolatok és a velük járó érzület közösség határait is meghaladták a Shoah teremtetten egzisztenciális élménykülönbségek.” (Karády 1992:35)

A holokausz túlélők második generációjának esetében sokszor előfordult, hogy a szülők elhallgatták a gyermekek elől zsidóságukat. Amikor a szülők ezt már csak (szinte) felnőtt korban közölték a gyerekekkel, a zsidósághoz azonnal egyfajta stigmatizáció tapadt, hiszen nyilván „van valami rossz” abban, amit ilyen sokáig titkolni kellett. Ha a gyerek a környezettől tudta meg a titkot, akkor a zsidó identitás erősen reaktív jelleget öltött, hiszen nem is táplálkozhatott másból, mint a környezet reakcióiból.

A holokausz tabu jellege nem csak a családon belül jelentkezett. „A zsidóságot érintő, »kényesnek« tekintett témákról csak »egymás között« vagy az »érintettek«, esetleg »beavatottak« között lehetett őszintén véleményt váltani.” Ezzel megmerevedett a kettős vagy többes magánéleti nyilvánosság rendszere. A túlélők a környezettől is elvárták e tabu tiszteletben tartását. Ennek többféle funkciója volt. Egyrészt csökkentette azoknak a helyzeteknek a „szociodramatikus” lehetőségét, amelyek az így is nehéz zsidó és nem-zsidó kapcsolatokat még

jobban megterhelték volna. A tabu fenntartása másrésről alkalmas volt a zsidó identitás tagadására. Ezen kívül pedig „a radikális tabu-igény azon a feltevésen alapult, hogy aki zsidókról egyáltalán beszél, még ha a legjobb szándékkal is, az objektíve antiszemita, hiszen »megkülönböztet«”. Azonban „a tabu éppen célzatosságánál, görcsös-voluntarista mesterségességénél fogva, paradox módon, de hatékonyan a »különállás« érzésének állandó újraaktualizálását, ébren tartását, fontosságának tudatosítását szolgálta.” (Karády 1992:37-38)

Az 1990-es években, a holokauszt túlélők harmadik generációjában csökkent a zsidó identitás reaktív jellege, a holokauszt mint elsődleges identitást konstituáló elem fontossága visszaszorult. A harmadik generáció zsidóságukhoz visszataláló tagjainak nagy részében az identitás valódi tartalommal telt meg és így – a Kovács András által használt másodlagos identitás-fogalom értelmében – elsődleges identitássá vált.

A zsidó identitás változásai a Szovjetunióban és Oroszországban

A szovjet-orosz zsidó identitás bemutatásakor szeretnénk visszaautalni mindarra, amit a magyar zsidó identitás tárgyalásakor írtunk. Látni fogjuk, hogy bár vannak hasonlóságok, sok esetben éppen a különbségek szembetűnőek.

A szovjet zsidó identitás egyik legfontosabb jellegzetessége annak passzivitása volt.³⁰⁷ „Egy személy vagy beleszületett egy adott nemzetiségbe, vagy ha vegyes házasságból származott, akkor 16 éves korában saját választása alapján e nemzetiség tagjává válhatott. Nem várták el, hogy ideológiai elkötelezettségével támassza alá nemzetiségét; egyszerűen csak oda tartozott. [...] Az identitás rögzített volt; az állam regisztrálta és így számára, valamint a nem-zsidó környezet előtt ismert volt. Az egyénnek nem kellett zsidónak *lennie*, egyszerűen az volt.” (Chlenov 2002) Ezzel a megközelítéssel tehát az identitás-koncepció teljesen megváltozott: itt nem egy szubjektív érzetről, hanem egy objektív tényről volt szó.

Ebből azonban még valami nagyon lényeges következett. Az, amire a magyar zsidó identitást bemutató részben a „reaktív jelleg” vagy a „negatív definiált identitástudat” kifejezésekkel utaltunk. Mindkét társadalomban jellemző volt, hogy a zsidók nagy részének asszimilációs erőfeszítései ellenére, ha meg is akartak volna szabadulni zsidóságuktól és szerettek volna feloldódni a többségi társadalomban, ez nem volt lehetséges. Számukra ezt az identitást tulajdonképpen a környezet reakciói konstituálták, a társadalom „torz” tükrében váltak újra és újra zsidóvá. Volt azonban egy hatalmas különbség: míg a magyar zsidókat az állam és a társadalom egy része az identitás elvesztésének lehetőségével kecsegtette, addig a Szovjetunióban a mindennapi politika okán, és különösen a belső útlevél rendszeréből

³⁰⁷ Erről részletesen lásd még Gitelman 1992:4-5

következően ez eleve ki volt zárva. Itt egyértelmű volt, hogy nincs az az asszimilációs teljesítmény, ami elegendő lenne a beolvadáshoz.³⁰⁸

Az egyén számára a Szovjetunióban tehát egyértelmű volt, hogy a megkülönböztetés fenn fog maradni, a valóság és a lehetőségek itt más szinten és másképpen csúsztak szét. A szovjet állam a nemzetiségek beolvasztására, a teljes asszimilációra törekedett, a „népek barátságát” hirdette. Nyíltan kimondta, hogy célja egy uniformizált embertípus, a szovjet ember megteremtése, azonban a nemzetiséget ennek ellenére regisztrálta.³⁰⁹

A szovjet állam nemzetiségi politikája a zsidók esetében különösen ellentmondásos volt. Esetükben ugyanis nemcsak arról volt szó, hogy a hangoztatott asszimiláció elérhetetlen, hanem egy sokkal paradoxabb jelenségről. Olyan nemzetiséget (zsidó) kellett az okmányokba bejegyezni, amelynek sokszor még a létét is tagadták.

Az állam által kikényszerített identifikáció és az ennek ellentmondó propaganda és politikai akarat együttéléséből következett, hogy a Szovjetunióban a zsidóságra nagyon nagy mértékű akkulturáció³¹⁰ és viszonylag kis mértékű asszimiláció volt jellemző. Ez alatt azt értjük, hogy a zsidók nagy része alkalmazkodott ahhoz a kultúrához, amiben élt, és amely nem volt a sajátja, azonban nemzeti identitását nem cserélte fel egy másikra. A szovjet zsidó nemzeti identitás fontos jellemzője volt a kizárólagosság: valaki vagy zsidó volt vagy valamilyen más nemzetiségű, de soha nem a kettő egyszerre.³¹¹ (Chlenov 2002; Gitelman 1992:5; Gitelman 2003b:107-108)

A passzív identitás létrehozásában és fenntartásában egy másik – Magyarországon is jól ismert – tényező is szerepet játszott: az antiszemitizmus. A szovjet zsidóság társadalomtörténetét bemutató részben részletesen tárgyaltuk az ide kapcsolódó jelenségeket, így most ezek részletes ismertetésétől eltekintünk. Egyetlen aspektust szeretnénk említeni, amely a fent elmondottakhoz kapcsolódik: a zsidók esetében a belső útlevelel nem pusztán regisztrációt, hanem ezen alapuló megkülönböztetést, diszkriminációt, kvótákat is jelentett.

A magyar zsidó identitás tárgyalásakor leírt „asszimilációs dilemma” egy harmadik lehetséges utat is kínál, az emigrációét. Láttuk, hogy míg a magyar zsidók ezt a lehetőséget csak elvétve választották, addig ez a szovjet-orosz zsidók tömegei számára jelentett kiutat. Melyek azok a különbségek, amelyek – a hasonlóságok ellenére – ezt az eltérést okozzák?

³⁰⁸ Úgy gondoljuk, hogy ennek alapvető hatása volt például a két országban élő zsidók eltérő emigrációs trendjeire. Erről majd később szólunk.

³⁰⁹ Ennek a paradoxonnak a magyarázata – bár erre többen kísérletet tettek már – nem egyszerű. Sokan úgy vélik, hogy a nemzetiségek ellenőrzése, szemmel tartása fontosabb volt beolvasztásuknál. Ráadásul a politikai kontroll a szovjet, illetve 1917 előtt az orosz politikai kultúra szerves része volt. (Gitelman 1992:6)

³¹⁰ Ez jól látszik a magukat jiddis anyanyelvűnek vallók arányának drasztikus csökkenéséből: 1897-ben 97 százalék; 1926-ban 72 százalék; 1959-ben 22 százalék; 1970-ben 18 százalék; 1979-ben 14 százalék; 1989-ben 11 százalék. (Gitelman 2003b:107)

³¹¹ Itt most nem a vegyes házasságból születettekre gondolunk.

Magyarországon a XIX. században az oroszországinál sokkal nagyobb léptékben indult meg a zsidóság asszimilációja. Ennek az eltérésnek most két okáról szeretnénk szólni. Először is Oroszországban lényegesen nagyobb volt az ortodoxia súlya, míg Magyarországon már ekkor számottevő neológ közösségek működtek. Ebből következik, hogy a magyarországi zsidók „átlagosan” közelebb voltak az asszimiláltsághoz. A másik ok véleményünk szerint az volt, hogy míg a magyar politika inkább ösztönzött az asszimilációra, addig az orosz cári rendszer sokkal inkább ki akarta kényszeríteni azt.

Oroszországban nagyon hamar kiderült, hogy az asszimiláció lehetetlen: ezt már az 1880-as évek pogromjai nyilvánvalóvá tették. Az orosz zsidóság tömegei már ekkor emigrációval válaszoltak. A magyarországi zsidók a *numerus clausus*, Magyarország egyértelmű jobbra tolódása és a zsidótörvények ellenére, az asszimiláció lehetetlenségét csak Magyarország német megszállásakor, a deportálások során értették meg. Véleményünk szerint ez az oka annak is, hogy a magyar zsidó identitás-konstrukciónak – ahogyan írtuk is – a holokauszt annyira központi szerepet tölt be. A szovjet zsidók életében a holokauszt cezúra jellege ilyen mértékben nem jelentkezett. Egyrészt hajlamosak voltak elfelejteni, hogy 1939-1941 között a Szovjetunió a hitleri Németország szövetségese volt, és hittek a szovjet propagandának, amely szerint a zsidóság csak egy a szovjet nemzetiségek között, amelyet a Szovjetunió német megszállása után veszteségek értek. Másrészt a sztálini hatalom viselkedése „beleillett a képbe”. Ebből a folytonosságból az is következett, hogy a háború utáni rendszerre itt nem lehetett úgy tekinteni, mintha az valami új lenne, mintha újra lenne remény arra, hogy a „jó magaviselet” (asszimiláció) meghozza jutalmát, ahogyan ezt a magyarországi zsidók közül oly sokan gondolták. A szovjet zsidók tömeges emigrációjának természetesen voltak gazdasági okai is, azonban úgy gondoljuk, hogy az asszimiláció, a beolvadás látható lehetetlensége és az ennek nyomán folyamatos – állami szinten megjelenő – antiszemitizmus idézte elő azt a hatalmas kivándorlást, amelyet részletesen bemutatunk.

Az új politikai rend kialakulásával és a Szovjetunió felbomlásával az orosz zsidók számára is lehetőség nyílt egy új, aktív identitás kialakítására. A változások jelei Oroszországban is jól láthatóak. Bár egyelőre a bemutatott virágzásnak indult kulturális, szervezeti, vallási életben, az újonnan létrejött csoportokban, szervezetekben az orosz zsidók viszonylag kis része vesz részt aktívan, várható azonban, hogy arányuk nőni fog. Gitelman szerint bár a demográfiai tendenciák nem sok jóval kecsegtetnek, azonban a zsidó szervezetek és aktivitás gyors növekedése, Oroszország politikai és gazdasági helyzetének javulása, Izrael biztonságának és gazdasági helyzetének romlása, az Egyesült Államok emigrációs politikájának szigorodása együttesen a jövőre nézve reményre adnak okot. (Gitelman 2003b:129) Az

újonnan szerveződő zsidó élet lehetőséget ad arra, hogy a zsidósághoz pozitív tartalmak társuljanak. Még egy fontos tényezőre azonban még szükség van: az antiszemitizmus csökkenésére. Ez kell ugyanis ahhoz, hogy a zsidó identitást valóban tartalma és ne határai definiálják.

A magyar és az orosz zsidó identitás összehasonlító empirikus magyarázata

Ebben a részben először arra teszünk kísérletet, hogy a két ország zsidóságának identitás-építőköveit bemutassuk. Előre kell bocsátanunk, hogy az identikus adatoknak igencsak híján vagyunk, ezért összehasonlító modellünkben nem minden fontos kérdésre találjuk majd meg a választ.

Mint a *Magyar és orosz zsidók ma* című fejezetben láttuk a magyar mintában sokkal magasabb az önmagukat nem zsidónak vallók aránya, mint az orosz mintában (19% *versus* 8%), ám az oroszok között a vegyes identitásúak aránya magasabb (63% *versus* 50%). A magukat inkább zsidóknak vallók aránya között nincsen szignifikáns eltérés. Az identitás magyarázatául csak az identikus változók szolgálhattak, így modellünkben a vallásosság, a család légköre, a nem-zsidóhoz való viszony, az antiszemitizmustól való félelem, az Izraelhez kapcsolódó attitűdök szerepelnek, valamint az, hogy a zsidó üldöztetések tudata mennyire fontos identitásképző elem.

Multinomiális logisztikus regressziós modellben mutatjuk be, hogy a legerősebb zsidó identitástól a gyengébb identitás felé való elmozdulást milyen tényezők „támogatják”.

11. táblázat: A magyar és az orosz zsidók identitásának magyarázata multinomiális logisztikus regressziós modellben (esélyhányadosok, szignifikanciák)

	inkább nem zsidó		vegyes identitás	
MAGYAR MINTA	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.
vallásosság	0,88	0,00	0,99	0,60
családi légkör	0,39	0,00	0,65	0,00
nem-zsidóhoz való viszony	0,71	0,00	0,89	0,00
antiszemitizmustól való félelem	0,90	0,15	1,04	0,45
Izraelhez való viszony	0,79	0,00	0,87	0,00
zsidó üldöztetések tudata	0,78	0,10	0,96	0,77

	inkább nem zsidó		vegyes identitás	
OROSZ MINTA	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.
vallásosság	0,76	0,00	0,89	0,00
családi légkör	0,20	0,00	0,52	0,00
nem-zsidóhoz való viszony	0,82	0,03	0,80	0,00
antiszemitizmustól való félelem	0,87	0,15	0,93	0,19
Izraelhez való viszony	0,83	0,00	0,93	0,03
zsidó üldöztetések tudata	1,03	0,89	1,27	0,08

Az esélyhányadosokból és a hozzájuk tartozó szignifikanciákból jól látszik, hogy mind az erős, mind a gyengébb identitásúak számára a holokauszt fontossága, és általában az üldöztetésektől, az antiszemitizmustól való félelem azonos mértékben van jelen. Ez a magyar és az orosz mintában egyaránt érvényes. Úgy tűnik tehát, hogy országhatárokon és identitáskategóriákon átívelve érvényes, hogy a holokauszt mint identitás-képző elem és az üldöztetésektől való félelem egységesen jelen van a zsidók tudatában. Mindkét mintában azt találjuk, hogy a családi légkör van a legerősebb hatással a zsidó identitás erősségére. Kétségtől ebben az esetben nehéz az ok-okozati viszony irányát megszabni, hiszen éppen úgy feltételezhető, hogy az erős zsidó identitás következtében jellemző a zsidó családi légkör, de az is joggal feltehető, hogy a zsidó családi légkör erősíti a zsidó identitást. Tárgyalásunk szempontjából nem igazán fontos az ok-okozati viszony irányának eldöntése, az a lényeg, hogy a családi légkör és az identitás közötti összefüggés az orosz és a magyar zsidók esetében is igen erős.

A magyar mintában az identitás második legerősebb magyarázata a válaszadóknak a zsidók és nem zsidók kíváncsi viszonyáról vallott elképzelésében rejlik. Minél kisebb távolságtartás jellemző a nem zsidókkal szemben, annál gyengébb az identitás-érzet. Az Izraelhez fűződő pozitív viszony, illetve a vallásosság gyengülése szintén az identitás csökkenésével jár együtt.

Az orosz zsidók esetében viszont a vallásosság és az identitás összefüggése a második legerősebb kapcsolat, ezt követi a magyar mintában tapasztalt trenddel megegyezően a nem zsidóktól érzett távolság, s legkisebb hatása az Izraelhez való viszonyoknak van. Erre a társadalomtörténeti részben kell a magyarázatot keresnünk. Láttuk, hogy az orosz zsidók Izraelhez való vonzódása, cionista meggyőződése nagyszámú tényleges kivándorlást eredményezett.³¹² Tudjuk, hogy voltak olyanok, akik a kivándorlást alapvetően gazdasági okokból választották, az azonban mindenképpen elmondható, hogy azok, akik Izraelt idealizálták, valóban *alijáztak* is. A magyar zsidóság vonzódása Izraelhez nem vonta maga után a kivándorlást. Annak ellenére sem, hogy – mint a jelenlegi helyzetet bemutató fejezetünkben láttuk – a magyar zsidók Izraelhez fűződő attitűdjei pozitívabbak az oroszokénál.

A modell fontos tanulsága, hogy az eltérő erősségű zsidó identitás másképp építkezik a magyar és az orosz zsidók körében. A modell a maga 10, illetve 12 százalékos magyarázóerejével³¹³ arra indít bennünket, hogy most már csak a magyar zsidóság körében egy olyan zsidó identitás-mutatót vegyünk szemügyre, amely komplexebben fejezi ki azt a

³¹² Tudjuk jól, hogy a Szovjetunióból való kivándorlás végállomása az amerikai bevándorlási politika szigorítása előtt sokszor a nyilvánított szándéktól eltérően nem Izrael, hanem az Egyesült Államok lett.

³¹³ McFadden *féle R-négyzet* a magyar, illetve az orosz minta esetében.

szubjektív kötődést, amely a kérdezetteket a zsidósághoz fűzi. Itt egy olyan identitást mérő változót használunk, amely nem állítja szembe a magyar és a zsidó öndefiníciót, vagyis a kérdezettnek nem a kétféle, egymást esetleg kizáró identitás közül kell választania, hanem pusztán a zsidósághoz fűződő viszonyra kérdez rá. Ez fontos különbség az előző modellben szereplő identitás-változóhoz képest, és ennek megfelelően nem is várhatjuk, hogy az identitást magyarázó változók ugyanúgy viselkedjenek. Modellünkben a magyarázó változók köre is bővebb lesz, hiszen nemcsak az identikus változók állnak rendelkezésünkre.

Kísérlet a magyar zsidó identitás mértékének és „irányának” számszerűsítésére

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon a zsidósághoz fűződő viszonyt hogyan definiálják a kérdezettek, azt is számításba kell vennünk, hogy vajon a kötődés mértékét mennyire befolyásolják mindazon tényezők, amelyeket egyfajta zsidóság „teljesítménynek” tekinthetünk. Arra gondolunk, hogy a kérdezettek egy része vallásos, olyan családban él, amelyet zsidó légkör jellemez, nem helyesli a vegyes házasságokat, a holokausztot a zsidó öntudat középpontjába állítja, pozitív érzelmi viszony fűzi Izraelhez, a nem zsidókkal kapcsolatban bizonyos fokú távolságtartás jellemzi. Ezen kívül tagja a hitközségen kívül más zsidó szervezeteknek és nem szokta megünnepelni a névnapokat, valamint a karácsonyt. Az így jellemezhető kérdezettek egy része rendkívül erős zsidó tudattal jellemzi önmagát, azonban bármily meglepő, más részük azt mondja, hogy zsidónak született ugyan, de ez semmit sem jelent számára.³¹⁴ Másfelől a kérdezettek egy csoportja cseppet sem jellemezhető említésre méltó zsidóság „teljesítménnyel”. Mégis van közöttük olyan, aki erős zsidó tudattal jellemzi önmagát, s persze olyanok is, akik számára a zsidónak születés semmit sem jelent.

Következő modellünkben arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon a zsidó identitás érzete és a zsidóság „teljesítmény” közötti diskrepancia miből fakadhat, és mitől függ az eltérés mértéke. Magát az említett diskrepanciát sem egyszerű értelmezni, hiszen gondoljunk csak a három keletkező típusra. Az elsőbe azok tartoznak, akiknek zsidóság „teljesítménye” felülmúlja identitás-érzetüket, a második típusnál e két dolog egyensúlyban van, míg a harmadik típust az jellemzi, hogy az identitás-érzet erősebb, mintsem a teljesítmény ezt indokoltá tenné. Úgy gondoljuk, hogy a válaszadók a hétköznapi élet szituációira vonatkozó kérdésekre valóságként válaszolnak, mikor azonban a zsidó identitás felvállalására kerül sor, akkor itt egy igen erős szubjektív mozzanat lép be. Azok, akikben erős félelem munkál – akár a történelmi tapasztalatok, akár a rendszerváltás után újra színre lépő antiszemitizmus miatt –

³¹⁴ Természetesen az öndefiníció két szélső pólusán kívül közbülső válaszlehetőségek is vannak. A válaszalternatívák a következők: zsidónak születtem, de ez semmit sem jelent számomra; zsidó vagyok, de ezzel keveset foglalkozom; elég erősek a zsidó érzéseim; rendkívül erős a zsidó tudatom.

félnek láthatóvá tenni zsidó voltukat, félnek az erős zsidó identitásukat megvallani. A második lehetséges magyarázatunk egyfajta „igazi” zsidó kép létezéséből indul ki. Azt feltételezzük, hogy a nagy zsidóság „teljesítményt” nyújtók számára mindaz, amit tesznek, ahogy élnek, még mindig kevés ahhoz, hogy „igazi” zsidóként tekintsenek önmagukra, hogy erős zsidó identitással jellemezhesék önmagukat. Annak ellenére, hogy ebbe a típusba egymástól különböző életstratégiák okán tartozhat valaki, a most következő elemzésünkben ezt a csoportot egységesen kezeljük, és csak arra próbálunk választ keresni, hogy miért tartózkodnak a nyílt hitvallástól annak ellenére, hogy a hétköznapi életüket erősen átítatja a zsidóság.

Kísérjük meg értelmezni az ellenpólust is. Ide azok tartoznak, akik igen csekély zsidóság „teljesítményük” ellenére úgy gondolják, hogy bennük nagyon erős a zsidó tudat, és ez nagyon fontos is nekik. Feltételezésünk szerint e típus tagjai számára a zsidóság lényege nem a tartalomban, hanem a szavakban, az öndefinícióban rejlik.

A könnyebb érthetőség kedvéért az első típust, tehát azokat, akiknél a teljesítmény felülmúlja a zsidó identitás-érzetet, *rejtőzködőknek*, az ellenpóluson lévőket pedig *felszínes zsidóknak* hívjuk, míg azokat, akiknél a zsidóság „teljesítmény” és az identitás-érzet egyensúlyban, *harmonikus zsidóknak* nevezzük.

A három típus elkülönítésére egy olyan multinomiális logisztikus regressziós modellt építünk fel, ahol a függő változó a zsidó identitás-érzet, a független változók pedig a fent ismertetett tényezők³¹⁵. A modell a zsidóság „teljesítmény” alapján megjósolja, hogy kinek melyik identitás kategóriába kellene tartoznia. Ha ezt összevetjük azzal a „tényleges” identitással, amelyet a válaszadók önmagukra nézve valóságosnak gondoltak, akkor előáll a rejtőzködő, harmonikus és felszínes zsidó-kategória. Ezzel az összevetéssel, tehát az identitás „irányát” ragadhatjuk meg.

Ezt a három kategóriát egyfajta találat-mátrixként is értelmezhetjük, ahol a harmonikus kategória a helyesen besoroltak arányát jelzi, azaz ők a független változók alapján pontosan abba az identitás-kategóriába sorolódtak, mint amelyet öndefiníciójukként megjelöltek. E találat-mátrix szempontjából mind a rejtőzködő, mind a felszínes zsidók „hibás” besorolásúaknak bizonyultak, és a későbbiekben éppen e hibás besorolás okait keressük majd.

Mivel a modellben a viszonyítási csoportot a legerősebb identitásúak jelentik, a független változókhoz tartozó esélyhányadosok azt fejezik ki, hogy a magyarázó változók mennyire „segítik”, hogy valaki – ha csak hipotetikusán is, de – átkerüljön a legerősebb identitású csoportból az adott, gyengébb identitást jelző csoportba. Semmi meglepő sincs abban, hogy az esélyhányadosok mindegyike egynél kisebb értéket vesz fel, azaz a modellben érvényesül az az

³¹⁵A vallásosság, a családi légkör, a vegyes házasság megítélése, a zsidó üldöztetések tudata, az Izraelhez való viszony, a nem-zsidókhoz való viszony, a zsidó szervezeti tagság, a névnap és a karácsony megünneplése.

alapvető logika, hogy a kisebb zsidóság „teljesítmény” gyengébb zsidó öntudattal jár együtt. Nem tanulság nélküli azonban a magyarázó változók hatás-erősségének vizsgálata. Látható, hogy az identitás csökkenésére legerősebb hatással a családban uralkodó légkör van. Amikor a zsidó identitásról önmagában van szó, a holokauszthoz való viszony is fontos szerepet kap. Az Izraelhez való viszony, a vallásosság, valamint a nem-zsidóktól érzett távolság magától értetődő módon hat az identitásra. A vegyes házasságok megítélése, akárcsak a Hitközségen kívül eső szervezeti tagság csak a gyenge identitású csoportot különíti el a többiektől, kissé előrevetítve azt a későbbiekben kimutatandó jelenséget, ami a fiatalabb korosztályokhoz tartozó zsidók ambivalenciáját tükrözi. Láthatóan a karácsony, nyilvánvalóan a keresztény tartalom nélkül, a zsidó családi élet részévé vált, hiszen ennek megtartása és a zsidó identitás mértéke között nincsen szignifikáns összefüggés.³¹⁶ Viszont a névnapok megünneplése már kifejezetten asszimilációs jelzőszám. Ez azok körében lett szokássá, akik kevésbé kötődnek a zsidósághoz.

12. táblázat: A magyar zsidók identitásának³¹⁷ magyarázata multinomiális logisztikus regressziós modellben (esélyhányadosok, szignifikanciák)

	nincs zsidó identitás		gyenge zsidó identitás		közepes zsidó identitás	
	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.
vallásosság	0,65	0,00	0,75	0,00	0,92	0,01
családi légkör	0,06	0,00	0,15	0,00	0,37	0,00
vegyes házasság megítélése	0,88	0,43	0,79	0,01	0,98	0,80
zsidó üldöztetések tudata	0,22	0,00	0,36	0,00	0,51	0,02
Izraelhez való viszony	0,69	0,00	0,71	0,00	0,81	0,00
nem-zsidóhoz való viszony	0,64	0,00	0,79	0,00	0,90	0,10
zsidó szervezeti tagság	0,66	0,25	0,59	0,00	0,88	0,25
névnap megünneplése	0,47	0,02	0,62	0,02	0,90	0,56
karácsony megünneplése	0,69	0,46	0,77	0,29	0,80	0,20

A modell illeszkedését mi sem bizonyítja jobban, minthogy a zsidóság „teljesítménye” alapján ugyanolyan identitás-érzet kategóriába sorolódott a válaszadók közel kétharmada (64%)³¹⁸, mint ahogy a direkt kérdésben önmagát jellemezte, azaz a harmonikus kategóriába került a többség. A rejtőzködő és a felszínes zsidó kategória számossága közel azonos, az előbbiek 19, az utóbbiak 17 százalékot tesznek ki.

Ahhoz, hogy érdemi magyarázatot találjunk a zsidóság „teljesítmény” és a zsidó identitás közötti diskrepancia magyarázatára, azaz hogy megválaszolhassuk azt a kérdést, hogy miért kerül valaki a rejtőzködő vagy a felszínes kategóriába, célszerű ezen eltérés nagyságára mérőszámot konstruálni.

³¹⁶ Természetesen parciális összefüggésekről van szó.

³¹⁷ Ebben a modellben az identitást olyan négykategóriás változó méri, amely csak a magyar mintában szerepel.

³¹⁸ Az identitás változón a móduszhoz tartozó gyakoriság 52 százalék.

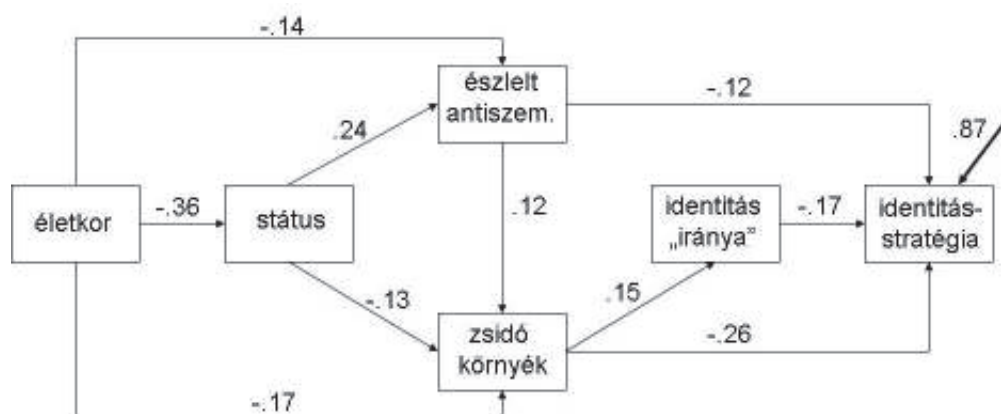
A mérőszám létrehozásának ismertetése előtt meg kell jegyeznünk, hogy a multinomiális logisztikus regresszió úgy működik, hogy a független változók alapján a program kiszámítja, hogy egy-egy válaszadó mekkora valószínűséggel kerülhetne az egyes identitás-kategóriákba. A modell abba a csoportba sorolja a válaszadót, amelyhez a legnagyobb becsült valószínűség tartozik. Ezzel együtt értelemszerűen azt a valószínűséget is kiszámítja, hogy mekkora eséllyel kerülhetne a független változók alapján abba az identitás-kategóriába, amelybe önmagát besorolta. Minél nagyobb a különbség e két becsült valószínűség között, annál rosszabbul jelzik előre a független változók azt, hogy valaki mit is válaszolt az identitást firtató kérdésre. Nem mindegy azonban, hogy a program „tévedése” következtében az illető a becslés alapján egy erősebb vagy egy gyengébb identitású kategóriába sorolódott-e. Ha a becslés erősebb identitást jelez, akkor a két valószínűség közötti különbség a rejtőzködés mértékét jelzi, ha a független változók gyengébb identitású csoportba sorolják az illetőt, akkor a két valószínűség különbsége a felszínesség mértéke lesz.³¹⁹

A rejtőzködés, illetve a felszínesség mértéke azonban nem önmagában érdekes számunkra, hanem segítségével arra keressük a választ, hogy a kérdezettek szerint a jövőben milyen identitás-stratégiát kell választani. Ezt a jövőbeni stratégiát direkt kérdéssel mérjük, ahol a válaszadó eldöntheti, hogy mit tanácsolna a fiataloknak: azt, hogy fordítson nagy gondot zsidósága megőrzésére vagy inkább az asszimiláció felé vegyen irányt. Következő modellünkben nemcsak a jelenleg érvényes és a jövőbeni identitás-stratégia kapcsolatát mutatjuk be, hanem azt is, hogy a különböző életkorú és státusú válaszadók – attól függően, hogy hétköznapi életükben milyen mértékben észlelnek antiszemita megnyilvánulásokat, illetve, hogy mennyire szeretnének olyan környéken élni, ahol több zsidó él, mint a jelenlegi lakóhelyükön – milyen identitás-attitűddel jellemezhetők. Modellünk egy útmodell lesz, amelynek kiinduló változója a *Magyar és orosz zsidók ma* című fejezet tanulságainak megfelelően az életkor lesz és a függő változó pedig a jövőbeni identitás-stratégia.

Az útmodell ábrájából (5. ábra) jól látható, hogy a rejtőzködő zsidók az asszimiláció felé terelik a fiatalokat, míg a felszínes kategóriába tartozók a zsidó identitás megőrzését tartják fontosnak. Ez az összefüggés csak látszólagos paradoxon. A rejtőzködés mögött munkáló – már említett – félelem olyan viselkedést tart üdvöztetőnek, amellyel a nem-zsidó környezet számára a zsidóknak zsidókként láthatatlannak kell maradnia. A felszínesek éppen ellenkezőleg gondolkodnak: nem az otthon, négy fal között őrizgetett zsidó szokásokat tartják fontosnak, hanem a nyilvános hitvallást, a zsidóság emblematisztikus megjelenítését. Azok, akikben erős a zsidók között élés vágya, értelemszerűen az identitás őrzését tartják követendő stratégiának, akkor is, ha a rejtőzködő és akkor is, ha a felszínes kategóriába tartoznak.

³¹⁹ Értelemszerűen, minden olyan esetben, ahol a két valószínűség megegyezik, a besorolás helyes lesz és az illető a harmonikus zsidó szegmensbe kerül.

5. ábra: A jövőbeni identitás-stratégia magyarázó modellje³²⁰

Bizonyos értelmezésre szorul az antiszemitizmus észlelését mérő változó, amely azt mutatja, hogy a válaszadók találkoztak-e a hétköznapi életükben, illetve a médiában antiszemita megnyilvánulásokkal. Első ránézésre tehát egy olyan változóval van dolgunk, amely a hétköznapi tapasztalatok alapján írja le az objektív valóságot. Azonban, ha meggondoljuk, a hétköznapi tapasztalatok értékelése bőven tartalmaz szubjektív mozzanatokat, hiszen az, hogy valaki mit tekint az utcán, a munkahelyén vagy a sajtóban antiszemita megnyilvánulásnak, nyilván függ attól is, hogy mennyire „fogékony” erre, tehát azt mondhatjuk, hogy ebben az értelemben változónk frusztrációt is mér. Ez a kettős tartalom a modellben is kiviláglik. Tehát ez a fajta „üldöztetés-tudat” a zsidó identitás őrzésére sarkall, amit tovább erősít, ha párosul a zsidó környékre költözés vágyával.

A státus hatása kettős. Egyfelől a magas státusúak nem vágnak arra, hogy zsidó környéken élhessenek és így az asszimiláció irányába terelgetnék a fiatalokat. Másfelől a magas státusúak rendkívül fogékonyak az antiszemita megnyilvánulásokra, ennek megfelelően sokszor is találkoznak ezekkel, és így az identitás-őrzést tartják követendő stratégiának, olyannyira, hogy még a zsidó környékre költözés gondolata sem idegen számukra.

A fiatalok szívesen költöznének zsidó környékre és ennek megfelelően az identitás-őrzést tartják megfelelőnek. Ugyanakkor a fiatalok gyakran észlelnek antiszemita megnyilvánulásokat és ez szintén identitás-erősítő tényező. A fiatalok azonban magasabb státussal rendelkeznek, és így az útmodellben ugyanúgy érvényes rájuk a – fent ismertetett – két ellentétes tartalmú forgatókönyv.

³²⁰ Az életkor és a státus változók esetében a változók értékeinek jelentése magától értetődő. Az életkor változó nagy értékei az időseket, a státus változó nagy értékei a magas státust jelentik. Azok, akik az észlelt antiszemitizmus változón nagy értéket vettek fel, sok ilyen jelenséget tapasztalnak. A zsidó környék változó nagy értéke az ide való költözés vágyát jelöli. Az identitás „iránya” változó kis értékei a rejtőzködő, míg nagy értékei a felszínes zsidókat takarják. Az identitás stratégia változón a kis értékkel bírók az identitás megőrzését, míg a nagy értékkel jellemezhető az asszimilációt tartják követendő stratégiának.

Modellünk több tanulsággal is szolgált. Láthattuk, hogy a rejtőzködő, harmonikus, felszínes kategorizáció relevánsnak bizonyult. Az antiszemita megnyilvánulások észlelése mögött meghúzódó szubjektív elemek, a félelem és a frusztráció is kiolvasható a modellből. Az is látható, hogy a magyar zsidóság jövőjét jelentő ifjú generáció előtt mind az asszimilációs, mind az identitásőrző út nyitva áll.

TÁVOL, ÉS MÉGIS KÖZEL

A fejezet címe magyarázatra szorul. Segítségével azt szeretnénk kifejezni, hogy a két ország zsidóságának története és jelenlegi állapota az alapvető különbségek ellenére bizonyos hasonlóságokat is mutat. A különbségek már a kezdetekben is igen markánsak voltak, hiszen Magyarországra bevándoroltak a zsidók³²¹, Oroszországban pedig változatlanul ugyanazokon a területeken élve egyszer csak orosz fennhatóság alá kerültek. A felvilágosult abszolutizmus kora bizonyos hasonló vonásokat mutatott, hiszen a felvilágosodás eszméinek megfelelően mind II. Katalin, mind II. József uralkodása alatt történtek kísérletek arra, hogy a zsidókat kiemeljék a teljes jogfosztottság állapotából. Az ekkor hozott törvények célja sokkal inkább a zsidók asszimilálása, semmint emancipálása volt. Ennek a folyamatnak Oroszországban a katalini politika megtorpanása, Magyarországon II. József halála vetett véget, hogy aztán a XIX. században, különösen annak második felében a két ország zsidóságának története igazán elváljon egymástól.

Magyarországon a reformkor, majd a forradalom és szabadságharc elvezetett a zsidók egyenjogúságának eszméjéhez, amelyet a kiegyezés után az emancipációs törvény deklarált is. Később, de még a XIX. században megtörtént a zsidó vallás recepciója, amellyel kiteljesedett a zsidók emancipációja. Magyarországon ebben az időszakban az „asszimilációs szerződés” adta a zsidók és nem-zsidók együttélésének alapját, és ennek köszönhetően alakult ki az a sajátos szereposztás, hogy a kapitalizálódó magyar társadalom modern „térfelén” a zsidók, a tradicionális „térfelén” pedig a keresztény úri középosztály tagjai helyezkedtek el. Oroszországban viszont a XIX. század második fele sokkal inkább az erőszakos asszimiláció, a teljes represszió és az államilag támogatott pogrom-hullámok jegyében telt el. A XIX. század végére a két külön történet bizonyos értelemben közelíteni kezdett egymáshoz, és ezt a közeledést a politikai antiszemitizmus felbukkanása jelentette. Ennek megjelenési formái, és különösen a hivatalos hatalom reakciói azonban igencsak eltértek egymástól. Míg Oroszországban a politikai antiszemitizmust kifejezetten ösztönözte a hatalom, sőt a hivatalos politika részévé emelte, addig Magyarországon ebben az időben elszigetelt jelenség maradt, és a hatalom részéről egy ideig teljes visszautasításban részesült.

A XX. században a két ország, s benne az ott élő zsidóság története divergáló pályán mozgott: egy bolsevik és egy deklaráltan anti-bolsevik hatalmi berendezkedés épült ki. A Szovjetunióban rövid időre felsejlett a remény, hogy a zsidók végre az ország teljes jogú

³²¹ Magyarországon természetesen már a XVII. század előtt is éltek zsidók. Lásd erről bővebben a *Magyar zsidóság társadalomtörténete* című részt.

polgáraivá válhatnak. Ezzel szemben Magyarországon a *numerus clausus*-szal megkezdődött a zsidók törvényesített diszkriminációja. A két fejlődési irány azonban csak látszólagosan ellentétes, hiszen a Szovjetunióban a jogegyenlőség valójában univerzális jogfosztottságot jelentett, és a hatalomnak a zsidók éppen úgy ki voltak szolgáltatva, mint bármely szovjet állampolgár. A zsidók esetében ez egy nyíltan fel nem vállalt, de a politikai játszmákban mindig alkalmazott állami antiszemitizmussal súlyosbodott.

A második világháború és a náciizmus mindkét ország zsidósága számára sorstragédia volt. 1945 azonban egészen mást jelentett a magyar és mást az orosz zsidók számára. A Szovjetunió népei számára a háború véget ért ugyan, de a hatalmi berendezkedés nem változott. Ezzel szemben Magyarországon egyértelműen valami „új” kezdődött, és itt a magyar zsidók körében felébredt a remény arra, hogy végre igazán egyenlővé válhatnak, és a zsidókérdés örökre lekerül a napirendről. A Rákosi-korszak azonban szertefoszlatta ezeket a reményeket. Sztálin halála és Rákosi hatalomból való elmozdítása után megkezdődött a desztalinizáció. Ez mindkét országban a terror megszűnését jelentette, de tárgyalásunk szempontjából rendkívül fontos, hogy „eszmei” síkon továbbra is a burzsoá nacionalizmus, a kozmopolitizmus és a cionizmus elleni harc jelentette a főcsapást. Bár a módok és a részletek természetesen különböztek, a követendő utat a Szovjetunió jelölte ki.

A rendszerváltás felszínre hozta a tömegek mélyen gyökerező antiszemitizmusát, amely antiszemita csoportosulások megalakulásában és zsidóellenes publikációk tömeges megjelenésében is testet öltött. Empirikus vizsgálatok szerint Oroszország a világ antiszemitizmussal egyik leginkább fertőzött országa, azonban – bár a nagyságrend eltérő – Magyarországnak sincs „szégyenkezni valója” ezen a téren.

A magyarországi, illetve az orosz zsidóság körében végzett empirikus kutatások szerint mindkét országban maguk a zsidók is észlelik az antiszemitizmus rendszerváltás utáni növekedését. Az üldöztetés-tudat a zsidó identitás egyformán fontos építőkövét jelenti, azonban az orosz zsidók lényegesen jobban tartanak egy újabb, esetleg pogromokig fajuló zsidóüldözéstől. Az adatokból körvonalazódik a fiatalok azon törekvése, hogy visszatérjenek azokhoz a zsidó hagyományokhoz, szokásokhoz, amelyek egy új, nem feltétlenül vallásos identitás alapjai lehetnek.

Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a zsidóságra mint vallási felekezetre vagy mint nemzeti kisebbségre kell-e tekinteni, nem egyszerű. Mindkét felfogás lehet fegyver az antiszemita kezében, és mindkét megközelítés szolgálhat a zsidók védelméül is. Magyarországon a zsidók vallási felekezetként való öndefiníciója az antiszemitizmussal szembeni védekezés eszköze volt: „Vagyunk tehát felekezet; de nem vagyunk sem nemzetiség,

sem társadalmi osztály, sem faj. A [...] különbségek, melyek a múltban léteztek, azok is megszűntek, összevegyültünk. [...] Törvényhozásilag megoldandó zsidókérdés Magyarországon nincs; meg van oldva az emancipációval az egyénekre nézve és a recepcióval a felekezetre nézve.”³²² A zsidóságot akkor tekintették nemzetiségnek, amikor a zsidótörvények hatálya alá a kikeresztelkedett zsidókat is bevonták. Ez a felfogás az antiszemitizmus fegyvere lett Magyarországon. Ennek megfelelően a rendszerváltásig a hatalom csak akkor ígérte az antiszemitizmussal szembeni védelmet, ha a zsidó szervezetek ragaszkodnak egy csak és kizárólag a vallásfelekezeti alapon meghatározott zsidóság koncepcióhoz, és tagadják bármilyen más zsidó identitás alapján álló megközelítés létezését. Ezen elvárásnak engedelmessé a magyarországi zsidó hitközség meg sem próbálta tárgítani a zsidóság szűk, vallásfelekezeti meghatározását. Az antiszemitizmustól való félelem és a beépült reflexek még napjainkban is azt eredményezik, hogy hivatalosan a magyarországi zsidóság ragaszkodik a felekezeti definícióhoz.

Az orosz zsidóság történetében ez a dilemma gyakorlatilag fel sem merült; mindig mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a zsidók felekezeti és etnikai csoportot alkotnak, és a zsidókérdés vallási és világi aspektusból is megközelíthető. Az októberi forradalom után a vallás nem számíthatott többé csoportképző tényezőnek, így az identitás alapjául csak a nemzetiség szolgálhatott. Az orosz zsidók számára az a fajta kettős identitás, ami a magyar zsidókat jellemezte, soha nem volt lehetséges. A nemzetiség felfogás kizárólagossága azt jelentette, hogy valaki vagy zsidó volt vagy más nemzetiségű, de soha nem a kettő egyszerre.

A vallási és a nemzetiségi definíciónak mindezen túlmutató jelentősége abban áll, hogy megszabja, hogy szabad-e zsidóként megjelenni, zsidó érdekeket képviselni a politikában. Az orosz zsidókat a történelem arra kényszerítette, hogy nemzetiségként tekintsenek önmagukra. Ha a kivándorlás és a negatív demográfiai folyamatok ellenére az oroszországi zsidóság mint csoport fennmarad, akkor a történelmi hagyományokon építkező zsidó politika nemcsak a szekuláris, hanem a szakrális reneszánsz lehetőségét is ígéri. A magyarországi zsidók esetében a hagyományokkal nem rendelkező szekuláris zsidó kultúra megerősödése és a zsidó érdekérvényesítés új színtereinek megnyílása hozhat igazi megújulást.

³²² Mezei Mór ügyvéd és publicista, az Országos Izraelita Magyar Egyesület megalapítója a *Huszádik Század* című folyóirat körkérdésére válaszolva.

BIBLIOGRÁFIA

1945. évi VII. törvény a népbíráskodás tárgyában kibocsátott rendeletek törvényerőre emeléséről. (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8214>)

Abramsky, Chimen. 1978. The Biro-Bidzhan Project. In.: Kochan, Lionel (szerk.): The Jews in Soviet Russia. pp. 64-77. Oxford: University Press.

American Jewish Year Book (AJYB) 1899-2007. American Jewish Committee. (<http://www.ajcarchives.org/main.php?GroupingId=40>)

Arad, Jichak. 2002. A szovjet zsidók megsemmisítése. In.: Eszmélet. 55. szám. pp. 93-118. <http://www.freeweb.hu/eszmelet/55/arad55.html>

Avineri, Shlomo. 1994. A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei. Budapest: Századvég Kiadó.

Avrutin, Eugene M. 2005. The Politics of Jewish Legibility: Documentation Practices and Reform During the Reign of Nicholas I. In.: Jewish Social Studies Volume 11, Number 2, Winter. pp 136-169.

Bán, Péter (szerk.). 1989. Magyar történelmi fogalomtár I-II. Budapest: Gondolat.

Baron, Salo W. 1976. The Russian Jew Under Tsars and Soviets. New York: Macmillan Publishing Co.

Barta, Róbert. 1996. Magyarország a XX. században. I. kötet. Szekszárd: Babits Kiadó. pp. 24-76. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/7.html>

Bauer, Yehuda. 1999. Az antiszemitizmus definícióinak nyomában. In.: Kovács, András (szerk.): A modern antiszemitizmus. Budapest: Új Mandátum Kiadó. pp. 80-88.

Bebesi, György. 1998. Usztav. Az Orosz Nép Szövetségének Alapszabályzata. In.: Aetas. 4. szám. http://www.aetas.hu/1998_4/usztav.htm

Bebesi, György. 2004. Az ultrakonzervativizmus és az alkotmányosság határmezsgyéjén. Kisebbségek jobboldali pártok a 20. század eleji Oroszországban. In: Vitári, Zsolt (szerk.): PTE BTK Történettudományi Doktori Program Kutatási Füzetek 10. szám. pp. 31-46. Pécs. http://www.publikon.hu/application/essay/102_1.pdf

Berger, David. 1999. Antiszemitizmus: áttekintés. In.: Kovács, András (szerk.): A modern antiszemitizmus. Budapest: Új Mandátum Kiadó. pp. 89-95.

- Bernstein, Béla. 1998. A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Bibó, István. 1986. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In.: Bibó, István: Válogatott tanulmányok. II. kötet pp. 621-797. Budapest: Magvető Kiadó.
- Bognár, Bulcsu. 2003. „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít”: Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratos szövegben. In.: Valóság. 8. szám. pp. 59-79.
- Bossányi, György. 1992. Zsidók a munkásmozgalomban. In.: Világosság. 2. szám. pp. 145-151.
- Braham, Randolph L. (szerk.). 1996. A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései. Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia.
- Braham, Randolph L. 1997. A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon. Budapest: Belvárosi Kiadó.
- Brym, Robert J. 2003. Russian Antisemitism 1996-2000. In.: Gitelman, Zvi – Glants, Musya – Goldman, Marshall I. (szerk.): Jewish Life After the USSR. pp. 99-116. Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press.
- Buwalda, Petrus. 1997. They Did Not Dwell Alone. Jewish Emigration from the Soviet Union 1967-1990. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Buzás, Mária. 1995. Az oroszországi zsidó pogromok. In.: Krausz, Tamás – Szilágyi, Ákos (szerk.): Zsidók Oroszországban (1900-1929). pp. 9-26. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet. MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Carmines, Edward G. – Zeller, Richard A. 1979. Reliability and Validity Assessment. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Chervyakov, Valeriy; Gitelman, Zvi; Shapiro, Vladimir. 2003. E Pluribus Unum? Post-Soviet Jewish Identities and Their Implications for Communal Reconstruction. In.: Gitelman, Zvi; Glants, Musya; Goldman, Marshall I. (szerk.): Jewish Life after the USSR. Bloomington: Indiana University Press. pp. 61-75.
- Chlenov, Mikhail. 2002. The Russian Jewry: Yesterday, Today and Tomorrow. In.: Jews of Euro-Asia. June-August. (http://www.eajc.org/publish_print_e.php?rowid=2)
- Csató, Tamás – Jemnitz, János – Gunst, Péter – Márkus, László. 1987. Egyetemes történelmi kronológia I-II. Budapest: Tankönyvkiadó.

- Csepeli, György. 1999. Jelenlét hiány által. In.: Hamp, Gábor – Horányi, Özséb – Rábai, László (szerk.): Magyar megfontolások a Soáról. (<http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/csepli.htm>)
- Csorba, László. 1990. Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanok évekig (1945-1983). In.: Horváth, Pál (szerk.): Hét évtized a hazai zsidóság életében. II. rész. Budapest: MTA Filozófiai Intézet pp. 61-190.
- Dési, Tamás. 2006. Nemzetiségi vagy „titokzsidók”? A zsidó nemzetiségi kezdeményezés (újabb) kudarcáról. In.: Szombat. Szeptember. (<http://www.szombat.org/+nemzetisegiek+vagy+%E2%80%9Etitokzsidok%E2%80%9D.ht>ml)
- Don, Jehuda – Magos, George. 1985. A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. In.: Történelmi Szemle. 3. szám pp. 437-469.
- Dubnov, Simon M. 2000. The History of the Jews in Russia and Poland (1915). Bergenfield: Avotaynu.
- Dudakov, Szavelij. 2000. A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei. In.: Eszmelet. 45. szám. pp. 43-55. <http://www.freeweb.hu/eszmelet/45/dudakov45.html>
- Eisenbach, Artur. 1988. Attempts to Settle the Legal Status of Jews during the Constitutional Period of the Congress Kingdom. In.: Jewish Social Studies Volume 50, Number 1/2, Winter/Spring 1988-1992. pp 1-20.
- Erdei, András. 2004. A magyarországi zsidóság migrációja (1945-1955). In.: Beszélő. 4. szám. pp. 69-78. <http://beszelo.c3.hu/04/04/10erdei.htm>
- Erdei, Ferenc. 1980. A magyar társadalom a két világháború között. In.: Erdei, Ferenc: A magyar társadalomról. Budapest: Akadémiai Kiadó. pp. 291-346.
- Erneyi, Tibor. 1992. Zsidók és a magyar baloldaliság. In.: Világosság. 2. szám. pp. 152-158.
- Erős, Ferenc. 1992. A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években. In.: Kovács M., Mária – Kashti M., Yitzhak – Erős, Ferenc: Zsidóság, identitás, történelem. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Ettinger, Shmuel. 1978. The Jews at the Outbreak of the Revolution. In.: Kochan, Lionel (szerk.): The Jews in Soviet Russia. pp. 15-29. Oxford: University Press.
- Fegyverszüneti egyezmény. Moszkva, 1945. január 20 (http://www.mtaki.hu/docs/jogfoszto_jogszabalyok/jogfoszto_jogszabalyok_fegyverszuneti_egyezmény.pdf)

Frojimovics, Kinga – Komoróczy, Géza – Pusztai, Viktória – Strbik, Andrea. 1995. A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem. Budapest: Városháza, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

Frojimovics, Kinga. 2004. Beilleszkedés vs. kivándorlás. Az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) tevékenysége a holokausztot követő években Magyarországon. In.: Beszélő. 2004. június, 9. évfolyam, 6. szám. (<http://beszelo.c3.hu/04/06/10frojimovics.htm>)

Gantner, Brigitta Eszter. 2005. A Magyar Szocialista Munkáspárt és a zsidó közösség az 1960-as és 70-es években. In.: Világosság. 7-8. szám. pp. 119-144. (<http://www.vilagosság.hu/pdf/20051101085105.pdf>)

Gecse, Géza. 2007. Bizánctól Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Gereben, Ágnes. 2000a. Antiszemizmus a Szovjetunióban. Budapest: PolgArt.

Gereben, Ágnes. 2000b. Ilja Ehrenburg és a szovjet állami antiszemizmus. In.: Kortárs. 6. szám. <http://www.kortaronline.hu/0006/gereben.htm>.

Gitelman, Zvi. 1991. Glasnost, Perestroika and Antisemitism. In.: Foreign Affairs Volume 70, Number 2, Spring, pp 141-159.

Gitelman, Zvi. 1992. The Evolution of Jewish Culture and Identity in the Soviet Union. In.: Ro'i, Yaacov – Beker, Avi: Jewish Culture and Identity in the Soviet Union. pp. 3-26. Berkley and New York: NYU Press.

Gitelman, Zvi. 1998. Introduction. In.: Weinberg, Robert: Stalin's Forgotten Zion. Birobidzhan and the Making of a Soviet Homeland. pp. 1-11. Berkley and Los Angeles: University of California Press.

Gitelman, Zvi. 2001. A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press.

Gitelman, Zvi. 2003a. The Meanings of Jewishness in Russia and Ukraine. In.: Ben-Raffael, Eliezer; Gorny, Yosef; Ro'i, Yaacov (szerk.): Contemporary Jewries: Convergence and Divergence. Leiden: Brill. pp. 194-215.

Gitelman, Zvi. 2003b. Becoming Jewish in Russia and Ukraine. In.: Kosmin, Barry; Kovács, András; Zvi Gitelman (szerk.): New Jewish Identities. Budapest: CEU Press. pp. 105-139.

Glatz, Ferenc. 1996. Desztalinizáció a szovjet zónában. In: História. 6-7. szám. pp. 44-59.

- Gonda, László. 1992. Zsidóság Magyarországon 1526-1945. Budapest: Századvég.
- Greenberg, Louis. 1965a. The Jews in Russia. The Struggle for Emancipation. Volume I.: 1772-1880. New Haven and London: Yale University Press.
- Greenberg, Louis. 1965b. The Jews in Russia. The Struggle for Emancipation. Volume II.: 1781-1917. New Haven and London: Yale University Press.
- Gyáni, Gábor. 1998. Magyarország társadalomtörténete a Horthy korban. In.: Kövér, György – Gyáni, Gábor (szerk.): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gyurgyák, János. 2001. A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hahn, István. 1995. A zsidó nép története. Budapest: Makkabi Kiadó.
- Hajdú, Tibor. 1995. Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. In.: Gyáni, Gábor (szerk.): Magyarország társadalomtörténete II. Budapest: Nemzeti Könyvkiadó. pp. 215-237.
- Hanák, Péter (szerk.). 1984. A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. In.: Hanák, Péter (szerk.): Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Budapest: Gondolat Kiadó. pp. 13-115.
- Hausner, Gideon. 1984. Ítélet Jeruzsálemben. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Horowitz, Martin. 2003. The Widening Gap between Our Model and the Reality. In.: Gitelman, Zvi – Glants, Musya – Goldman, Marshall I. (szerk.): Jewish Life After the USSR. pp. 117-126. Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press.
- Hox, Joop J. 2008. Accomodating Measurement Errors. In.: Leeuw, Edith D. de – Hox, Joop J. – Dillman, Don A. (szerk.). International Handbook of Survey Methodology. New York: Taylor & Francis Group. pp. 387-402.
- Jewish Encyclopedia. 1901-1906. <http://www.jewishencyclopedia.com/> (hivatkozásokban jelölve: JE 1906)
- Jólesz, Károly. 1987. Zsidó hitéleti kislexikon. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Jólesz, Károly. é.n. Miért? Zsidó törvények és szokások magyarázata. Budapest: Copyright Kiadó és Nyomda.

- Kádár, Gábor – Vági Zoltán. 2000a. A magyar holokauszt sajátos vonásai. 1944-1945. In.: *História*. 3. szám. (<http://historia.hu/>)
- Kádár, Gábor – Vági Zoltán. 2000b. Hullarablás. In.: *Népszabadság*. 2000. július 19. (<http://www.nol.hu/cikk/11690/>)
- Karády, Viktor. 1989. A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In.: Fűzfa Balázs – Szabó Gábor (szerk.): *A zsidókérdésről*. Szombathely: Németh László Szakkollégium.
- Karády, Viktor. 1997a. Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? In.: Karády, Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó pp. 151-195.
- Karády, Viktor. 1997b. Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. In.: Karády, Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó pp. 114-150.
- Karády, Viktor. 1997c. Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945). Budapest: Replika Kör.
- Karády, Viktor. 2000. Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Karády, Viktor. 2002. Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó. (Korábbi változata: Karády, Viktor. 1984. Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In.: Kende, Péter (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek.)
- Karsai László. 1999. Ellenállni a gonosznak. In *Magyar megfontolások a Soáról*. Budapest–Pannonhalma: Balassi Kiadó, Magyar Pax Romana Fórum, Pannonhalmi Főapátság. pp. 111–124. (<http://magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/karsai.htm>)
- Karsai, László. 2005. A holokauszt utolsó fejezete. Christian Gerlach – Götz Aly: Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944/1945. Ford. Kerényi Gábor. Noran, Bp., 2005, 616 o. In.: *Beszélő*. 2005. október, 10. évfolyam, 10. szám. (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-holokauszt-utolso-fejezete>)
- Karsai, László. 2007. Horthy Miklós (1868-1957). In.: *Beszélő*. 2007. március, 12. évfolyam, 3. szám. (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/horthy-miklos-1868-1957>)

- Katz, Jacov. 1995. Kifelé a Gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770-1870. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Katz, Jacov. 1999a. Antiszemizmus – korokon át. In.: Kovács, András (szerk.): A modern antiszemizmus. Budapest: Új Mandátum Kiadó. pp. 141-151.
- Katz, Jacov. 1999b. Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Katzburg, Nathaniel. 1999. Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó.
- Kline, Rex B. 2005. Principles and Practice of Structural Equation Modeling. New York: The Guilford Press.
- Kohn, Sámuel. 1884. A zsidók története Magyarországon. Budapest.
- Kolontári, Attila. 1995. A BUND. In.: Krausz, Tamás – Szilágyi, Ákos (szerk.): Zsidók Oroszországban (1900-1929). pp. 96-120. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet. MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Koltay, András. 2007. A szólásszabadság alapvonalai. Ph.D. értekezés (http://www.jak.ppke.hu/tanszek/doktori/letolt/ka_doktert.pdf)
- Kovács, András. 1984. A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In.: Kende, Péter (szerk.): Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs: Magyar Füzetek. (Újabb megjelenés in.: Kovács András. 2008. A Másik szeme. Budapest: Gondolat Kiadó. pp. 19-51.)
- Kovács, András. 1988. Az asszimilációs dilemma. In.: Világosság. 8-9. szám pp. 605-612.
- Kovács, András. 1999. Az antiszemizmus mint társadalomtudományos probléma. In.: Kovács, András (szerk.): A modern antiszemizmus. Budapest: Új Mandátum Kiadó. pp. 9-34.
- Kovács, András. (szerk.) 2002a. Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése. Budapest: Múlt és Jövő Könyvek.
- Kovács, András. 2002b. Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon. In.: Kovács, András. (szerk.). Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése. Budapest: Múlt és Jövő Könyvek. pp. 9-40.
- Kovács, András. 2003. Magyar zsidó politika a második világháború végétől a kommunista rendszer bukásáig. In.: Múlt és Jövő. 3. szám. pp. 5-39. (http://www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp?ContentID=6&PrintedID=3) (Újabb megjelenés in.: Kovács András. 2008. A Másik szeme. Budapest: Gondolat Kiadó. pp. 85-136.)

Kovács, András. 2005. A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon. Budapest: PolgART Könyvkiadó.

Kovács, Éva. 1989. Asszimilációs és diszkriminatív tendenciák a magyar társadalomtörténetben (1867-1939). In.: Fűzfa Balázs – Szabó Gábor (szerk.): A zsidókérdésről. Szombathely: Németh László Szakkollégium.

Krausz, Tamás. 2004. Az ismeretlen holokausz a Szovjetunió elfoglalt területein. In.: Eszmelet. 61. szám. pp. 27-58. <http://www.freeweb.hu/eszmelet/61/krausz61.html>

Kurunczi, Jenő. 2002. Az oroszországi zsidóság a XIX. században. In.: Klió 3. szám. pp. 78-82. <http://www.c3.hu/~klio/klio023/klio078.html>

Levin, Nora. 1988. The Jews in the Soviet Union since 1917. Paradox of Survival. Volume I-II. New York: University Press.

Low, Alfred D. 1990. Soviet Jewry and Soviet Policy. New York: Columbia University Press.

Löwe, Heinz-Dietrich. 2000. Poles, Jews, and Tartars: Religion, Ethnicity and Social Structure in Tsarist Nationality Policies. In.: Jewish Social Studies Volume 6, Number 3, Spring-Summer. pp 52-96.

Lustiger, Arno. 2003. Stalin and the Jews. New York: Enigma Books.

Magyar Zsidó Lexikon. 1929. Budapest.

Majsai, Tamás. 1994. A Kamenyec-Podolszkij-i deportálás. In.: História. 7. szám. pp. 26-30.

Miller, Jacob. 1978. Soviet Theory on Jews. In.: Kochan, Lionel (szerk.): The Jews in Soviet Russia. pp. 15-29. Oxford: University Press.

Molnár, Erik. 1984. Zsidókérdés Magyarországon. In.: Hanák, Péter (szerk.): Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Budapest: Gondolat Kiadó. pp. 117-133.

Novák, Attila. 1998. Cionizmus érett korban. In.: Múlt és Jövő. 2-3. szám. pp. 89-106 (http://www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp?ContentID=344&PrintedID=20)

Novák, Attila. 2000. Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.

Pallas Nagy Lexikona. 1998. Budapest: Arcanum Kiadó. <http://www.elib.hu/00000/00060/html/>

- Pelle, János. 1995. Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből. Budapest: Pelikán Kiadó.
- Pető, Andrea. 2006. Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. In.: Múltunk 1. szám pp.41-71.
- Pinkus, Benjamin. 1989. The Jews of the Soviet Union. The History of a National Minority. Cambridge: University Press.
- Prepuk, Anikó. 1997. A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a XIX-XX. században. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Pukánszky, Béla – Németh András. 1996. Neveléstörténet. Budapest: Nemzeti Könyvkiadó.
<http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/>
- Puskás, Tünde. 2001. Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában. In.: Fórum Társadalomtudományi Szemle (internet verzió). 1. szám.
- Püski, Levente. 1996. Magyarország a XX. században. I. kötet. Szekszárd: Babits Kiadó. pp. 77-139. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/7.html>
- Ránki, György. 1987. A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. In.: Történelmi Szemle. 3. szám. pp. 256-267.
- Ruether, Rosemary R. 1999. Az antiszemitizmus teológiai gyökerei. In.: Kovács, András (szerk.): A modern antiszemitizmus. Budapest: Új Mandátum Kiadó. pp. 96-116.
- Rürup, Reinhard. 1999. A zsidókérdés a polgári társadalomban és a modern antiszemitizmus – keletkezése. In.: Kovács, András (szerk.): A modern antiszemitizmus. Budapest: Új Mandátum Kiadó. pp. 152-174.
- Schmidt, Mária. 1990. Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Budapest: Minerva.
- Schmidt, Mária. 1998. „Ez a per lesz a legek lege”. In.: Schmidt, Mária: Diktatúrák ördögszekerén. Budapest: Magvető Kiadó. pp. 271-284.
- Schweitzer, Gábor. 1994. Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak. In.: Kultúrák találkozása. Budapesti Negyed. II. évfolyam 2. szám. (<http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/04/herzl.html>)
- Soós, Mihály. 2004. A háborús és népellenes bűntettek feltárásának forrásai a Történeti Levéltárban. In.: Trezor. Az átmenet évkönyve 2003. Budapest: Állambiztonsági szolgálatok történeti levéltára. pp. 81-106. (http://www.abtl.hu/html/hu/iratok/soos_haborus.html)

- Standeisky, Éva. 1995. A kommunista polgárellenesség. In.: Kovács András (szerk.): Zsidók Budapesten. Budapesti Negyed. III. évfolyam 2. szám. (<http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/08/standeis.html>)
- Standeisky, Éva. 1996. A háború utáni vérvádak történelmi háttere. In.: Győri Anna (szerk.): Vérvádak üzenete. Budapest: Minoritás Alapítvány. Minoritás Könyvek 2. pp. 63-70
- Standeisky, Éva. 2004. Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In.: Élet és irodalom. XLVIII. évfolyam 9. szám. (<http://www.es.hu/index.php?view=doc;6823>)
- Standeisky, Éva. 2006. Erkölcsök 1945-ben. In.: Mozgó Világ XXXII. évfolyam 2. szám. (<http://www.mozgovilag.hu/2006/02/04standeisky.htm>)
- Sz. Bíró, Zoltán. 1995. Az orosz elhivatottság és a zsidók. In.: Krausz, Tamás – Szilágyi, Ákos (szerk.): Zsidók Oroszországban (1900-1929). pp. 9-26. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet. MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Szabó, Miklós. 1998. A Szovjetunió története. Budapest: Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://mek.oszk.hu/02100/02129/html/>
- Szili, Sándor. 2003. Az „eurázsiai” történeti paradigma. In.: Aetas 1. szám. pp. 33-53. http://epa.oszk.hu/00800/00861/00024/2003-1-03.html#P238_116038
- Szita, Szabolcs. 2002. A budapesti csillagos házak (1944-45). In.: Remény. 2002. tavasz. (<http://www.remeny.org/node/36>)
- Tolts, Mark. 2003. Demography of the Jews in the Former Soviet Union: Yesterday and Today. In.: Gitelman, Zvi – Glants, Musya – Goldman, Marshall I. (szerk.): Jewish Life After the USSR. pp. 173-208. Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press.
- Tolts, Mark. 2004. The Post-Soviet Jewish Population in Russia and the World. In.: Jews in Russia and Eastern Europe. 1. szám. pp. 37-63. (http://www.jafi.org.il/education/100/concepts/demography/tolts_article1.pdf)
- Tolts, Mark. 2005. Demographic Trends Among the Jews in the Three Post-Soviet Slavic Republics. Paper presented at the 14th World Congress of Jewish Studies (Jerusalem, July 31-August, 4) (http://www.jewishagency.org/NR/rdonlyres/9F1208D9-A9BB-4609-A179-5777F22A2156/0/Tolts_2005paperforInternet.pdf)
- Venetianer, Lajos. 1901. A zsidóság szervezete az európai államokban. Budapest.
- Venetianer, Lajos. 1922. A magyar zsidóság története. A honfoglalástól a világháború kitöréséig. Budapest.

Víg, Enikő. 1995. Az oroszországi és szovjetunióbeli munkáscionizmusról. In.: Krausz, Tamás – Szilágyi, Ákos (szerk.): Zsidók Oroszországban (1900-1929). pp. 124-142. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet. MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

Volkov, Shulamit. 1999. Az antiszemitizmus mint kulturális kód. In.: Kovács, András (szerk.): A modern antiszemitizmus. Budapest: Új Mandátum Kiadó. pp. 515-540.

Weinberg, Robert. 1998. Stalin's Forgotten Zion. Birobidzhan and the Making of a Soviet Homeland. Berkley and Los Angeles: University of California Press.

Weinryb, Bernard D. 1978. Antisemitism in Soviet Russia. In.: Kochan, Lionel (szerk.): The Jews in Soviet Russia. pp. 300-332. Oxford: University Press.

Zeke, Gyula. 1987. Erdei Ferenc kettős struktúra modellje a statisztikai empiria tükrében - verifikálási kísérlet. In.: Á. Varga, László (szerk.). Rendi társadalom - polgári társadalom I. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár. pp. 505-518.

Zeke, Gyula. 1990. Szakadás után ... In.: Horváth, Pál (szerk.): Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész. Budapest: MTA Filozófiai Intézet pp. 145-161.